ІВАН ЧЫГРЫНАЎ

ІВАН ЧЫГРЫНАЎ

Выбраныя творы ў трох тамах

ТОМ
2

РАМАНЫ

«Плач перапёлкі»

«Апраўданне крыві»
(пачатак)

Мінск «Мастацкая літаратура» 1984

Чыгрынаў І.

Ч 58 Выбраныя творы: У 3-х т. Т. 2. Раманы.— Мн.: Маст. літ., 1984.— 480 с., 1 л. партр.

У пер.: 2 р. 10 к.

Другі том склалі раманы «Плач перапёлкі» і першая частка рамана «Апраўданне крыві».

Раман «Плач перапёлкі» вяртае чытача ў цяжкі сорак першы год.

«Апраўданне крыві» працягвае тую ж тэму супраціўлення нямецка-фашысцкім захопнікам. Чытач зноў сустрэне многіх герояў, якія палюбіліся ў «Плачы перапёлкі».

Ч $\frac{4702120200-140}{М\ 302(05)-84}$ 120—84

ББК 84Бел7
Бел 2

ПЛАЧ ПЕРАПЁЛКІ

I

Ноч была з расой, ажно халодная, як у самую восень. Але ціша стаяла нязвычная — у наваколлі больш не чулася таго грукату і гулу матораў, што прынесла ў забесяддзе вайна.

Астаткі 55-й дывізіі, якая ўваходзіла тады ў 13-ю армію, што абаранялася на Сажы паміж Прапойскам і Крычавам, без баёў пераправіліся цераз Бесядзь, невялікую раку на паўднёвым усходзе Беларусі, і адступілі на Стругаўскую Буду. У тым баку падрыхтаваны быў новы абараняльны рубеж: ажно ці не месяц бабы і хлопцы дапрызыўнага ўзросту ездзілі з Верамеек капаць акопы і супрацьтанкавы роў. Спярша было пачалі вазіць акопнікаў да Латокі — за мястэчка Бабінавічы, але прыехалі аднекуль вайскоўцы на «эмках» і загадалі спыніць работы. Тады акопнікаў пасадзілі на калгасныя машыны, якія яшчэ не паспелі рэквізаваць для арміі, і перавезлі за Стругаўскую Буду. Адтуль калгаснікі звычайна вярталіся ў Верамейкі праз тыдзень — змена за зменай, і бабы хваліліся, што калі на Сажы нашы і не затрымаюць немца, то ўжо далёка за Іпуць — гэта значыць, за другі вялікі прыток Сажа — ён, няйначай, не пройдзе: там столькі наварочана аднае зямлі ды бярвення ў пясок пакладзена, што нават чорт сабе нагу пакалечыць. Але пакуль баі ішлі на Сажы, была надзея — а раптам немца сапраўды

далей не пусцяць, і Верамейкі ўратуюцца ад бяды. Гаварылі таксама, што і ў тую вайну — у першую імперыялістычную — германец тут да Бесядзі не дайшоў. Але ў канцы ліпеня выбраліся ў бежанцы абозам бабінавіцкія яўрэі. А яшчэ праз тыдзень верамейкаўцы ўбачылі, як два трактары на гусенічным ходу павезлі па пясчаным бальшаку з Белае Гліны велізарную гармату: паасобку — ствол і лафет. Дальнабойная —ківалі галовамі мужыкі, а раз дальнабойную цягнуць з фронту, значыць, адступаюць. Людзі неяк адразу прыціхлі, пачалі закопваць у зямлю скарб, падалей ад чужога вока. У пачатку жніўня старшыня калгаса Радзівон Чубар сабраў апошні агульны сход. З двух пасёлкаў — Мамонаўкі і Кулігаеўкі, якія таксама ўваходзілі ў верамейкаўскі калгас як адна брыгада, прыйшоў на сход толькі стары праўленец Сідар Раўнягін. Тады Чубар паслаў у Мамонаўку па аднарукага Баханька — з Крутагор'я, раённага цэнтра, пазванілі па тэлефоне, каб вярталі з поля апошніх калгасных кароў. Асноўны статак — паўтараста дойных кароў — пагналі з Верамеек раней. За пагоншчыкаў там былі намеснік старшыні калгаса Дзяніс Зазыба і двое калгаснікаў, якія па гадах яшчэ не падлягалі мабілізацыі,— Іван Хахол і Мікола Рацэеў. Апошніх кароў таксама трэба было гнаць у тым жа напрамку— праз Карачоў на Хатынічы. І калі аднарукі Баханёк пачуў, навошта яго выклікаў у Верамейкі старшыня, то доўга аднекваўся, нават паплакацца не пасаромеўся, але Чубар не адступіўся, і Баханёк мусіў збірацца ў дарогу. Выганялі статак у нядзелю, надвечар. Каровы нібы адчувалі, што наперадзе вельмі доўгі шлях, таму жаласна мычалі і, пакуль праганялі іх вуліцай, шыліся па дварах, абы адчынены былі ў каго вароты. Чубар сам памагаў вытурваць іх адтуль, пхаў прыкладам вінтоўкі, лаяўся і ўсё крычаў на баб, якія ўпрошвалі, каб пакінулі ў вёсцы хоць маладняк,— маўляў, яшчэ ж невядома, як яно будзе далей. Але Чубар ажно злаваў, кажучы, што ёсць указанне з раёна і што ён не мае права на свой одум пакідаць ворагу калгаснае дабро. Нарэшце статак апынуўся за коўратамі, і Баханёк, ляскаючы пугай, пагнаў яго па дарозе на Гутку. А яшчэ праз пару дзён у вёску вярнуўся Дзяніс Зазыба. Івана Хахла і Міколы Рацэева з ім не было: тыя падаліся на прызыўны пункт у Хатынічах.

Зазыба вярнуўся ў вёску ахлялы — напіўшыся па дарозе ў Верамейкі халоднай вады, ён падхапіў гарлянку. І калі ў хату да яго прыйшоў старшыня калгаса, гаспадар ляжаў на шырокім драўляным ложку. Выгляд у яго быў як зачаўраны.

Чубар паставіў у кут вінтоўку, знарок голасна спытаў:

— Ну як там?

Зазыбава жонка Марфа паправіла на мужавых нагах коўдру і ціха выйшла з хаты: яна і раней заўсёды выходзіла, калі Чубар бываў у іх.

— Кароў здалі. Распіска з пячаткай во-он на стале. Толькі сам от...— Зазыба вінавата паглядзеў на Чубара.— Але ж неяк ачуняю. Не першы раз. Яна заўсёды мяне во так, гэта гарлянка, бытта ліхаманка, выпетрывае ўсяго.

Чубар прайшоўся па хаце — мужчына ён быў дужы, пудоў на шэсць, і маснічыны, рассохлыя за лета, запішчалі пад яго нагамі.

— Але доўга нешта вы там,— плюснуў Чубар прыжмуранымі ад бяссонніцы вачамі.

— Дак... як справіліся...

Тады Чубар сказаў, але ўжо нібыта ў злосці:

— На шапачны разбор, лічы, прыйшоў!..

Зазыба пацёр левай далоняй кончык шырокага носа, наморшчыў няголены твар:

— Ты б сеў, Антонавіч...

Чубар паслухаўся і адышоўся да ўслона, прыстаўленага да сцяны. Але сеў бокам, нібыта толькі з тым, каб глядзець праз акно на вуліцу, і Зазыбу было відаць яго патыліцу і левае вуха. Нейкі час старшыня маўчаў.

— Не разумею,— нарэшце пацісnуў ён плячамі,— чаму ты не застаўся там? Усе бягуць як падалей адсюль, у тыл, а ты раптам?

— Я, Антонавіч, за гэты час, як ішоў сюды, паглядзеў трохі і на людзей і на свет. Дак адны і праўда, як ты кажаш, бягуць, а другія дак і не думаюць. Так яно і з Верамеек, здаецца ж, ніхто не пабег?

— Ну і што? — нібыта не зразумеў Чубар.— Але ты калгаснікаў не раўняй з намі. Калгасам жа кіравалі мы з табой. Ці, можа, забыўся?

— Не, пра гэта я не забыўся,— усміхнуўся Зазыба.

— Дык няма чаго тады пустое гаварыць! А можа, ты спадзяешся і з новай уладай паладзіць? Што ні кажы, і сам як бы пацярпеў, і сын твой...

Зазыба пасунуў да сцяны падушку, сеў: ён раптам адчуў, як пачало не хапаць яму паветра.

— Ну, от што!.. Ты гэта!..— адно здолеў вымавіць ён.

Да Зазыбы вярталася непрыемнае пачуццё, якое ўзнікла гадоў колькі, пасля арышту Масея. З'явілася яно тады не таму, што раптам знялі са старшынь яго, Зазыбу, а паставілі Чубара. Якраз гэта Зазыба перажываў без асаблівага надлому, можа, нават таму, што няшчасце, якое здарылася з сынам, завалодала яго істотай, узяло верх над усім, і не было як думаць пра асабістую крыўду. Тым больш што Зазыба лічыў — ды і не адзін ён,— што з ім яшчэ абышліся не дужа крута: не даў у крыўду сакратар райкома партыі Пракоп Маштакоў. Да таго ж і наверсе было ўлічана мінулае — грамадзянская вайна і амаль васьмігадовае старшыньства ў калгасе. І вось у той пакутлівы час Чубар нібыта ўшыўся ў сабачую скуру і кожны раз не мінаў сыпануць солі на жывую рану — папікаў разам з іншымі Зазыбу за «блізарукасць». Тады Зазыба, здаецца, разумеў Чубара: чалавек проста не хацеў, каб гісторыя са старшынёвым сынам нейкім чынам закранула і яго.

Зазыба перамог пачуцці і сказаў зусім памяркоўна:

— Яшчэ зарана нам чубы дзяліць, старшыня.

Чубар падняўся з услона, памаўчаў натужна, пасля пачаў гаварыць хутка, быццам ужо не хапала на астатняе часу.

— Ты, Зазыба, паляжы трохі, раз ужо так выйшла, што захварэў, а тады ўставай. А то я адзін. Збіўся з ног.— І голас Чубара загучаў як стомлены.— Але ты не бойся, цяпер клопату паменела. Астатніх кароў мы таксама пагналі, мог нават сустрэць Баханька недзе, калі ішоў. Ужо за Клінцамі сёння будзе, калі ўсё добра.

Тады спытаў Зазыба:

— Кароў да аднае пагналі?

— А ты думаў, тут пакінем?

Зазыба паляжаў і зноў спытаў:

— Неяк Марфа мая казала, што ў Палагі Харытонавай карова падавілася бульбінай, дак ці даў ты ёй карову?

— Не.

— А Баханьку? У яго ж старая, да і ялаўка ў гэтым годзе. Калі па-справядліваму, дак і яму варта было б замяніць яе.

— Надумаліся калі мяняць!..

— А ён, помніш, прасіў даўно, яшчэ ў маі пісаў на праўленне.

Чубар паморшчыўся, як ад прыкрасці.

— Дарэмна,— сказаў Зазыба.

Гэта нечакана ўзбурыла Чубара:

— Але ж мы не павінны за кошт калгаснага статка папаўняць прыватны сектар!

— Пры чым тута прыватны сектар? — заварушыўся на ложку Зазыба.— Калі ў калгасніка няма каровы, дак хто яму паможа, як не мы?

— Ты быццам забыў, што ўжо амаль два месяцы вайна ідзе. Ці ты, можа, назнарок усё гэта гаворыш? Таго і глядзі, што заўтра фашысты тут будуць. А ты пра карову. Яшчэ невядома, каму яна дастанецца. Хто мне гарантыю дасць, што да немцаў у кацёл не трапіць? — Чубар крутануў галавой.— Урэшце, я выконваў дырэктыву. Ай не чуў выступленне таварыша Сталіна?

— Чаму ж, чуў,— спакойна адказаў Зазыба.

— А пра дырэктыву сэнка і цэк вэкапэбэ ведаеш?

— Не, пра дырэктыву не ведаю.

— А нам чыталі. Сабралі ў райкоме і чыталі. Сам Маштакоў чытаў. Дык вось, каб ты не гаварыў абы-што. Там чорным па белым сказана, няцяжка было запомніць: пры вымушаным, разумееш — пры вымушаным адыходзе часцей Чырвонай Арміі трэба не пакідаць праціўніку нічога. Калгасы павінны выганяць жывёлу, а хлеб здаваць пад ахоўнасць дзяржаўных органаў. А тая маёмасць, якую нельга вывезці, павінна, безумоўна, знішчацца. Знішчацца, разумееш? Каб не пакінуць ворагу. Адну спустошаную зямлю трэба пакідаць. Адну спустошаную зямлю!

— А людзей? — хмура спытаў Зазыба.

— Што людзей?

— А тое, што людзі ж застаюцца на гэтай зямлі. Ім жа есць патрэбна нешта будзе?

— А хто іх прымушае заставацца? Той, хто пасапраўднаму любіў Савецкую ўладу, не будзе сядзець. Той ужо даўно зняўся з месца і паехаў.

Зазыба ад хвалявання намацаў за спіной падушку, узяў яе аберуч і, прыціскаючы нечага да жывата, сказаў:

— Добра, тады давай па-другому гаварыць. Ты от кажаш — той, хто любіў Савецкую ўладу, не застанецца. Няхай так. А як, па-твойму,— нашы верамейкаўскія бабы не любілі яе, што нікуды не падаюцца?

— Я ім у душы не лазіў!

— А варта было б. А то ты больш пад спадніцы ім лазіў.

Чубару такая гаворка не падабалася, асабліва апошнія Зазыбавы словы абуралі, але адказаць што ён не знайшоў, адно сцяў зубы.

Тым часам Зазыба не пераставаў даводзіць:

— І яшчэ я табе скажу, Чубар, а ты ўжо як хочаш,— хочаш слухай, а хочаш не. Але я яшчэ ў тую германскую чуў, як Панаська гаварыў. Быў у нас такі чалавек, да калгасаў памёр. Ты яго не заспеў. Дак от Панаська нават тады гаварыў: хто з роднае зямлі ўцякае, той ворага не перамагае.

Чубар разумеў, што Зазыба гэтым вінаваціў не асабіста яго, таму зноў пачаў пярэчыць:

— Гэта ўжо не тваёй галавы справа. Мы з табой людзі маленькія.

— Але ж думаць нікому не забаронена.

— Чым глупства гаварыць, дык лепей ужо не думаць,— як адсек Чубар.— Адным словам, хопіць ляжаць, прыходзь заўтра ў кантору. Раз лічышся ў калгасе намеснікам, то адказваць таксама рыхтуйся. Не ў аднаго мяне шыя ёсць.

— От гэта правільна,— усміхнуўся Зазыба.— Так бы і гаварыў.

Чубар адвярнуўся да акна, загаварыў, стоячы спіной да Зазыбы:

— Я цябе ўвяду ў курс. Ведай — у засеках у нас пуста. Здалі ўсё — і пшаніцу, якая была, і грэчку. За гэта я спакойны. Гэта ўжо, здаецца, фашыстам не дастанецца. А цяпер пра тое, што ў полі стаіць... Адным словам, гэта ўжо будзе твой клопат. Раз ёсць дырэктыва, трэба выконваць яе.

Чубар не стаў бавіцца ў хаце. Пасля гэтых слоў ён

узяў з кута сваю вінтоўку, павесіў на плячо і, як раззлаваны, падаўся за парог.

Кажуць, ад чужых слоў галава не баліць. Але Зазыбу, пасля размовы са старшынёй, не на жарты занепакоілася. У душы пасяліўся страх — было такое адчуванне, нібыта па вёсцы хадзіў хто з гарачай галаўнёй.

На другі дзень Зазыба пайшоў у калгасную кантору, якая стаяла наводдаль ад вёскі, побач з будынкам сельсавета, але Чубара там не было; стары Ціток, калгасны і сельсавецкі вартаўнік і даглядчык выязных коней, сказаў Зазыбу, што нехта бачыў, як старшыня калгаса падаўся па бальшаку на Белую Гліну. Гэта здарылася тады, як праз вёску прайшлі на Гутку невялікай калонай ці не апошнія чырвонаармейцы, што прыкрывалі на Сажы адыход сваіх.

Тым часам у Бабінавічах — за сем кіламетраў ад Верамеек — ужо былі немцы.

Як ні дзіўна, але перш гэтая вестка прыйшла ў Верамейкі з Зазыбам.

Не паспеў ён вярнуцца з калгаснай канторы, як з Кулігаеўкі па яго прыбегла ўнучка Сідара Раўнягіна.

— Дзед казаў, што б вы да нас ішлі,— сказала яна.

— А што ў вас, вяселле? — ажно не паверыў Зазыба.

— Не ведаю,— сумелася дзяўчынка,— толькі дзед казаў, што б вы прыйшлі.

Зазыба прыкінуў — Раўнягін нездарма пасылае па яго ў такі час дзяўчо.

— Ладна,— кіўнуў ён,— скажы дзеду свайму, што хутка прыйду.

Неўзабаве Зазыба накінуў на плечы ватоўку і пашыбаваў па загароддзі ў Кулігаеўку.

На два пасёлкі — Мамонаўку і Кулігаеўку — было пятнаццаць двароў. Пасёлкі гэтыя выраслі ў дваццатыя гады, у час так званай «прышчэпаўшчыны». Верамейкаўскім мужыкам, асабліва спярша братам Раўнягіным, Сідару і Ігнату, таксама захацелася «культурна пагаспадарыць», і яны нагледзелі сабе пад сялібу Кулігаеўку — урочышча, дзе пры панах на беразе звычайнай рачулкі-сморкаўкі была паказная стайня. Праўда, урочышча тое, пакуль людзі раскашавалі пасля рэвалюцыі з зямлёй, пабралася глушынай, але

акалічнасць гэтая не стала прычынай для двухжыльных братоў, і ўжо недзе пад восень на беразе Кулігаеўкі задымілі коміны хат, перавезеных з Верамеек. Праз год у Кулігаеўцы хат паболела — стала шэсць. У Мамонаўку тым часам пераехалі з Верамеек Даніла Райцаў і Васіль Храмянкоў. Здаецца, год ці два ў Верамейках пацвельваліся з навасёлаў, але не доўга: вельмі хутка абжыліся там былыя верамейкаўскія мужыкі — і хаты ўжо ў іх былі не саломаю крыты, а гонтай. Сідар, малодшы з братоў Раўнягіных, грамату з Мінска атрымаў як культурны гаспадар. Калі паўсюды ствараліся калгасы, мамонаўцы і кулігаеўцы таксама вырашылі арганізавацца ў арцель. Але праз некалькі год у раённым цэнтры нечага палічылі, што пятнаццаць гаспадарак — гэта яшчэ не калгас, і прапанавалі мамонаўцам і кулігаеўцам далучыцца да Верамеек. Затое па-ранейшаму туды з вялікай ахвотай наведвалася featureзнае начальства: там табе і лазня з венікам — кожны гаспадар меў сваю, і рыба — возера непадалёку, і дзічына — лес побач. Можа, таму і не бурылі пасёлкаў, не звозілі назад у Верамейкі.

Да Кулігаеўкі было кіламетра паўтара, і Зазыба дабраўся хутка, нават не думаў, што на такое здатны пры хваробе. За павароткам, адкуль выступалі стрэхі кулігаеўскіх хат, яго перастрэў Сідар Раўнягін. Высокі і пляшывы, Сідар ступіў на сцежку з альхоўніку, парукаўся і сказаў:

— А мы думалі, што па цябе давядзецца ехаць.

Зазыба ўскінуў вочы, спытаў:

— Што ў цябе там?

— Пабачыш сам.— Сідар усміхнуўся і, цяжка стаўляючы раматусныя ногі, павёў Зазыбу ў пасёлак.

«Можа, Чубар заве? — падумаў нечага Зазыба.— Але чаму тады такая патаемнасць?» Зазыбу не хацелася зноў лаяцца з Чубарам: урэшце, нельга ўсё зводзіць да неразумнай мудрасці — абы месяц свяціў, а зоркі — як хочуць. Аднак непакоіўся ён дарэмна. Каля Сідаравай хаты, пад дубамі-сталеткамі стаяў грузавік, у якім нерухома, як вылепленыя з воску, сядзелі на лаўках чырвонаармейцы, трымаючы паміж каленяў вінтоўкі з прымкнёнымі штыкамі. У хаце Зазыбу чакалі сакратар райкома партыі Пракоп Маштакоў і незнаёмы вайсковец з дзвюма шпаламі на пятліцах. Маштакоў адразу падняўся з-за стала, на якім да гэ-

тага разглядаў карту, падаўся насустрач. А Зазыба ад неспадзяванай сустрэчы ажно затрымаўся ў парозе, і пакуль Маштакоў нёс праз хату сваё атлусцелае, нягнуткае ў паясніцы цела, паспеў заўважыць, што той за паўгода, якія яны не бачыліся, вельмі змяніўся. Можа, вінавата была паўвайсковая форма — зялёная дыяганалевая гімнасцёрка, падпяразаная шырокім камандзірскім рэменем, але твар, заўсёды па-мужчынску дагледжаны, таксама нібыта страціў ранейшы выгляд, здаўся Зазыбу надта азызлым, нават воскаватым; пад вачамі ў сакратара райкома былі сінія пухліны.

Маштакоў абняў Зазыбу за плечы, павёў да стала.

— Знаёмся з таварышам,— паказаў ён на вайскоўца.

Вайсковец выпрастаўся, падаў Зазыбу руку, але не назваўся.

Маштакоў глядзеў на Зазыбу з радасцю, якую ён не толькі не мог схаваць, але і не збіраўся гэта рабіць.

— Вельмі добра, што ты прыйшоў,— кладучы рукі далонямі на стол, сказаў Маштакоў.— Сядай і расказвай.— Ён пачакаў, пакуль Зазыба ўсаджваўся на табурэт з прапілаванай шчылінай, а тады спытаў: — Як справы ў вас, у Верамейках?

— Ці ж гэта справы? — чамусьці гледзячы на вайскоўца, адказаў Зазыба.— Я каторы дзень валяюся на ложку...

— Што так?

— Гарлянка замучыла,— сказаў Зазыба.

— Паганая гэта хвароба,— паківаў Маштакоў.— Здаецца, так сабе, глупства для мужыка, а бойся, як самае горшае. Брат мой некалі хварэў, дык я таксама ведаю.

Вайсковец пры гэтым чамусьці ўсміхнуўся як сілячыся.

Тады Маштакоў спытаў:

— А Чубар дзе?

— Не ведаю,— адказаў Зазыба, але дадаў.— Казалі ў вёсцы, што нібыта падаўся па бальшаку, можа, да вас, у Крутагор'е.

Маштакова Зазыбавы словы насцярожылі. Але працягваў ён гаворку зусім пра другое.

— Ну, што кароў калгасных не пакінулі ў вёсцы, пра гэта я ведаю, збожжа, мабыць, таксама не заста-

лося? — Маштакоў паглядзеў на Зазыбу.— А як з новым хлебам?

— Не ведаю,— адказаў Зазыба,— яшчэ ж на полі ўвесь, у каласках.— І чамусьці апусціў вочы на бліскучыя халявы маўклівага вайскоўца, якія ляжалі пад сталом на суножжцы.

— У Бабінавічах ужо немцы,— сказаў Маштакоў.— У Крутагор'і таксама...

— З учарашняга дня,— дадаў вайсковец.

— Увесь дзень трымалі,— сказаў Маштакоў,— а к вечару здалі.

— Але ж Чубар пайшоў туды,— нібы спахапіўся Зазыба.

— Вашага Чубара не зразумееш,— сказаў нездаволеным голасам Маштакоў.— Калі яго клікалі на важную справу, ён, па даваеннай звычцы, недзе хаваўся, а цяпер...— Ён пастаяў трохі з задуманым тварам, пасля кіўнуў галавой на карту: — Адным словам, раён наш ужо заняты праціўнікам!

Тады гаворку ўзяў на сябе вайсковец.

— Вольным застаецца пакуль адзін сектар, вось гэты.— Ён тыцнуў указальным пальцам у невялікі чырвоны кружок.— Крутагор'е, ад якога адыходзілі пад вуглом, бадай, у сорак пяць градусаў дзве тлустыя лініі, праведзеныя сінім алоўкам.— Як бачыце, Верамейкі вашы трапляюць у гэты сектар.

— Мы гэта для яснасці табе, каб ведаў,— сказаў Маштакоў.— Мяркуй сам, калі не сёння, то заўтра фашысты ў Верамейках будуць. Ад Бабінавічаў да вас ім ужо недалёка. Тым больш што нашых войск каля Бесядзі няма.

Зазыба слухаў, адчуваючы, як скура на твары рабілася нерухомай і зусім нячутнай, быццам адлівала кроў.

Маштакоў паглядзеў на Зазыбу, спытаў амаль у вочы:

— Ты вось пра што скажы мне, Дзяніс Яўменавіч, як ты да Савецкай улады — не перамяніўся?

Зазыба таксама падняў вочы на сакратара райкома, бо не зразумеў таго.

— Ты абавязкова павінен сказаць пра гэта,— стаяў на сваім Маштакоў,— бо я не так сабе...

Зазыба падумаў, што адказу яго чакаў не столькі Маштакоў, колькі вайсковец, таму сказаў без лакрыў-

джанасці, проста і шчыра, з усведамленнем усёй важнасці слоў:

— Не, не перамяніўся.

— Іншага я ад цябе і не думаў пачуць,— усміхнуўся задаволены Маштакоў.— Але даруй, гаворка цяпер паміж намі ідзе большая, чым звычайны давер. Мы вось параіліся з таварышам маёрам і вырашылі звярнуцца да цябе. Чалавек ты надзейны, гэта я ведаю. Мы тут надумаліся зрабіць адну справу.

Маштакоў перавёў позірк на вайскоўца. Той кіўнуў галавой.

— Трэба ўладкаваць у Бабінавічах аднаго чалавека,— дагаварыў Маштакоў.

Тады вайсковец спытаў:

— У вас там знаёмыя ёсць?

Зазыба прыкінуў у галаве, але адказаць не паспеў. Вайсковец удакладніў:

— Ну такія, каб як свае былі?

— Ёсць,— нарэшце адказаў Зазыба.

— Ну вось і добра,— з палёгкаю ў голасе сказаў Маштакоў.— Можна клікаць у хату Марылю,— паглядзеў ён на вайскоўца.

Той адразу ж устаў з-за стала і рушыў да парога.

Калі ў хаце засталіся Маштакоў і Зазыба, сакратар райкома паклаў на Зазыбава плячо руку:

— Цяжка?

— Да й не лёгка.

— Усім цяпер цяжка, Дзяніс. Але неяк адужаем. Не можа быць, каб не адужалі. Прыйдзе час, возьмем фашыста за горла.

— Дак трэба...

Маштакоў падумаў і спытаў:

— Можа, у цябе што ёсць і да мяне?

— Ёсць.

— Тады гавары, а то часу ў нас мала.

— Спытаць хачу.

— Давай.

— Ты от гаварыў пра новы хлеб. Дак... Адным словам, сам ведаеш, жніво яшчэ не пачыналі ў калгасе, але ж скора пачынаць мусім. Дак што тады рабіць са збожжам? Чубар гаварыў пра нейкую дырэктыву, бытта ў райкоме ты чытаў актыву.

— Мы сапраўды знаёмілі раённы актыў з дырэк-

тывай Савета Народных Камісараў і Цэнтральнага Камітэта партыі ад дваццаць дзевятага чэрвеня.

— Ну от... Дык я Чубара зразумеў так, што па ёй усё падлягае знішчэнню.

— Правільна. Але ж ты сам кажаш, што жніво не пачыналі. Значыць, хлеба яшчэ няма.

— Аднак жа будзе!

— Дзіва што будзе,— кіўнуў галавой Маштакоў.

— Чубар казаў, каб пасевы...

Маштакоў прайшоўся па хаце.

— М-да,— сказаў ён праз нейкі момант,— кругом нам задаў фашыст задачу. Затрымайся на Сажы фронт яшчэ на два тыдні — хоць пра гэта галава не балела б. Са жнівом паспелі б. А цяпер збажына стаіць у полі быццам назнарок. Давядзецца неяк выкручвацца. Фашыстам і сапраўды нельга нашага хлеба аддаваць. Ён яшчэ самім спатрэбіцца.

— Я так думаю...

Але дагаварыць ім не далі: адчыніліся дзверы, і ў хату разам з вайскоўцам, які прыгінаў галаву, калі пераступаў парог, зайшла дзяўчына. Яна была прыгожая, усё ў ёй — і пастава, якую зграбна аблягала летняя, ■ дробнаю клеткай сукенка, і ногі з нібыта вытачанымі лыткамі, і спакойныя, аголеныя да плячэй рукі, і чорныя вочы, якія на першы погляд здаваліся трохі касаватымі, але ніколькі не псавалі маладога твару,— прываблівала вока. Зазыба ажно паглядзеў на Маштакова, быццам не паверыў, што менавіта яе давядзецца ўладкоўваць у Бабінавічах.

— Так, гэта і ёсць той чалавек,— сказаў вайсковец.— Завуць яе Марыляй. Гэта не сакрэт. Думаю, што вы самі пасля пазнаёміцеся.

У Верамейкі немцы чамусьці не спяшаліся, і непатрывожаная жнівеньская ноч усё кружыла над саламянымі стрэхамі стоенай вёскі, як зацяты птах. Амаль паўтараста двароў — па шнуравой кнізе дакладна сто сорак тры — пасталі ўначы, прыслоненыя да лесу, які ледзь не палохаў сваёй густой, нібыта чорная воўна, цемрай. Лес гэты ішоў сюды ад самае Бесядзі, што падзяляла мясцовасць на лясную і бязлесную. Да ляснай належалі і Верамейкі. На тапаграфічнай карце

двухсотгадовай даўнасці, якую адшукаў некалі ў старых кнігах Зазыбаў Масей, Верамейкі яшчэ не значыліся. Тады наогул усё гэтае забесяддзе ляжала нечапанае, адна пракаветная пушча ды азёры пасярод балот, якія непрыкметна, год за годам, зацягвалі іх купінай; следам наступаў лес, спускаючыся з сухіх выспаў — спярша чэзлыя сосенкі, якія гнала ў адну балоніну і якія доўга не маглі прастаяць на багне (пад купінамі была вада), але пастулова балота храсла, высыхала, і на ім выраставалі магутныя хвоі. Па правы бок Бесядзі тым часам ужо гаманілі Бабінавічы, якія пасля, калі распрадавалі ў тутэйшых мясцінах каронныя землі, пачалі называцца мястэчкам. Уласна, гэта было самае вялікае паселішча на ўсю акругу. Адсюль набіраў свае войска і Васіль Вашчыла, калі ўзбунтаваў супраць арандатара Гдалія, а разам з ім і супраць князя Радзівіла Крычаўскае староства. Паўстанне, як вядома з пісанай гісторыі, было падаўлена. Сам Вашчыла схаваўся недзе на адной з парубежных застаў, што стаялі тады кіламетраў за сорак ад Бесядзі. Паміж Сожам і Бесяддзю лютавала радзівілаўская «экспедыцыя». Былыя паўстанцы ратаваліся хто дзе, а больш падаваліся за Бесядзь — падалей ад кары і бліжэй да рускіх застаў. Адна за адной там узнікалі лясныя вёскі. Якраз тады і пачаліся за чатыры кіламетры ад Бесядзі Верамейкі. Заснаваў іх бабінавіцкі каваль Верамей, паплечнік Вашчылавага атамана Ветра, што з Канічаў. З кавалём за Бесядзь падаўся і ягоны брат Сенька, які, мусіць, таксама паваяваў з палякамі. Мясцовае паданне не захавала большых падрабязнасцей пра братоў, але ў Верамейках усё роўна ведалі, дзе была пастаўлена першая хата: на беразе ручая, што цёк у возера, якое хаваў сабою лес... Дык вось, было гэта дзвесце гадоў таму назад. Але за два стагоддзі ўсё перайначылася тут. Галоўнае — вырасла цэлая вёска. Цяпер яна ляжала амаль падковай вакол таго возера і займала — вядома, без ворнай зямлі — ці не два кіламетры ўзлобкаў і выспаў, што некалі нельга было нават угледзець за дрэвамі.

...Зазыба ўначы надзеты быў, як у дарогу: на ім была ватоўка, якую ён ужо не скідаў пасля вяртання з Кулігаеўкі, і наваксаваныя боты — на выпадак, калі б раптам давялося падавацца куды з вёскі. Туліўся ён на ўслоне, паклаўшы галаву на кажух.

Адольвалі думкі. Ён перабраў ужо нямала іх у сваёй галаве, а заставалася яшчэ больш.

Амаль чатыры перадваенныя гады — пасля арышту Масея — ён пражыў, як у тлуме. І таму шмат з таго, што адбывалася вакол, проста не заўважаў. Яго нібыта абыходзіла ўсё. І вось загрукатала вайна. Але і яна спачатку вялікага страху не нагнала. Урэшце, калі гаварыць як на духу, то мала хто з разумных людзей верыў у тое, што пісалі апошні час пра яе, асабліва пасля трыццаць дзевятага года, як немцы сталі на той бок дзяржаўнай граніцы. Разумелі нават недасведчаныя, што падышлі яны блізка не так сабе. Але перад вайной выйшлі з тасаўскім абвяржэннем газеты, дзе зноў нібыта пераконвалі «няверуючых», што Германія «таксама няўхільна захоўвае ўмовы савецка-германскага пакта аб ненападзе, як і Савецкі Саюз...». Пасля, праўда, некаторыя тлумачылі, што рабілася ўсё, маўляў, дзеля вялікай палітыкі ці, як казаў стары Ціток, дзеля міжнароднага этыкету. Аднак жа здавён лічылася: дзе многа этыкету, там небагата шчырасці, бо ад сабак, апрача блох, нічога не набярэшся. А фашысты — тыя ж сабакі. Пра гэта ведалі ўсе, у тым ліку і Зазыба, хоць ён і разумеў таксама, што ў палітыцы не кожны раз расход з барышом на адным полазе едуць. Па дарозе, пакуль Зазыба дабіраўся ў Верамейкі з Хатынічаў, ён наслухаўся рознага. У людзей нібы языкі развязаліся. Нават часам здавалася, што гаварылі цяпер амаль адно і прытоеныя зласлiўцы, калі не ворагі, якія сапраўды чакалі прыходу фашыстаў, і людзі сумленныя, якіх хвалявала і непакоіла тое, што рабілася ў краіне. Але ва ўсёй гэтай гаварні, справядлівай і несправядлівай, было нешта такое, што прымушала задумвацца: можа, не ўсё варта было браць напавер. Хадзілі, напрыклад, чуткі, што па загаду Сталіна ўжо расстраляны каля Віцебска генералы, якія не толькі не падрыхтаваліся як след да вайны з фашыстамі, але і ўтаілі ад яго праўду: пабаяліся за сябе. Тым часам гаварылі і другое, маўляў, вінаваты... Сталін — значыць, бацька не бацька, раз сыны нядбайныя... Некалі Зазыбу дужа злавала, калі бацька, Яўмен Зазыба, пытаўся: «Чаму твой Сталін ходзіць у ботах? Маўчыш? А чаму тады Ленін не насіў іх? А я ведаю, бо Сталін ўсё наравіць напрасткі пайсці, яму і балота не перашкода, а Ленін гэтак не рабіў,

таму і было пры ім па-іншаму. Вядома, Зазыбаў бацька быў чалавек цёмны і жыў у адных забабонах, але насуперак усяму, што было разумнага, нават баючыся прызнацца сабе, Зазыба і сам пастулова як не гатовы быў глядзець на чалавека, якога мільёны людзей лічылі за вялікага правадыра, праз акуляры «прытчы пра боты», асабліва пасля таго, як засудзілі Масея. І, вядома, не таму, што Масеева няшчасце абярнулася бацькавай ганьбай: Зазыба надзвычай добра ведаў свайго сына, каб паверыць — тут, як кажуць, хоць голаў на кол.

Але пра Масея нагадаў яму ў Кулігаеўцы нават незнаёмы вайсковец, калі Зазыба вёў Марылю з Сідаравай хаты.

— Вы ад сына свайго лісты атрымліваеце? — спытаў раптам вайсковец.

Зазыба ажно сцепануўся, уцяўшы галаву, і цяжка, нібы махавое кола, павярнуўся на хату: вайсковец стаяў, трымаючыся рукой за край стала, і не зводзіў вачэй з Зазыбы.

— Не,— ціха, як у задыху, адказаў Зазыба.— Ён асуджаны па семдзесят другой стацці, без права перапіскі.

Тады вайсковец усміхнуўся, нібы жадаючы падбадзёрыць чалавека, але ўсмешка яго была як змушаная.

— Можа, вы чулі пра яго? — зрабіў Зазыба крок наперад.

— Нават бачыць давялося.

— Даўно?

— Не дужа,— ужо зусім строга сказаў вайсковец.— Але вы не хвалюйцеся, у яго ўсё добра.

Тады Зазыба ў сваёй неспадзяванай, але недаверлівай радасці паглядзеў на Маштакова і адразу панікнуў: сакратар райкома, нібы стыдаючыся чаго, плюскаў вачамі, спяшаючыся адвесці іх убок.

«Маніць! — са злосцю і душэўным болем падумаў Зазыба пра вайскоўца.— Нідзе ён Масея не бачыў!..» І пакуль вёў з Кулігаеўкі Марылю, усё не мог суняць хвалявання.

Ахалодаў ён ужо ў Верамейках — крыўда прайшла, і цяпер Зазыба ўспамінаў пра тую размову ў Сідаравай хаце, як пра нешта вартае спагады: да чаго можа давесці чалавека пачуццё перасцярогі, выкліка-

нае не столькі бояззю за даручаную справу, колькі недаверлівасцю. Тым не менш на душы ў Зазыбы было прыкра, хоць ён і добра ведаў, што розуму ў чужую галаву лапатай не накладзеш. Адзін момант ён нават хацеў расказаць пра сваю гаворку з вайскоўцам Марфе, але стрымаўся, пашкадаваў турбаваць яе, бо ведаў, як тая можа ўпасці ў роспач. Марфа таксама цяпер не спала, яна ляжала на тапчане, што быў паміж сцяной і печчу, накрыўшы ногі дзяругай. Было чуваць, як яна варушылася часам і ўздыхала, але зусім ціха, нібыта баялася патрывожыць нечы спакой.

Марыля начавала на другой палавіне хаты, за філёнкавымі дзвярамі.

Не спадзяваўся Зазыба, але раптам адолеў і яго сон — згубілася недзе, як у бары рэха, неспакойная думка, і вочы, што стаялі слупом, перасталі гарэць сухім агнём. Здаецца, даўно ўжо прыходзілі да яго сны, можа, нават таму, што на старасць падалося, аднак сёння раптам пачало вяртацца якраз тое, што, бадай, і не ўспаміналася ўжо... Ён бачыў, як ехалі з бацькам па дубовыя штандары ў раскосы, вярсты за чатыры ад вёскі: тады задумалі яны перасыпаць сваю хату. Дрэва — дуб — для штандараў бацька нагледзеў загадзя, нават згаварыўся з лесніком, і яны неўзабаве пачалі пілаваць яго без асаблівай перасцярогі. Тырса, што сыпалася з дубовай прарэзіны, была цёплая і мяккая, і Дзяніс, тады яшчэ падлетак, зграбаў яе са свайго лапця і, пакуль бацька падбіваў абухом клін, каб не заціснула пілу, прасейваў паміж пальцаў, паглядаючы ўгору — калі будзе падаць дрэва? Але тое стаяла сабе і нават не трымцела. Піла тым часам не шкадавала яго, усё глыбей уразалася ў моцную, як косць, балоніну. Дуб пражыў у лесе гадоў трыста, не меней. Пра гэта сказаў Дзянісу бацька. І яшчэ бацька папярэдзіў: «Баронь бог, не адбягай нікуды, як затрашчыць. Стой на месцы». Але Дзяніс, калі пахілілася дрэва, забыўся на бацькаву параду. Пабег якраз у той бок, куды мелася бабахнуцца дрэва. Уратавала хлопца, што дрэва расло вілаватае: калі яно гахнулася на зямлю, Дзяніс апынуўся паміж сукоў. Вядома, страху ды болек набраўся. Але больш дасталося бацьку — той, як прыехалі з раскосаў, праляжаў ажно некалькі тыдняў у хваробе, бо не вытрымалі нервы. І вось цяпер Зазыбу нечага прысніўся той страшны выпадак, і ён зноў спа-

лохана бег па раскосах, чуючы над сабой трэск дрэва. Аднак гэты раз беглася чамусьці не так прытка, і наогул усё рабілася быццам назнарок: Дзяніс, ужо дарослы, як на сённяшні дзень, адно коўзаўся па мокрай траве, а дрэва ўсё нахілялася над ім, пагражала раструшчыць...

Пабудзіла Зазыбу Марфа.

— Немцы! — трывожна шапнула яна.

Зазыба кінуў з услона ногі, прахапіўся, як і не спаў.

— Дзе?

— Паслухай...

Каб не выдаць сябе, Зазыба асцярожна штурхнуў акно. Адна аканіца падалася на вуліцу, у твар дыхнула сцюдзёнасцю і пахамі позняга лета, але вуха нічога не лавіла.

Тады Зазыба пасунуў наперад другую аканіцу, вылез па плечы вонкі. Але і цяпер нічога не чуваць было — ні аднаго гуку.

— Папрышчылася табе,— сказаў ён жонцы амаль на ўвесь голас.

— Не, я бытта не спала,— не паверыла тая.

Зазыба яшчэ колькі хвілін павісеў на падаконніку, але якога-небудзь староннята гуку і цяпер не пачуў — вёска па-ранейшаму была стоеная.

І тады за дварамі ў аўсе, быццам неаготаўшыся ад чаго, свіснула раз ды другі перапёлка.

— Піць!.. Піць!..

Спярша Зазыба нават не падумаў, што гэта падала голас перапёлка.

Але вось пачулася больш выразнае і поўнае:

— Піль-піль-віць... Піць-піль-віць... Піць-піль-віць,— і тады Зазыбу ажно заманулася паслухаць чутачку.

— Піць-піль-віць...

Але ж сёлета ці не запознены спеў яе?

— Піць-піль-віць...

Зазыба падумаў так і нібыта з падманутым пачуццём памкнуўся зачыніць акно. Але дакрануўся рукой адно да аканіцы. Нешта як стрымлівала пацягнуць яе на сябе. Можа, самы перапёлчын голас.

— Піць-піль-віць... Піць-піль-віць...

У ім не было тае ядранай і бесклапотнай зухаватасці, якая, быццам удар хлыстоўскі, ажно падсцёбвае часам і прыўзнімае настрой.

— Піць-піль-віць... Піць-піль-віць...

Сёння перапёлка, няйначай, плакала — ці то гняздзечка яе разбурыў хто, ці яшчэ якая бяда прымусіла агалошваць тугой наваколле, але замест звычайнага спеву чуўся плач:

— Піць-піль-віць... Піць-піль-віць...

Зазыба нарэшце адчуў гэта, і ў галаве ягонай узнікла пакутлівая думка: калі птушкі так плачуць са свайго гора, то як жа тады павінны галасіць людзі, у якіх гора наогул бывае незраўнана больш, а цяпер дык і зусім цераз край?

Успомнілася:

Перапёлка, трасцяно гняздзечка,
залато яечка,
перапёлка!
Перапёлка, пастушкі пагоняць,
гняздзечка разбураць,
перапёлка!

— Ніякіх немцаў няма,— лагодна ўшчуваючы жонку, кінуў ён у цёмную хату і задыхаў на ўсе грудзі.— Табе і праўда нешта папрышчылася.

Але Марфа сама падышла да акна.

— Ат жа і праўда нічога нячутна,— згадзілася яна праз нейкі момант.

— А чаму раптам падумалася табе? — спытаў Зазыба.

— Да падалося, што машына прайшла.

— Дзе?

— Па вуліцы.

— Тады б яна і цяпер гула.

— А хто яе ведае...

Марфа пазяхнула, але адыходзіць ад акна не спяшалася.

— Кладзіся спаць,— параіў Зазыба,— а то заўтра будзеш совацца па двары. Да й дзеўку мы, відаць, пабудзілі?

— Яна маладая. Ёй спіцца. А цябе во дарэмна па дурноце сваёй падняла.

— Тае бяды,— махнуў рукой Зазыба.

Нарэшце Марфа пайшла зноў укладвацца на тапчан, а Зазыба застаўся сядзець на ўслоне — нечага дужа засвярбела галёнка ў боце, можа, таму, што запацела ў анучах. Ён пакутліва моршчыўся, ужо наважваючыся разуцца. І ў гэты час на вуліцы пачуліся

раптам галасы. Зазыба хуценька прычыніў акно, а сам схаваўся за лутку. Галасы набліжаліся. Гаварылі паруску. Як толькі Зазыба разабраў гэта, то паспакайнеў і перастаў хавацца, стаўшы насупраць акна. Марфа таксама пачула галасы, падышла:

— Што тама?

— Пачакай,— папярэдзіў Зазыба.

Нарэшце Зазыба ўбачыў дзве чалавечыя постаці. Тыя наблізіліся да хаты і запыніліся.

— Можа, гэта? — сказаў адзін голас.

— Калі цётка тая дакладна палічыла,— адказаў другі.

— Па левы бок?

— Здаецца, так.

— А як тут узысці на двор?

— Чорт яе ведае!

— Можа, тады залезці ў гародчык гэты ды паляпаць у шыбіну?

— Не, патопчам. Пад вокнамі заўсёды што-небудзь расце.

— Можа, выйсці да іх трэба,— падказала Зазыбу Марфа.

Але Зазыба не зварухнуўся.

Тым часам людзі падаліся да Зазыбавых варот, дзе па правы бок была фортка. Запораў на ёй адмысловых не было, адзін драўляны сабачка, што прыўзнімаўся аборкай у прасвідраваным вочку. На двор не цяжка было трапіць нават уначы. Як і трэба было чакаць, незнаёмыя людзі хутка справіліся з няхітрымі Зазыбавымі запорамі, узышлі на ганак. У хаце пачулася, як яны пачалі паціху ляпаць клямкай. Зазыба выйшаў у сенцы. На ганку, мусіць, пачулі, як адчыніліся дзверы, таму пераcталі ляпаць. Колькі часу знадворку маўчалі. Тады Зазыба знарок кашлянуў.

— Старшыня Савета тут жыве? — спыталі з ганка.

— Не.

— А хто вы? Старшыня калгаса?

— Не, я загадчык гаспадаркі.

— Мы чырвонаармейцы. Справа ў нас пільная.

Зазыба пачаў адчыняць дзверы — прывычна намацаў у цемнаце жалезную засаўку, шмаргануў яе ўправа, жалеза бразнула, і дзверы расчыніліся ледзь не напята, быццам на іх хто націснуў з таго боку. Чырвонаармейцы адступілі на крок, даючы дарогу гаспа-

дару. Зазыба выйшаў на ганак, стаў паміж чырвонаармейцамі. Адзін з іх паднёс руку да шапкі, сказаў:

— Лейтэнант...— і назваў прозвішча, якое Зазыба не паспеў расслухаць: вочы ў чырвонаармейца блішчалі нават уначы.

— Дак якая справа тады да мяне? — спытаў Зазыба.

— Бензін трэба,— сказаў лейтэнант.

— Бензін? — перапытаў Зазыба.

— Так.

— Але ж ці ёсць ён? Мабыць, здалі разам з аўтамашынай. У нас палутарка была.

Лейтэнант зняў шапку.

— Але хто скажа — ёсць бензін у калгасе ці не? — спытаў ён больш настойліва.

Зазыба паціснуў плячамі.

— Ну вось, а яшчэ заўхоз!..— сказаў тады чырвонаармеец, які да гэтага маўчаў.

— Дак я таксама без году нядзеля тута,— пачаў апраўдвацца Зазыба.— Было адлучаўся надоўга з калгаса. Рабілася ўсё без мяне.

— Разумееце, у нас гаручае кончылася...

— Можа, тады спытаць у кладаўшчыцы? — няпэўна, як для самога сябе, сказаў Зазыба.— Гэта недалёка.

— Пакажыце,— адразу ўхапіўся лейтэнант.

Зазыба пастаяў трохі ў развазе, а тады ціха зачыніў дзверы і першы сышоў з ганка.

Кладаўшчыцай у калгасе была Ганна Карпілава, саламяная ўдава: у свае маладыя гады — не набрала яшчэ і дваццаці пяці — яна мела двух дзяцей, так званых ветравічкоў-бязбацькавічаў. Хадзілі да яе і тутэйшыя, верамейкаўскія мужыкі, і прыезджыя, асабліва розныя ўпаўнаважаныя, якія праседжвалі ў калгасе цэлымі тыднямі і якіх вадзілі да яе, па-вясковаму, як у гасцініцу, начаваць. Здаралася, што знаходзіліся і жаніхі ёй, якія сваталіся, здаецца, разы са тры. Але доўга не затрымліваліся ў яе хаце. Аднаго прымака, лесаплаўшчыка, яна прагнала сама — пабіла даёнкай за тое, што недзе бачылі яго са старэйшай Пілiпчыкавай дачкой, астатнія ўцякалі па сваёй ахвоце: ці то харчы не падабаліся, ці то цягавітасці не хапала. Кладаўшчыцай Ганну паставіў ужо Чубар. Спярша ў Верамейках смяяліся з гэтага, а пасля перасталі: слабкая

на перадок, Ганна выйшла моцнай на галаву. За якія паўгода яна разгадала паперную мудрасць і стала нядрэннай кладаўшчыцай.

Калі Зазыба прывёў на яе двор чырвонаармейцаў, жанчына спала: па ёй хоць і пярун, абы міма. Будзілі кладаўшчыцу доўга, нарэшце дастукаліся. Ганна падышла да акна, пазнала Зазыбу. Але на парог выйшла босая і ў сподняй.

— Ну, што табе? — спытала яна недавольна Зазыбу.

— Бензін во таварышам камандзірам патрэбны.

Ганна паварушыла плячамі і сказала з гуллівым шкадаваннем:

— А я думала, жаніхоў прывёў!

— Табе абы!..— хацеў паўшчуваць Зазыба.

Але Ганна гучна засмяялася.

— Дак няма бяльзіну,— сказала яна такім голасам, быццам да гэтага толькі марочыла галовы.— Каб раней, дак можна было б. А цяпер няма. Газы, праўда, ёсць трохі. У кладавой стаіць.

— Што гэта... газа? — спытаў лейтэнант Зазыбу.

— Па-вашаму — карасін,— растлумачыў той.

— А бензіну няма?

— Дак ні каліўка бяльзіну,— зноў чамусьці на ўсю моц засмяялася Ганна.— Увесь аддалі, як машыну калгасную здавалі.

Вайскоўцы пачалі аб нечым перамаўляцца між сабой. Тады Зазыба выкарыстаў момант і цыкнуў на Ганну, як на нявестку:

— Пастыдалася б, голая выйшла!..

Ганна павяла плячамі, знарок сцепанулася.

— Накінула б на сябе што,— зноў буркнуў Зазыба.

Ганна прыціснула да гарачых бакоў сагнутыя ў локцях рукі і быццам з неахвотаю пайшла ў хату. Лейтэнант павярнуўся да Зазыбы.

— Матор у нас заглох,— сказаў ён.— Гаручага не хапіла. Думалі, у вас раздабудзем, а цяпер вось не ведаем, як быць.

— Каб быў, то не пашкадавалі б,— нібы апраўдваючыся, развёў рукамі Зазыба.— Каму-каму, а сваім не пашкадавалі б.

— А коні ў вас ёсць? — спытаў тады чырвонаармеец.

— Ёсць,— замест Зазыбы адказала Ганна, якая

якраз вярнулася з хаты адзетая.— Праўда, ахрамелыя. Чырвонаармейскія. Нам іх пакінулі замест калгасных. І ўчора яшчэ траіх бралі. Але запрэгчы можна. Вядома, калі на начлег іх не павялі.

— Тады вось што,— сказаў Зазыбу лейтэнант,— вы нам пакажаце, дзе вашы коні, а яна,— ён кіўнуў на Ганну,— няхай прынясе керасін.

— Дык ета ж далёка ісці па яго! — устрывожылася Ганна.

— Што значыць далёка? — паглядзеў на яе лейтэнант.

— Да ажно ў самы канец вёскі! — сказала Ганна.

— А ты не ідзі вуліцай,— незалюбіў Зазыба,— ступай па загароддзю, дак бліжэй будзе.

— Буду я хадзіць уначы па загароддзі тваім!

— Палахлівая!..

— Ай палахлівая! Бяры сам ключы да ступай у кладавую!

— Ты, Ганна, не дуры,— строга сказаў Зазыба.— Я тама не ведаю, што і як шукаць у цябе.

— Знойдзеш, калі хота будзе.

Размову іхнюю перапыніў лейтэнант.

— Тады няхай ён ідзе з ёй,— прапанаваў лейтэнант і паказаў на чырвонаармейца.

— З праважатым пайду! — засмяялася Ганна і перастала ўпарціцца. Яна вярнулася ў хату, каб наказаць нешта свайму большаму хлопчыку, а тады лёгка, быццам бязважкая, збегла на пахаладалую зямлю па сходках невысокага, складзенага з драўляных круглякоў, ганка.

— Вядзі,— гукнула яна чырвонаармейца.

Ужо на вуліцы лейтэнант сказаў Зазыбу:

— Трэба хоць вывезці за вёску машыну, а то сталі пад вокнамі.

Коні былі на стайні, і Ганна дарэмна сказала, што іх маглі павесці на начлег — не да таго цяпер было. Коні стаялі на самым праходзе, паміж стойламі, і толькі аднавокая кабыла, якая нікому непатрэбна была, падышла да бакавых варот. Яна пачула людзей і ціха заржала. Зазыба ведаў калгасную стайню і таму без святла прайшоўся па ўсім праходзе.

— Што ў вас там, палутарка ці ЗІС,— кінуў ён лейтэнанту.

— «Тэ-дваццаць шэсць».

— Што? — не зразумеў Зазыба.

— Танкетка.

— А-а-а, вон што! Тады пачакайце,— Зазыба схадзіў у трысценак, прыбудаваны да стайні, вынес адтуль хамуты з доўгімі сырамятнымі пастронкамі і пачаў брытаць коні.

Тым часам у самым канцы вёскі гаварылі паміж сабой яшчэ два чалавекі — мясцовы селянін Парфён Вяршкоў і другі танкіст, які застаўся каля заглохлай танкеткі. Танкетка спынілася якраз насупраць Парфёнавай хаты, праехаўшы па вуліцы метраў чатырыста. Тое, што кончылася раптам гаручае, не з'явілася нечаканасцю для саміх танкістаў. Яны нават упэўнены былі, што некалі гэта павінна здарыцца, бо выбіраліся ў дарогу — ад Вераб'ёвай Рудні, што непадалёку ад Гардзееўкі, да Бесядзі — ужо амаль без гаручага. Камандаванню тэрмінова патрэбна было зрабіць глыбокую разведку да самай ракі, і камандзір батальёна, накіроўваючы танкістаў, папярэдзіў:

— Адтуль, пэўна, давядзецца нагамі тупаць — гаручага ўсё роўна не хопіць. Але рызыкаваць не хачу. У нас няпоўныя бакі нават у «КВ». Таму запраўляцца не будзем. Паедзеце на тым, што ёсць. Для мяне лепей «Тэ-дваццаць шэсць» страціць, чым «КВ».

— Але ці паспеем мы вярнуцца? — сумеўся лейтэнант.

— У вашым распараджэнні ўся ноч. Туды даедзеце, а адтуль — алюр два крыжы.— Камбат раней служыў у артылерыі.— Хочаш, магу выпісаць мандат? На зваротным шляху выкарыстоўвай любы транспарт, рэквізуй, калі што. Але каб разведданыя да раніцы былі ў штабе брыгады.— Ён паклаў руку на плячо лейтэнанта.— Ты зразумей — брыгаду кожную хвіліну могуць кінуць у бой. Гаручае ўсё на ўліку, а новы падвоз добра калі будзе ўранні. Не хапае аўтамашын. Адным словам, алюр два крыжы.

І вось нерухомая танкетка ўжо амаль гадзіну стаяла ў Верамейках. Танкісты дарэмна трацілі час, якога ў іх не вельмі шмат заставалася, але пакідаць баявую машыну на вуліцы не адважваліся. Спярша была надзея «пазычыць» гаручае ў вёсцы. Аднак самыя старанныя пошукі нічога не далі. Тады лейтэнант рашыў-

ся на самае апошняе — вывезці танкетку за вёску і падпаліць.

Пакуль лейтэнант з адным танкістам хадзілі па вёсцы, другі танкіст, седзячы на загавальні, распытваў пра дарогу ў Парфёна Вяршкова — той выйшаў на вуліцу адразу, як пачуў, што насупраць спынілася машына.

— Да Гардзееўкі далёка?

— Вёрст трыццаць, лічы.

— А калі напрасткі?

— Напрасткі? Дак напрасткі адна варона лятала, затое дома не бывала!

— А калі без жартаў?

Парфён задраў галаву і пачаў прыпамінаць вёскі, што ляжалі на шляху да Гардзееўкі, вялікага сяла, якое было ўжо ў Бранскай вобласці. Дарогу ў Гардзееўку з Верамеек мала хто ведаў, бо ў тутэйшых сялян не было ніякай патрэбы хадзіць туды. Але Парфен, калі быў малады, вазіў у Гардзееўку кару, якую дралі тады па ўсім забесяддзі на грошы. З таго часу памяць і захавала вёскі.

— Спярша трэба падавацца на Сухое,— прыгадваў Вяршкоў,— пасля на Буду...

— Гэта Вераб'ёва Буда? — удакладніў танкіст.

— Не, проста Буда. Але і Вераб'ёва недзе там.

— Далей...

— А далі Гайнаўка будзе.

— Гайнаўка,— лічыў за Вяршковым танкіст.

— А за Гайнаўкай, здаецца, адразу Гардзееўка.

— Ну, а Вераб'ёва Буда?

— Да і Буда недзе там.

— Значыць, не ведаеш?

— Дак вам Гардзееўка трэба ці Вераб'ёва Буда?

— Гэта ваенная тайна.

— Так бы і гаварыў адразу, а то галаву дурыш!

Нарэшце Зазыба з лейтэнантам прывялі коні.

— Аўсюкова яшчэ не было? — спытаў лейтэнант танкіста.

— Ён жа з вамі пайшоў,— падаўся той да лейтэнанта.

— Гэта я сам ведаю,— злуючыся нечага, сказаў лейтэнант.

Вяршкоў тым часам пазнаў Зазыбу.

— І ты, Яўменавіч, не спіш? — гукнуў ён.— Дак хадзі, садзіся во.

— Мабыць, Ганна недзе прыспала вашага чалавека,— пажартаваў Зазыба.

— Якая Ганна?—наставіў вушы Парфён Вяршкоў.

— Кладаўшчыца.

— Тады скора не чакайце,— усміхнуўся Вяршкоў.— Яна такая — сваё возьме.

Ноч між тым недзе прамінула ўжо тую мяжу, адкуль пачынаецца зваротны шлях яе, і цяпер навокал нібыта шарэла. Угары патухалі самыя далёкія зоркі, быццам хто неўзаметку сціраў іх з неба.

Непакоячыся, што затрымка ў вёсцы выйшла занадта доўгая, лейтэнант сказаў Зазыбу:

— Мы вельмі познімся. Баюся, што не паспеем дабрацца да часці. Таму я падумаў — можа, коней сваіх дасцё нам?

Зазыба не паспеў адказаць, як лейтэнант пачаў супакойваць:

— Вы не хвалюйцеся, мы распіску пакінем.

— Етых коні ў нас даюць і забіраюць, забіраюць і даюць. Як кажуць, салдат даў — салдат узяў.

— Не той час, Парфён, каб нечага шкадаваць для Чырвонай Арміі,— сказаў Зазыба.

— Да ўжо ж. Але яны не кульгавыя?

— Не ўсе. Адзін кульгае.

— Значыць, падлячыліся ўжо,—усміхнуўся Вяршкоў.— Але як ета не ўгледзелі іх? Пэўна б забралі.

— Не возьмем мы, возьмуць немцы,— раптам кінуў Вяршкову танкіст, які ў прысутнасці лейтэнанта маўчаў.

— І ета можа быць,— невыразна згадзіўся Вяршкоў.— Час цяпер такі, што ўсе бяруць нешта і не пытаюцца нават.

— Будзем лічыць, што мы з вамі маем поўнае разуменне,— ігнаруючы Вяршкова, сказаў лейтэнант Зазыбу.— Коні вы дасцё нам, а распіску палучыце.

— Дзе яе пісаць цяпера? — махнуў рукою Зазыба.— Бярыце ўжо так, без паперкі. Раз трэба, дак трэба.

Тады лейтэнант нібы спахапіўся і стаў прыспешваць.

— Лезь у машыну, кіруй,— загадаў ён танкісту.

Зазыба пачаў раскручваць пастронкі і падаваць лейтэнанту, каб той чапляў за танкетку.

— А таго вашага з Ганнай можаце і не дачакацца,— быццам пакпіў Парфён Вяршкоў.— Яна баба смаляная. Ды і час якраз такі. Са́ма ў прымы прыставаць. І галава цалей будзе, і целу раскоша.

— Вярзеш абы-што, Парфён,— паморшчыўся Зазыба.— Нешта сянні ты...

— Яго, мусіць, баба да сябе не падпусціла,— высунуў твар з пярэдняга люка танкіст.

Лейтэнанту не спадабалася маладая нахабнасць свайго падначаленага, і ён прыкрыкнуў:

— Ну-у, ты-ы!

Калі танкетка нарэшце была зачэплена за доўгія пастронкі, коні зрушылі яе з месца і, храпучы, павалаклі па вуліцы.

— Куды яны яе? — спытаў Парфён Вяршкоў Зазыбу.

— За двары, каб падпаліць.

Вяршкоў крутануў галавой:

— Навошта?

— Няма на чым ехаць далей. Я от хвалююся, ці вытрымаюць да канца пастронкі. Кароткія былі, прыйшлося надвязваць.

— Раз коні адразу скранулі, дак вытрымаюць.

— І карціць табе, Парфён, непрыемнае гаварыць людзям,— сказаў між тым Зазыба.

— Якое непрыемнае? — пакруціў галавой Вяршкоў.— Самае непрыемнае я прыпас яшчэ.— Ён прайшоў трохі моўчкі, побач з Зазыбам, які кіраваў коньмі, а тады сказаў: — Чым еты карабок цягнуць, вы б лепей паганялі па застрэшшы мужыкоў нашых, папаролі б штыкамі, як вераб'ёў. А то ж хаваюцца. Акружэнцы, маць іх за нагу! Яшчэ фронт не прайшоў, а ўжо акружэнцы!

— Нешта я не разумею...

— Дак зразумееш, калі пралупіш зенкі. Але позна будзе.

— Кажы ясней!

— Да ўжо куды больш ясна...

«Няўжо хто-небудзь з верамейкаўцаў дэзерціраваў? — падумаў Зазыба.— Але хто?»

Коні вывалаклі танкетку на край поля за выганам,

і тады аднекуль выскачылі з начы Аўсюкоў і Ганна Карпілава.

— Дзе ты швэндаўся? — накінуўся на чырвонаармейца лейтэнант.

Той вінавата выпрастаўся.

Тады заступілася Ганна.

— Не крычы, камандзір,— сказала яна і лена засмяялася.— Салдат жа прыйшоў...

Лейтэнант кінуў злосным вокам на яе, але змоўчаў.

Парфён Вяршкоў з Зазыбам тым часам адчэплівалі пастронкі. З танкеткі вылез чырвонаармеец, паклаў на зямлю замок ад кулямёта.

— Трэба выкінуць недзе,— сказаў ён.

Лейтэнант узяў з рук у Аўсюкова прынесеную з калгаснага свірна бляшанку з газай, пабоўтаў і, не шкадуючы, пачаў выліваць на браню.

— Падпальвай! — скамандаваў праз момант ён.

Чырвонаармеец чыркнуў запалкай аб карабок і кінуў на самы верх танкеткі. Сіняе полымя спачатку нясмела лізнула браню, затым скочыла ўгору і, стаўшы чырвоным, абхапіла ўсю танкетку. Адразу навокал зрабілася светла, а цені, якія адкінуў пажар ад людзей — пяцярых мужчын і адной жанчыны,— выраслі ледзь не да самых двароў, заскакалі, быццам жывыя.

II

Зазыбава хата стаяла ў невялікім завулку, які не меў сабе назвы, і была там крайняя. Сядзіба кідалася ў вочы яшчэ ад самае вуліцы прасторнай, на дванаццаць вянкоў з падрубам хатай; двор быў абнесены тынам, а шаляваныя вароты віселі паміж пашарэлых дубовых шулаў. Тынам двор выходзіў на пустку, дзе раслі дзяды і глухая крапіва, а далей, паміж пусткаю і калгасным полем, быў глыбокі роў, які губляўся ў сівым палыне і шырэў паступова, пакуль дасягаў лесу, затым наогул нібы распасціраўся, утвараючы лагвіну, парослую па краях балотным перцам, а пасярэдзіне — блакітна-ружовым букашнікам, паўзучай канюшынай і лілова-чырвонымі лугавымі васількамі. У пачатку гэтага рова было глінішча, там брала гліну для тынкоўкі і на печы ўся вёска, таму амаль заўсёды ўлетку дарога пад вокнамі ў завулку была як пафарбаваная. Затое зімою каля Зазыбавай хаты

ўсё замятала, і па завулку нельга было праехаць нават на санях. Вокны Зазыбавай хаты глядзелі на два бакі — адны выходзілі на паўднёвы захад, акурат на вёску, а другія — на двор, адкуль відаць было праз тын поле з бальшаком, абсаджаным бярозамі (некалі саджалі іх уздоўж шляху, кожны насупраць свайго надзелу), і лес, амаль заўсёды — і ўлетку і зімой — атулены смугой. Разам з Зазыбамі ў завулку жылі Аўхім Каспярук, Хрысціна Гаманькова з сынам-падлеткам — яна аўдавела ў фінскую вайну — ды вялікая сям'я Кузьмы Прыбыткова, два сыны якога, не аддзеленыя нават пры калгасе, ваявалі цяпер на фронце. Але першы гэты завулак пачынаў у Верамейках чалавек з Зазыбавага роду. Ім быў Дзянісаў прадзед Іван... Быў ён нядужы і хутка, здаецца, праз год пасля таго, як далі ўсім вольную ад паноў, памёр. У яго жонкі, Аўласавай дачкі Насты, засталіся сын Яўмен і дачка Вусціня... Дзяніс, Яўменаў сын, браў сабе жонку з Бабінавіч. Нявесту ён паказаў сам, але ездзілі па яе ў мястэчка ажно тры разы. Спярша бацька нявесты, Давыд Сяголетка, муліўся, пасля сама нявеста нечага як бы спалохалася, аднак трэці раз сватоў прынялі: тады якраз ездзілі з Верамеек у Бабінавічы на кірмаш. Пра вяселле згаварыліся на восень — не сталі чакаць зімы. Дзіва, але прыспешваў ужо бацька нявесты: сваты з Верамеек трапіліся памяркоўныя і не запрасілі багатага пасагу, а матка жаніхова нават кужэльным не пацікавілася. Вяселле наладжвалі пасля пакроваў, калі трохі ўправіліся з гаспадаркай. Усе Верамейкі хадзілі ў Зазыбаву хату глядзець Дзянісаву нявесту. Марфа сядзела з сумам у бліскучых, быццам узмакрэлых вачах, але была прыгожая, асабліва кінуліся ўсім яе смуглы, амаль цыганскі твар і валасы як воранава крыло. Жаніх таксама пасаваў ёй: з твару быў чысты, меў чорныя бровы над карымі вачамі і русыя валасы. З часам яны папалавелі ў яго, быццам іх пылам пасыпала на вялікай дарозе жыцця, потым і зусім сталі сівыя на скронях і ля вушэй, а на макаўцы заблішчала гуменца. Адна Марфа з гадамі нібыта не змянілася, толькі пацішэла вельмі ды пачала рукі хаваць пад фартухом: ад работы яны ў яе былі ў сініх сужыллях. Нарадзіла Марфа Дзянісу аднаго сына, Масея. Можа б, і яшчэ ў іх былі дзеці, але ў чатырнаццатым годзе, як пачалася вайна, Дзяніса за-

бралі на румынскі фронт. Адтуль ён вярнуўся ўжо са шпіталя — адпусцілі далечвацца ў вёсцы. Тут ён і дзве рэвалюцыі перабыў, а калі ў васемнаццатым годзе прыйшоў у забесяддзе з Унечы Шчорс набіраць добраахвотнікаў, Дзяніс дастаў з куфра сваю салдацкую шапку з бліскучым аколышкам, з якой не была знята нават кукарда, і запісаўся ў чырвонае войска. Можа б, ён тады і не падаўся да Шчорса, але пасварыўся з бацькам: цыганы ўкралі на лузе іхнюю жаробку, на якую спадзяваліся ў гаспадарцы, і вінаваты быў Дзяніс, бо не застаўся на начлезе, а прывалокся начаваць у вёску да жонкі. Тым не менш Зазыба нібы прыкіпеў да рэвалюцыі — праз усю грамадзянскую пранёс ён сваю веру ў яе, пазнаваў спакваля, затое моцна і назаўсёды. І калі праз тры гады вярнуўся ў Верамейкі, то насіў ужо на гімнасцёрцы ордэн Чырвонага Сцяга. Тады гэта быў, можа, трэці чалавек з ордэнам на ўсю Калінінскую акругу.

Верамейкі разбудоўваліся так, што сонца, якое выплывала з-за пагорка, на нейкі час нібыта лажылася на дарогу паміж крайніх хат пасярэдзіне вуліцы. Тады здавалася, што гэта нават не сонца, а проста вогненны шар, які ўскаціўся аднекуль сюды. Але мінаў час, шар паступова, як бы з вялікай цяжкасцю, адрываўся ад зямлі, увачавідкі менеў, становячыся ледзь не белым і падобным на сонца. Нарэшце сонца-шар збочвала, плыло да самага пасляабеддзя паўз вёску, пасля паварочвала і спынялася к вечару ў доўгім канцы яе, але не дакраналася да самай зямлі — за возерам пачынаўся лес, і яно амаль непрыкметна, неяк адразу хавалася за яго.

Сёння сонца прадзіралася скрозь туман, як спрасонку. Туман нечага доўга засціў і зямлю і неба на ўсходзе, але нарэшце зварухнуўся, прыўзняўся над зямлёй, і тады сонечныя промні пасерабрылі расу, што ляжала на ўсім — ад пагорка да вёскі. Здавалася, сонца будзе вісець скрозь увесь дзень. Але неўзабаве яно памутнела раптам, хоць зрабілася яшчэ больш чырвонае і нібыта наважылася перагарэць.

Вёска паступова абуджалася: узнімалі і апускалі драўляныя вёдры на доўгіх пачапах жураўлі — у Верамейках было тры калодзежы з жураўлямі,— і вясковыя бабы, дзогаючы парэпанымі пяткамі па сцежках, ужо ўгіналіся пад карамысламі, насілі ваду. Валіў

дым з комінаў. Лопаючы крыламі на пералазах, спявалі галагуцкія пеўні.

Дзяніс Зазыба выйшаў на ганак, калі сонечныя промні саскочылі з вяза, што стаяў на вуліцы насупраць хаты, і апынуліся на гарбузовым лісці, якое на жоўта-зялёнай касе выпаўзала на дарогу з Прыбытковага гарода. Неба над галавой было чыстае. Толькі па левы бок, акурат недзе над возерам, тоўпілася купка белых аблачынак, якія нечым нагадвалі разагнаную чародку памытых авечак.

Мінулая ноч давала сябе адчуць — у галаве шумела, як на пажары; Зазыба ажно пацепваўся, нягледзячы на сонца, якое выплывала правым бокам з-за вугла хаты. За тынам хавалася ў тумане пустка, і Зазыбу здавалася, што адтуль нясцерпна пахла палыном, які рос уздоўж рова ад глінішча і быў аднаго колеру з туманам.

Хвілін праз колькі на ганак выйшла Марфа. Зазыба не павярнуўся да яе, і яны стаялі так паасобку, услухоўваючыся ў раніцу. Тады Марфа ўздыхнула, ступіла яшчэ крок і, стаўшы ўпоравень з мужам, сказала:

— Можа б, і мы закапалі што ў зямлю. Леташняя ж ямка, што бульбу хавалі, не абвалілася, дак не трэба новай, адно пачысціць ад курап. Хоць бы машыну швейную туды, ці што. А раптам забяруць?

Зазыба махнуў рукой.

— Яшчэ невядома, ці машыну тваю хаваць трэба, ці самім у той яме хавацца,— пачакаў і спытаў: — А пастаялка наша прачнулася?

— Ходзіць па хаце,— Марфа так і не папыталася сама пра незнаёмую дзяўчыну, бо Зазыба папярэдзіў, каб гаварыла ўсім, што гэта пляменнікава дачка з Латокі.

— Ты па-свойску з ёй,— параіў Зазыба.

— Да ўжо ж...

Зазыба пастаяў яшчэ, паўглядаўся паўзверх тыну, быццам спрабаваў адшукаць нешта на пустцы, затым сышоў з ганка і, як пад чужымі вокнамі, падаўся на вуліцу.

— А-а-а, Дзяніс,— убачыў яго Кузьма Прыбыткоў, які сядзеў на лаўцы, пры хляве; пакуль Зазыба ішоў праз дарогу, Прыбыткоў адвязаў ад аборкі, якой быў падпяразаны па штанах, хромавы каптур, расцягнуў

яго, быццам спружыну, зверху ўніз і, намацаўшы пальцамі скручаны ліст рудога тытуню, пачаў шчыкаць дробнымі долькамі.

— Ты ета саўсім не курыш? — спытаў ён Зазыбу, калі той сеў побач.

— Не куру.

Прыбыткоў закурваў спакваля — доўга, быццам прымерваючыся, драў газету, каб выйшла акурат, слініў яе і дрыжачымі рукамі пасоўваў на губах з кутка ў куток. Зазыба ўсміхнуўся:

— Слабееш, Кузьма!..

— Дзіва што.

Але ў свой век — семдзесят год — Кузьма Прыбыткоў яшчэ меў твар з вялікім, як без храсткоў, носам, па якім ледзь не ад самых вачэй разыходзіліся тонкія, быццам з карэнішча, жылкі.

— Як мяркуеш, германец сянні прыйдзе да нас? — паглядзеў Прыбыткоў на Зазыбу.

— Да ўжо як захоча.

— І то праўда, ад Бабінавіч яму недалёка.

Нарэшце Прыбыткоў прыпаліў самакрутку і сказаў, бадай, самае галоўнае, да чаго не кожны мог даўмецца.

— А я думаю, што ён і саўсім сюды не пойдзе.— Колькі моманту Прыбыткоў зусім сур'ёзна глядзеў на Зазыбу, быццам нечага чакаў ад таго, а тады пачаў развважаць: — Чаго ямуісці да нас? Ну, у Бабінавічы — тут ясна, як не кажы, мясцечка, дарога вялікая ёсць, едзь сабе на машынах, нідзе не загрузнеш. А што ў нас? Дамоў багатых няма, дарогі таксама не праложаны. Словам, глушмень кругом, адны ваўкі ды мы от. Дак ці ж нас пільнаваць? Тады і старажоў не хопіць. Германія, яна не тое, што мы — ма-ле-е-енькая!.. Ёй з намі, як па-разумнаму, дак і брацца не варта б. Ета дзе той Хабараўск, а за ім таксама зямля. Я нават дзіўлюся, як ён саўсім пасмеліўся напасць. Ета ж калі палічыць, дак іхні адзін на нашых трох ці чатырох...

Зазыба папраавіў:

— Чатырох не будзе.

— Ну, няхай трох,— лёгка згадзіўся Прыбыткоў,— але паспрабуй, угледзь нават трох — зайцоў і тых не ўпасеш, а тут людзі.

— Да людзей, мусіць, і ён набраў да сябе, раз на Маскву цаляе.

— Масква, яна як прынада тая. З вайной на Маскву хадзілі і ў старыну. Да ўсё праз нас, праз Беларусю,— Прыбыткоў пакруціў, як у здзіўленні, галавой і працягваў гаварыць далей: — Я от думаю цяпера, дак неяк ажно дзіўна размешчана ета Беларуся наша, бытта гасподзь знарок яе паклаў так. Усё праз нас з вайной ходзяць, усё праз нас. Здаецца, каб хто перанёс яе ў другое месца, дак і нам бы па-другому жылося. А зямля харошая, можа, нават лепшая за рай той. Ета ж падумаць толькі — у другіх голад, дак ужо голад, людзі, як тыя мухі, гінуць, вазьмі хоць Украіну, тама во і нядаўна колькі паўмірала, а ў нас адно мужыкі паапухалі — не кара дак ягада, не ягада дак грыб, а тама ўжо бульба пойдзе, жыта, але чалавек неяк выб'ецца з бяды, абы не сядзеў рукі склаўшы. Не, зямля наша папраўдзе райская, а от жа...— Стары патушыў самакрутку — моцная, за адзін раз не сассеш! — і паклаў па левы бок ад сябе на край лаўкі.— От і Гітлер таксама... Спярша з дружбаю лез, а цяпера і дружбе канец і любошчам.

— Гуляла кошка з мышкай.

— Ну-да, ей-праўды! Я і сам...

Але дагаварыць Прыбыткову не дала нявестка, якая расчыніла акно і гукнула:

— Тата, бульба зварылася!

Прыбыткову быццам гэтага і не хапала, пакуль гаварыў,— абапіраючыся абедзвюма рукамі на дубец, ён стаў на ногі.

— Можа, і ты, Дзяніс, не снедаў яшчэ, дак хочаш? — ён паглядзеў на комін Зазыбавай хаты, усміхнуўся.— Але ж бабы нашы сянні... позняцца... бытта сапраўды чакаюць...

— Мужыкоў дома няма, дак і раскашуюць. Хоць выспяюцца.

— Да ўжо ж...

Прыбыткоў пастаяў яшчэ, а тады пайшоў, торкаючы ў зямлю дубцом; абутыя ў лапці ногі — у свае гады ён не мог іх змяніць ні на якія боты! — стаўляў так, быццам асцерагаўся наступіць на што калючае. Зазыба падумаў — і праўда знасіўся Кузьма!.. Але ж на памяці людзей Прыбыткоў яшчэ не вельмі даўно разгінаў для забавы жалезную падкову і некалі паха-

дзіў з сынамі, бадай, па ўсім забесяддзі — ад Вялікага да Малога Хоцімска: амаль усе столі і падлогі ў хатах, што будаваліся апошнія трыццаць гадоў у вёсках, былі пакладзены з ягоных дошак; пільшчык ён быў адмысловы і вечна хадзіў, абсыпаны тырсай.

Зазыба ажно пашкадаваў, што гэтак адразу пайшоў Прыбыткоў.

Але па завулку ўжо бег сын Гаманьковай Хрысціны. Іван аднекуль спяшаўся, нёс на сабе, уздзеты на галаву, хамут з чорнай скуры. Мусіць, хлопец бег па вуліцы і пацішэў, калі ўбачыў Зазыбу, тады на нейкі момант ажно разгубіўся, але павярнуць ужо не было куды, і ён, выдаючы сваю збянтэжанасць, што наскочыў на намесніка старшыні калгаса, адно перайшоў паспешліва на другі бок завулка, каб неяк збочыць, хоць хата Гаманьковых стаяла побач з Прыбытковым дваром.

Калі Іван наблізіўся, Зазыба спытаў:

— Гэта ж куды вы надумаліся ехаць?

— Н-не, мы не паедзем,— спалохана паглядзеў на Зазыбу хлопец.

— Тады навошта хамут?

— А я ўзяў яго на канюшні. Там цяпер бяруць хто захоча.

Зазыбу раптам нібы сцебанула чым.

— Ты от што,— сказаў ён без вялікай злосці,— нясі назад, раз не паедзеце. Бо навошта дома трымаць? Канюшня ж ёсць!

Зазыба ледзь не стрымгалоў заспяшаўся да стайні, якая была на беразе возера. Пакуль шыбаваў па вуліцы, паступова спакайнеў, але ўжо ля самых варот, якія былі адчынены і ў якіх, тоўпячыся, гаманілі вясковыя бабы, сціснуў абедзве вязанкі пальцаў у кулакі.

— Здароўця,— кінуў ён бабам.

Тыя аціхлі адразу, быццам убачылі прывід, і расступіліся, даючы Зазыбу на стайню дарогу.

— Ну што вы збегліся? — як не прыкрыкнуў на іх Зазыба.

Тады нехта спуджана хіхікнуў за спінамі. Наперад ступіла Куліна Вяршкова:

— Мы ета на работу прыйшлі, а тута...

— Нясіце ўсё на месца,— сказаў Зазыба.

Бабы, як прысаромленыя, кінуліся ў трысценак,

пачалі складваць на падлогу хамуты, сядзёлкі,— усё, што трымалі дагэтуль у руках. Зазыба стаяў на праходзе, і ў яго на твары пад скурай хадзілі жаўлакі. Ён усяго мог чакаць ад сваіх верамейкаўцаў — дзе толькі фэст, і яны заўсёды там,— але тое, што пабачыў цяпер, не ўкладвалася ў галаве: выходзіла, толькі звядзі вочы, як адразу разнясуць усё калгаснае па дварах. Суцяшала адно, што не было на стайні мужыкоў.

Праз хвіліну да Зазыбы падышла тая ж Куліна Вяршкова.

— Ета ўсё Раман,— сказала вінавата яна,— ён пачаў першы насіць да сябе, нават калёсы закаціў на двор, а мы паглядзелі, таксама загарэліся.

— Які тама яшчэ Раман? — неўразумела пагля дзеў на жанчыну Зазыба.

— Да Сёмачкін.

— Яго ж прызвалі, здаецца?

— А радзімец яго ведае,— паціснула яна плячамі.— Бачым толькі, ходзіць па вёсцы, пагражае калгас распусціць. А тут ні Чубара, ні цябе.

«Значыць, Парфён Вяршкоў тады праўду казаў,— успомніў начную размову Зазыба.— Дэзерціраваў Раман...» Ён падабраў аброненае кімсьці пута, панёс у трысценак. Там, падпёршы левым плячом шула, стаяў Раман Сёмачкін. Вочы яго як не смяяліся, выпускаючы на волю задзірлівых чорцікаў. Зазыба набліжаўся да Рамана, і ўсярэдзіне ў яго ўсё абуралася.

Раней у Верамейках былі два браты Сёмачкіны — гэты, Раман, старэйшы па гадах, і Паўлік. Але Паўліка гадоў пяць таму пасадзілі ў турму за забойства кулігаеўскай Домны Варонінай. Забівалі жанчыну яны ўдвух. У Верамейках ведалі пра гэта: нехта бачыў іх у тую ноч разам — браты ішлі ў Кулігаеўку. А пачалося ўсё з таго, што раптам у малодшага Сёмачкіна стала ўсыхаць нага. І што ні год, то горай: Раман павазіў ужо брата і ў раённую бальніцу, і ў абласную, але дактары не маглі даць рады. Тады нехта ў Верамейках падказаў, што ў Латоцы ёсць шаптуха, якая здымае гэтакія хваробы. Паехалі да яе. Шаптуха паглядзела нагу, пакруціла галавой — нехта сушыць. Браты пачалі думаць, хто б мог чараваць. Перабралі па дварах усе Верамейкі, пасля Кулігаеўку з Мамонаўкай. Нарэшце сышліся на Домне Варонінай. Успомнілі, што аднаго разу, як вярталіся з кірмашу

на Ілью, абтрусілі яе сад. Вядома, з дакладнасцю палічылі гады — выходзіла якраз па часе. Тады шаптуха параіла разбурыць у Домнінай хаце комін, забраць адтуль зямлю са следам, якая павінна была вісець у мяшочку. У Кулігаеўку Сёмачкіны пайшлі ўначы. Але падвешанай зямлі ў коміне не знайшлі. Тады яны падступіліся да самой Домны. Прасілі яе, каб аддала след. Нарэшце, ашалелыя, задушылі старую жанчыну. Аднак на судзе, які адбыўся ў Крутагор'і, праз колькі тыдняў, Паўлік узяў віну на сябе, сказаў, што задушыў Домну адзін — пашкадаваў жанатага брата...

Зазыба абмінуў Рамана Сёмачкіна, прайшоў у трысценак. Там ляжала раскіданая па ўсёй падлозе калгасная вупраж, і ён пачаў падбіраць яе, вешаць на драўляныя цвікі, што былі забіты ў прасвідраваныя ў сцяне дзіркі.

— Дарваўся? — кінуў ён злосна Раману.

А той адгукнуўся, быццам гуляючы словамі:

— А што, нельга?

Тады Зазыба падступіўся блізка:

— Засячы сабе на носе — другі раз па руках палучыш!

Сёмачкін пагардліва ўсміхнуўся:

— Маё, таму і бяру. Калі-та прынёс, а цяпер бяру!

— Але не адно тваё! Тута ўсіхняе! Калгаснае! І не табе распараджацца ім!

— Так і не табе ўжо! — крыкнуў Раман.— Досыць, пакамандаваў!

— Ну, от што,— ускіпеў Зазыба,— ступай адсюль!

— Ты не крычы, а то ведаеш!..

— Што ведаеш?

— Рукі няхота пэцкаць!

— А то табе прывыкаць?! — Зазыба ў злосці ледзь не затуманенымі вачамі паглядзеў на Рамана.— Толькі не ўзялі яшчэ цябе за шкірку! Але не думай, возьмуць! Цяпера пойдзеш пад трыбунал, дэзерцір! Дабяруцца да цябе!

— Хто, бальшавікі? — неяк віскліва спытаў Раман.

— Няўжо ж фашысты!

— Не,— па-ранейшаму, як не сваім голасам, зарагатаў Раман,— таварышам бальшавікам цяпера няма як. Яны хоць бы самі ратунак знайшлі сабе за Уральскім хрыбтом.

Зазыба ў нянавісці змераў Сёмачкіна вачамі.

Тады Раман ужо адкрыта пачаў пагражаць:

— Табе, Зазыба, я параіў бы папрытрымаць пакуль язык. Цяпер суду няма. Прыцісне хто, як клапа таго, і адказваць не будзе. Так што лепей хадзіць табе не катом, а мышшу. І дзізярцірствам не папікаць. Не адзін я зрабіў етак. Вон уся армія разбеглася, дак і дзізярціры, па-твойму?

— Ты армію не чапай. Армія адступіла.

— На падрыхтаваныя рубяжы? Мы, салдаты, ведаем тыя падрыхтаваныя рубяжы!

— Нічога ты не ведаеш! Да і які ты салдат! Можа, ўцёк яшчэ з ваенкамата да схаваўся пад страху. Ета малі бога, што не здагадаліся, а то б спаролі, як вераб'я кілаватага. Быў бы харош!

— Я ўжо вымаліў сваё ў бога, цяпера табе трэба маліцца. Паглядзім, як ён табе паможа,— выскаліў зубы Раман і пайшоў вонкі з выглядам чалавека, якому нешта ўдалося.

Ён заўсёды быў зацяты, мог кідацца нават з завязанымі вачамі на кожнага, хто стане ўпоперак, і таму Зазыбу здзівіла трохі, што сёння гэтак абышлося: Раман хітраваў, як звер, што пасля няўдачы звычайна падцінае хвост толькі да першых кустоў; мусіць, насцярожвала яго няпэўнасць, што была пакуль — і немцаў на гэты бок Бесядзі не відно, і чырвоныя, няйначай, далёка яшчэ не адышліся.

«Дарма-такі не выведаў тады пра яго ў Парфёна Вяршкова,— успомніўшы пра начную размову, пачаў дакараць сябе Зазыба.— І зусім лёгка ж было зрабіць, адно сказаць лейтэнанту з байцамі, а тыя ўжо б досталі Рамана, з дэзерцірамі ў іх размова кароткая».

Хістка, як з неахвотаю, Зазыба падаўся са стайні.

На дварэ ўжо багата памянялася што. Вецер, які падзьмуў нечакана з паўночнага захаду, прагнаў з пагоркаў туман. Але ў лагчынах і на аўсяным полі, на краі якога згарэла ўначы танкетка, туман яшчэ плаваў. Сонца паднялося ўгору, але зусім чыстае, здаецца, сёння яно не пабыло нават гадзіны — спярша яго засціў туман, пасля замуціла смуга, падобная на вадзяныя пырскі; цяпер яно плыло пад зрэджанай, як пафарбаваная тканіна, заслонаю хмар; першыя дасяглі яго тыя белыя аблачынкі, што гулялі над возерам раней, калі Зазыба стаяў яшчэ на сваім ганку, за-

тым з-за лесу выплылі хмары, і вецер пагнаў іх проста на ўсход; мусіць, недзе далёка каторы дзень палівае зямлю дождж. Возера было, як застаялае, на яго попельнай роўнядзі яшчэ не горбіліся хвалі. Паміж лесам, што перакуліўся дагары ў ваду, і тым берагам, які парос сушаніцай, балотнікам і бацяновымі ножкамі, скублі траву выпушчаныя са стайні коні.

Зазыба пачуў галасы — гаманілі на бёрнах, што ляжалі на ўскоцінах за стайняй. Бёрны тыя ўжо другое лета як былі прывезены з калгаснага лесу на хатку для конюхаў. Але хаткі не пабудавалі, і пад бёрнамі пакуль хаваліся ад сабак адны здзічэлыя кошкі ды вясковыя хлопцы, калі прыводзілі туды раз'юраных дзевак.

На бёрнах Зазыба ўбачыў абсыпаных падлеткамі верамейкаўскіх мужыкоў — Парфёна Вяршкова, сухарукага Сілку Хрупчыка, Івана Падзерына, якога ў вёсцы празвалі Цукрам Мядовічам і якога не забралі ў армію праз грыжу, таксама Рамана Сёмачкіна. Пяты сярод дарослых сядзеў незнаёмы чалавек з усходнім абліччам.

Гаварыў Раман:

— Пераехалі мы, значыць, Сож, глядзім, а немец ужо ля ракі. Бачым, не паласа. Тады мы з Рахімам...

«Мусіць, той»,— паглядзеў Зазыба на скуласты твар незнаёмага чалавека.

— ...тады мы з Рахімам выскачылі кумільгом з машыны да ў кусты. Ну, а немцы, яны таксама не дурні — убачылі нашы машыны і пачалі лупіць па іх, ажно пэтлахі паляцелі.

Раман гаварыў і быццам для пэўнасці пазіраў на аднавяскоўцаў.

Тыя слухалі яго па-рознаму.

Парфён Вяршкоў сядзеў з апушчанай галавой, паціху варушыў наском пабялелага абрэзня — бот без халявы — пасохлую кару, што ляжала пад бёрнамі; шчацiністы і даўганосы твар яго быў, здавалася, абыякавы, але тоўстая шыя натужна чырванела.

Сілка Хрупчык тым часам не зводзіў вачэй з Рамана Сёмачкіна — лавіў кожнае ягонае слова.

Іван Падзерын неспакойна круціў галавой, якая сядзела ў яго на кадыкаватай шыі, і ўсё ўхмыляўся, нібыта кажучы: ладна, брашы ўжо да канца.

І Раман вылузваўся:

— ...але чуем, перастаюць страляць. Тады я таўхаю пад бок Рахіма, паказваю вачамі — бяжым. Бачым, сёй-той таксама ўстае на карачкі. А хтосьці крычыць: «Па машынах!» Але куды паедзеш, калі камандзёраў няма? Ета ж як пачалі страляць па нас ля ракі, дак тыя на браневіку сваім і ўцяклі. Ну, падышлі мы з Рахімам да свайго грузавіка, глядзім — разбіты і бянзін выцякае.

Зазыба падышоў да бёрнаў, сеў зводдаль. Раман Сёмачкін кінуў на яго вачамі, але загаварыў гучней.

— Яно і праўда, што мы без камандзёраў адны? Пачалі разыходзіцца хто куды. Мы з Рахімам таксама вырашылі падацца сюды, балазе, да Верамеек недалёка. Вёрст сорак, калі напрасткі.

Да гэтага ўсе, хто слухаў Рамана, па розных прычынах маглі стрымлівацца і не выказваць сваіх адносін, бо тое, што гаварыў ён, было звычайнай гаварнёй чалавека, які не толькі выхваляўся, выдаючы няпраўду за праўду — верамейкаўцы ж не ведалі сапраўднага становішча ў арміі і на фронце,— але і не хацеў тым часам паказаць сябе ў вачах аднавяскоўцаў яўным дэзерцірам: маўляў, так склаліся абставіны...

Аднак Раман дапусціў адну памылку, нават не памылку, хутчэй звычайную прамашку — недакладна назваў адлегласць ад Сажа да Верамеек. І гэтага дастаткова было, каб Іван Падзерын паправіў:

— Лічы, з гакам.

А вясковым людзям — толькі пачні.

— Дай гак трэба яшчэ памераць,— дадаў тут жа Сілка Хрупчык.

— Парфён, мусіць, дакладна ведае,— сказаў яшчэ Іван Падзерын,— ён жа некалі хадзіў таксама і ў Чэрыкаў.

Але Раман Сёмачкін не даў сказаць Вяршкову.

— Ета калі тое было, што Парфён хадзіў,— запярэчыў ён,— а мы во з Рахімам цяпера нагамі памералі ўсё. Напрасткі, дак вёрст сорак, не болей.

Вяршкоў паглядзеў на Зазыбу, па-змоўніцку ўсміхнуўся:

— Раман, мабыць, сігаў дужа, ці паглядзеў калі нават на пяты сабе?

— Тады няхай скажа ён! — зрабіў нібы пакрыўджаны выгляд Раман Сёмачкін і паказаў на Рахіма,

які з аднолькавай увагай і неўразуменнем слухаў кожнага, настаўляючы неяк па-воўчы правае вуха.

— Рахім твой таксама ці паспеў азірнуцца хоць раз,— памагаючы Парфёну Вяршкову, з'едліва кінуў са свайго бярна Зазыба.

Мужыкі зарагаталі з гэтых першых Зазыбавых слоў.

— Рахіму, з яго ростам, мабыць, давялося рабіць за табой па два крокі,— не перастаючы смяяцца, сказаў Сілка Хрупчык.

— А што? — задзірыста спахапіўся Раман Сёмачкін.— Ты не глядзі, што ён татарын да малы ростам. Ведаеш, бывае маленькі, да ўдаленькі. Рахім прыжывецца ў нас. Цяпера ў вёсцы мужыкоў не хапае, дак няхай ён абслужвае кабет. А тама, можа, яшчэ і ўласць аддадзім яму. Пахадзілі ў начальніках Чубар з Зазыбам, цяпера няхай Рахім во.

— А сам што, нібыта й не хочаш?

Раман адмоўна паківаў галавой.

— Боязна? — усміхнуўся Вяршкоў.

— Я, сам ведаеш, не дужа палахлівы. Да й няма каго баяцца.

— Значыць, табе прамая дарога ў начальнікі,— падначыў Іван Падзерын.

— Начальнікам я не хачу быць,— зусім сур'ёзна сказаў Раман.

— Так ужо і не хочаш? — прыжмуранымі вачамі паглядзеў на яго Парфён Вяршкоў.

— І не хачу!

— А можа?

— Што можа?

— Дак галаву ж яшчэ добрую трэба мець, каб начальнікам быць.

— Ну, ета мы паглядзелі б! — быццам узбурыўся Раман.

— А што глядзець? — ужо назнарок пацвельваўся Парфён Вяршкоў.— Раз лічыш, што галаву добрую маеш, то бяры на сябе ўласць, навошта аддаваць каму? Што еты Рахім табе — брат ці сват?

— Мне ўласці не трэба.

— Але які ж ты асцярожны? Здаецца, чалавек, як і ўсе мы, а таксама кумекаеш, бо цяпера ўласці шукаць, дак усё роўна, што пятлю на шыю. Таму ты і прывёў от Рахіма. Усё ж не свая шыя!

Ад Парфёнавай адкрытасці Раман ажно заплюскаў вачамі, шукаючы падтрымкі ў астатніх верамейкаўскіх мужыкоў. Сілка Хрупчык і Падзерын Іван пазіралі адзін на аднаго, і ў вачах іхніх месцілася глыбока прыхаваная ўсмешка, якую цяжка было заўважыць. З усіх толькі Зазыба не ўтойваў сваёй здаволенасці: Парфён гаварыў Раману Сёмачкіну тое, што мог выказаць і ён, Зазыба, але тады б усё выглядала па-іншаму і ўспрымалася б без такой катэгарычнасці. Парфён пачакаў трохі — акурат столькі, каб не ачомаўся Раман, пасля зноў пачаў:

— Ты от кажаш, бытта няма каго баяцца? Але ж ета ты сваёй галавой думаеш так, а я сваёй дак іначай мяркую. Да й баба мая ўчора на патэльні варажыла— выходзіла, што нашы вернуцца.

Раман Сёмачкін маўчаў.

Тады спытаў Іван Падзерын:

— Скажы, а заместа каго ты свайго Рахіма хочаш ставіць? Заместа Чубара ці заместа Зазыбы от?

— Чаму заместа Чубара? — нібыта здзівіўся Раман.— Калгаса ж пры немцах не будзе, значыць і доўжнасці такой не будзе.

— Ага, значыць, валасным? — падказаў Сілка.

— Яшчэ невядома,— сказаў Раман Сёмачкін.— Ета ўжо немцы самі скажуць. Але магу на заклад пабіцца — болей ні сельсавета, ні калгаса не будзе!

— Многа ты знаеш!

— А тута няма чаго знаць. Тута ўжо ўсё ясна.

— Значыць, у нас цяпера будзе камандавац татарын Рахім? — спытаў Рамана Парфён Вяршкоў.

— А чым ён горшы за Чубара ці Зазыбу? — паглядзеў на Вяршкова Раман Сёмачкін.

— Дак я не кажу. Але ж як раптам Дзяніс возьме да не захоча аддаць Рахіму ўлады?

— Ну, пра ета, дапусцім, пытацца ў яго не будуць. Цяпера вордзен Зазыбаў не йграе.

Вяршкоў зірнуў на Зазыбу:

— Ты, Раман, як відаць, прадумаў ужо ўсё.

— Дзіва што,— засмяяўся Іван Падзерын.— Часу ж хапала, пакуль недзе на столі хаваўся!

— Але позна,— сказаў раптам Парфён Вяршкоў.

— І праўда, позна ўжо,— заварушыўся Сілка Хрупчык.— Трэба дахаты ісці, а то мы нешта сяння разгаварыліся.

— Я не пра ета,— стрымаў яго Парфён Вяршкоў,— я думаю, што Раман з Рахімам, мабыць, ужо спазніліся. Брава-Жыватоўскі апярэдзіў іх. Яшчэ на досвітку ці не ў Бабінавічы пайшоў. Можа, з немцамі дамаўляецца недзе.

— Дак і Брава-Жыватоўскі ў Верамейках? — здзівіўся Сілка Хрупчык.

— А ты думаў, адзін я? — здзекліва ўсміхнуўся Раман.

— Ну-у-у,— развёў рукамі Сілка.

— Яны з Раманам з адной курасадні зляцелі,— засмяяўся Іван Падзерын.

— Усе мы тута з аднае курасадні,— запярэчыў Раман Сёмачкін,— ета, мабыць, толькі Зазыба и другой.— Дужа хацелася неяк супрацьпаставіць вясковых мужыкоў былому старшыні калгаса.

— Але ж Брава-Жыватоўскі! — як у захапленні прамовіў Іван Падзерын.

— Было не сядзець Раману доўга,— сказаў тым часам Парфён Вяршкоў.— Цяпера не быць Рахіму начальнікам у нас. Усё Брава-Жыватоўскаму немцы аддадуць.

Тады падаў голас нехта з падлеткаў:

— А Жыватоўшчык не адзін у Бабінавічы пайшоў. Па Мікіту Драніцу заходзіў.

Мужыкі пераглянуліся.

— Праўда, як ета мы не падумалі? — сказаў Іван Падзерын.— Сядзімо ўжо колькі, а Мікіты няма. Етага ж яшчэ не бывала з ім. Мабыць, падаўся-такі ў Бабінавічы з Брава-Жыватоўскім. Ну-у-у, асэсара адхопіць! Новая ўласць не пашкадуе! Але ж не, ета ж, мусіць, за перакладчыка ў Брава-Жыватоўскага «як тэй таго» пайшоў!

Усе засмяяліся — Мікіта ведаў багата слоў па-нямецку: навучыўся ў свайго цесця, які прабыў колькі часу ў германскім палоне ў тую вайну, задаваўся ў вёсцы гэтым, асабліва перад школьным настаўнікам нямецкай мовы.

— Пацягнула Мікіту на валакіту,— сказаў Сілка Хрупчык.— Цяпер да яго носа і з кукішам не падступішся. Але дзіва, надоечы яшчэ ж таксама кудысь бегаў. Пасля бытта хаваў нешта на гародзе. Баба мая кажа, паглядзі, што ета яны з Аксютай па гародзе ходзяць.

— Дак яны і праўда нешта захавалі там,— загаманілі падлеткі.

Дарослыя сціхлі, быццам злоўленыя на чым, тады Парфён Вяршкоў спытаў строга, але з выглядам абыякавым:

— Хто ета бачыў?

— Хведзька Гаўрылішын,— адказаў Іван Гаманькоў, які паперад Зазыбы прынёс на стайню хамут ды так і застаўся з дарослымі.— Мы яго пасылалі падглядаць.

— Таксама шпіёны! — ссунуў бровы Парфён Вяршкоў.

— Дзе ваш Хведзька? — паглядзеў вакол сябе Сілка Хрупчык.

— Дак ён дома,— засмяяліся нечага дзеці.

Мужыкі загаманілі, і Падзерын кіўнуў Раману Сёмачкіну:

— Бачыш, як некаторыя робяць!

— А ён рот нараспашку да язык на плячо,— ужо зусім нязлосна сказаў Парфён Вяршкоў пра Рамана Сёмачкіна.— Ранні зайчык заўсёды цярэбіць зубкі, а позні вочкі прадзірае.

— Нічога,— паклаў Раману руку на плячо Сілка Хрупчык,— табе ета, можа, і добра, што ў Бабінавічы пайшлі Драніца з Брава-Жыватоўскім, таму як па цяперашнім часе ісці туды, дак усё роўна што ісці па попел — кажуць жа, пайшоў па попел, а чорт па дарозе і ўхапіў.

— Разумныя ўсе сталі! — нібыта з дакорам, але палагаднелым голасам, сказаў Раман: ён рады быў, што паступова ўвага скіроўвалася на другое.

— Але што ета сябра твой? — раптам быццам успомніў Сілка Хрупчык.— Мы во плявузгаем абышто, а ён ці то языка не мае, ці на вус матае?

— Ці ж не бачыш — татарын,— падміргнуў Парфён Вяршкову.— У іх заўсёды адно: твая — мая, мая — твая, а што — дак і не зразумееш.

Тады Раман Сёмачкін сказаў:

— Затое Рахім усё аб вас разумее.— І гэта прагучала як пагроза наперад, хоць Раман рабіў выгляд, што, няйначай, жартуе.

Сілка Хрупчык пазяхнуў, паклаўшы абедзве рукі — і хворую, і здаровую — далонямі на патыліцу.

— Дак ці будзем мы сянні рабіць што ў калгасе? — спытаў ён, паглядаючы на неба.

— Хмарыць жа во пачало,— прыжмурыў вочы Іван Падзерын.

Але Сілка Хрупчык быццам не пачуў, працягваў:

— Ці загадвалі сянні куды?

— Ета па Дзянісавай часці, ён павінен ведаць,— сказаў Іван Падзерын.

— Так і па тваёй жа,— Сілка Хрупчык перавёў позірк на Зазыбу.— А можа, Дзяніс, пакуль ганяў тых кароў, дак і не ведае, што Іван цяпера таксама ў начальніках у нас. Рахункаводам стаў.

— Гэта пры мне яшчэ было,— кіўнуў галавой Зазыба.

— Мая справа — пісаць,— быццам адхрышчваючыся ад чаго, сказаў Падзерын.

— Я таму пра работу,— сказаў Сілка Хрупчык,— што ўспомніў: засталіся ў лесе клёпкі мае.— Сілка трохі рабіў па бандарнай справе і дзён колькі назад паскяпаў асіну, а прывезці не паспеў.— Дак, можа б, каня ўзяць якога?

— Аднавочку,— жартам падказаў Іван Падзерын.

— Ета ўжо ты сам вязі на аднавокай! — не змоўчаў Сілка Хрупчык.

— Паглядзі сам, якога ўпадабаеш, таго і запрагай,— сказаў тады Зазыба.— Я цяперашніх коней не ведаю.

— А навошта табе, Сіланці, клёпкі? — пацікавіўся праз момант Іван Падзерын.— Бочак жа цяпера не будзе як збываць?

— Ета яшчэ паглядзець трэба,— сказаў Сілка Хрупчык.

— Раней дак на Ільлю...

— А цяпера на звіжанне! У Мядзведзі паеду і прадам. Думаеце, цяпера дак і бочкі людзям непатрэбны будуць?

— Калі ета Ілья сёлета быў?

— Ён заўсёды прыходзіцца ў жніўні, на другі дзень,— падказаў Парфён Вяршкоў.

— Але такая мітрэнга,— уздыхнуў Іван Падзерын.— Тута забудзеш і пра святых.

— А то без етага дак ты дужа помніў пра іх! — засмяяўся Сілка Хрупчык.— Цяпера, даўжно, і папы добра не ведаюць, якое свята за якім ідзе. Я сам пра

Ілью помніў, бо пільнаваў, каб на базар у Бабінавічы ехаць...

І раптам задзогалі нагамі хлапчукі — тыя ўсё-такі, на свой страх, збегалі на Драніцаў гарод.

На гародзе сапраўды была пакапана зямля, і яны хутка адшукалі схованку: пад дзірваном ляжала загорнутая ў падраны мяшок вайсковая торба.

Торба была нечым напакавана. Але хлапчукі не сталі трыбушыць, прынеслі, як ёсць, да стайні.

Іван Падзерын узяў торбу, паважыў на вялікім пальцы.

— Ого! — сказаў ён весела.

Мужыкі паўставалі з бёрнаў, абступілі Івана Падзерына, аднак глядзець пры гэтым адзін на аднаго не маглі. На месцы засталіся толькі Дзяніс Зазыба, якому непрыемна стала, што дарослыя раптам ледзь не пачалі блазнаваць, ды яшчэ Раманаў татарын Рахім, які, здавалася, абыякава ставіўся да ўсяго, што адбывалася вакол. Іван Падзерын расшпіліў торбу, сунуў туды руку і выняў цэлы жмут папер. Патрымаў у выцягнутай руцэ, пасля аддаў, расчараваны, Раману Сёмачкіну. Той таксама паглядзеў на паперы ў здзіўленні і па чарзе перадаў іх Парфёну Вяршкову.

— Вынімай усё! — сказаў Сілка Хрупчык.

Іван Падзерын перавярнуў торбу дагары, страсянуў. На зямлю пасыпаліся лісты.

— А я думаў,— расчаравана сказаў Сілка Хрупчык,— можа, грошы якія хавалі яны!.. Ажно во-о-о што! Бярыце, хлопцы,— сказаў ён падлеткам,— да нясіце етую пісаніну ў возера.

— Пачакай, Сіланці,— заступіў падлеткам дарогу Парфён Вяршкоў.— Можа, што важнае, дзяржаўнае. Трэба глянуць. Можа, якія дакументы з раёна. А ты ў возера! Яўменавіч,— гукнуў ён Зазыбу,— паглядзь, можа, што патрэбнае? — нагнуўся, грабянуў па зямлі растапыранай рукой і сам панёс паперы да Зазыбы.

Зазыба прыняў іх на ўлонне, пачаў распрамляць, каб пачытаць збольшага.

Парфён Вяршкоў стаяў, не адыходзячы, і назіраў, як Зазыба паступова хмурыў лоб, удаючыся ў паперы. Астатнія верамейкаўскія дзядзькі таксама не зводзілі вачэй з намесніка старшыні калгаса. Нарэшце Зазыба падняў галаву на Парфёна Вяршкова і, вінавата ўсміхаючыся, сказаў:

— Глупства адно... Нічога дзяржаўнага няма тута... Можна ў возера кінуць.

— Тады навошта закопваць іх было? — не паверыў Раман Сёмачкін.

— І праўда, чаму? — сталі незразумелыя вочы і ў Сількі Хрупчыка.

— Мабыць, Зазыба не ўсё прачытаў? — паглядзеў на мужыкоў Раман Сёмачкін.

— А што чытаць? — адмахнуўся Зазыба.

— Да тое, што напісана,— пачаў насядаць на Зазыбу Іван Падзерын.

— Урэшце, ты сам граматны, вазьмі да й чытай,— сказаў яму Зазыба.— Гэта пісьмы падмётныя.

— Цэлая торба?

— Можа, ёсць і яшчэ якія паперы, але мне трапіліся адны пісьмы.

— І ўсё на верамейкаўцаў? — як ашалела плюскаў вачамі Іван Падзерын.

— Мусіць, сабраны са ўсяго раёна,— заступаючыся за Зазыбу, разважаў Парфён Вяршкоў.

— Але на каго? — стаяў у неўразуменні Раман Сёмачкін.

— У кожным разе, не на цябе,— кінуў яму Зазыба.

— Але ж і не на цябе! — нібыта з зайздрасцю сказаў Раман Сёмачкін.— Ты Савецкай уласці служыў верай і праўдай. Ета што яна цябе трохі асадзіла, дак было дужа не старацца. Масея твайго таксама, мабыць, за дужую адданасць забралі. Не, на цябе пісьмаў не пісалі. Каму было пісаць?

— Няхай от пакапаюцца,— кіўнуў галавой Зазыба,— дак, можа, знойдуць і твае.

Мужыкі падступаліся да Івана Падзерына — давай чытай. Але той, нібыта асцерагаючыся чаго, адмовіўся. Тады паклікалі Івана Гаманькова: хлапец перайшоў у шосты клас, і на яго можна было спадзявацца.

Іван Гаманькоў адразу пазнаў сярод почыркаў руку свайго аднакласніка — Міцькі Драніцы: той пісаў пад бацькаву дыктоўку.

Першы ліст трапіўся на Радзівона Чубара. І гэта здзівіла верамейкаўскіх мужыкоў: Мікіта Драніца ўсе гэтыя гады, пакуль Чубар жыў у Верамейках, набіваўся да таго ў дружбу.

«І тады,— чытаў Іван Гаманькоў,— я прыгласіў

таварыша Чубара Радзівона Антонавіча да сібя.— Драніцу, мусіць, вельмі хацелася, каб напісана было па-руску.— Пілі мы самагонку, якую прынёс мне Хвядос з Дзяржыння, а таксама маскоўскую гарэлку, каторую бралі за свае грошы ў магазіне. Таварыш Чубар пры етым ругаў прысядаціля рыка таварыша Сілязнёва, крыцікаваў таксама таварыша Качуру, які прыяжжаў учора ў Вірамейкі. Зацем таварыш Чубар сабраўся і паехаў у пасёлак Мамонаўку да сваёй палюбоўніцы Аграфены Азаравай, каторая пацірала мужа ў фінлянскую вайну. Учом і распісваюся. Нікіта Драніца».

Быў сярод папер ліст і на старшыню Верамейкаўскага сельскага Савета Ягора Піліпчыкава. Паслухалі і той з вялікай і непадробнай сялянскай цікавасцю.

— А еты ўжо пра дзядзьку Дзяніса,— сказаў Іван Гаманькоў праз нейкі момант, адшукаўшы запісаны буйнымі літарамі ліст з вучнёўскага сшытка.

— Чытай! — падбадзёрылі хлопца дзядзькі: ім нечага ажно смешна было слухаць, як пісаў Драніца пра сваіх аднавяскоўцаў.— Што ён тама пра Зазыбу піша!

Але Гаманькоў адно азіраўся на Зазыбу.

— Нічога, чытай,— наступіў падлетку на нагу Парфён Вяршкоў.

Тады Зазыба пакруціў галавой, усміхнуўся.

— І любіце ж вы...— але не дагаварыў да канца сваю думку.

«Сапшчаю,— пачаў чытаць Іван Гаманькоў,— што паследнія ўрэмя я наглядаў за нашым заўхозам Зазыбам Дзянісам Я., каторага тры гады знялі з прысядаціля і паставілі Чубара. Д. Я. Зазыба маўчыць, але ёсць людзі, якія не вераць яму, патаму што ён не п'ець. У далейшым буду таксама атпісваць Вам і пірыдаваць ціраз маю бабу, бо яна возіць па пятніцах у раівон сліўкі з гуцянскага сіпаратара. К сяму — Нікіта Ляксеявіч Драніца».

— Як той рашпіль,— пакруціў галавой Іван Падзерын і перадражніў Драніцу: — К ся-му Ні-кіта Ля-я-ксеявіч... Хто б падумаў?

— Дак ён жа пра Дзяніса не вельмі каб, а? — павадзіў па ўсіх вачамі Сілка Хрупчык.

Тады зарагатаў Раман Сёмачкін:

— Здаецца ж, як той сабака, ніколі бліноў не пёк, а цестам еў!

— А ты — рот нараспашку,— зрабіў дурнаваты твар Парфён Вяршкоў.

Раман Сёмачкін адчуў, што гаворка ад Мікіты Драніцы можа перакінуцца на яго, таму адразу надзьмуўся, хоць Парфён Вяршкоў, па сутнасці, нічога абразлівага не сказаў. Тым не менш Раман ужо назнарок чырванеў ад злосці, якая нібыта распірала яго і якую ён стараўся стрымаць у сабе.

Парфёну Вяршкову Раман Сёмачкін ужо не адказваў. Ён павярнуўся да Рахіма, буркнуў:

— Хадзем, а то... можа, тама немцы ўжо ў вёсцы, а мы...

— Яно й праўду кажа Раман! — нервова засмяяўся Іван Падзерын.— Пакуль мы сядзім тута, дак немцы, можа, да баб нашых!..

Але жарту ніхто не падтрымаў — Парфён Вяршкоў нездаволена спахмурнеў, правёў даланёй па сухіх губах; Сілка Хрупчык тым часам дастаў з-пад бярна вупраж на цэлага каня — хамут, сядзёлку, дугу — і сказаў падлеткам:

— Занясіце на канюшню.

— Дак жа ты збіраўся па клёпкі ехаць? — насмешліва глянуў на яго Зазыба.

— Куды цяпера паедзеш! — адвёў вочы Сілка Хрупчык.

Разыходзіліся ад стайні па два — спярша рушыў Раман Сёмачкін, павёў некуды свайго татарына, за імі падаліся дамоў Іван Падзерын і Сілка Хрупчык; Дзяніс Зазыба ішоў разам з Парфёнам Вяршковым — ім было ў адну дарогу.

Ужо капаў дождж.

Хмары цяпер чапляліся ледзь не за вясковыя стрэхі. Былі яны, як пашматаныя, плылі яшчэ не спрэс, часам пасярод можна было бачыць само неба.

Рэдкія, але буйныя кроплі дажджу падалі на чорную сцежку, вытаптаную паўз платоў, лапаталі на гародах па бульбоўніку і гарбузоўніку, збівалі прыдарожны пыл з падтынніку — чортавага серабра, што не паспела адцвісці і да гэтага часу.

Буслінае гняздо, якое ўзвышалася на бярозе ля могілак, таксама было атулена хмарамі. Яно то выныралa з іх на кароткі час, і тады было відаць, як стаяла там старая бусліха, што прылятала каторы год на гняздо, то хавалася зноў ад вачэй.

— А вы таксама,— сказаў з дакорам Зазыба,— прыйшлі на работу! Але самі хоп на пасядзенне, а баб на канюшню паслалі. Няхай тыя раскрадаюць калгасную маёмасць, а мы, маўляў, ні пры чым.

— Дак яно ж...— памуліўся Парфён Вяршкоў.— Чубар недзе сышоў, а ты во... бытта і не гаспадар цяпера ў калгасе. Як зганяў тых кароў, дак не толькі самога на вёсцы не відаць, але нават голасу не чутно. А час не чакае. І немцы, ты сам кажаш, у Бабінавічах, да і... жніво пара пачынаць. Другі год дак мы ўжо, лічы, канчалі такімі чысламі. А тута, як наўмысля, еты год бытта адно да аднаго. К таму ж Раман, мабыць, праўду казаў, калгасаў немцы не дапусцяць больш. Так што...

— Але не Раману калгасным дабром распараджацца,— са злосцю сказаў Зазыба: сваёй галавой ён разумеў, што Парфён Вяршкоў, гаворачы пра ўсё, меў пэўную рацыю, і клопат быў недарэмны, але сам пакуль не здольны быў ні растлумачыць што-небудзь з таго, што хвалявала людзей у Верамейках, ні зрабіць правільна, каб вырашыць, па сутнасці, неадкладную і надзённую справу, бо не было самае яснасці на яе.

— Вы, мабыць, пачапаліся ета на канюшні з Раманам? — усміхнуўся Парфён Вяршкоў.— Бачу, спярша Раман прыскочыў да нас, як укушаны, пасля ты ідзеш. Па твары відаць, што паміж вас нешта адбылося. Да і маўклівасць твая. Прасядзеў амаль без языка, як той Раманаў татарын. А дарэмна. Мне во давялося гаварыць з ім і за цябе, і за сябе адным часам.

— Я гэта зразумеў,— нібыта жартам сказаў Зазыба.

— А Раман, аказваецца, хітры,— выціраючы рукавом твар ад дажджу, разважаў Парфён Вяршкоў.— Разумее, што свавол можа плачам скончыцца. Таму нейкага татарына хоча падставіць, а сам пры ім — як кажуць, і з мукою, і не пыльна.

— Цяпер усякае г... усплываць будзе,— уздыхнуў Зазыба.— Як у вялікую паводку. Вада сляпая, яна нясе, што патрапіць. Але скажы, мусіць, ты выдумаў цяпера і пра Брава-Жыватоўскага, і пра Драніцу?

— Стану я выдумляць?

— А ўначы я падумаў, што ты проста бурчыш,— сказаў Зазыба.— Але чаму не гаварыў тады ясна, без намёкаў? Мы б іх падаставалі са століў!

— А то сам не ведаў?

— Каб жа!

— Шкада ўсё ж, чалавек, што ні кажы. Але і я пра Брава-Жыватоўскага не здагадваўся,— прызнаўся Парфён Вяршкоў.— Думаў, адзін Раман Сёмачкін уцёк. А тады бачу ўранні — і Брава-Жыватоўскі ў Верамейках.

— А можа, і яшчэ хто?

— Не, мабыць, яны адны.— Парфён Вяршкоў колькі часу прайшоў моўчкі, пасля зноў загаварыў: — Яно вядома, жыць хота ўсім. Але ж вон іх колькі, з усяе вёскі мужыкі пайшлі па мабілізацыі, а ў Верамейках апынуліся толькі Раман да Брава-Жыватоўскі.

III

Чубар сапраўды з Верамеек падаваўся ў Крутагор'е. Але ў Белай Гліне бабы раптам сказалі, што ў горадзе немцы — адтуль ужо вярнулася дачка мясцовага ветэрынара, якая рабіла медсястрой у бальніцы.

Чубар спантана апусціўся на лаўку пад вокнамі нечае хаты, адчуваючы, як перасыхае і храсне ў роце; пэўна, і на твары Чубаравым відаць была разгубленасць, бо белаглінаўскія бабы пачалі суцяшаць верамейкаўскага старшыню, а жонка аб'ездчыка Паляноўскага, да якога Чубар, здаралася, заязджаў па дарозе з Крутагор'я, дакорліва паківала галавой, паказваючы на вінтоўку:

— І навошта з етай ламачынай ходзіш цяпера? Кінуў бы ў раку, дак цалей быў бы. А то ні салдат, ні... Схопяць, як зладзюгу якога...

Чубар папрасіў напіцца, і нейкая маладзіца заспяшалася ў хату. Неўзабаве яна выйшла адтуль з вядром у руцэ, выліла каля варот на мураву ваду, мусіць, ужо летную, і праворна накіравалася праз вуліцу да калодзежа, што быў непадалёку, двары за два. Адтуль яна прынесла халоднай — па самыя вушкі — і паставіла вядро на лаўку. Чубар апусціўся на калені — чамусьці на дыбачках не стаялася,— схіліўся над вядром, абхапіўшы аберуч. Вада яшчэ гойдалася ў вядры, і Чубараў твар калыхаўся ў ёй таксама, то расплываючыся ўшыркі, як у няправільным люстры, то выцягваючыся ўдоўжкі. Праз момант вада адстоялася, тады Чубар пачаў піць набгом. Піў прагна, але без смаку,

адчуваючы слабасць у целе; вада плюхалася на грудзі, сацінавая кашуля, зашпіленая толькі на апошнія гузікі, адразу намокла, халадок пачаў студзіць скуру; зайшліся зубы; тады Чубар паставіў вядро на ўсё донца, аддыхаўся і зноў сеў на лаўку, выпрастаўшы абутыя ў ялавыя боты ногі.

Па левы бок вясковую вуліцу пераходзіла гравійная дарога, якая вяла з Бабінавіч у Крутагор'е, і на ёй цяпер не было на чым воку зачапіцца, адны нізкарослыя, як велізарныя шары, куцобістыя вербы стаялі паабапал, адкідваючы на попельны пясок цені. Але было такое адчуванне, быццам з-за павароту, які пачынаўся за мостам каля валатовак, вось-вось выпаўзе нешта жахлівае і заслоніць сабой увесь прасцяг наперадзе. Паступова гэтае адчуванне набыло ў думках пэўную форму, і Чубару як не бачыўся ўжо імклівы рух па гравійнай дарозе варожых танкаў. Уяўнасць была настолькі моцная, што праз нейкі час верамейкаўскі старшыня не мог болей заставацца пасярод вуліцы. У жыцці ён не належаў да палахлівых людзей, прынамсі, так лічыў нават сам — можа, да першага вялікага страху, але цяпер ледзь не станавіліся ў яго пад скураным картузом валасы: жахліва было б апынуцца аднаму перад фашыстамі...

Развітаўшыся спехам з белаглінаўскімі кабетамі, Чубар пашыбаваў у завулак, што быў насупраць калодзежа.

Здарылася так, што Чубар, заняты эвакуацыйнымі справамі ў калгасе, страціў жывую сувязь з райцэнтрам. Сувязь да апошняга часу, вядома, была, але аднабаковая — старшыня калгаса адно прымаў з райцэнтра каманды, якія павінен быў выконваць. Пакуль ішлі ў Верамейкі тыя каманды, ён адчуваў сябе спакойна, прынамсі, у такой ступені, як здольны адчуваць чалавек, які ведае, што ўжо насоўваецца навалай фронт. Але настаў час, калі тэлефон перастаў званіць: у адказ у тэлефоннай трубцы адно гуло, і на лініі сувязі, што праходзіла па кругавой ледзь не па ўсім раёне, не было чуваць нават галасоў тэлефаністак. Чубара гэта адразу занепакоіла. Аднак у галаву яшчэ прыйшла думка — сапсавалася недзе тэлефонная сувязь. Першы тэлефонны вузел на шляху да райцэнтра быў у Бабінавічах, і Чубар разважыў, што, можа, якраз на гэтых сямі кіламетрах і ёсць пашкоджанне, бо мястэчка таксама не

давала на званкі адказу. Тады Чубар пасадзіў на каня старога Цітка і загадаў, каб той праехаўся верхам уздоўж тэлефонных слупоў. Ціток выканаў усё, што хацеў старшыня, але пашкоджання не знайшоў — дрот па-ранейшаму туга вісеў на белых кубках, а слупы стаялі праз роўныя прамежкі скрозь. Ціток вярнуўся ў Верамейкі, далажыў Чубару. І яны ўдвух доўга сядзелі ў калгаснай канторы, меркавалі, чаму так выходзіла, што і слупы цэлыя, і дрот не парваны, а тэлефон не працуе. Нарэшце старшыня сказаў Цітку застацца ў канторы да самага вечара, калі патрэбна будзе, то і на ўсю ноч — уласна, Ціток і без таго, бадай, ад пачатку вайны амаль не адлучаўся з канторы, дзяжурыў пры тэлефоне,— а сам пайшоў у хату, дзе кватараваў, пачысціў выструганым прутком вінтоўку, палічыў патроны і ў трывозе засігаў па бальшаку. У яго была надзея, што заспее там савецкіх і партыйных кіраўнікоў, тым больш што на тэрыторыі раёна дзейнічаў знішчальны батальён, якім камандаваў начальнік міліцыі. Да гэтага батальёна былі прыпісаны неваеннаабавязаныя актывісты, таксама старшыні сельскіх Саветаў і калгасаў, якія падпадалі пад бронь, у тым ліку і Чубар. Накіроўваючыся ў Крутагор'е, Чубар браў у разлік таксама і тое, што раённы знішчальны батальён у кожным разе павінен далучацца да рэгулярнай арміі, тады не трэба будзе актывістам туляцца абы-дзе, можна адступаць разам, стаўшы байцамі якой-небудзь чырвонаармейскай часці. І вось усяму гэтаму — разлікам і спадзяванням — прыйшоў канец: раптам у Белай Гліне высветлілася, што Крутагор'е занялі фашысты!..

Паспакайнеў Чубар тады, як выйшаў за Белую Гліну і апынуўся каля дзебры — старога рэчышча, па якім некалі цякла Бесядзь і якое цяпер парасло вольхай і вербалозам. З вёскі Чубара ўжо нельга было заўважыць. Дарога, якая ішла з Бабінавіч у Крутагор'е, ад дзебры таксама не праглядвалася.

Чубар зняў з пляча вінтоўку і паволі, быццам з неахвотаю ці ў вялікай задуме, пакрочыў па лузе, падмінаючы падэшвамі ботаў пасохлы плюшч і застаялую мурожніцу, пракладваючы след па густой і злямцаванай, як мядзведзева шкура, траве. Як і ў Верамейках, у Белай Гліне калгасны луг таксама не ўвесь пакасілі — паўсюды цяпер не хапала мужчынскіх рук: за

гэтыя няпоўныя два месяцы вайны адбылося ўжо некалькі мабілізацый. Копы стаялі на лузе толькі ў вусці — там у Бесядзь упадала Дзяражня, можа, самы вялікі прыток гэтай ракі, што пачыналася недзе на Смаленшчыне і ўлівалася непадалёк ад Гомеля ў Сож. Было на лузе трохі і непагрэбенага сена, але яно даўно сапрэла ў пакосах і выгляд мела, як леташняе; на пракосах ужо адскочыла атава, якая неяк незвычайна, нібыта пафарбаваная, зелянела паміж пажоўклага цурбылля: была маладая і кволая, як мокрае восеньскае жыта пасля зазімку. Дзебра шмат дзе перасохла за лета, дно там — глеістае і парэпанае — паспела пакрыцца пячоначным мохам і яшчэ нейкай мяккай, пaклычанай травой, а па азярынах, між пагрызенага лісця белых і жоўтых гарлачыкаў, плавалі качкі. Пасярод лугу тырчала пахіленая вітка — можа, яшчэ з вясны засталася стаяць, калі запіралі сенажаць, і Чубар, як толькі дайшоў да яе, самахоць прыпыніўся, каб выпрастаць. Азірнуўся, вядома, і на Белую Гліну. Высокі бераг над старым рэчышчам больш не засціў сваім горбам вясковыя стрэхі. Чубар задумаўся — дарэмна ён гэтак заседзеўся ў Верамейках, здаецца, што каштавала перадаць калгасныя справы Дзянісу Зазыбу. Тады б пэўна ўжо не давялося бадзяцца тут, быццам пакалечанаму буслу перад пакровамі. Чубар успомніў, як нядаўна не паехаў у Машавую, калі выклікалі туды па тэлефанаграме з райкома партыі. Тады ён не надаў гэтаму выкліку асаблівага значэння, дакладней, не столькі не надаў, колькі не здолеў сабрацца: тэлефанаграму яму ўручылі з вялікім спазненнем, бо ў той дзень яны з Іванам Падзерыным ездзілі за Гаўрылаву пожню абмерваць стагі. Больш таго, нават на другі дзень ён не сабраўся пазваніць у райком, растлумачыць сваё нез'яўленне — усё яшчэ пакладаўся на даваенны час, калі выклікаў на розныя нарады было, можа, сапраўды замнога, і таму трэба было мець асаблівае чуццё на іх, каб адгадваць, на якую наведвацца абавязкова, а на якую не. А тут раптам чамусьці выклікалі не ў Крутагор'е, а ў Машавую, звычайную вёску, што за дванаццаць кіламетраў ад Верамеек. І вось цяпер Чубару пачало рупіць, што менавіта апошняе, хоць і несвядомае непаслушэнства, калі можна сказаць так, і было прычынай, з якой вынікалі сённяшняе хваляванне і сённяшняе няведанне.

А ў той жа дзень сапраўды адбылася важная падзея — раённым камітэтам партыі сумесна са штабам 13-й арміі быў створаны партызанскі атрад, куды ўвайшлі актывісты раёна, старшыні сельскіх Саветаў, калгасаў, дырэктары машынна-трактарных станцый і прадпрыемстваў.

...У адным месцы Бесядзь — якраз там, куды накіроўваўся Чубар,— рабіла круты разварот, і правы бераг быў абрывісты; глыбіны зямлі, спрасаваныя сівой вапнай і рыжай балотнай рудой, павісалі над вадой, якая шумна хлюпала ўнізе, быццам рака тут раздвойвалася і адна, роўная па шырыні, спакойна плыла праз луг між чароту і аеру, а другая пракладвала сабе шлях недзе над зямлёй, употай ад людзей. Чубар ступіў на абрыў, глянуў на паверхню ракі. Вада была чорная — сонца ўжо не дасягала яе за берагам. На паверхні кружыліся ступкі-вірунчыкі. Бесядзь у гэтым месцы была шырокая. Па правы бок, амаль пасярод яе, узвышаўся парослы чырвонай лазою пясчаны астравок. Туды, мусіць, часта наведваліся бабры, якія паспелі за колькі год вельмі распладзіцца,— скрозь паўз бераг вытыркаўся з вады пагрызены імі хмыз, бялелі свежай драўнінай камлякі дрэў. Па левы бок на рацэ, упрытык да густога чаротавага зарасніку, быццам плывучы мост, гойдаліся вываратні. Насупраць, крокаў за трыста, на адхонным беразе, стаяў лес; наперадзе яго, на самым узлеску, кідаліся воку два магутныя дубы: адзін вілаваты, як з назнарок падрэзанай верхавінай, а другі некрануты, таму разбуялы і велічны. Трохі далей раслі таксама дубы, але яны стаялі далёка паміж сабой і былі параскіданы па ўсім поплаве, што абмывала рака. Адсюль пачыналіся забесядскія імшары — яловыя расцяробы і сасновыя выспы, якія ішлі праз многія кіламетры; пасярод іх недзе былі вёскі, у якіх жылі людзі,— такія самыя вёскі, як Верамейкі, і такія ж людзі, як у Верамейках. Чубару раптам прыйшло ў галаву, што ён за гэтыя гады, пакуль быў у Верамейках, так і не пабываў у багата якіх вёсках.

Сюды, у гэты адміністрацыйны раён, яго пераманіў з-пад Оршы загадчык Крутагорскага райземаддзела Стахван Ядлоўскі. У трыццаць трэцім годзе яны разам канчалі саўпарткурсы, але Ядлоўскі па накіраванню

адразу замацаваўся ў Крутагор'і, а Радзівон Чубар тым часам усё спрабаваў свае здольнасці кіраўніка на розных пасадах, пераязджаючы з раёна ў раён. Ядлоўскі накіроўваў Чубара ў Верамейкі на час, пакуль адкрыецца добрая вакансія ў раённым цэнтры. Але неўзабаве Стахвану Ядлоўскаму прапанавалі самому пераехаць у другі раён працаваць, і Чубару давялося затрымацца на пасадзе старшыні калгаса. У Верамейках калгас на ногі паставіў яшчэ Зазыба. Чубару заставалася адно кіраваць. І вось на трэцім годзе яго старшынства пачалася гэтая вайна...

Чубару неабходна было як хутчэй, пакуль не села сонца, трапіць сёння на той бераг Бесядзі, каб апынуцца пад аховай лесу, і ён падумаў спярша пашукаць броду, пасля ўспомніў, што вышэй па рацэ павінен стаяць паром. Але хутка спахапіўся — да таго парома, разважыў ён, могуць рухацца і немцы, раз яны ўжо занялі раён, тым больш што мастоў паблізу на Бесядзі не было, таму лепш за ўсё сапраўды перайсці раку сваім ходам. Неўзабаве ён ужо крочыў паўз самы бераг, пільнуючы мель. Сцежкі пратаптанай не было, і Чубар спатыкаўся, абмінаючы кусты. Ён нават не згледзеў, як дасягнуў вусця, дзе злучалася з Бесяддзю Дзяражня: непрыкметна павярнуў ад галоўнага рэчышча і падаўся берагам Дзяражні. Зразумеў памылку толькі тады, калі апынуўся непадалёк ад канцавых двароў Белай Гліны — раптам узняў галаву і ўбачыў наперадзе знаёмы мост, а за ім млын.

Мост быў драўляны, на чатыры пралёты. Па той бок яго тырчалі з вады быкі-трохкутнікі, аб якія ў час паводкі ператрушчваліся крыгі.

Чубар ашалела пастаяў колькі хвілін насупраць драўлянага збудавання на рацэ, паазіраўся. Здавалася, нічога не пагражала яму. Адно шкада было, што патрачана багата часу — у Чубаравы планы ніяк не ўваходзіла калясіць у чорта на рагах. Але як толькі ён наважыўся павярнуць назад, насустрач выйшаў з кустоў вербалозу чалавек у чырвонаармейскай форме. Быў ён высокага росту, але ніжэй за Чубара. Вялікія цёмныя вочы пазіралі на Чубара з цікаўнасцю, але без асаблівай насцярожанасці; як на вока, то чырвонаармеец не меў пры сабе нават зброі — пасля ўжо Чубар агледзеў, што наган у таго вісеў на рэмені ззаду; па выглядзе і па тым, як стрымана паводзіў сябе чырво-

наармеец, можна было меркаваць, што ён сачыў за Чубарам даўно, можа, ад самага вусця; нават тая акалічнасць, што Чубар меў вінтоўку, здавалася, не выклікала здзіўлення. Непрыкметна — прынамсі, гэтак думалася — Чубар кінуў вачамі спярша па адзін бок ад чырвонаармейца, пасля па другі. Там, дзе вербалоз быў амаль непралазны, стаяў буданчык — проста на расцярэбленым доле. Крокі за два ад яго Чубар убачыў другога чырвонаармейца. Той таксама не зводзіў вачэй з незнаёмага чалавека. На твары яго блукала недаверлівая ўсмешка. Менавіта гэты, другі чырвонаармеец, і загаварыў з Чубарам першы: быццам выходзячы з вады, ён адхінуў ад сябе рукамі вербалоз і ступіў на сцежку.

— Можа, у таварыша пакурыць ёсць? — спытаў чырвонаармеец.

Чубар выцер рукавом узмакрэлы твар, даверліва ўсміхнуўся:

— Я не куру, таварыш.

Тады чырвонаармеец патушыў недаверлівую ўсмешку на твары, зняў з галавы пілотку — кароткія, але падрослыя валасы яго пырснулі ва ўсе бакі.

— А я думаў...— сказаў расчаравана чырвонаармеец і ляпнуў па растапыранай далоні пілоткай.

— Хто вы? — спытаў у Чубара высокі чырвонаармеец.

— Я — старшыня калгаса.

— Гэтага? — паказаў галавой высокі чырвонаармеец на Белую Гліну.

— Не, туды яшчэ,— кіўнуў Чубар на лес.

— Што вы тут робіце?

— Ішоў у Крутагор'е. Але там, кажуць, немцы.

Чырвонаармеец ссунуў выгаралыя бровы — адно, над правым вокам, было рассечана некалі, і маленькі плешык не даваў валасам зрасціся,— пастаяў колькі моманту ў задуменні, пасля перапытаў:

— Значыць, старшыня калгаса?

Другі чырвонаармеец тым часам закінуў за плечы вінтоўку і спакваля, як на пагулянцы, пайшоў пакручастай сцежкай да валатоўкі, што засціла сабой па правы бок цэлага паўнеба.

Неўзабаве постаць яго вырасла на вяршыні валатоўкі — адтуль кіламетраў на шэсць была адкрытай дарога на Крутагор'е.

«Не выключана магчымасць,— падумаў Чубар,— што гэтыя чырвонаармейцы таксама трымаюць шлях за Бесядзь, тады нам будзе ў адну дарогу».

— І куды вы цяпер? — спытаў чырвонаармеец.

— Куды загадаеце! — Чубар махнуў, нібыта крыламі, рукамі і, апускаючы іх, нечакана ляснуў сябе па клубах.

Абодва — і Чубар і чырвонаармеец — раптам засмяяліся з гэтай Чубаравай бездапаможнасці.

— Маё прозвішча Шпакевіч,— сказаў чырвонаармеец.— А той,— ён паказаў на свайго таварыша, які вяртаўся ўжо з валатоўкі,— Халадзілаў. Ён — сібірак. Аднекуль з-за Урала. А я — з Мазыра. Так што мы землякі з вамі.

— Беларусы,— нібыта дзеля поўнай яснасці сказаў Чубар.

Падышоў Халадзілаў, як праспяваў:

— Не пылит дорога, не шумят кусты...

— Думаеш, замірэнне выйшла? — паглядзеў на яго Шпакевіч.

— Знаеш, як у той прымаўцы...

Шпакевіч пачаў тлумачыць Чубару:

— Нам загадана ўзарваць гэты мост. Вядома, як пройдуць па ім апошнія чырвонаармейскія часці. Але мы затрымаліся трохі — добра б было разам з немцамі падняць яго ў паветра!

— Скажы лепш, забылі пра нас,— сказаў Халадзілаў.— Абяцалі забраць адсюль і не забралі. Цяпер вось адны планы строім. Як кажуць, самадзейнасцю займаемся.

— Я не думаю, што пра нас забылі,— запярэчыў Шпакевіч.— Нешта не выйшла ў іх там.

— Мяне ўжо не першы раз забываюць,— сказаў са зласлівай усмешкай Халадзілаў.— Я гэтыя масты ўзрываю ледзь не ад самай граніцы. І кожны раз пасля выбіраюся з так званага акружэння. А вы? — павярнуўся ён да Чубара.— Чаму вы апынуліся тут?

— Хацеў далучыцца да сваіх у Крутагор'і,— адказаў Чубар.— У нас там знішчальны батальён. Я таксама прыпісаны да яго.— Ён паказаў на вінтоўку.

— Патроны ёсць? — спытаў Шпакевіч.

— Штук дзесяць.

— Не багата,— пацёр Шпакевіч далоняй патыліцу.— У нас іх таксама — кот наплакаў. Але добра,

што вы тутэйшы. Калі не маеце нічога, можам пайсці разам.

Чубар згодна кіўнуў галавой — якраз дарэчы!

— Прыгожа вёска размешчана,— з тугой пазіраючы на белаглінаўскія хаты, сказаў Халадзілаў.— Асабліва, калі глядзець адтуль.— Ён паказаў рукой на валатоўкі і дадаў: — У вас, у Беларусі, наогул прыгожа. Некалі мне здавалася, што тут адны балоты. Чытаў пра гэта нават у кніжках.

— Балоты — гэта ў нас, на Палессі,— удакладніў з усмешкай Шпакевіч.— А тут, бачыш, пяскі.

— Хапае балот яшчэ і ў нас,— таксама з усмешкай сказаў Чубар.

— А курганы? — паглядзеў на яго Халадзілаў.— Адкуль яны такія тут?

— Людзі кажуць — ад шведаў. Нібыта Карл Дванаццаты перапраўляўся тут, калі на Украіну ішоў да Мазепы.

— Гэта запісана дзе?

— Не ведаю. Але ходзяць чуткі. Раней дык нават залатыя рэчы знаходзілі тут.

— Якраз дарэчы,— засмяяўся Шпакевіч.— Ты б, Халадзілаў, схадзіў зноў на курган, можа, табе таксама пашанцуе.

— Твая ж чарга,— сеў на траву Халадзілаў.

— Я пагляджу,— прапанаваў свае паслугі Чубар.

Шпакевіч, які быў за старшага ў камандзе, не запярэчыў, адно здзіўлена глянуў на Чубара.

Сонца ўжо не праменілася. На ўсім ляжала надвячэрняя вусцішнасць. Сонечная прозалаць была разліта па ўсім наваколлі — па стрэхах вясковых хат, па шатах дрэў, па калгасных палетках, што пачыналіся ў вялікай лукавіне, якую ўтварала за мостам Дзяражня. Чубар узыходзіў на валатоўку лёгка, ногі па сцежцы ажно пружынілі, нягледзячы на тое, што яна ўвесь час вяла ўгору. Пасля неспадзяванай сустрэчы з чырвонаармейцамі да Чубара прыйшлі спакой і ўраўнаважанасць. Нечага было такое падманлівае адчуванне, быццам жыццё, зрушанае вайной, зноў вярнулася на свае трывалыя кругі. Але раптам да валатоўкі аднекуль даляцеў ціхі гул, і Чубар пачаў насцярожана лавіць яго, падумаўшы, што гэта рухаюцца па дарозе нямецкія танкі альбо аўтамашыны. Усю істоту яго зноў працяў неспакой. Чубар прыпыніўся, збянтэжа-

на азірнуўся. Чырвонаармейцы таксама пачулі гул. Яны стаялі непадалёку ад моста і ўслухоўваліся. Тады Чубар з усіх ног кінуўся бегчы на вяршыню валатоўкі, каб паглядзець на дарогу адтуль. Але дарэмна. Ні танкаў, ні аўтамашын на дарозе не было. Гук між тым усё нарастаў, шырэў. Нарэшце Чубар зразумеў, што падаў той на зямлю з неба. «Самалёты»,— паспакайнеў ён, хоць і ведаў, што быць навідавоку ў фашысцкага лётчыка таксама небяспечна. Аднак ратунку шукаць на валатоўцы не стаў. Па-ранейшаму адкрыта стаяў на самай вяршыні і глядзеў на неба. Паступова Чубар пачынаў адгадваць, што гук даносіўся з таго боку, дзе заходзіла сонца. Прамінула яшчэ колькі часу — вядома, вымерваўся ён менш чым хвілінамі,— і трохі збоч Белай Гліны, на вышыні, можа, тысячы метраў, узніклі абрысы самалёта. За гэтыя тыдні, як ішла вайна, людзі ўжо навучыліся адрозніваць свае самалёты ад варожых. Чубар таксама без вялікай цяжкасці пазнаў савецкі бамбавоз, які ляцеў на Крутагор'е.

Спалох, такім чынам, быў дарэмны. Чубар кінуў яшчэ погляд на дарогу, якая пустая ляжала каля падножжа валатоўкі, і, упіраючыся абцасамі ў трывалы грунт на сцежцы, пачаў спускацца ўніз, каб далучыцца да чырвонаармейцаў.

Тым часам паміж Шпакевічам і Халадзілавым адбывалася размова.

— Зараз ён недзе грымне,— казаў Шпакевіч.

— Калі даляціць,— гаварыў недаверліва Халадзілаў.

Падышоў Чубар. Шпакевіч і яму сказаў:

— Паляцеў наш! Зараз недзе грымне!

Але не паспеў схавацца за валатоўкамі бамбавоз, як пачуліся кароткія чэргі, нібыта хто драў ужо мокрае палатно.

— Ну вось, я ж казаў, калі паспее даляцець! — зусім без адчування свае правоты вымавіў Халадзілаў.

Мусіць, на падлёце да Крутагор'я пачынаўся паветраны бой.

Халадзілаў не вытрымаў, падаўся на валатоўку глядзець.

Скончылася ўсё тым, што моцны выбух раптам страсянуў наваколле, і ў неба ўзняўся чорны слуп дыму.

Слуп гэты спярша рос проста ўгару, пасля раптам

заклубіўся, утвараючы вялікі пажар, які паступова шырэў, засланяў жоўта-белым — саламяным — дымам неба на паўночным усходзе.

На Шпакевіча ўсё гэта — і абрынуты бамбавоз, і нечаканы пажар — падзейнічала нядобра. Чубар бачыў, як на пахмурным твары ў таго хадзілі пад скурай жаўлакі. Здавалася, колькі гэтакага было ўжо на шляху — Шпакевіч, як і Халадзілаў, адступаў ад заходняй граніцы,— але прывыкнуць да пажару не мог, таксама як не мог спакойна глядзець на забітых: чалавечае шкадаванне ў ім заўсёды ўзмацнялася адчуваннем прыкрасці і бездапаможнасці...

— Уласна, нам неабавязкова застававацца тут надалей,— раптам рашуча, з нейкай незнаёмай яшчэ для Чубара жорсткасцю ў голасе, сказаў Шпакевіч.— Зараз вось ірванём мост і пойдзем.

— Да цёмнага можна яшчэ паспець на той бок,— быццам падахвоціў Шпакевіча Чубар, паказаўшы пры гэтым на лес, што чарнеў за Бесяддзю.

Непрыкметна падышоў Халадзілаў.

— І хто іх адных, без прыкрыцця, пускае гэтыя бамбавозы? — пашкадаваў ён уголас.

— Што там яшчэ загарэлася? — спытаў Шпакевіч.

— Нейкая вёска.

— Можа, Крутагор'е?

— Не, гэта бліжэй,— сказаў Халадзілаў.— Але сволачы збілі над самай вёскай. Два «месеры». Нават адруліць не далі. Цяпер вось пажар. Гараць хаты. А лётчык не паспеў выскачыць. Нізка ляцеў. Некаму зноў нядобры сон будзе...

— Мы тут рашылі з таварышам Чубарам,— паглядзеў на Халадзілава Шпакевіч.— Трэба ўзрываць мост. Хопіць чакаць.

— Дык я пра гэта даўно табе талкую,— схіляў набок галаву Халадзілаў.

— Усё роўна,— працягваў гаварыць Шпакевіч,— немцы да раніцы ўжо не папруцца сюды. У іх, мусіць, начлег.

— М-да, ваююць фашысты з камфортам,— цыркнуў скрозь зубы Халадзілаў.— Усё па рэжыму. Абед, сон, адпачынак. Хацеў вось нейкі дзівак напалохаць наначь, дык і не ўдалося!..

Шпакевіч і Халадзілаў пастаялі ў маўклівай мужчынскай скрусе, а тады рушылі да буданчыка. Чубар

таксама падаўся туды. На прывялай траве ў буданчыку ляжалі два чырвонаармейскія шынялі, вінтоўка — мусіць, Шпакевічава, бо Халадзілаў сваю ўвесь гэты час трымаў пры сабе. Шпакевіч сеў на дыбачкі, пачаў выграбаць рэчы. Падаў Халадзілаву скрыню. Гэта была ўзрыўмашына, і Чубар цяпер убачыў, як ад яе да моста вёў паўз бераг Дзяражні чорны шнур. Халадзілаў дастаў з кішэні штаноў ручку, прыладзіў да скрыні. Завесці ўзрыўмашыну Халадзілаву каштавала аднаго павароту ручкі — на скрыні адразу загаралася чырвоная лямпачка. Можна было рабіць выбух. Але Шпакевіч загадаў усім схавацца пад абрыў, куды не маглі дастаць абломкі дрэва, хоць зарад пад сярэдняй апорай яны паклалі невялікі. Халадзілаў перанёс таксама туды і ўзрыўмашыну.

Колькі часу Халадзілаў і Чубар чакалі пад абрывам Шпакевіча — той нечакана затрымліваўся каля буданчыка. Халадзілаў нібыта пашкадаваў:

— Дарэмна спяшаемся. Можна было б на ноч схадзіць у вёску. Нехта адзін павартаваў бы каля моста, а астатнія — да маладзіц.

— З гэтым час быў управіцца,— засмяяўся Чубар.

— Дазволу чакалі,— жартаваў Халадзілаў.— Ад мясцовага начальства — без даведкі, заверанай пячаткай, яны цяпер не даюцца.

— Але мая пячатка на белаглінаўскіх баб, мусіць, не падзейнічае,— сказаў Чубар.— Тут не мая гаспадарка.

— Тады, можа, на дзевак? — блазнаваў Халадзілаў.

— На дзевак таксама.

— Гэта яны дарэмна,— нібыта пагразіў Халадзілаў.— Усё роўна немцы псаваць будуць. І без даведак, і без пячатак. Так, гвалтам.

— А ў цябе сям'я ёсць? — раптам спытаў Чубар.

— Не, я халасты.

— А бацькі?

— Бацькі ёсць.

— Мне Шпакевіч казаў, што ты сібірак.

— Не самы сібірак, але ж...

— Да вас далёка яшчэ.

Яны памаўчалі: Халадзілаў адчуваў дакор у тым, як Чубар перавёў яго юрлівую размову на рэчы, што

спрадвеку прымушалі аціхаць і задумвацца самых зацятых гаваруноў.

Нарэшце зверху скочыў заклапочаны Шпакевіч. Падэшвы яго ботаў глыбока ўмялі намыты пясок на беразе, і сляды, якія былі бліжэй да ракі, пачалі напаўняцца вадой, што сачылася аднекуль спаднізу. Шпакевіч укленчыў побач, узяў рукамі абодвух за плечы, нібыта хацеў сутыкнуць, зашаптаў Халадзілаву ў вуха:

— Круці, брат!

Халадзілаў паставіў перад сабой скрыню на ракітавы корань, які нібыта жывым локцем вытыркаўся вонкі з абрыву, спытаў:

— А там, на мосце, нікога няма? Можа, зявака які ўзышоў?

— Каго цяпер панясе! — усклікнуў Шпакевіч.— А немцы, дык мы чакаем іх!

Чубар выпрастаўся, глянуў на край абрыву.

— Здаецца, нікога няма...

— Ну, машыначка, не падвядзі,— быццам у прадчуванні радасці, пацёр адна аб адну рукі Халадзілаў.

Чакаючы выбуху, Чубар уцяў галаву — справа гэта для яго была незвычайная, і таму ажно захалонула нутро.

Халадзілаў павярнуў узрыўную ручку. Але выбуху не атрымалася. Чырвонаармейцы пераглянуліся — у кожнага ў вачах было недаўменне. Шпакевіч кіўнуў галавой, паказваючы — давай, маўляў. Халадзілаў зноў павярнуў ручку. І зноў не пачулася выбуху. Тады Шпакевіч адвёў руку падначаленага, падступіўся сам да скрыні. Аднак і ў яго ўзрыўмашына не дзейнічала — лямпачка не патухала, а кантакту не было: ці то выхадная клема не кантачыла, ці то вінавата была міна, якую разам з шашкамі толу сапёры прывязалі пад мостам да апоры.

— Халера,— пачухаў галаву Шпакевіч.

Халадзілаў выцер тыльным бокам далоні спацелы твар.

— Яшчэ гэтага нам не хапала!..

— Я здагадваюся,— нервова засмяяўся Шпакевіч,— што было б з намі, каб па мосце сапраўды ехалі фашысты!..

Халадзілаў ва ўвесь рост кінуўся да моста. Вярнуўся адтуль, збянтэжана развёў рукамі — усё ў парадку.

Тады Шпакевіч зноў пачаў паварочваць узрыўную ручку сам. Але дарэмна.

Чубару відаць было, як пакутліва думаў Шпакевіч.

— Давядзецца яшчэ адзін пажар распаліць,— перараканаўшыся ў беспаспяховасці ўзарваць мост, нарэшце, вырашыў той.

— Але як? — пацісну ў плячамі Халадзілаў: адказны за ўзрыўмашыну, ён адчуваў сябе ніякавата перад таварышам.

— Вядома, самае лепшае абліць бензінам,— чамусьці кпліва сказаў Шпакевіч.

— Чаго захацеў! — пакруціў галавой Халадзілаў.

Тады сваё падказаў Чубар:

— На гэты мост хапіла б аднаго воза саломы.

— А што, старшыня праўду кажа,— ухапіўся за Чубараву прапанову Халадзілаў.

Затуліўшы рот, Шпакевіч сціснуў рукой абедзве шчакі, пастаяў так.

— Нікуды не дзенешся,— скрозь пальцы буркнуў праз нейкі час Шпакевіч,— давядзецца сапраўды цягаць на мост салому.

Чубар падаў голас (ва ўсім, што рабілі чырвонаармейцы, яму хацелася цяпер браць самы чынны ўдзел, каб ужо гэтым далучаць сябе да іх спраў) схадзіць у Белую Гліну, пашукаць падводы, на якой можна прывезці салому. Але Шпакевіч махнуў рукой:

— Пакуль будзем шукаць падводы, невядома, што здарыцца за гэты час.

Яны пабралі на рукі рэчы і ўтрох рушылі да моста, бо ў вёску сухая дарога была толькі па ім. Праз два пралёты спыніліся. Адсюль добра відаць быў пажар: чырвона-чорнае полымя жэрла вялікую вёску.

А Белую Гліну тым часам нібы абыходзілі ўсе: надвячэрняя стоенасць, якая панавала ў прыродзе, стварала ўражанне ціхамірнасці і ўсталяванага спакою, якія, здавалася, не маглі парушыць ні гукі нядаўняга паветранага бою, ні шум пажару, што, нягледзячы на адлегласць, даносіўся сюды. Пасярэдзіне вуліцы стаяла рабая карова і махала з жывёльнай абыякавасцю доўгім хвастом, адганяючы назойлівую машкару, якая роем вілася над ёй.

Канцавыя белаглінаўскія хаты былі за паўтараста крокаў ад моста, але гароды па правы бок падыходзілі

да самай лукавіны. На нечым гародзе стаялі жытнёвыя копы — звычайная з'ява: на сотках пажнуць хутчэй і без каманды. Чубар паказаў на гарод. Дастаткова было адно кіўнуць у той бок галавой, каб чырвонаармейцы зразумелі ўсё. Па ржэўніку ўсе разам падышлі да коп. Памацалі снапы. Шпакевіч ажно палушчыў адарваны каласок. Пачаў смакаваць зярняты. Халадзілаў з Чубарам стаялі побач, чакалі. Але вось Шпакевіч выхапіў з капы сноп — важкі, у тоўстым перавясле. Гэта паслужыла камандай: Халадзілаў і Чубар кінуліся разбураць капу. Нарэшце Чубар, як самы дужы з выгляду, а можа, і на самай справе, набраў снапоў, узваліў на сябе і панёс да моста, трымаючы рукі, як рагачы, угору. Шпакевіч і Халадзілаў рушылі следам — у іх ношкі былі меншыя, але таксама мелі вагу. Снапы шасталі, заглушалі нават крокі. Таму ні Шпакевіч, які ішоў апошні, ні Халадзілаў, ні тым больш Чубар не пачулі, як на гародзе раптам пачаўся крык. Па мяжы да коп бегла расхрыстаная жанчына з трайніком у руках. Лямант яе ўсё мацнеў, і неўзабаве Шпакевіч першы спыніўся, каб азірнуцца. Насцярожыўся і Халадзілаў. Ускіпелы выгляд жанчыны збянтэжыў чырвонаармейцаў. Яны пакідалі снапы на зямлю. Адзін Чубар працягваў рухацца далей — ён ужо таксама чуў за сабою лямант, але не азіраўся, нёс бярэма да пералазу. Крык у ім чамусьці выклікаў зацятую злосць. Тады жанчына падскочыла да верамейкаўскага старшыні і цаўём трайніка піхнула ў спіну. Ад гэтага Чубар адразу страціў раўнавагу. Снапы пападалі на ржэўнік.

— А што ж ета, ірад, робіш? — нарэшце разабраў Чубар словы.

Жанчына як не заходзілася ў плачы. Вочы яе блішчалі шаленствам. Чубар убачыў іх і зразумеў — баба не будзе доўга думаць над тым, каб варсануць нават трайніком. На нейкі момант ён ажно разгубіўся, але хутка сабраўся і, як не сваім голасам, крыкнуў, спрабуючы збіць разгневаную жанчыну з панталыку:

— Дурніца, немцам на пірагі запасаеш?!

Але на жанчыну лаянка не падзейнічала — тая па-ранейшаму была натапыраная ўся.

Чырвонаармейцы з вінаватым выглядам пазіралі то на жанчыну, якая бараніла свае снапы, то на Чубара, які, уласна, заварыў усю гэтую кашу.

Нарэшце Чубар пачаў адступацца: гучна злаяўся самымі брыдкімі словамі, якія даводзілася каму чуць, і зарагатаў — даўно ўжо, можа, ад самага таго часу, як арганізоўвалі калгасы, не даводзілася яму сутыкацца з гэтакай з'явай.

— Ірады вы, ірады!..— яна кінула на мяжу трайнік, села на калючы ржэўнік і загаласіла, абхапіўшы рукамі простаВалосую галаву.— А што ж мае дзеці будуць есці?..

— Ты зразумей,— пачаў ушчуваць Чубар,— нам салома патрэбна.— І, каб было больш пераканаўча, паказаў на чырвонаармейцаў: — Ім во, для справы. Для Чырвонай Арміі.

Жанчына не слухалася:

— А што ж ета вы робіце?..

Але голас яе пастулова слабеў. Неўзабаве яна ўжо адно хісталася ды пакрыўджана ўсхліпвала.

Да Чубара нячутна падышоў Шпакевіч.

— Хадзем адсюль,— гукнуў ён.

Жаночы лямант, мусіць, пачулі на вёсцы,— прынамсі, у тых дварах, што былі бліжэй, бо каля загарадзі раптам з'явіліся людзі, як належыць у ваенны час, падлеткі ды бабы з малымі дзецьмі, яны моўчкі, нібыта зачараваныя, назіралі за тым, што адбывалася на гародзе, а ў вачах, здавалася, не было ні асуджэння, ні спачування, адна цікаўнасць. Па той бок пералаза таксама нехта паспеў апынуцца. Чубар пазнаў яшчэ здалёку — то быў кульгавы стары, па прозвішчы Якушок, які меў звычку з раніцы да вечара сядзець на загавальні сваёй хаты і быць, такім чынам, сведкам усяго, што рабілася за цэлы дзень на ажыўленай дарозе. Кожны раз, як верамейкаўскаму старшыні выпадала ехаць праз Белую Гліну ў Крутагор'е, яны віталіся. Стары таксама пазнаў Чубара, пачаў усміхацца лісліва, але нібыта адчужана, выскаляючы пакрышаныя зубы.

— А я думаў,— сказаў ён, шастаючы вачамі па ўсіх трох,— што ета вы, можа, з таго самалёта? Цяпера бачу, ажно не. Дак ета ж, здаецца, вы, таварыш начальнік? — Ён спыніў позірк на Чубары.— Значыцца, яшчэ тута? А наш Калатоз у вакувацыю паехаў. Яшчэ на тым тыдні. І сельсавецкі старшыня паехаў. Пабралі лепшых коней і патарахцелі кудысь за Бесядзь. Тама яшчэ не страшна.

Чубар спытаў:

— Што гэта за баба такая?

— Наша тута. Проста баба. Але як я паглядзеў, дак можа каму і кішкі выпусціць.

— Дурніца шалёная,— смыкнуў шчакою Чубар.

— Тута ашалець можа хоць хто,— засмяяўся, мусіць, задаволены ваяўнічасцю жанчыны, стары.— А навошта вам салома? — спытаў ён і адразу пачаў тлумачыць сабе: — Яно, канечне, людзям таксама паспаць трэба, бо ля тае Дзяражні нават калі пасядзець доўга, дак адсырэеш.— Ён даваў зразумець ім, што ведае пра ўсё.— А салома гарыць. Вэ-э-эн, бачыце, колькі гарыць яе! — стары паказаў рукой на пажар.

— Нам папраўдзе вельмі патрэбна салома,— падаўся да старога Шпакевіч.

— Дзе ж яе ўзяць цяпера? У калгасе яшчэ амаль не жалі. За вёскай, праўда, тама ёсць копы, нават памалочаныя, аднак ета далёка.— Стары ўсміхнуўся.— Адна Сукліда пажала во. Дак яны і стаяць на гародзе, як прышчыкі на лбе,— усім лезуць у вочы.

— Немцы не пашкадуюць,— сказаў яшчэ не астылы Чубар.

— А ета паглядзець трэба,— нібыта не паверыў стары.— Яна ў нас баба такая, што і перад немцам з віламі пастаяць судолее. Сваё адбароніць і не аддасць каму не трэба. А як жа іначай? Дзяцей у хаце поўная дзяруга, а мужыка забралі па першай набілізацыі, дак...

— Але як нам саломы раздабыць? — пытаўся Шпакевіч, якому не цярпелася хутчэй скончыць справу з мостам.

— Тады, можа, кароўнік раскрыць, раз трэба? — падказаў дзед.— А навошта?

— Мост ваш паліць будзем,— прызнаўся Шпакевіч.

— Дак яго лепей тады бабахнуць,— параіў спакойна дзед.

— Не пячэ, дзед,— засмяяўся Халадзілаў.

— Машынка не работае?

— Не работа-е-е.

— Бач ты! — пакруціў галавой стары.

— А можа, у цябе леташняя салома ёсць? — спытаў Чубар.

— Не,— узняў растапыраныя далоні стары.— Спа-

жылі ў гаспадарцы за тую зіму. Нават трухі не засталося. Яно ж, карова, цёлка...— Але нібыта спахапіўся, што пачаў не пра тое.— Мост, кажаце, наш спаліць хочаце? Дак паліце сабе. Ён нам тута, лічы, і непатрэбны. Ета калі, можа, на машынах ездзіць, дак праўда. А нам,— ён махнуў абедзвюма рукамі,— мы і так цераз Дзяражню знойдзем дзе пераехаць.

— Ты от што, дзед,— не даў гаварыць старому далей Чубар,— пакажаш, дзе ў вас салома ў полі. І падводу запражэш, каня знойдзеш.

Стары збянтэжана азірнуўся:

— Дак я ж нямоглы, нават у калгасе не рабіў, а тута!..

— У калгасе не рабіў,— павысіў голас Чубар,— а нам памагчы мусіш!

— А як на мяне тады заявяць?

— Хто?

— Ці мала хто! Людзям жа рот не закрыеш. Скажуць, памагаў Чырвонай Арміі паліць мост, а немцы мяне за ета да сценкі.

— Не хвалюйся,— усміхнуўся Чубар,— скажаш, прымусілі. Я з табой таксама пайду.

Нарэшце стары зразумеў, што Чубар ад яго не адступіцца, унурыў галаву.

— Вы мяне вядзіце тады пад ружжом па вёсцы, а? Каб усе бачылі.

Чубар засмяяўся.

— Ладна, стары, пойдзеш пад вінтоўкай,— сказаў ён Якушку і паглядзеў на чырвонаармейца.— А вы мне сігнал падасцё адсюль, калі што раптам.

— Нарабілі гармідару,— пачухаў патыліцу Халадзілаў.

— Гэта ўсё праз тваю машынку,— сказаў нездаволена Шпакевіч.— Чаму не праверыў зараней?

— Дасюль жа працавала,— бараніўся Халадзілаў.

Шпакевіч павёў позіркам па гародзе — жанчына па-ранейшаму сядзела на ржэўніку, але ўжо, здаецца, не плакала. Шпакевічу шкада стала яе. Ён падышоў, сказаў:

— Даруйце нам...

Тады жанчына ўзняла галаву і зноў пачала плакаць.

— Я ведаю, што ета не вы,— гаварыла яна праз слёзы.— Ета той, верамейкаўскі. А вы такія ж, як

і мой. Мой таксама недзе вось так... ваюе... а можа, галаву злажыў... Не, я на вас зло не помню. А таму верамейкаўскаму...

З Крутагор'я немцы рухаліся па двух напрамках — уздоўж чыгункі на Унечу і па вялікай дарозе, што вяла праз мястэчка Бабінавічы да Паповай Гары і далей, абмінаючы, такім чынам, амаль усё лясное забесяддзе. 24-ты матарызаваны корпус быў павернуты гітлераўскім камандаваннем з цэнтральнага напрамку і сумесна з 2-й танкавай групай кінуты на разгром адыходзячых армій толькі што створанага Бранскага фронту: мелася на мэце ў канчатковым выніку ўмацаваць жывой сілай і танкавымі злучэннямі паўднёвыя войскі, якія цяпер павінны былі, па плану фюрэра, выконваць галоўную задачу ў вайне.

Хоць ініцыятыва дзеянняў па-ранейшаму заставалася за фашыстамі, але тэмпы прасоўвання войск пасля жорсткіх баёў на апошнім абараняльным рубяжы ў Беларусі сталі надзвычай марудныя: замест трыццаці кіламетраў, якія пераадольваліся раней, цяпер удавалася прайсці за суткі не больш як шэсць-сем кіламетраў. Гэта было таксама прычынай, што амаль усе вёскі па левы бок Бесядзі яшчэ нямала часу заставаліся не занятымі ворагам нават пасля таго, як пачаліся баі на наступным абараняльным рубяжы, што перасякаў вялікі тракт, які вёў з Тулы на Арол.

...Падпаліўшы на Дзяражні драўляны мост, чырвонаармейцы сапёрнага ўзвода Шпакевіч і Халадзілаў, а разам з імі старшыня верамейкаўскага калгаса Радзівон Чубар рушылі ад Белай Гліны за Бесядзь.

Карты, па якой можна было б арыентавацца, чырвонаармейцы не мелі, і дарогу даводзілася распытваць ад вёскі да вёскі.

Да сваіх выйшлі ў размяшчэнні 258-й стралковай дывізіі, якая была накіравана на абараняльны рубеж з Арла. Рубеж складаўся з некалькіх ліній траншэй, кулямётных і артылерыйскіх гнёздаў, дзотаў і вялікага супрацьтанкавага рова. Але суцэльнае лініі абароны пакуль не было. Не хапала войск: палкі дывізіі яшчэ знаходзіліся на маршы. Затое ў навакольных вёсках, амаль па ўсім рубяжы, ужо стаялі, высланыя наперад,

заставы, якія накіроўвалі на падрыхтаваныя зборныя пункты байцоў і камандзіраў, што адступалі па лясных і палявых дарогах. На адну такую заставу, у вёсцы Пёкліна, і натрапілі Чубар і яго новыя таварышы.

Яшчэ ў забесяддзі пачаўся абложны дождж, і спадарожнікі не прасыхалі да самага Пёкліна. За ўвесь час, пакуль былі ў дарозе, спалі толькі двойчы — адзін раз у лесе, пад шатамі дрэў, а другі — у вясковай хаце, калі нарэшце адчулі, што зусім папрэлі. Пусціла іх начаваць жанчына, якая жыла адна. Яна напаліла другі раз у печы і скрозь ноч клапатліва сушыла адзежу сваіх начлежнікаў.

Чубар хоць і пакутаваў ад макрэчы — плісавая талстоўка не магла замяніць верхняй апраткі, таго ж шыняля,— але ён вельмі ўдзячны быў шчасліваму выпадку, які звёў яго каля Белай Гліны з гэтымі двума чырвонаармейцамі. Цяпер не трэба было са страхам думаць пра тое, што рабіць. Ад самае Бесядзі яны ішлі ўжо як заадно. Шпакевічу было дваццаць дзевяць гадоў, на тры гады меней, чым Чубару, аднак ваяваў ён з першага дня вайны, бо прызываўся пасля закона аб усеагульнай вайсковай павіннасці. Яму заставалася праслужыць аднаго няпоўнага паўгода, і калі б не напалі фашысты, то ўжо ў гэтую восень ён зноў бы надзеў сваю міліцэйскую форму. У Мазыры ў яго жыла сям'я — жонка і шасцігадовы сын. Шпакевіч усё бедаваў, што нічога не ведаў пра іх. Халадзілаў таксама служыў у арміі па так званаму варашылаўскаму прызыву — яго ўзялі глыбокай восенню трыццаць дзевятага года з педагагічнага інстытута. Ішоў Халадзілаў заўсёды наперадзе, па сваёй ахвоце хадзіў на разведку ў вёскі — хоць немцаў навокал і не было, але не хацелася дарэмна рызыкаваць,— і ўвесь час, нягледзячы нават на дождж, з яго твару не знікала тая недаверлівая ўсмешка, якую пабачыў Чубар яшчэ каля моста,— здавалася, чалавек нарадзіўся з гэтай усмешкай, таму не толькі хадзіў з ёй, але і спаў. Гаварыў ён амаль бесперастанку, але кожны раз чамусьці нарадіў павярнуць размову на небяспечную тэму: яго займала даволі дзіўнае пытанне — ці будуць пасля гэтай вайны судзіць тых, хто вінаваты, што мы пагана сустрэлі вайну, палажылі ўжо столькі народу і ўсё адступаем? Шпакевіч звычайна не слухаў свайго падначаленага. Тады Халадзілаў прыставаў з гавор-

кай да Чубара. Але той, як пачынаў Халадзілаў, таксама стараўся ўхіліцца ад размовы, нават прыкрыкваў на маладога чырвонаармейца, каб перастаў гаварыць абы-што. Халадзілаў сапраўды змаўкаў на нейкі час, аднак дарога была доўгая, незнаёмая, пад дажджом, і ўсё забывалася даволі хутка, неяк само сабой, таму няўрымслівы Халадзілаў непрыкметна зноў ставіў на круг сваю шчарбатую пласцінку: « вось у руска-японскую вайну дык было судзілі пасля генералаў, якія прайгралі вайну, пра гэта напісана ў гісторыі... Чубар ад ягоных слоў злаваўся да чырвані і сур'ёзна пераконваў — маўляў, руска-японская вайна была прайграна царскімі генераламі, а ў гэтай вайне перамога будзе за намі, трэба верыць у тое, што гаварыў таварыш Сталін 3 ліпеня... Шпакевіч часам мірыў іх, але рабіў гэта чамусьці з усмешкай і незласліва, і Чубару незразумелай была ягоная паблажлівасць, хоць сам ён, мусіць, таксама не ўзяў бы Халадзілава за жабры, каб што якое: Чубар адчуваў да абодвух — і да стрыманага, бадай, нават маўклівага Шпакевіча, і да балбатлівага, хутчэй несвядома языкастага Халадзілава — удзячную адданасць...

Сонца не выблісквала на працягу ўсяго паходу, таму цяжка было вызначыць, калі пачынаўся сапраўдны дзень і калі канчаўся. Звычайна нават у пахмурны дзень можна адшукаць на небе сонца — у тым месцы хмары заўсёды трохі святлейшыя, і вочы тады пачынаюць адчуваць схаванае цяпло,— але цяпер хмары рухаліся над зямлёй ці не ў тры накаты, як у сырую восень, і ў настылым наваколлі плавала задымленая густая імжэль. Паабапал дарог стаяла паклычаная збажына, а на зямлі бялела пагублянае каласамі зерне.

Артылерыйскія грымоты чуліся здалёку і з вялікімі перапынкамі — пачнуцца раптам, пасля заціхнуць, і затым доўга глухне ўсё навокал. І вось перад самым Пёклінам паветра страсянулася па-сапраўднаму. Спачатку ўсчалася звычайная страляніна. Было выразна чуваць, як недзе працаваў кулямёт — так-так-так-так... Быццам круціў хто вялікае зубчатае кола. Пасля пачуліся моцныя выбухі. Тады і прыйшло радаснае ўсведамленне: блізка свае! Трое здарожаных хадакоў — два чырвонаармейцы і адзін цывільны — наддалі кроку: заспяшаліся ў той бок, дзе іх, уласна,

магла сустрэць і небяспека. Але ўсё склалася добра. У Пёкліне стаяў заслон аднаго з батальёнаў 258-й дывізіі. Пры ўваходзе ў вёску на плоце вісела дошка, на якой здалёку можна было прачытаць: «Збор адступаючых груп, адзінкавых байцоў і камандзіраў у лесе каля абаранял ьнага рубяжа». Аб'ява была напісана вялікімі чорнымі літарамі...

Шпакевіч прачытаў аб'яву, падышоў і загаварыў з чырвонаармейцам, што стаяў паставым амаль на сярэдзіне вуліцы.

— Падкажы, брат, дзе тут сто адзінаццаты полк?

— Нам такіх звестак не даюць,— адказаў чырвонаармеец, пры гэтым малады твар яго застаўся амаль нерухомым.— Загадана накіроўваць такіх, як вы, на зборны пункт. Туды. — Ён паказаў за вёску, дзе быў лес.

Але Шпакевічу і Халадзілаву не хацелася ісці на зборны пункт — пачнецца праверка, а тады паспытай дакажы, што ты выходзіў не проста з акружэння, а выконваў заданне пасля адыходу войск. Чубару тым часам было ўсё роўна, але ён нічога не рашаў. Шпакевіч пачаў ледзь не кленчыць:

— Браток, нам абавязкова трэба ў сто адзінаццаты. Мы з задання ідзём. Выконвалі спецзаданне, разумееш? Трэба далажыць камандаванню.— І Шпакевіч дзеля большай пераканаўчасці назваў прозвішча камандзіра палка.

Аднак на паставога чырвонаармейца гэта не падзейнічала: як кажуць, малады і неабстраляны, ён наогул трошачкі звысоку пазіраў на ўсіх акружэнцаў, бо думаў, што гэты абаранялыны рубеж для фашыстаў апошні, праз яго яны ўжо не пройдуць...

— Гэтак усе кажуць,— пажаваў ён ротам.

Шпакевіч зрабіў пакутлівы твар:

— Разумееш, нам вельмі патрэбна...

Чырвонаармеец спыніў свае вочы на Чубары. Выгляд цывільнага чалавека выклікаў у ім нейкія думкі, і ён сказаў Шпакевічу памяркоўна:

— Вось што, ідзіце тады да лейтэнанта, можа, ён ведае, дзе ваш сто адзінаццаты.

— Дзе гэта?

— Тут недалёка. Вы пазнаеце. Там павінен стаяць другі вартавы.

У вясковай хаце пажылы лейтэнант у накінутым

на плечы шынялі чытаў за сталом кнігу — яна была адлістана на сярэдзіне. Калі Шпакевіч, стаўшы належным чынам, пачаў дакладваць аб сабе і аб сваім жаданні адшукаць 111-ты полк, лейтэнант усё не мог падняць галавы. Нарэшце паклаў левую руку далоняй на кнігу, глянуў спадылба.

— Мы тут людзі новыя, і нам невядома, дзе стаяць якія часці. Вам лепей будзе пайсці на зборны пункт. Там вас прызначаць куды трэба. А гэты таварыш,— лейтэнант кіўнуў на Чубара,— павінен ісці ў Журынічы. Там фарміруецца апалчэнне.

— Але ж нам загадана было...

— Дарэмна вы,— усміхнуўся Шпакевічу лейтэнант,— усе мы тут свае.

Тады ступіў наперад Чубар:

— Таварыш лейтэнант, дзе мне шукаць тыя Журынічы?

— Гэта ўжо іншая справа,— нібыта ўзрадаваўся лейтэнант; ён выйшаў з-за стала, паправіў локцямі шынель на плячах і паказаў праз акно: — Пойдзеце па гэтай вуліцы, потым павернеце налева. І ўвесь час пасля трымайцеся левага боку. Як пачнуць размінацца дарогі, так і паварочвайце на левую. Колькі ў нас цяпер? — Ён выняў з кішэні гадзіннік, пстрыкнуў сярэбраным вечкам.— Ну што ж, калі варон у полі не лавіць, то да цёмнага дайсці можна да Журынічаў. Там у іх сваё начальства. Няхай разбіраюцца з вамі. Дарэчы, вы камуніст?

— Так.

— Адным словам, вам трэба туды.

— А можа, няхай і ён з намі на зборны пункт ідзе, таварыш лейтэнант? — памкнуўся быў Шпакевіч.

— Не, не,— замахаў рукой лейтэнант.— Мы не ваенкамат.

На вуліцы Шпакевіч доўга трос руку Чубару.

— Вось, Радзівон...— казаў ён з выразнай засмучанасцю.— Каб выйшлі мы ў размяшчэнне свайго палка, то цябе не адпусцілі б ужо. А тут свае парадкі.

Халадзілаў таксама шчыра шкадаваў.

У дадатак Шпакевіч расправуў шынель, накінуў Чубару на плечы,— шынель не прыйшоўся, быў караткаваты і не вельмі раскошны. Гэта рассмяшыла раптам спярша непасрэднага Халадзілава, пасля самога Чубара. Шпакевіч яшчэ больш спахмурнеў.

— Нічога,— сказаў ён,— пакуль там у тваім апалчэнні надумаюцца выдаць табе што цяплейшае, насі гэты. Да цябе я трохі не дарос, факт, але нічога, цяплей будзе. А мне неяк таксама дадуць. Салдат без шыняля не бывае.

Чубар прасунуў рукі ў рукавы і неяк па-блазенску пачаў аглядаць сябе — вочы яго пры гэтым туманіла цёплая вільгаць...

— Ну, бывайце,— сказаў ён ціха.

Але не паспеў зрабіць і дзесяць крокаў па вуліцы, як з хаты на ганак выйшаў знаёмы лейтэнант і гукнуў наўздагон.

— Гэй, таварыш!

Чубар павярнуўся. Лейтэнант сказаў:

— А вінтоўку належыць здаць!

Чубар здзіўлена паглядзеў спярша на лейтэнанта, пасля на Шпакевіча, якога таксама затрымаў лейтэнантаў голас.

— Таварыш лейтэнант,— падаўся да ганка Шпакевіч,— гэта яго вінтоўка. Таварыш атрымаў яе ў ваенкамаце і мае даведку.

Аднак лейтэнанту раптоўнае заступніцтва не спадабалася.

— Трэба выконваць загад,— паморшчыўся ён.— Таварыш вартавы,— паглядзеў лейтэнант на чырвонаармейца, што стаяў на ганку,— прыміце зброю.

Вартавы збег з ганка, забраў вінтоўку: Чубар нават заўпарціцца не паспеў.

Шпакевіч супакойваюча кіўнуў Чубару.

Праз колькі хвілін Чубар выйшаў за вёску і пакрочыў па дарозе, што вяла скрозь бульбяное поле на высокі і шэры ўзлобак, за якім недзе былі Журынічы.

Неспадзяванае лейтэнантава распараджэнне спачатку толькі збянтэжыла Чубара, але чым далей ён адыходзіў ад Пёкліна, дзе давялося расстацца са сваімі спадарожнікамі, тым глыбей западала ў душу крыўда, нават злосць; недарэчным і непатрэбным здавалася тое, што ў яго адабралі вінтоўку — хоць яна ні разу і не спатрэбілася Чубару, гэта значыць, не была пушчана ў ход, бо ні дэсанта, ні шпіёнаў-дыверсантаў над Верамейкамі вораг не скідаў, аднак паступова і непрыкметна ён прывык да яе гэтаксама, як прывыкае звычайна кульгавы чалавек да кульбы.

Цямнела хутка. Чубар не адмераў яшчэ і двух кі-

ламетраў, а бульбяное поле, якое ўсё ж не канчалася, ужо нібы растварылася на вачах, і неўзабаве можна было распазнаць толькі блізкія ад дарогі рэчы ды яшчэ самую дарогу: лейтэнантаў гадзіннік паказваў тады, мусіць, крадзены час. Як і належала, у франтавых вёсках не гарэлі ў вокнах агні, бо вечар выдаў бы іх спадарожніку, нават калі б якое паселішча знаходзілася за многа кіламетраў. Сабачага брэху, гэтай неад'емнай адзнакі вясковых ваколіц, таксама не было чуваць сёння. Чубар ні на хвіліну не выпускаў з галавы лейтэнантавага папярэджання трымацца левага боку, але калі сцямнела, стала цяжка арыентавацца.

Лейтэнант казаў, што Журынічы ад Пёкліна недалёка, аднак Чубар, здаецца, і праз тры гадзіны свайго падарожжа ўсё не мог дайсці да іх. Нарэшце настаў час, калі ён ужо адно коўзаўся па дарозе: шлях забіраў сілы, хоць багата хто ў жыцці мог пазайздросціць ягонай цягавітасці. Паступова Чубар пачынаў разумець, што сёння ці ўдасца выбавіцца з цемры, каб трапіць у Журынічы,— на благі канец, нядрэнна набрысці хоць на якую вёску.

І раптам на дарозе пачулася:

— Хальт! *

Чубар нават не расслухаў, адкуль даляцеў гэты кароткі і незразумелы вокліч. Ён насцярожана прыпыніўся. Тады нехта нездаволена загаварыў на чужой для Чубара мове, і Чубар жахнуўся — фашысты!.. Атарапела, амаль па інстынкце, скочыў у бок ад дарогі, але нязручна — правая нага трапіла ў нейкую ямку. Чубар крутануўся, спрабуючы вызваліць нагу, але не. Раўнавага была ўжо страчана, і ён употарч паляцеў паміж разорын, хапаючыся рукамі за слізкі бульбоўнік. Гэта яго, бадай, і ўратавала. Адразу секанула траскучая чарга з аўтамата, пасля другая, трэцяя... Агністыя бліскаўкі прашылі за метр ад зямлі цемру, праляцелі міма. На дарозе пасля гэтага заступалі боты. Чубар шчыльней прылёг у разорыну, здавалася, перастаў нават дыхаць. Але фашысты блізка не падыходзілі. Вялі паміж сабой гамонку амаль на тым жа месцы.

— Генуг. Вір фэршойхен нур ды хазэн.

— Айн тырхен нідэрцукнален, Курт, дас вэрэ вас

* — Спыніся! *(ням.)*

фюр унс гэвезен. Іх хабэ шон швайнэфляйш я цум коцэн зат. Дэр арш кнурт мір фон дэн эрбзэнконсэрвэн.

— На эбэн, Ганс. Айн хазэнбратэн лэст айнэм гут гефален, дас браўхэн вір эрст рэхт.

— Морген зэен вір маль. Іх гляўбэ дох айнэн гетрофэн цу хабен?

— Ай во! Ніхт айнмаль айн шрайэн вар цу хёрэн. Ды штэрбэндэн хазэн шрайэн я фаст ві ды мэншэн.

— Візо дэн. Офтэрс комтс аўх ганц штыль фор *.

Нарэшце галасы сталі цішэць, і Чубар яшчэ больш насцярожыўся, увесь ператварыўся ў слых, каб не прапусціць ніякага гуку. Немцы сапраўды адыходзілі па дарозе ў адваротным напрамку. І як толькі Чубар пераканаўся ў гэтым, адразу адчуў — быццам ліхаманка пачала калаціць. Але Чубар яшчэ колькі часу паляжаў нерухома, а тады прыўзняўся на карачкі і паціху, каб не рабіць шуму, папоўз па бульбоўніку. Паўзці было вельмі нязручна — больш за ўсё замінала крыссё шыняля, якое Чубар не мог прыдумаць куды заткнуць, а таксама разорыны, што ішлі ўздоўж дарогі і, такім чынам, знаходзіліся цяпер упоперак ягонага шляху. Поўз Чубар да таго моманту, пакуль не здранцвелі рукі. Заставалася выбіраць адно з двух — альбо аддыхвацца, лежачы ў гразкай разорыне, альбо стаць на ногі. Чубар рашыўся на апошняе. Але перад тым як падняцца на ўвесь рост, прыкінуў у галаве, ці далёка адпоўз ад таго месца, дзе адбылася нечаканая сустрэча з немцамі,— мусіць, то быў нейкі патруль. Па часе выходзіла, што дарога, калі ён, вядома, дакладна выбраў кірунак, была метраў за трыста. Хоць гэта і не дужа вялікая адлегласць, але ўжо можна было па-чалавечы выпрастацца. Чубар адпіхнуўся рукамі ад зямлі, стаў. Хвіліну-другую паслухаў. Нічога падазронага больш не было. Тады Чубар выцер аб шынель забруджаныя рукі і, спатыкаючыся на разорынах, пайшоў

---

* — Досыць нам зайцоў палохаць.

— Не блага было б, Курт, пацэліць ужо і па зайцу. А то абрыдла гэтая свініна. Ды і задніца ад гарохавых кансерваў баліць.

— Твая праўда, Ганс. Смажаная зайчына — гэта якраз тое, чаго не хапае нам цяпер.

— Заўтра паглядзім, можа, сапраўды падстрэлілі?

— Але нават енку не было чуваць. Яны ж заўсёды перад смерцю енчаць, як і людзі.

— Бывае, што і не енчаць *(ням.)*.

напрасткі. Інстынкт самазахавання гнаў яго, як звера, ад таго месца, дзе ледзьве не загінуў. Цяпер ён не меў у галаве нічога пэўнага — яму ўсё роўна было куды ісці, абы не застацца ўранні навідавоку ў немцаў.

Поле звычайна не можа цягнуцца бясконца, якое не было б яно вялікае, таму неўзабаве Чубар сапраўды апынуўся каля нейкага зарасніку: адчуў гэта адразу па шапаценні дажджу. Давялося выставіць наперад рукі і, адхінуўшы мокрае голле, увайсці ў зараснік. Пад нагамі захлюпала вада, але дно было трывалае, і Чубар зразумеў, што гэта трапілася не балота, а хутчэй палявая лугавіна, якая можа вывесці на ўзлесак. Так яно і было. Калі Чубар прайшоў па неглыбокай вадзе лугавіну, пачалося сухое драбналессе. За ім, атулены цемрай, быў лес. Праз нейкі час Чубаравы вушы, а затым вочы сталі прывыкаць да начнога лесу. У цемры ўжо ўгадваліся таўшчэзныя камлі дрэў. Чубар падышоў, абмацаў кару нейкай замшэлай елкі і выцер аб шынель рукі: барада на дрэве была, як распоўзлы грыб, і яму — быццам толькі што не поўз па гразі і слізкім бульбоўніку — зрабілася брыдка ад дакранання да яе. Хоць дождж і ў лесе вымачыў зямлю, але пад шатамі вялікіх дрэў было не мокра, прынамсі, шыгалле, якое ляжала тут скрозь, заставалася амаль сухое, яго можна было згрэбці ў яміну паміж карэнняў, каб зрабіць сабе лежава. Доўга не думаючы, Чубар пачаў шастаць пад дрэвам, растапыранымі пальцамі ўзрываючы зляжалыя пласты. Неўзабаве вырасла цэлая куча. Тады ён разгарнуў яе на ўсю даўжыню свайго цела, кінуў яшчэ колькі зляжалых пластоў пад галаву і стомлена паваліўся на зробленую пасцель. Заставалася толькі аппянуцца шынялём ды сцішыцца, каб адразу заснуць.

IV

За вёскай, непадалёк ад дарогі, што вяла за Бесядзь, верамейкаўцы знайшлі забітага чалавека. Той ляжаў у густым ельніку, у адных споднiках, а жывот яго з пасінелай скурай, якая пачала распаўзацца, непамерна разбабеў, ажно жахліва было глядзець. Забіты чалавек быў у галаву — куля пацэліла ў шчаку і на вылёце вырвала ўсю левую скроню, у якую паспелі залезці лесавыя жукі. Знайшлі яго ў той дзень, калі

Гаўрыліха не пагнала па радоўцы кароў — не захацела ў няпэўны час пакідаць у вёсцы дзяцей адных; тады пакрычалі верамейкаўскія бабы на вуліцы, памалолі, як гэта бывае пры вясковых непарадках, адна адной косці языкамі ды сышліся нарэшце на тым, што з радоўкай цяпер наогул трэба пачакаць, лепей няхай кожны сваю скаціну пакуль пасе. І вось Наталля Родчышына, дзеўка-векавуха, гнала карову ў Замасточча — невялікае ўрочышча, якое было за адным са шматлікіх колішніх масткоў — і ўбачыла нежывога чалавека. Наталля была, як далікатна гаворацць, жанчына згубленая, можа, нават праз тое самае незамужжа, і ўжо даўно з зацятай адчужанасцю глядзела на ўсё, што адбывалася вакол, але і яна жахнулася, калі ўгледзела паміж елак, у высокай траве, забітага. Карову пасвіць яна больш не стала — прагнала, не даючы ўхапіць травіну, па так званай Цыганчынай дзялянцы, і каля першых двароў у Верамейках расказала пра ўсё, што пабачыла. Вестка аб забітым чалавеку разнеслася па вёсцы хутка, і самыя цікаўныя верамейкаўцы яшчэ паспелі схадзіць да вечара у ельнік — свой гэта ці чужы?

Пахаваў забітага Парфён Вяршкоў. Зрабіў ён гэта па сваёй ахвоце — узяў у хляве рыдлёўку, выкапаў магілку каля самае дарогі і закідаў небараку зямлёй, накрыўшы твар па-хрысціянску, радном.

А надвечар Вяршкоў прыйшоў да Зазыбы — прынёс Зазыбавай Марфе кош яблыкаў: было перад вялікім спасам.

Зазыба ўжо таксама ведаў пра забітага. Таму амаль адразу, як Вяршкоў зачыніў дзверы ў хату і патупаў трохі ў парозе, спытаў:

— Што там было?

— Да от... чалавека пахавалі.— Вяршкоў сказаў гэта без натугі ў голасе, як пра досыць звыклае, што ўжо даводзілася рабіць не адзін раз; ён падышоў і сеў на ўслоне, побач з Зазыбам.

— Што за чалавек? — не зводзіў з яго вачэй гаспадар.

— Дак хто ж яго ведае,— паціснуў плячамі Вяршкоў.— Але твар незнаёмы. Адно што не сянні забіты, і не ўчора. Запахнуў ужо. Пахаладнела етым даждждом, дак хоць дыхаць можна было. Няхай пухам зямля чалавеку будзе.

— І што, ніякіх паперак пры ім?

— У адных жа падштаніках ляжаў. А кляймо на мацерыі наша, савецкае. Нават нумары былі, ета калі хто разбіраецца ў іх. Але ж таксама ўцеха — буду хоць ведаць, што не немца закапаў.

— Адкуль яму было ўзяцца, немцу, тут?

— Ну от,— уздыхнула Зазыбава Марфа, якая прысела на тапчане,— пахавалі чалавека каля сваёй вёскі, а не ведаем — хто да адкуль. А недзе ж таксама клопат маюць пра яго, спадзяюцца, мабыць, што вернецца з вайны.— Рогам хусткі яна выцерла слёзы, якія раптам навярнуліся.— І што ета вайна робіць з людзьмі? Жыве чалавек і ведам не ведае, дзе яму наканавана галаву палажыць.

— Добра калі хоць на сваёй зямлі,— задумліва сказаў Зазыба.

— Яму цяпера, мабыць, усё роўна,— паківаў галавой Парфён Вяршкоў.

— Да ўжо ж,— згадзіўся з Вяршковым Зазыба, але тут жа як спахапіўся: — Не-е-е, Парфён, не кажы. Чалавек — ён такі, што калі не жыць, дак хоць ляжаць бліжэй к дому хоча. Во, помню, колькі мы хавалі ў грамадзянскую. І ад куль гінулі, і ад хвароб паміралі. У дзевятнаццатым у Армавіры тыфус пачаўся, дак нашы былі пакінулі хворых у гарах. Мой таварыш, Ляксей Сазонаў, паміраў тама. Усё прасіў, што б дамоў адвезлі. Яму яно і недалёка было, вёрст дзвесце. Гэта ў нас тут дзвесце вёрст дак дарога вялікая, ажно, здаецца, на край свету ехаць трэба, а тама ў стэпе адно, можа, ад станіцы да станіцы.

— Быў жа і я пазалетася на Кубані,— паёрзаў на ўслоне Парфён Вяршкоў, зусім не наўмысна паварочваючы ў другі бок гамонку.— Наша ж большая ў Ціхарэцку замужам за настаўнікам,— ён заўсёды казаў, што дачка выйшла за настаўніка, бо ганарыўся гэтым перад людзьмі,— дак таксама дзіва — абрыкосы, мы ж тута, здаецца, і не чулі пра іх. У Крутагор'і і то на базары ніколі не бывае, але тама яны растуць проста на вуліцы. Акурат во як у нас ліпы ў прысадах. Стаяць дрэвы, нават не абгароджаныя, а на іх абрыкосы!

Вяршкоў гаварыў нечага ў захапленні, нават тварам паступова святлеў. Але Зазыба, як толькі Вяршкоў змоўк на момант, спытаў:

— Ну, а што на вёсцы чуваць? — і, быццам вінава-

цячы сябе, дадаў: — А то я цяпера, бачыш, як жыву. Дажджы ўсё, дак і я ні да каго, і да мяне ніхто. Адзін ды адзін. Дзень пры дні.

— Што новага? Хапае,— сказаў пасуравелы Вяршкоў.— Учора быў на пасёлку. Бачыў Сідара Раўнягіна. Дак ён таксама гаварыў...

— Пра што?

— Помніш, мы надоечы гаворку мелі з табой пра калгас. Дак Сідар прасіў пераказаць...

— Я ўжо здагадваюся,— усміхнуўся Зазыба.

Вяршкоў кіўнуў галавой.

Тады Зазыба адвярнуўся — як зазлаваў.

— Але навошта спяшацца?

— А ты паслухай, тады сам падумаеш.

— Я ўжо і так многа думаў. Цяпера толькі і работы адно, што думаць. Дак от...— Зазыба зноў паглядзеў на Вяршкова, каб спытаць: — А калі раптам хутка нашы вернуцца? Якімі вачамі тады на іх глядзець будзем? Яны ж недалёка адышліся! Паслухай вон уначы, калі сцішваецца ўсё, дак чуваць, бухкаюць гарматы. Таму я і кажу, не трэба спяшацца. Тута справа яшчэ няясная. Ну, паложым, фашыст дайшоў да нас, паложым, забраў і нас пад сябе, але гэта яшчэ не ўсё, кажу, могуць жа заўтра яго турнуць назад, і ён зноў па той бок Бесядзі апынецца. Тады прыйдуць свае ж мужыкі, што цяпера недзе ваююць, пагля-дзяць, а ў Верамейках ужо калгаса няма, дэзерцір Раман Сёмачкін да от вы, такія паспешлівыя, з Сідарам па аборачцы ўсё па дварах расцягнулі.

Вяршкоў аблізнуў пасмяглыя губы.

— Сідара і мяне няма чаго раўняць з Раманам Сёмачкіным,— глуха сказаў ён.— Раман — ета адно, а мы з Раўнягіным — другое. Ты сам ведаеш. Тым больш што Раўнягін таксама ж ці не член праўлення.

— Ну, член.

— Дак не вораг жа калгасу?

— Не вораг.

— А навошта тады на яго гаварыць?

— Бо не падабаецца мне ваша настырнасць. Тута з галавой трэба падыход мець, а вы адразу — дава-ай, дзялі-і-і!

— Ты паслухай, што гаварыць маю.— Вяршкоў глянуў на Марфу, якая моўчкі слухала гамонку.— Ета цяпера табе Брава-Жыватоўскі ці Драніца не ўсё ска-

жуць, а я дак яшчэ... Словам, што вушамі злаўлю, тое і табе прынясу.

— Значыць, Драніца з Брава-Жыватоўскім пасябравалі?

— Да ўжо і вадой не разальеш.

— Дзіва што! — не стрымалася, каб не сказаць і Марфа Зазыбава, нібыта яна наперад здагадвалася пра гэта.

— А ты ўсё як веры яшчэ не даеш, маўляў, сябрука Брава-Жыватоўскі адбіў,— засмяяўся Вяршкоў.— Але я дак не разумею — ці ты, праўда, непанятлівы, ці, можа, прытвараешся непанятлівым. Цябе нават пісьмы падмётныя нічому не навучылі.— Вяршкоў трохі памаўчаў — нібы даваў перадышку сабе.— Еты Драніца ваш...— Ён ажно нагнуў галаву і прыгладзіў далоняй сівыя валасы — спярша па цемю правёў рукой, пасля за вушамі, па абодва бакі.— Калі ты быў за галоўнага ў калгасе, бегаў каля цябе. Пасля палез з дружбай да Чубара. А ўсхадзіўся цяпера Брава-Жыватоўскі, значыць, трэба хінуцца да яго. Помніш, мужыкі на бярвенні тады жартавалі, казалі, што Брава-Жыватоўскі з Драніцам пайшлі ў Бабінавічы, каб асэсараў у немцаў папрасіць? Дак яно амаль па-нашаму і выйшла. Брава-Жыватоўскі вярнуўся адтуль паліцэйскім. Ета, мабыць, па-старому стражнік. Аднаму Драніцу чамусьці зброі не далі. Але, можа, Мікіта праўду кажа, што сам не схацеў. Базно-базном, а галаву таксама нейкую мае. Як і Раман Сёмачкін. Я і не здагадваўся, што ў Верамейках мужыкі хітрыя. Раман нават у мястэчка не пайшоў, Рахіма аднаго паслаў. Цяпера і татарын паліцэйскім. Але не ў Верамейках, а ў атрадзе. У Бабінавічах жа, каб ведаў, паліцэйскі атрад ствараюць. Набіраюць мужыкоў і з Бабінавіч, і з Латокі. І ад нас во. Адным словам, арганізоўваюць уласць. Воласць у мястэчку працуе ўжо. А Брава-Жыватоўскі тута камандуе. Кажа, што мы таксама мусім сабе новую ўласць выбіраць. Старасту. Але нешта немцы з етай справай цягнуць.

— Відаць, не дайшла чарга да Верамеек,— сказаў Зазыба.— Таксама справа нялёгкая. Паку-у-уль гэта ва ўсіх вёсках выберуць. Трэба ж папаездзіць нямала. А тута ўсё незнаёмае — і людзі, і мясцовасць...— Ён падняў вочы на Вяршкова.— А як яны тых стараст — выбіраюць ці назначаюць?

— Брава-Жыватоўскі кажа, што нібыта выбіраць будуць.

— Ну што ж, нават пры цару стараст выбіралі. Стражніка назначалі, а старасту выбіралі. Таксама дэмакратыя.

— Таму Брава-Жыватоўскі пакуль і камандуе. А Мікіта Драніца ходзіць за ім, як прывязаны: калі Брава-Жыватоўскі стамляецца, Мікіта вінтоўку следам носіць. Як ета раней, пры Мікалаю было. А можа, пры Керанскім? Здаецца ж, нават таварышам міністра чалавека называлі нейкага? Дак от і Мікіта Драніца, я кажу, і яго можна называць такім таварышам, але не міністра, канешне, да міністра Мікіта не дарос, але таварышам старшыні калгаса, таварышам старшыні сельсавета акурат можна, цяпера во таварышам пана паліцэйскага. Невядома яшчэ толькі, ці будзе ён адпісваць і новай уласці на сваіх сяброў-таварышаў?

— Будзе, будзе,— нібыта супакойваючы Вяршкова, сказаў Зазыба.

Тады Вяршкоў засмяяўся:

— Ат жа няхай дурняў вучыць! А то аднаму Мяшкову пакуль давялося за дружбу з ім паплаціцца!

Зазыба ўжо слухаў Вяршкова без ранейшага ўнутранага супраціўлення, але панура, як з перасцярогай: калі Парфён звычайна пачынаў гаварыць, то ніхто ў вёсцы не мог здагадацца, да чаго ён павядзе. Амаль усё, што паведамляў Вяршкоў цяпер, да Зазыбы ў розных варыянтах дайшло праз Марфу, якая наведвалася да суседзяў: даводзілася эканоміць нават на запалках — ужо насілі ўранні вуголле з хаты ў хату, каб распаліць дровы ў печы. Хадзіла яна па суседзях таксама і дзеля мужа: бачыла, як той нудзіўся ў няведанні — верамейкаўцы абыходзілі нечага хату, Вяршкоў, лічы, першы завітаў. Але для Парфёна, кажуць, законы не пісаны. За ім даўно ішла яго слава: здавалася, чалавек праз усё жыццё, як памятаюць яго, адно рабіў, што пярэчыў не толькі аднавяскоўцам, але таксама і наезджым людзям. У дваццаць дзевятым, калі арганізоўвалі калгас, Вяршкоў нават не пайшоў на вясковы сход — ён тады лічыўся серадняком. Ужо ўсе верамейкаўскія двары былі ў калгасе, а Парфён упарта ладзіў гаспадарку аднаасобна. І толькі ўвосень, як сабраў ураджай на сядзібе, прынёс заяву і папрасіў Зазыбу, каб разам з калгаснай заворвалі і яго зямлю.

Але з таго дня стаў, можа, самым заўзятым чалавекам у калгасе і рабіў у ім, як для свайго дому. У трыццаць сёмым яго паводзіны таксама не засталіся незаўважаныя. Калі прыйшлі газеты аб судзе над маршалам Тухачэўскім, які быў арыштаваны разам з іншымі вядомымі военачальнікамі, у Верамейках ішоў калгасны сход. На сходзе прысутнічаў начальнік раённага аддзела НКУС Злотнік. Можа, якраз гэтая акалічнасць і стала прычынай, што на сходзе пачалася размова пра новых «ворагаў народа». Вядомая справа, у Верамейках Тухачэўскага таксама закляймілі ганьбай: на сходзе была прынята рэзалюцыя, дзе ўхвалялася для маршала найсуровая кара. Але ў часе галасавання рэзалюцыі знайшоўся чалавек, які ўстрымаўся. Гэтым чалавекам быў Парфён Вяршкоў: раптам ён падняў руку сваю там, дзе не трэба было вытыркацца. Начальнік раённага аддзела НКУС ажно разгубіўся ад нечаканасці, хацеў нават не заўважыць высунутай рукі. Тады Вяршкоў падаў голас. Гэта раззлавала начальніка — абавязкова ж трэба было здарыцца выпадку на сходзе, які ішоў пры яго непасрэдным удзеле!.. І вось Злотнік халодным голасам просіць Вяршкова растлумачыць «таварышам калгаснікам», па якіх матывах ён хоча ўстрымацца. Той-сёй і з мясцовых актывістаў пачаў шыкаць на неслуха. А стары Ціток— ён заўсёды на сходах сядзеў на першай лаўцы — дык той наогул памкнуўся сказаць ад імя радавых калгаснікаў у процівагу Вяршкову слова (закрычаў — дайце гаварыць, дайце гаварыць!). Але ў прэзідыуме не дазволілі яму выступіць — ці то не паверылі, ці, можа, наогул не захацелі аддаваць ініцыятыву ў палітычнай справе. Тады Вяршкоў сам падняўся і растлумачыў свае паводзіны наступным чынам: у Сталінскай канстытуцыі, маўляў, запісана, што кожны грамадзянін краіны можа галасаваць і за, і проці, а можа таксама ўстрымацца, адным словам, ён, Парфён Вяршкоў, дзейнічае паводле канстытуцыі. Гэта падзейнічала: паколькі начальнік раённага аддзела НКУС, як і ўсе, хто прысутнічаў на сходзе, нічога не меў супраць сталінскай канстытуцыі, то адразу перастаў дапытвацца, назваўшы напаследак Вяршкова спярша вясковым дэмагогам, затым проста адсталым элементам, якога яшчэ трэба выхоўваць і прывесці да класавай свядомасці. Ну і вядомая справа — Вяршкова

пачалі выхоўваць пасля таго амаль усе, хто меў да гэтага хоць якое дачыненне: і старшыня сельсавета Ягор Пілiпчыкаў, і дырэктар школы Бутрыма, і ўчастковы міліцыянер Ляўшоў... А грахоў, накшталт пералічаных, у Вяршкова было-такі. Кожны ў Верамейках мог бы ўспомніць што-небудзь і расказаць пра Парфёнавы «дзівацтвы». Тым часам чалавек жа зусім не блазнаваў, і гэта разумелі ў Верамейках, проста цяжка і няскора ён разлучаўся з тым, да чаго прывыкаў гадамі.

...Перастаўшы гаварыць пра Мікіту Драніцу, Вяршкоў нават на момант не даў асталявацца цішыні.

— Але мы загаварыліся,— зрабіў ён выгляд, што спахапіўся.— А справы тым часам не чакаюць, бо адклад не ідзе ў лад.

— Адкладваць ніхто і не збіраецца,— трохі паблазенску глянуў на Вяршкова Зазыба.— Сыдуць дажджы во, дак усёй вёскай і выйдзем у поле.

Вяршкоў падкусіў верхнюю губу:

— Сідар Раўнягін...

— Але чаму тады Сідар твой маўчаў, калі можна было гаварыць? — як зазлаваў Зазыба.— Тама ж быў...— Аднак Маштакова назваць не рашыўся.— Тама ж... не адны мы з ім былі. Былі ж людзі і не нашай галавы. Маглі б даць рады!

— Пра што ты? — заплюскаў вачамі Вяршкоў.

Зазыба ачомаўся.

— Да так, к слову прыйшлося.

Тады Вяршкоў спытаў проста:

— Калі ты Сідара паспеў пабачыць?

— Днямі неяк.

— Сам наведаўся ў Кулігаеўку ці ён прыходзіў?

— Было,— няпэўна адказаў Зазыба.— Але ён жаліцца на ногі. Рэўматызм, дак жаліцца.

— Я бачу, Сідар ужо таксама хітраваць стаў, як даўней Хомка Берасцень,— заварушыўся на ўслоне Вяршкоў.

Зазыба засмяяўся.

— Гэта ў цябе жонка яшчэ маладая,— сказаў ён,— дак ты малайцом ходзіш сярод нас. Таму, мабыць, не верыш і другім, калі хто жаліцца на здароўе па старасці. Вядома, табе трэба, а то жонка пахапае свае вузлы да ходу.

— У мяне яшчэ ёсць чым прывязаць да сябе жонку,— з раздражненай самазадаволенасцю буркнуў Вяршкоў.

Тады Зазыба зноў як падначыў Вяршкова:

— Дак гэта справа такая. Хто чым можа, той тым і трымае. Сцяпан Ткачоў вон дак нават пута прывязваў у сесла для парадку.

— Ат,— махнуў рукой Вяршкоў, робячы выгляд, што яму зусім не цікава такая размова,— як за тоўстае бярно брацца, дак заўсёды хітрыя знойдуцца. А цяпера таксама трэба цяжкае бярно падымаць. Дак, можа, Сідар твой і жаліцца таму пачаў. Яны тама, на тых пасёлках, усе здатныя Хомку пераймаць.

У Верамейках даўней жыў Хомка Берасцень, па мянушцы «Абы» — абы етак, абы так,— чалавек, які, бадай, усё жыццё прытвараўся. Дык пра таго Хомку цяпер вось і нагадваў Парфён Вяршкоў. Берасцень хадзіў ледзь не з маладых гадоў па вёсцы з кульбай. І, можа, таму, што выгляд меў сапраўды не самавіты, яго нараканням на здароўе верылі. Але аднойчы за ім верамейкаўцы ўсё ж падгледзелі. Хомка тады паваліў на край балота тоўстую вольху, але не разлічыў — дрэва гахнулася ў багну. Вольха патрэбна была на падлогу ў клеці — збіраўся сам пакалоць на дошкі, каб не наймаць пільшчыкаў. Але ж не будзеш калоць на багне — па горла, трэба вывалачы на трывалы грунт. І вось Хомка абхапіў рукамі камель, прыціснуў да правай бачыны і, таго не думаючы, што за ім пільнуюць, патарабаніў вольху на сухое, ажно сучча затрашчала на купінах. Вядома, у Верамейках гэта выклікала ўсеагульны рогат — ну і Хомка Берасцень!..

— Але што Хомка,— нарэшце махнуў рукой Парфён Вяршкоў.— Ён даўно сатлеў, а мы во жывём. Дак жывым трэба пра жывое.

— Ты зноў?..

Тады азвалася са свайго месца Марфа:

— А ты, я гляджу, не даеш слова сказаць чалавеку! Хочаш, каб мужыкі цераз цябе пераступілі?

Зазыба раптам адчуў, што жонка бярэ Парфёнаў бок — акурат заадно. Нават здалося, што яна не ўсё сказала і яшчэ дагаворыць, але дарэмна — Марфа ўзяла на пяколку дзяругу-пасцілку, падала гаспадару.

— Вазьмі да занавесь акно, бо пара запальваць святло.

Зазыба паслухмяна ступіў нагамі на ўслон, разгарнуў на распасцёртых руках дзяругу і пачаў чапляць на цвікі, што тырчалі ў верхняй лутцы. Марфа тым часам пабоўтала газу ў лямпе, падкруціла нагарэлы кнот. Калі праз нейкі момант у Зазыбавай хаце загарэлася святло, Марфа зноў сказала:

— Да і павячэраць трэба ўжо, а то мы дзеўку сваю голадам заморым.

— Парфён во таксама з намі павячэрае,— наперад пачаў запрашаць Зазыба.

— Сядайце адны, а я пакуль са сваёй хаты галодны не выходжу,— з годнасцю сказаў на гэта Вяршкоў.

— Дак у чужых жа яно заўсёды смачней,— усміхаючыся, сказаў Зазыба і пашкадаваў уголас: — Праўда, пляшкі ў нас няма, як для госця.

— Цяпер адзін Брава-Жыватоўскі знаходзіць недзе гарэлку. Мужыкоў нашых частуе. Ці, можа, яны яго. Было за етыя гады, за савецкія, хоць некаторыя трохі паадвыкалі ад гарэлкі, а цяпера во зноў... Ета як... Можа, хто гоніць ужо?

— З новага хлеба?

— Я ўчора хадзіў у Паддубішчы, тама на сядзібах бабы пажалі сваё.

— Дождж перастане, дак і калгаснае трэба спяшацца жаць.

— Калі сярпамі, то час быў даўно. З выбаркай. На гары, што ля маяка, мабыць, яшчэ на тым тыдні паспела. Але дарэмна трактар разбіралі да закопвалі недзе па частках. Праўда, Іван Падзерын ведае схованку, бо дапамагаў Чубару.

— Нічога, справімся і без трактара. Не пажнем, дак пакосім.

— Колькі ў нас цяпер тых касцоў!

— Бабы таксама касіць могуць.

— Накосяць табе бабы!

Каб не замінаць гаспадарам вячэраць, Парфён Вяршкоў перайшоў на тапчан.

Марфа ўжо несла на стол чыгунок з варывам. Страва яшчэ дымілася — сыходзіла парай, нягледзячы на тое што печ палілася ўранні; у хаце пахла ўжалелым.

Зазыба дастаў з падвешанага на сцяне шкапчыка лыжкі, якія стаялі там у драўлянай, знарок зробленай дзеля гэтага, ступцы, тады гукнуў на другую палавіну хаты:

— Марыля, вячэраць нас завуць!

Але адказу не дачакаўся. Тады адчыніў філёнкавыя дзверы. Зноў гукнуў.

Нарэшце Марыля пераступіла парог, павіталася з госцем.

— Ого, колькі яблыкаў! — убачыўшы кош, узрадавалася яна: малады голас яе пры гэтым неяк вельмі нязвыкла прагучаў у хаце.

— Спас настае,— сказаў паважна Вяршкоў,— дак Куліна, мая жонка, кажа, нясі таксама Зазыбавым, няхай частуюцца.

Марыля падышла да каша, выбрала яблык і з вялікай ахвотай адкусіла.

— Ета якраз і ёсць спасаўка,— пахваліў яе выбар Парфён Вяршкоў.

А гаспадыня, адчуваючы віну за сабой, што ўзбунтавала і госця, і сваіх хатніх з вячэрай, пачала зноў запрашаць Вяршкова да стала, але той па-ранейшаму адмаўляўся. Тады гаспадары, быццам з неахвотаю, уселіся за сталом і моўчкі пачалі есці проста з чыгунка.

Вяршкоў паназіраў за імі, падумаў пра Марылю — дзеўка недзе гарадская ўжо стала, а есці таксама ўмее, як у добрай сялянскай сям'і.

Сёрбалі яны варыва без хлеба, і Вяршкоў, бачачы гэта, падзівіўся, што Зазыба хоць і быў намеснікам у калгасе, але за сталом не раскашаваў цяпер, акурат мнагадзетны — ад мінулага года, мусіць, ужо не засталося запасаў, а з новага ўраджаю яшчэ нічога не было на хлеб.

Парфёну Вяршкову неспакойна было сядзець на тапчане. Ён ажно злаваў на сябе, што так і не здолеў давесці да канца Зазыбу пра галоўнае. А галоўнае тое было вось у чым. У Бабінавічах, пасля таго як замест сельсавета немцы аднавілі валаснае праўленне, камендант гарнізона Адольф Карл Гуфельд — дарэчы, ён хутка навучыў беларусаў называць сябе на рускі лад, Адольфам Карлавічам,— загадаў склікаць агульны сход. Паліцэйскія, што былі ў навакольных вёсках,— з гэтым акупанты спяшаліся перш за ўсё — наладзілі поўны збор: абавязалі з'явіцца ў кантору праўлення калгаса не менш як па адным чалавеку ад двара. Адшукалі таксама членаў праўлення, вядома, тых, што засталіся на тэрыторыі калгаса. Адным словам, усё

было зроблена самым належным чынам — і прэзідыум быў, і члены праўлення нібыта вагу мелі, і галасаванне праводзілася. І ўжо зусім дзіву даліся людзі, як камендант раптам абвясціў, што нямецкае камандаванне, калі гэта пажадаюць сяляне, можа дазволіць ім жыць і працаваць у калгасе. Проста растлумачыў Гуфельд, няхай усё і надалей ідзе ў гаспадарцы па-ранейшаму. Новая ўлада таксама не супраць калектыўнай гаспадаркі ў вёсцы. І наогул, калгасы павінны захоўвацца пакуль па ўсёй Бабінавіцкай воласці... Уласна, з гэтым вось і прыйшоў сёння Парфён Вяршкоў да Зазыбы. Але гаворка іхняя, без малога ад першых слоў, нібыта забуксавала — Зазыба і блізка не прымаў нічога, што датычыла далейшага лёсу, асабліва падзелу калгаса.

Нарэшце гаспадары павячэралі. Марыля падзякавала і не затрымалася на гэтай палавіне хаты — пайшла на сваю, набраўшы на прыслоненую да грудзей руку чырванабокіх яблыкаў з каша. На парозе яна яшчэ азірнулася, каб удзячліва ўсміхнуцца Вяршкову. Зазыбава Марфа тым часам пачала маліцца на покуць. Мужчыны пасядзелі дзеля прыліку колькі моманту ў маўчанні, тады Парфён Вяршкоў зноў загаварыў. Але цяпер Зазыбу нібыта хто падмяніў. Ён нават адным словам не перапыніў госця. І той збольшага нарэшце пераказаў усё, як было ў Бабінавічах. Здавалася, Зазыба спярша не паверыў яму — раптам ускінуў у здзіўленні галаву і доўга глядзеў прыжмуранымі вачамі, як прымерваўся. Затым на ягоным твары з'явілася разгубленая ўсмешка, якая змянілася трывогай, што была выклікана, пэўна, сумятнёй пачуццяў, бо тое, аб чым паведаміў Вяршкоў, не ўкладвалася ў прывычны парадак рэчаў. Нават з газет — а на працягу амаль двух месяцаў, пакуль каціўся да Бесядзі фронт, людзі мелі магчымасць чытаць газеты кожны дзень — вядома было, што акупанты павінны распускаць калгасы на захопленай тэрыторыі. І вось у Бабінавічах яны раптам павялі сябе іначай.

— Дак от, што б ведаў, Яўменавіч,— з несхаванай зларадасцю сказаў Парфён Вяршкоў.— Не адзін ты цяпера стаіш за калгас. Ну, чаму ты за калгас, ета ясна. А от чаму нямецкі камендант у Бабінавічах таксама бароніць калгас, дак ета ўжо вельмі дзіўна. Мабыць, і ён мае ў калгасе нейкі інтарэс.

— Але сапраўды дзіва,— гледзячы кудысьці як у самога сябе, адчужана ўсміхнуўся Зазыба.— Сапраўды дзіва,— паўтарыў ён.

— Да ўжо большага дзіва, бадай, і не дачакаешся.

— Што б гэта значыла?

— Ета ўжо ты ў каменданта спытай,— развёў рукамі Парфён Вяршкоў.— Але табе, Яўменавіч, як намесніку старшыні ёсць над чым падумаць.

— Да ўжо ж...

— А як на мой розум, дак па такім часе нічога разумнейшага не прыдумаеш, як падзяліць усё па дварах, бо не можа быць, каб Адольф Карлавіч таксама па шчырасці за калгас стаяў. Тута нешта ёсць такое, чаго мы яшчэ пакуль не бачым. Таму не трэба думаць, што мы нешта благое зробім.

Вяршкоў развважаў, а Зазыба ўжо не мог прымусіць сябе з патрэбнай увагай слухаць яго — раптам чалавек нібыта ў прастрацыю ўпаў: адно паціраў рукой кончык носа і з затуманенай недаўменнасцю пазіраў то на сваю Марфу, якая прыбірала пасля вячэры са стала.

У той вечар спаць у Зазыбы ў хаце клаліся рана. Гаспадар толькі праводзіў за вароты Парфёна Вяршкова, сказаўшы напаследак памяркоўным голасам:

— Парахуемся, Парфён, падумаем...

З галавы не выходзіла пачутае ад Вяршкова пра бабінавіцкія падзеі. Ён намагаўся растлумачыць сабе, што адбылося ў мястэчку і чым кіраваўся камендант Гуфельд, калі падаў голас за калгасы. Зазыба паступова перабраў у галаве ўсе магчымыя варыянты, якія хоць трохі пралівалі святло на гэта. І нарэшце, ужо нібыта ў тумане якім, прыйшоў да дзіўнай, але суцяшальнай думкі, якая здалася яму прымальнай, можа, таму, што была... наіўная па сваёй сутнасці. Але абумоўлена яна была таксама і падсвядомым жаданнем — вельмі хацелася, каб сапраўды было так: раптам Зазыбу падумалася, што бабінавіцкі камендант Гуфельд можа аказацца камуністам; зыходзіў ён у сваіх меркаваннях з таго, што ў Германіі некалі дзейнічала шмат камуністаў і гітлераўцы наўрад ці здолелі ўсіх перасадзіць у канцлагеры.

V

Прахапіўся Чубар ад незразумелага гуку. Было ўжо ранне, і ён колькі часу няўцям азіраўся, прывучаючы вочы да святла, якое здавалася чамусьці няпраўдашнім пасля ночы. Лес, дзе не па сваёй ахвоце апынуўся Чубар, быў рэдкі — як абхапіць двум чалавекам елкі, сярод якіх пракідаліся камлюкаватыя бярозы, стаялі адна ад другой на вялікай адлегласці. На голых мясцінах, што нагадвалі звычайныя паляны, раслі ў папараці рабіны, якія чырванелі яшчэ не зусім спелымі гронкамі.

Нешта туркала ўгары на ўвесь лес — тр-р-р, тр-р-р, тр-р-р, менавіта гэтае турканне і пабудзіла Чубара.

Дажджу не было, але неба засцілі хмары.

Непадалёку Чубар убачыў шырокі, з вялікім падрэзам пень. Вакол яго ляжала паскубанае птушынае пер'е: пеначак, берасцянак, чыжоў. Было каля пня таксама некалькі сойчыных хвастоў. Але больш за ўсё — рыжавата-шэрага пер'я перапёлак. Тым часам на самым пні дзівіла вока ахайная чысціня. Няйначай, гэта была «сталоўка» ястраба-перапёлачніка. Ён высочваў свае ахвяры недзе ў полі, кідаўся на іх з вышыні і прыносіў сюды сталавацца.

Чубару пры выглядзе ястрабавай «сталоўкі» ўспомніўся свой выпадак.

У той год, як ён прыехаў на старшынства ў Верамейкі, Дзяніс Зазыба павёз яго паказаць калгасныя ўладанні. Была сярэдзіна лета, і вараны жарабок — куплёнік, якога набылі на Гомельскім конезаводзе, да паўдня паспеў павазіць седакоў ледзь не па ўсёй тэрыторыі калгаса. На Халахонавым хацішчы — некалі, ужо не за гэтым часам, жыў там адасоблена ад Верамеек багаты, але дужа нелюдзімы мужык Халахон — Зазыба прапанаваў даць каню адпачыць, бо не было ратунку ад сляпнёў. Старшыня калгаса і яго намеснік, дакладней загадчык гаспадаркі, нацёрлі каня балотным перцам і паставілі проста ў аглоблях у вялікі цень, паслабіўшы церазсядзёлак, а самі спярша прайшлі па сенажаці — у тое лета аўсяніца высыпала як не па локаць, заліўшы ўсё фіялетавым колерам, затым накіраваліся глядзець авёс і грэчку, што былі пасеяны на новых лядах. Не паспелі яны выйсці на край нівы, як убачылі шэрага ястраба-перапёлачніка. Склаў-

шы кароткія крылы, той падаў камяком на зямлю. У аўсе спачатку пачуўся трывожны піск, пасля пачалася нейкая валтузня. А яшчэ праз момант перапёлачнік узляцеў угору. У кіпцюрах ён моцна трымаў сваю ахвяру. Але з ёй не мог узняцца высока, таму ляцеў па-над зямлёй. Зазыбу з Чубарам ён не заўважаў. І тое, што яны раптам апынуліся на яго шляху, было нечаканасцю. Ястраб разгубіўся, і яго ахвяра выпала з кіпцюроў. Гэта была куцахвостая перапёлка. Драпежнік не паспеў забіць яе, адно раструшчыў грудную клетку. Перапёлка мела бездапаможны выгляд. Здавалася, яна ўжо не скранецца нават з месца. Але вось яна паляжала на зямлі, нібыта ажывала, абапіраючыся на крылы, стала на ломкія ногі і, выдыхаючы з вялікім болем «хва-ва, хва-ва», як стрыножаная, паклыпала ў авёс.

Тады драпежніку не давялося паласавацца перапёлчыным мясам. Перашкодзілі Зазыба з Чубарам, якія паявіліся нечакана на краі нівы. А гэта, мусіць, праз усё лета насіў сваіх ахвяр да пня, зрабіўшы на ім сапраўдную «сталоўку»...

Чубар разварушыў ботам птушынае пер'е, пастаяў трохі над ім, быццам у забыўлівасці, а тады пачаў сцягваць з сябе закарэлы і брудны шынель.

Наперадзе быў цэлы дзень, і Чубарам валодала моцная надзея трапіць за гэты дзень у Журынічы — незнаёмая вёска стала для яго нібыта адным запаветным месцам, куды яшчэ мела сэнс падавацца.

У лесе патыхала цяжкім духам грыбоў. Паміж маладога ельніку блішчаў пасярэбраны дажджавымі кроплямі шаўкавісты змяёўнік. Па моху расла так званая грыбная лапша — булаўніца, але чамусьці не жоўтая, як звычайна, а чырванаватая, нават аранжавая: здаецца, ступіш на яе нагой, і мох навокал адразу акрывяніцца.

Бульбяное поле, па якім давялося ўчора паўзці Чубару, бачылася здаля. Чубар выйшаў на ўзлесак, стаў на бугарок межавай канавы. Па правы бок вачам заміналі глядзець кусты — тыя, што трапіліся ўчора ў цемры. Каб абмінуць іх, Чубар патупаў далей па канаве і ўгледзеў кіламетры за два невялікую вёску. Каля гэтай вёскі фашысты, мусіць, і напалохалі ўчора аўтаматнымі чэргамі Чубара. Але сёння нішто не выдавала там іх. Больш таго, ва ўсім наваколлі не адчу-

валася ніякіх прыкмет вайны: і па той бок абаранядьнага рубяжа, і па гэты ўсё пакуль патанала ў звычайнай маўклівасці. Тады Чубар датупаў да апошняга размежавальнага капца, глянуў на далёкую дарогу, што ішла паўз вёску, можа, за паўкіламетра ад крайніх двароў. То была, няйначай, грунтавая дарога. Па ёй рухаліся крытыя грузавікі. Скрозь ранішнюю імжэль яны здаваліся адсюль вялікімі фургонамі.

Ісці па адкрытым полі было небяспечна, і Чубар разважыў, што лепей дачакацца на ўзлеску якога-небудзь мясцовага чалавека, каб распытаць пра дарогу і пра ўсё астатняе. Як толькі думка гэтая ўмацавалася ў свядомасці, Чубар пачаў прыкідваць у галаве, што ён павінен рабіць цяпер. Па-першае, хацелася есці. Але пытанне з ежай можна было вырашыць лёгка — у Чубара быў пры сабе карабок запалак, а бульба расла побач. Больш складана было сустрэць чалавека. Таму Чубар адразу заняўся тым, што залежала ад яго — падаўся на поле капаць бульбу. Вогнішча ён раскладваў далей ад таго месца, дзе правёў ноч, каб нельга было заўважыць з узлесся. Гадзіны праз дзве пад яловым карчом нагарэла вуголле, і Чубар высыпаў на яго першы вялікі пасад бульбы. Гэтага пасаду магло хапіць яму на колькі разоў. Але як толькі Чубар наталіў голад, неспадзявана пачаўся бой. Над лесам спярша прагулі самалёты з чорна-жоўтымі, нібыта фасфарычнымі, крыжамі, скінулі бомбы на абаранядьны рубеж. Пасля там сталі бухаць зенiткі, і нарэшце праз нейкі момант пачалася такая калатэча, што пад Чубарам загойдалася зямля. Здавалася, што абрынулася само неба з усімі яго грымотамі і маланкамі. Сядзець нават за колькі кіламетраў было жахліва, хоць лес гэты яшчэ заставаўся, бадай, адзіным ва ўсім наваколлі астраўком, незачэпленым боем. Чубар не меў вопыту ў ваеннай справе — яму не давялося ўдзельнічаць у папярэдніх войнах па малалецтве, але і ён рашыў, што гэта пакуль ішла артылерыйская падрыхтоўка і рабілі яе хутчэй за ўсё немцы: гарматы стралялі не далей, як ад вёскі, якую бачыў Чубар, калі выходзіў на ўскрай лесу. Тым не менш Чубар неўзабаве не вытрымаў і рушыў пацiху ад вогнішча, каб зноў выйсці на ўзлесак і паглядзець з-за дрэў у бок вёскі: гэтак часам адчуванне страху і несвядомая цікаўнасць выводзяць на небяспеку неразумнага звера. Тое, што раптам убачыў

Чубар за межавай канавай, прымусіла скалануцца і знямець — уздоўж канавы, выставіўшы на бульбяное поле гарматы, стаялі нямецкія танкі. Калі яны панаехалі сюды, Чубар не мог нават уявіць сабе: можа, у самы апошні момант, пад грымотамі бою. Але выгляд варожых танкаў выклікаў у ім амаль жывёльны страх. Чубар кінуўся з усіх ног ратавацца ў сярэдзіну лесу. У роце зрабілася горка, быццам пакаштаваў моху, што рос на дрэвах. І ўсё ж да Чубара даволі хутка вярнулася здольнасць разважаць. Гэтаму паспрыяла тая акалічнасць, што лес раптам кончыўся, і Чубар апынуўся на краі нейкага жытнёвага поля: далей бегчы было небяспечна.

Тым часам дождж, які быў аціх пад раніцу, зноў пачаўся. Аднак цяпер ён ішоў з перапынкамі, быццам раздумваючы: палье як з вядра паўгадзіны, а тады перастане. Чубар пачакаў, пакуль новая сцяна дажджу заслоніць ад вачэй наваколле, і проста праз жыта падаўся да другога ўзлеску, што быў наперадзе. Падумалася нечага, што пакуль будзе лепей не мець ніякага дачынення, няхай нават ускосна, праз шынель, падараваны ў Пёкліне Шпакевічам, да вайскоўцаў... І ён кінуў шынель на дажджы, хоць і разумеў, што пашкадуе аб гэтым у першую ж ноч, якую, няйначай, таксама давядзецца правесці не ў хаце. Чубар ішоў у адваротным напрамку ад абараняльнага рубяжа, на якім ужо некалькі разоў усчынаўся і заціхаў бой.

Надвечар дождж зноў як перастаў на працяглы час, і тады Чубар убачыў на мурагу, пасярод узаранага поля, каня. Наеўшыся ўдосталь і нават стаміўшыся ад гэтага, той стаяў ужо амаль з паўдня нерухома, звесіўшы ў нейкім сваім одуме галаву. Чубар адразу, як убачыў безнагляднага каня, павесялеў — ён азірнуўся з перасцярогай навокал і пашыбаваў па топкім ворыве напрасткі, хвалюючыся ад нечаканага і яшчэ патаемнага свайго жадання. Конь таксама звярнуў увагу на чалавека, які спяшаўся да яго, і насцярожана занепакоіўся. Але Чубар ведаў коней — яшчэ здаля пачаў улагоджваць, ціха кажучы «кось-кось-кось»... Тады конь як паверыў чалавеку і паслаблена пераступіў пярэднімі нагамі, пакратаў адным вухам, нібыта гэтым даваў дазвол падысці, нават узяць сябе за мокрую, але ўзапрэлую, таму вельмі цёплую грыву. Ён, мусіць, з нейкае блізкае вёскі, якой пакуль не відаць

было адсюль, але цяпер, надвечар, па яго маглі прыйсці сюды кожную хвіліну. Таму Чубар не стаў чакаць. Абапёрся распасцёртымі, амаль на ўсю шырыню, рукамі на канёвыя карак і крыж, падскочыў і павіс на нейкі момант жыватом на вострай хрыбціне, а тады крутануўся і, закінуўшы правую нагу, сеў. Можна было ехаць. Але конь раптам яшчэ ніжэй апусціў галаву, нібы збіраўся пачаць скубці мурог. Чубар штаўхануў лыткамі па канёвых рэбрах, пацягнуў на сябе ледзь не каля самае галавы за грыву, спрабуючы прымусіць каня выпрастаць шыю. Але дарэмна. Конь не хацеў слухацца, адно чухаў аб выстаўленую нагу пабялелую, быццам скура на Чубаравых ботах, пысу.

— Но! — пачаў голасам паганяць Чубар.

Конь не паддаваўся ні штаўхалям, ні крыку.

— От упіра,— сказаў у злосці Чубар і саскочыў на мурог — рашыў ужыць спачатку самае надзейнае: вывесці каня на дарогу.

Набрынялы мурог непрыемна зачмякаў пад падэшвамі ботаў. Але наваксаваная скура, нягледзячы на тое што амаль не прасыхала ўжо колькі дзён, яшчэ не прапускала да анучаў вады.

Улагоджваючы каня, Чубар мякка паляпаў рукой па ягоным шырокім ілбе, пачаў зноў «коськаць». Тады выцягнуў са штаноў рэмень і накінуў каню на шыю, заціснуўшы ў руцэ абодва канцы.

— Хадзем,— сказаў ён каню, як пасля дамоўленасці, патузаў за канцы.

Нарэшце конь, мусіць, адчуў над сабой уладу чалавека, перастаў натурыцца. Тады Чубар ціха засмяяўся, здаволена сказаў:

— Даўно б так!..

Але на дарозе Чубар яшчэ ўтрапёна падумаў, што без аброці конь, няйначай, паспрабуе павярнуць не ў той бок. Толькі дарэмна. Конь больш не паказваў нораву — як угнуўся пад цяжкім седаком, дык адразу патрухаў па дарозе. Ехаць на кані хоць і было мулка ды парна, асабліва сыспаду, аднак праўду кажуць дасціпныя людзі, што лепей дрэнна ехаць, чым добра ісці. Чубар лічыў, што з канём яму пашанцавала, нават задужа. Гэтага шанцу ўжо ставала, каб не думаць, што конь можа зусім неўпрыкмет паблытаць знаёмыя яму дарогі і правазіць седака да наступнае раніцы вакол аднаго і таго ж месца. Вядома, конь быў крадзены.

Але на гэты кошт Чубар меў заспакойваючае апраўданне — ён разумеў сабе справу так, што конь, няйначай, калгасны, значыць, па цяперашнім часе амаль нічыйны.

Як і ў мінулы вечар, калі Чубар ішоў з Пёкліна ў Журынічы, цямнела, здаецца, пачынаючы ад самага ранняга пасляабеддзя. Над зямлёй вісеў туманны паўзмрок. Але ў мінулы дзень Чубар быў поўны спадзяванняў і нязведанага прадчування — гэта ж не жарты, выйшлі сюды яны, лічы, з самага нямецкага тылу! Учора ўсё складвалася як нельга лепш, адно да аднаго. А сёння тое самае нібыта пачало пракручвацца на зварот. Другі раз за апошнія колькі дзён — першы раз у Верамейках, затым у Белай Гліне, калі ён апынуўся ў жахлівым няведанні, а другі раз цяпер вось — перад ім паўставала задача са шматлікімі невядомымі, якую патрэбна было рашаць. Але тады на шляху ў яго апынуліся Шпакевіч з Халадзілавым — акалічнасці склаліся нечакана так, што адпала неабходнасць рашаць менавіта яму тыя невядомыя. Цяпер жа зноў усё складвалася, як да сустрэчы з Халадзілавым і Шпакевічам. Чубар павінен быў зноў асабіста турбавацца пра ўсё. Ды адзін ён ужо не мог нічога прыдумаць — не хапала не толькі здатнасці, але, здаецца, нават фізічных сіл. Разумеючы гэта, Чубар паступова траціў ранейшую ўпэўненасць і ранейшае жаданне, у ім брала верх нешта падобнае на абыякавасць да ўсяго, што магло мець значэнне ў ягоным становішчы.

Канём Чубар зусім не кіраваў — гэтага нават не вымагала дарога, бо яна была пакуль адна тут.

Кіламетраў праз колькі пачаўся лес.

З вопыту свайго вандравання Чубар ведаў, што тутэйшыя лясы былі невялікія — хутчэй, звычайныя пералескі, таму ён падумаў, што гэты таксама павінен неўзабаве кончыцца.

Дарога хутка прывяла на раскрыжаванне — адсюль пачыналіся яшчэ дзве: адна, торная, была, уласна, працягам ранейшай, па якой ехаў Чубар, а другая толькі адгаліноўвалася, але была зарослая травой і закіданая апалым лісцем. Такія дарогі, як гэта, звычайна нікуды з лесу не выводзяць, яны канчаюцца часцей за ўсё журавіным балотам, дзе сяляне з навакольных вёсак скубуць доўгі і мяккі мох на розныя свае будоўлі. Таму Чубар пусціў каня на торную дарогу.

Скрозь густую імжу, якая ў лесе нагадвала ўжо звычайныя пацёмкі, Чубар неўзабаве ўбачыў на дарозе чалавечую постаць. Дзіва, але Чубар нават не ўзрадаваўся сустрэчы, якая мелася адбыцца. Па дарозе тупаў мужчына. Гэта адразу кідалася ў вочы па хадзе. І чым хутчэй яны набліжаліся адзін да аднаго, тым выразней станавілася, што чалавек меў сялянскі выгляд — ужо нават па тым, што быў дужа рухавы і насіў армяк з накінутым на галаву башлыком.

— Ці не бачыў ты цёлкі чмарай? — гукнуў ён наўперад, калі паміж Чубарам і ім заставалася не больш за дзесяць крокаў.

Але Чубар не адказваў да самага таго моманту, пакуль не параўняліся.

— Не, не бачыў,— пільна ўзіраючыся ў чалавека, пакруціў галавой Чубар.

Чалавек глядзеў на konніка насцярожана, вочы яго ажно жмурыліся.

— Ці то сама сышла куды, ці хто звёў,— па-сапраўднаму шкадуючы, сказаў ён.— Уранні не знайшлі, цяпера вось цэлы дзень па дарогах бегаю.

— А яна тым часам, можа, дзе на мурагу распірае бакі,— усміхнуўся Чубар.

— Каб жа знаццё...

— Ты адкуль? — спытаў Чубар.

— А ты?

— Ды я адтуль,— паказаў Чубар рукой за плечы.

Чалавек падступіўся бліжэй, сказаў:

— Але нешта я не пазнаю цябе?

— Дык і я таксама цябе,— быццам гуляючы словамі, паказаў Чубар зубы.

— Мусіць, нетутэйшы?

— Чаму ты думаеш?

— Дык сваіх жа я ведаю! — усміхнуўся чалавек.

— А сам з якой вёскі? — зноў спытаў Чубар.

— З Шыраеўкі.

— Дзе гэта?

— Ды выедзеш з лесу, і вёска наша адразу.

— У цябе паесці няма чаго? — спытаў Чубар.

— Няма. Бегаю каля самага дому, дык навошта?

— І то праўда,— нібы толькі цяпер усвядоміў гэтую акалічнасць Чубар.

— А конь у цябе нішто,— пахваліў чалавек.

— Добры конь.

— Але, няйначай, крадзены?
— Чаму ты падумаў? — зусім шчыра здзівіўся Чубар.
Чалавек хітра паглядзеў на яго, разважліва сказаў:
— На сваім кані нават цыган не ездзіць без аброці.
— Цыган і на чужога без аброці не сядзе,— пажартаваў Чубар.
Чубару не хацелася далей гаварыць пра каня, таму ён спытаў пра другое:
— Немцаў у вёсцы няма?
— Учора былі на матацыклах, а сёння, здаецца, яшчэ не наведваліся.
— Ну і што? Як яны?
— Рагоў пад каскамі не відаць было, а там хто іх разбярэ,— пацiснуў плячамі чалавек.— Пакаталіся на матацыклах па вёсцы, пахапалі на вуліцы гусей, а благога не нарабілі.
— А гусі — гэта не благое?
— Дык...
— Можа, спяшаліся куды?
— Можа, і спяшаліся.
— А ты кажаш!..
Чубару патрэбна было мець хоць якое ўяўленне пра мясцовасць, таму ён пачаў распытваць чалавека пра навакольныя вёскі.
— Значыць, Шыраеўка ваша недалёка ўжо?
— За лесам адразу.
— Як туды ехаць?
— Проста — па дарозе, па дарозе...
— А за вашай вёскай — якая наступная будзе?
— Дык гэта, як куды,— разважліва сказаў чалавек.— Калі туды,— ён паказаў на поўнач,— то на Аўчынкіна выедзеш, а калі сюды,— і ён зноў паказаў рукой, але ўжо трохі лявей,— то на Папаратню пападзеш.
— Журынічы адсюль далёка? — спытаў Чубар.
— Журынічы... Журынічы...— Чалавек ссунуў калматыя бровы.— Журынічы...
— Там блізка яшчэ другая вёска, Пёкліна,— падказаў Чубар.
Тады чалавек раптам усміхнуўся:
— Гы, пра гэту я чуў. Пра гэту ў мяне пыталіся ўжо. Пёкліна цяпер недзе там, за фронтам.

— Дык там вось і Журынічы,— важка сказаў Чубар.

— Тады не ў той бок едзеш,— пачаў тлумачыць чалавек.— Трэба павярнуць назад і падавацца на Петраполле, пасля на Мядзведзі, на Жанвіль, а за імі і Пёкліна недзе. Гэта ўжо не нашага раёна.

— А Шыраеўка ваша якога? — спытаў Чубар.

— Гардзееўскага,— з нейкай асаблівай годнасцю адказаў чалавек, быццам Гардзееўку ведалі ва ўсім свеце.

— А на Гардзееўку як трэба ехаць?

— Гэта ўжо на Папаратню...

— Ну вось і пагаварылі,— зрабіў Чубар выгляд, што наважыўся ехаць.

Але чалавек пацiснуў плячамі.

— Нешта я не разбяруся — тутэйшы ты ці нетутэйшы, ваенны ці неваенны...

— А сам чаму не ў арміі? — спытаў тады Чубар.

— Бялет маю.

— Белы?

— Вядома, не чырвоны!

— Што ў цябе?

— А мяне як неслі хрысціць у царкву, дык у халоднай вадзе пакупалі,— бліскаючы вачамі, адказаў чалавек.— Кум з рук выпусціў малога.

— Ну і што? Кума ж ты пасля, як вырас, хоць пабіў?

— Завошта? З белым бялетам таксама можна пражыць.

— Асабліва як цяпер? — пакпіў Чубар.

— Я — па закону,— як незалюбіў чалавек.— А ты вось таксама... мусіць, нечага не ваюеш?

Чубар натужна памаўчаў. Тады нібы спахапіўся:

— А хто ў цябе яшчэ пытаўся пра Пёкліна?

— Ці ж вас цяпер разбярэш? — сказаў з усмешкай чалавек.— Хто сустрэне на дарозе, той і пытае.

— Ну, а ўсё-такі?

— Выйшлі нейкія два ў ваенным на дарогу і гаварылі.

«Мусіць, акружэнцы?» — падумаў Чубар.

— Дзе гэта было? — спытаў ён.

— Там,— махнуў чалавек рукой на дарогу за сабой.

— А даўно?

— І ўсё табе хочацца ведаць! — раптам нібыта заўпарціўся чалавек.— А можа, я таксама слова даў!

— Добра,— сказаў як нездаволены Чубар,— тады трымай сваю клятву. Але пра немцаў ты праўду сказаў?

— Якую ты праўду хацеў?

— Ну, што ў вёсцы няма іх?

— Дык я казаў, што не было.

— Ладна, праверым,— з наўмыснай пагрозай наперад сказаў Чубар.

— Дык ім жа на машынах нічога не каштуе цяпер,— нібыта апраўдваючыся, сказаў чалавек.

Чубар крануў каня. І ўжо ад'ехаўшы, крыкнуў наўздагон:

— А можа, купіў бы за што каня ў мяне?

Але крыкнуў проста так, дзеля аднаго свавольства.

Чалавек павярнуўся і на хаду таксама крыкнуў:

— Едзь ужо, едзь! Пакуль не папаўся з гэтым канём! У нас адзін так прадаваў ужо! А назаўтра высветлілася, што конь быў з суседняга калгаса! Украдзены!

— Мой не крадзены! — дзеля большай перакананаўчасці засмяяўся Чубар.

Над дарогай з абодвух бакоў навісалі яловыя лапы. Яны ледзь не сашчэпліваліся на сярэдзіне, таму неба праглядвалася толькі праз вузкую палоску, якая выгіналася ўгары разам з дарогай.

Конь тупаў паціху, плёхкаючы капытамі па калдобінах, у якіх стаяла вада.

Чубар не здагадваўся, але наперадзе па дарозе быў чырвонаармейскі пост, яго сапраўды паставілі акружэнцы, калі адчулі, што настае вечар. У вёсцы чырвонаармейцы заначаваць не адважыліся, адно папрасілі ў сялян печанага хлеба: мяса — каніну — яны неслі з сабой, а бульбы можна было накапаць на калгасным полі. Цяпер гэтак рабілі ўсе, хто рухаўся да фронту.

Чубара аклікнулі адразу як ён наехаў на пост.

Непадалёку, крокаў за пяць ад дарогі, паміж дзвюх бяроз, якія вылучаліся сваёй бяростай сярод хвойных дрэў, стаялі чырвонаармейцы з вінтоўкамі. Адзін, з насупленым тварам, у акулярах, ступіў на дарогу, пераструў конніка:

— Хто такі?

— Ды...

Дзіва, але Чубар не ведаў, што адказаць. Сапраўды, хто ён? Тады, каля Белай Гліны, Чубар не бянтэжыўся, бо ведаў, што гаворыць пра сябе чырвонаармейцам. Там ён быў амаль дома. Урэшце, для Шпакевіча і Халадзілава было ўсё роўна, што Белая Гліна, а што Верамейкі. Галоўнае, Чубар — старшыня мясцовага калгаса. А цяпер, у гэтай незнаёмай мясцовасці, ён быў ні больш ні менш як звычайны бадзяга. І тыя, каму ён меўся гаварыць аб сабе, маглі паставіцца да яго ных слоў па-рознаму, прымаючы іх напавер альбо не. Але і хлусіць яму таксама не было сэнсу: ён сам не меў нічога супраць неспадзяванай сустрэчы. Чырвонаармеец між тым чакаў адказу. Збольшага, каб не зацягваць размовы і не злоўжываць цярплівасцю, Чубар пачаў расказваць чырвонаармейцу пра сваё вандраванне ад Бесядзі да абараняльнага рубяжа, што недзе паміж вёскамі Пёкліна і Журынічы, пасля — сюды... Чырвонаармеец спачатку слухаў сапраўды цярпліва, але як толькі высветліў для сябе, што чалавек на кані зусім не тутэйшы, а таксама закінуты ў гэты лес вайной, занёс яго ў разрад падазроных і рашыў затрымаць.

— Хопіць,— перапыніў ён Чубара,— пра далейшае раскажаце дзе трэба.

Міма другога чырвонаармейца, які па-ранейшаму заставаўся паміж бярозамі, яны рушылі ў лес: Чубар на кані, а канвойны яго — трохі побач і пеша.

— Толькі не ўздумайце выкінуць якую-небудзь штуку,— папярэдзіў Чубара канвойны чырвонаармеец.— Уцячы ўсё роўна не ўдасца. Пасты кругом.

— Я не ўзброены,— каб супакоіць чырвонаармейца, сказаў Чубар.

Але сам тым часам глядзеў вакол неспакойнымі вачамі — хоць і была пэўнасць, што гэта напаткаліся свае і што няма чаго вельмі асцерагацца, аднак ледзь не звярынае адчуванне перасцярогі прымушала ўнутрана напружвацца і быць, як кажуць, напагатове.

Конь раптам спыніўся, расставіў ногі і, выгінаючыся, пачаў мачыцца. Гэтая акалічнасць нечага раззлавала канвойнага чырвонаармейца. Той пачаў прыспешваць:

— Хутчэй, а то надумаліся тут!..

Тады Чубар з усмешкай сказаў:

— Няхай ужо аблегчыцца.

Ён скарыстаў момант і саскочыў на мох.

— Куды вы мяне? — нарэшце пацікавіўся Чубар, размінаючы ногі.

Чырвонаармеец не адказаў.

Тым часам да лагера, які размясціла ў незнаёмым лесе група байцоў і камандзіраў Чырвонай Арміі, што выходзілі з акружэння, заставалася ўжо крокаў з паўсотні.

Людзей у лагеры небагата. Гарэла вогнішча. Вакол яго сядзела некалькі чырвонаармейцаў. Трохі воддаль стаялі тры буданы, скіданыя з яловых лапак. Пры ўваходзе ў бліжэйшы да вогнішча будан, але меншы па памеры, ляжала разасланая коўдра. На шынялі, прыхінуўшыся спіной да невысокага пня, сядзеў з забінтаванай да калена нагой грузны камандзір з чырвонай зоркай на рукаве. На пятліцах яго былі па чатыры шпалы. То быў палкавы камісар. У левай руцэ ён трымаў салдацкі кацялок і еў з яго алюмініевай лыжкай. З будана, на ўсіх чатырох, вылез другі камандзір. Гэты адразу ўбачыў каня, а пры ім незнаёмага чалавека ў суправаджэнні чырвонаармейца. Падаўся насустрач. Чубараў канвойны далажыў дакладна па форме:

— Таварыш капітан, на дарозе затрыманы...— і гэтак далей.

Капітан — высокі, з упалымі шчокамі — даслухаў чырвонаармейца, змераў Чубара зачэпістым позіркам.

— Мне трэба пагаварыць з вамі,— першы сказаў, хвалюючыся, Чубар.

Капітан кіўнуў галавой і моўчкі адышоўся да будана. Там ён перагаварыў аб нечым з палкавым камісарам і махнуў Чубару рукой. Палкавы камісар перастаў есці, але кацялок не паставіў.

— Хто вы? — спытаў камісар.

Чубар адказаў.

Камісар расплыўся ва ўсмешцы і з цікавасцю агледзеў незнаёмага чалавека.

— Аднак прозвішча ў вас!..

Чубар таксама ўсміхнуўся.

— Непаразуменняў не бывае?

Чубар пацiснуў плячамі.

Камісар зразумеў гэта, як — здараецца...

Быў ён з вялікай лысінай, якая амаль клінам сыходзіла на самай макаўцы галавы. Нягледзячы, што чалавеку, мусіць, нярэдка даводзілася стаяць проста-

валосым і на сонцы, і на дажджы, лысіна была зусім белая. Валасы на скронях і на патыліцы пасівелі да самых каранёў. Твар хоць і шырокі быў, але не азызлы і загарэлы. Няпэўнага колеру — ці то карыя зусім, ці то наогул чорныя — вочы глядзелі дапытліва, аднак не жорстка, нават трохі ўсмешліва.

Па зорцы на рукаве Чубар здагадаўся, што перад ім сядзеў камісар, аднак у высокіх вайсковых званнях, асабліва палітсаставу, ён не вельмі разумеў што. Але цяпер гэта нават не мела значэння — хапала таго, што на рукаве была камісарская зорка.

І тым не менш камісар сказаў:

— Прадстаўляцца не буду. Маё — усё на мне.— Ён паказаў вачамі на зорку, затым — ужо рукой — на шпалы.— Праўда... Але слова гонару, пад гімнасцёркай таксама свая, айчынная бялізна. Фашысцкага нічога няма.

Чубару яшчэ невядома было, што немцы часам пераапраналіся дзеля правакацый, таму апошнія камісаравы словы ў яго разуменні здаліся непатрэбнымі, нават няўартымі.

— А вось пра вас,— працягваў гаварыць палкавы камісар,— хацелася б даведацца больш падрабязна. Дакументы ёсць?

Чубар пакорпаўся ў кішэні, падаў камісару ўсе, якія меў пры сабе, паперы.

Палкавы камісар паставіў збоч кацялок, наважыўся правяраць Чубаравы дакументы. Але спахапіўся, кіўнуў на кацялок:

— Калі жадаеце і не грэбуеце, можаце даесці.

Чубар хацеў устрымацца.

Але па вачах яго палкавы камісар здагадаўся, што чалавек галодны.

— Ды вы не саромейцеся,— сказаў ён.— Давайце па-простаму. Кухні ў нас няма. Харчоў таксама небагата.— І засмяяўся: — Лічыце, што вам у нейкай ступені пашанцавала нават. Я памарудзіў вось, дык цяпер давядзецца падзяліцца з вамі харчам. Але сядайце.

Чубар паслухмяна апусціўся на мох. Тады палкавы камісар падаў яму кацялок. Чубар ажно пачырванеў — стала няёмка браць вячэру ў чалавека, які, можа, таксама хацеў есці.

У кацялку быў крупнік, але густы, як павярнуць

лыжкай. Пахла мясной прыправай. Але Чубар есці не спяшаўся.

Капітан схадзіў да вогнішча, прынёс адтуль акрапец сялянскага хлеба.

— Ешце,— сказаў і ён Чубару,— а то мы ведаем, як можна галадаць!..

Палкавы камісар тым часам пачаў правяраць Чубаравы дакументы.

— Ну, спавядайцеся,— сказаў ён пасля таго, як Чубар апрастаў недаедкі ў кацялку, і пасунуў рукамі трохі ўбок параненую нагу.

Чубар падзякаваў за ежу і пачаў апавядаць, але таксама збольшага, пра свае вандроўкі. Тады камісар папрасіў не спяшацца, гаварыць падрабязна. Калі Чубар паступова дайшоў у расказе да таго месца, як яны са Шпакевічам і Халадзілавым апынуліся ў Пёкліне, камісар раптам заварушыўся і кінуў маўкліваму капітану, што стаяў крокі за два:

— Карту!

Той хуценька дастаў з перакінутай цераз плячо планшэткі тапаграфічную карту, паклаў камісару на калені, а сам укленчыў побач.

— Мы прыкладна так і меркавалі,— паглядзеў палкавы камісар на задумлівага і стараннага капітана.

Капітан зрабіў на сваім твары нешта падобнае на ўсмешку, кіўнуў галавой.

— М-да,— задумліва прамовіў тады палкавы камісар,— па сённяшняй кананадзе можна было меркаваць...

Абое — і палкавы камісар, і капітан — колькі часу не адводзілі вачэй ад разгорнутай карты.

— Значыць, у Пёкліне нашы? — удакладніў палкавы камісар.

— Былі нашы,— адказаў Чубар.

Палкавы камісар выставіў руку. Капітан выняў з планшэткі металічную лінейку. Палкавы камісар памераў ёю нешта на карце, задумаўся.

— Ну што ж,— паглядзеў ён на Чубара,— калі вашы звесткі дакладныя, то мы ўжо, лічы, дома!

— Вы заходзілі ў вёскі? — спытаў Чубара капітан.

— Ён жа конна ехаў! — пажартаваў палкавы камісар.

— Не, больш давялося ісці,— з адценнем сарамлівасці ўсміхнуўся Чубар.

— А конь?

— Гэта так...— памуляўся Чубар.

— А мы з табой, капітан, колькі тупаем, а вось не дадумаліся,— зноў з усмешкай сказаў палкавы камісар.

— Дык я хачу спытаць,— меў сваё ў галаве капітан,— вы калі ішлі праз вёскі, немцаў там не бачылі?

— Я абмінаў вёскі. Таму дакладна не ведаю.

— Вось што,— сказаў палкавы камісар капітану,— няхай байцы адпачываюць ужо. Заўтра выступім на самым світанні. І вам, таварыш Чубар, таксама трэба адпачыць. Вы сваё заслужылі... Ужо нават тым, што многа памяклі сёння на дажджы.

Капітан пайшоў да вогнішча аддаваць адпаведныя распараджэнні. Палкавы камісар паплюскаў стомленымі вачамі, пасунуў рукамі для зручнасці параненую нагу і зноў сказаў Чубару:

— Вы далучайцеся пакуль да маіх байцоў і адпачывайце. Думаю, што яны прымуць вас. А яшчэ лепей, лезце ў мой будан. Бярыце коўдру і накрывайцеся. Будзеце пакуль як у бога за пазухай. А мы з капітанам пасядзім. Трэба распрацаваць на заўтра маршрут.— І дадаў: — З вамі мы пасля таксама пагаворым яшчэ. Вы не супраць?

— Не,— сказаў Чубар.

Байцы раскінулі нагамі вогнішча, каб не выдала ўначы, і палеглі ў буданах.

Небяспекі вялікай не чакалі — з чатырох бакоў вакол лагера стаялі пасты.

Чубар таксама не ўтрымаўся ад спакусы — падаўся ў будан.

Знадворку было чутно, як гаманілі паміж сабой палкавы камісар і капітан. Слоў іхніх нельга было разабраць. Да таго ж Чубар і не намагаўся рабіць гэтага. Ён ляжаў і не ведаў — ці то яму сапраўды засынаць, ці дачакацца палкавога камісара. Але неспадзявана з'явіўся новы клопат: падумалася, што непрывязаны конь можа сысці куды ўначы. Хоць Чубар і не ведаў, ці патрэбны яму будзе заўтра гэты конь, аднак ламаў цяпер галаву сабе над тым, як можна даць рады: не хапала самай простай рэчы — добрай вяроўкі ці нават звычайнай аборкі.

І ўсё ж Чубару давялося на нейкі час пакінуць зацішны будан.

— На каня гляну,— сказаў ён капітану, які насцярожана павёў за ім вачамі.

Конь тым часам неспакойна варочаў галавой, быццам у нецярплівасці, але стаяў на месцы. Чубар падышоў да яго, спыніўся заклапочана: сапраўды была поўная нявыкрутка. Тады Чубар рашыўся на самае простае — падвёў каня да будана і ледзь не тыцнуў яго мордай у яловыя лапкі.

— Пастой тут,— сказаў ён каню.

Калі Чубар зноў забраўся ў будан, там ужо варушыўся палкавы камісар. Капітан перад сном падаўся праверыць пасты.

— А што вы наогул збіраецеся рабіць? — спытаў у Чубара палкавы камісар.

— Пайду з вамі,— адказаў Чубар.— Там, у Журынічах, збіраюць апалчэнцаў.

Палкавы камісар доўга маўчаў.

— А вы лічыце, што біць фашыстаў можна толькі ў апалчэнні? — зноў парушыў ён цішыню.

— Чаму ж,— не зразумеў Чубар,— у арміі таксама... мусіць, яшчэ лепш. Але тады, у Пёкліне, мяне чамусьці не ўзялі ў армію, накіравалі ў Журынічы, у апалчэнне.

— Я не пра тое,— сказаў палкавы камісар.— Вы пра партызан чулі?

— Чытаў у газеце, здаецца, у «Правде», а можа, у «Известиях», двух нашых беларусаў з Палесся нядаўна ўзнагародзілі. Герояў Савецкага Саюза далі. Але прозвішчаў я не запомніў.

Палкавы камісар адшпіліў на гімнасцёрцы кішэню, дастаў двума пальцамі складзеную паперку і падаў у цемнаце Чубару.

— Гэта скарочаны тэкст прамовы таварыша Сталіна, якую ён сказаў трэцяга ліпеня,— растлумачыў камісар.— Тут пра ўсё сказана. Пра партызан таксама. І вас як немабілізаванага камуніста гэта датычыць у самай вялікай ступені.

Чубар слухаў.

— Ведаеце, што я зрабіў бы цяпер на вашым месцы? — працягваў гаварыць палкавы камісар.— Вярнуўся б у свой калгас. Там вас добра ведаюць.

— Але ж тое, што мяне добра ведаюць, можа, таксама... Хто-небудзь возьме да выдасць немцам.

— Усё будзе залежаць ад вас.

— Але ж для партызан там, мусіць, пакінулі людзей? — выставіў тады самы важны аргумент Чубар.— Каб я таксама патрэбны быў, то...

Камісар не запярэчыў, але і адказаў не хутка.

— Мне цяжка меркаваць,— нарэшце пачаў ён,— што ў вас там, у раёне, адбылося. Але я перакананы, што ў вашай мясцовасці таксама нехта астаўся для арганізацыі партызанскага руху. Вы ж самі разумееце, раён ваш крайні на паўднёвым усходзе рэспублікі. Пакуль фашысты захапілі яго, колькі часу прайшло. Цяпер жнівень, а вайна пачалася ў чэрвені. Гэта не тое, што на граніцы альбо паблізу. Там маглі і не паспець стварыць партызанскія групы. А ў вас справа іншая. Вашаму кіраўніцтву часу хапала, каб выканаць дырэктывы партыі і ўрада. А дырэктывы былі пэўныя.— Камісар паляжаў у маўчанні, быццам думаў, што яшчэ сказаць Чубару, а тады ўсміхнуўся і з захапленнем у голасе вымавіў: — А з партызанамі мы з капітанам бачыліся не адзін раз. Асабліва за Дняпром. Яны там пастрэльваюць ужо немцаў!

Камісаравы словы, здавалася, пакуль не кранапі за жывое Чубара. Ён успрымаў іх як нешта такое, што абыходзіла яго. І ўжо зусім ненаўмысна пацікавіўся:

— А вы? Вы ж таксама маглі застацца на акупіраванай тэрыторыі? Чаму вы не хочаце партызаніць?

Камісар адказаў:

— Я, таварыш Чубар, стары партызан. Не забылі? — І ён ціха праспяваў: «Партизанские отряды занимали города...» Дык гэта пра нас, далёкаўсходніх. Мы там з Флягонтавым білі і японцаў, і белякоў. Так што мне партызанскае жыццё добра знаёма!

З паста вярнуўся капітан. Ён пастаяў трохі каля ўвахода ў будан, затым прысеў на дыбачкі і гукнуў у цемнату:

— Дзе вы там, таварыш палкавы камісар?

— Якраз пасярод.

— Каб хоць не зачапіць.

— Не бойся, лезь, я каманды табе падаваць буду — правей, лявей...

Але каманды не спатрэбілася. Капітан асцярожна

залез у будан і лёг з правага боку ад палкавога камісара.

— Усё ў норме?

— Парадак,— як пахваліўся капітан.

— Як думаеш, заўтра дождж будзе?

— Для нас, мажа, і лепей было б, каб ён заўтра не перашчукаў. Маскіроўка. У вялікі дождж можна незаўважанымі прайсці праз любыя пасты.

— Такія яны тады пасты!..

— Дык я ж пра нямецкія! — нібы пакрыўджана, але з выразным прытворствам, усклікнуў капітан.

— Ну, ну, спі!

Праз колькі хвілін палкавы камісар зноў пачаў гаварыць да Чубара.

— Дык вось. Я стары прыхільнік партызанскай тактыкі, каб ведалі, нават знарок запіскі пасылаў некалі ў Рэўваенсавет. Але мне там адзін разумнік, мусіць, ваенспец, я нават не пацікавіўся даведацца хто, сачыніў адказ: маўляў, грамадзянская вайна была ўся пераважна партызанская, таму немэтазгодна займацца асобна пытаннямі тактыкі партызанскіх дзеянняў у такім плане, як гэта робіце вы. Адным словам, адказ быў рашучы. І я пасля такога адказу паклаў свае канспекты на паліцу. Успомніў пра іх гадоў праз дзесяць. Не, нават больш. Так, больш. Сабраўся быў паслаць...

І палкавы камісар назваў адно дужа вядомае ўсёй краіне, але забароненае тым часам прозвішча, а тады нібыта адгадаў у цемнаце Чубарава здзіўленне, сказаў пасуравелым голасам:

— Так, так, не бянтэжцеся, таварышу Якіру. Бог не прадасць, свіння не з'есць, а мы з капітанам адной куляй паранены. Толькі ён лёгка адбыўся, а я ўсё яшчэ не магу стаць на нагу.— Палкавы камісар памаўчаў трохі, пасля зноў глуха пачаў: — Гэта ж каб па-сапраўднаму падысці да справы, то патрэбна было і цэлую партызанскую навуку распрацоўваць. Але зыходзілі з таго, што ваяваць давядзецца на чужой тэрыторыі. Вайна ж паказала адваротнае — прынамсі, што ў планах неабходна прадугледжваць усе магчымасці. Партызанская вайна адрозніваецца ад ваенных дзеянняў рэгулярных часцей, свае законы мае. Але задача адна — біць ворага. Дарэчы, гэта яшчэ нават Дзяніс Давыдаў ведаў. І нападаў на ворага паўсюды, дзе толькі можна. А ў нас пакуль выходзіць інакш. У акру-

жэнні апынуліся цэлыя часці. Але ўсе чамусьці імкнуцца выйсці за лінію фронту. Камандзіры вядуць байцоў з глыбокага тылу, нават у баі староняцца ўступаць. Некаторыя групы ідуць ад самай граніцы. Нават цяпер яшчэ недзе блукаюць па беларускіх лясах. У чэрвені месяцы, напрыклад, у групе было сто чалавек, а ў ліпені, ды і ў жніўні, добра калі пятнаццаць захавалася. Адны загінулі, здаралася, нават выпадкова, другія, на жаль, проста адсталі. І гэта тады, калі не асцерагацца трэба, а біць, біць фашысцкую навалач! Чым болей паб'ём мы іх, тым меней застанецца. Урэшце, фашыстам таксама лік нейкі ёсць. І калі кожны з нас заб'е свайго немца, то яны звядуцца зусім.— Апошнія сказы палкавы камісар гаварыў ужо павышаным голасам, нібыта пераконваў не столькі Чубара, колькі яшчэ кагосьці.— Праўда, вы можаце папракнуць у гэтым і нас, нашу групу,— пацішэў нарэшце ён.— Мы таксама, як і іншыя, цягнемся да фронту. Але паверце, таварыш Чубар, у нас на гэта асаблівая прычына.

Палкавы камісар, вядома, не сказаў Чубару, якая гэта прычына. Аднак прычына на самай справе была: група выносіла з акружэння дакументы — партыйныя і штабныя — стралковай дывізіі, якая была разбіта паміж Бярэзінай і Дняпром на тэрыторыі Магілёўскай вобласці ў ліпені. Сам палкавы камісар не належаў да каманднага складу разбітай дывізіі. Ён прыехаў у дывізію са штаба арміі, калі палкі ўжо ледзь стрымлівалі націск танкавай групы праціўніка. Камандуючы арміяй накіраваў палкавога камісара туды пасля таго, як у штабе арміі стала вядома, што камандзір дывізіі загінуў на камандным пункце ад фашысцкай бомбы і што кіраванне палкамі парушана. Камандарм спадзяваўся, што палкавы камісар наладзіць работу штаба дывізіі і да прызначэння новага камандзіра зробіць усё неабходнае, каб не прапусціць на ўсход танкавую калону. Але было позна — дывізіі, як баяздольнай вайсковай адзінкі, бадай, не існавала ўжо, і ягоны прыезд, па сутнасці, нічога не вырашаў: у той дзень варожыя танкі праламалі абарону палка, што стаяў на цэнтральным участку, і ва ўтвораны пралом рушылі матарызаваныя часці, засланяючы шлях да адступлення. Некалькі дзён зусім парадзелыя палкі дывізіі пад камандаваннем палкавога камісара вялі баі ў акружэнні. Нарэшце настаў час, калі штаб дывізіі — улас-

на, палкавы камісар не паспеў стварыць яго нанова, і штабам называлася група камандзіраў, якая ўцалела тады пад бамбёжкай,— апынуўся ў вельмі крытычным становішчы. Па-першае, была канчаткова страчана сувязь з палкамі, а па-другое, непасрэдна на штаб дывізіі пачаў наступаць батальён фашыстаў. Рота аховы, якая да гэтага часу таксама панесла страты, абараняла штаб мужна, але сілы былі няроўныя: байцы гінулі пры кожнай новай атацы, ужо не хапала камандзіраў, каб кіраваць боем, і тады палкавы камісар сам лёг у чырвонаармейскі ланцуг, загадаўшы начальніку асобага аддзела паклапаціцца аб дакументах. Фашысты, мусіць, здагадваліся, а мо нават і ведалі, што наступаюць на буйны штаб, таму атакі не спыняліся і з надыходам вечара. Тым часам па стрэлах палкавы камісар ужо разумеў, што далей трымацца рота не здольна: разам з ім, палкавым камісарам, якому куля раструшчыла правую нагу, і гэтым капітанам, таксама параненым, у канцы другога дня абарону займалі ўсяго чалавек дваццаць. Таму палкавы камісар дачакаўся вечара і аддаў загад здымацца з пазіцый. Была надзея далучыцца да якога-небудзь свайго палка, але дарэмна — колькі ні спрабавалі байцы наладзіць сувязь з іншымі падраздзяленнямі, ім гэта не ўдавалася.

Палкавога камісара давялося несці на насілках. Гэта, вядома, дужа замінала групе. Было вырашана — дзеля сакрэтнасці так званых чужых у групу асабліва не прымаць (апрача лётчыкаў і танкістаў) і ў бойкі з ворагам не ўступаць: справай усёй групы цяпер стала — вынесці з акружэння дакументы дывізіі. І вось, высылаючы перадавыя і бакавыя дазоры, а на прывалах — ставячы ўзмоцненыя пасты, адасобленая і невялікая група байцоў на чале з параненым палкавым камісарам падыходзіла ўжо да лініі фронту: Пёкліна, пра якое расказаў Чубар, знаходзілася не больш як за дваццаць кіламетраў.

Капітан, які ў часе размовы, што ішла паміж палкавым камісарам і Чубарам, маўчаў, неўзабаве захроп на ўвесь будан: відаць, чалавек вельмі здарожыўся за дзень і заснуў моцна. Палкавы камісар ажно сказаў у захапленні:

— Сапраўдны салдат! — І дадаў: — Таксама час. Будзем і мы спаць, таварыш Чубар. Калі не дагаварылі што, то заўтра дагаворым, перад расстаннем.

Чубар згадзіўся з ім. Але з прыхаванай крыўдай падумаў сабе — палкавы камісар ужо сёння адмаўляе яму ў тым, каб ісці разам за лінію фронту...

Здавалася, сон прыйдзе хутка, варта адно заплюшчыць вочы, але было наадварот. Чубару доўга не засыналася — апрача ўсяго іншага, не хацелася страціць каня, які стаяў каля будана. Чубар ляжаў на яловых лапках, думаў і адным часам лавіў вушамі кожны канёў рух. Пасля ўсё ж стома адолела і яго. Першы сон, які цягнуўся не больш за дзве гадзіны, быў асабліва моцны, і, можа, таму ў астатні час Чубар праз кожныя некалькі хвілін прахопліваўся, вяртаючыся да яснай свядомасці, заклапочана насцярожваўся: ці на месцы конь? Дзіва, але каню, мусіць, таксама па нейкай прычыне не выпадала пакідаць новага гаспадара. За ўвесь час, пакуль Чубар знаходзіўся ў будане, ён не зрабіў нават спробы зрушыць куды-небудзь — па-ранейшаму стаяў і, прыслухоўваючыся да чалавечага дыхання, сам забываўся ў кароткім сне. Так яны і дабылі да шостай гадзіны, калі пачало днець.

Раніца, нягледзячы нават ледзь не на восеньскую пару, бралася хутка, і калі заварушыўся лагер — чырвонаармейцы першыя паўставалі са сваіх буданоў,— у лесе праглядваліся ўжо голыя месцы. Угары, недзе паміж шатаў, пішчала нейкая птушка, нібы хто жывую смажыў яе на вогнішчы. Чубар скінуў з сябе коўдру, павёў па будане вачамі. Капітана ў будане не было. Толькі палкавы камісар, седзячы, паціраў — можа, яму дужа свярбела — вышэй калена параненую нагу.

Чубар паварушыў здранцвелымі плячамі, моўчкі выпаўз на волю. Капітана ён убачыў крокі за чатыры ад будана. Той стаяў і нешта гаварыў учарашняму Чубараву канвойнаму. Чырвонаармеец і сёння быў хмуры, слухаў капітана, як і тады Чубара, з апушчанай галавой, раз-пораз папраўляючы на носе акуляры.

Пакуль палкавы камісар сядзеў у будане, Чубар быў адзін. Пры выглядзе падрыхтаванняў, якія рабіліся ў лагеры перад паходам, яму стала ажно не па сабе. Было нават сорамна неяк за сваю непрычыннасць да ўсяго. Тады ён падышоў да схаладнелага за ноч каня і з усёй чалавечай удзячнасцю, на якую хапіла яго, правёў рукой па персці, маючы жаданне ўтуліцца тварам у прасохлую за ноч грыву. Конь адчуў ча-

лавечую прыязнасць, павярнуў галаву. У левым воку яго Чубар неспадзявана ўбачыў сваю ссутуленую постаць, быццам у гэты час на ім ляжаў цяжарам ледзь не ўвесь свет і ён не меў ужо сілы трымаць яго на сабе.

Чырвонаармейцы вынялі — менавіта вынялі — з будана палкавога камісара і асцярожна, каб не зачапіць параненай нагі, пасадзілі на пень.

Капітан адразу ж подбегам падскочыў да яго, па ўсёй форме далажыў:

— Таварыш палкавы камісар, група заканчвае падрыхтоўку да выхаду. Перадавы дазор высланы ў кірунку да вёскі Петраполле.

— Байцы задачу на сёння атрымалі?

— Так.

— Добра, капітан.

Палкавы камісар пашукаў вачамі Чубара, паклікаў да сябе.

— Мы ўранні не раскашуем з харчамі, спадзяёмся звычайна на вячэру,— незразумела ўсміхнуўся ён.— Так што, выбачайце, таварыш Чубар, што не да канца гасцінныя.

Чубар чакаў, што пачне гаварыць палкавы камісар пасля гэтакага перапрашэння.

Палкавы камісар узяў у капітана карту, разгарнуў яе на выстаўленых руках, спытаў у Чубара:

— Адкуль вы? Дзе ваша вёска?

Чубар адшукаў на карце Крутагор'е, пасля звілістую Бесядзь, а тады на невялікай адлегласці — Верамейкі.

— Тут,— паказаў ён.

— Зірні, капітан,— нібыта ўзрадаваўся палкавы камісар,— там жа ў іх адны лясы! Нават вёска пасярод лесу! Не, таварыш Чубар, грэх вам шукаць дзесьці на чужой старане тое, што можна знайсці дома.

Чубара, вядома, не пераконвалі камісаравы словы, бо яму не вельмі хацелася вяртацца ў Верамейкі, і ён стаяў перад палкавым камісарам з маўкліваю крыўдаю, адчуваючы, як храсне ад гэтага ўсё ўсярэдзіне. Але ні запярэчыць, ні папрасіцца ў адну дарогу з чырвонаармейцамі ён не адважваўся, бо лічыў, што свае асноўныя довады выказаў ужо ўчора.

— Багата чым памагчы цяпер не магу,— сказаў палкавы камісар,— але патронаў і вінтоўку дам. А там — здабывайце зброю самі. І, далібог жа, не

бадзяйцеся па незнаёмых закутках. Падавайцеся ў свае лясы. На месцы адчуеце сябе другім чалавекам. Самі абставіны падкажуць, што рабіць. Вас там ведаюць, і вы таксама ўсіх ведаеце. Палохацца не трэба. Усё будзе як найлепш. Пасля некалі нават дзякуй скажаце, што паслухаліся мяне. Для яснасці скажу, што вы не першы, каго мне давялося гэтак пераконваць. І яшчэ... таксама для яснасці... Да нашай групы спрабавалі прыстаць многія. Але мы адмаўлялі. Праўда, не ўсім. З намі, напрыклад, ідуць два лётчыкі і адзін танкіст, бо гэтым у тыле няма чаго рабіць. Іхняя зброя — самалёт, танк. Асабліва калі ўлічыць, што лягчэй зрабіць самалёт ці той жа танк, чым навучыць чалавека ваяваць на ім, таму мы гэтым траім і не адмовілі. А іншым адмаўлялі. І я лічу — правільна рабілі. І не толькі таму, што я няздольны па-сапраўднаму камандаваць па прычыне ранення. Не. Цяпер людзі ўжо, мусіць, недзе б'юць фашыстаў, узнімаючы народ на барацьбу з ворагам. Вы таксама павінны гэта рабіць.— Ён зноў паказаў на карту.— Вось глядзіце. Мы знаходзімся цяпер тут. Бачыце? Адразу за гэтым лесам вёска. Шыраеўка. А там вашы Верамейкі. Напрамак трымаць адсюль трэба ўвесь час амаль на поўнач. Бярыце карту і пакуль мы тут, вывучайце па ёй свой будучы маршрут.

Чубар колькі часу сядзеў над картай: спярша проста так, у зацятай, пакрыўджанай маўклівасці. Пасля пачаў знаходзіць на ёй знаёмыя назвы, набраныя дробным шрыфтам. І тады адбылося нечаканае — тапаграфічныя абазначэнні раптам нібы ажылі перад вачамі, і ён стаў з цікавасцю адшукваць патрэбныя дарогі, рачулкі, вёсачкі, усё больш захапляючыся гэтым. Карта нібыта перанесла яго ў забесяддзе, і ён амаль нанава пазнаваў там усё.

Палкавы камісар тым часам загадаў капітану, каб далі Чубару зброю. Тады капітан сам насыпаў у торбу ад процівагаза вінтовачных патронаў, узяў у некага яшчэ зусім новую трохлінейку і кляцнуў для пэўнасці затворам.

— Гэта вам,— сказаў палкавы камісар Чубару, калі той перастаў чытаць карту.— Будзем лічыць, што мы з вамі дамовіліся.— І ўсміхнуўся: — Прозвішча ваша я запомню, гэта, аказваецца, няцяжка. У паведамленнях Саўінфармбюро пачуць спадзяюся.

Чубар павесіў на плячо торбу з патронамі, узяў у рукі вінтоўку — гэты раз яна нібыта пякла рукі.

Палкавы камісар спытаў:

— Страляць умееце?

— Умею,— адказаў Чубар, хаваючы аслупянелыя вочы: яму чамусьці ажно няёмка, нават сорамна было размаўляць з палкавым камісарам.

— Тады будзем развітвацца.

Двое чырвонаармейцаў выцягнулі з камандзірскага будана самаробныя насілкі, і палкавы камісар з дапамогай капітана ўспоўз на іх.

— Гэта мой конь,— нявесела сказаў Чубару камісар, быццам апраўдваючыся за сваю фізічную бездапаможнасць.

Тады Чубар прапанаваў:

— Бярыце майго,— і паказаў на каня.

— І не шкода?

— Вам ён больш патрэбны.

— Не, я ўжо да канца паеду на сваім,— нават не задумваючыся, адказаў палкавы камісар.

VI

Сонца выбілася з-пад хмар толькі на чацвёрты дзень — на ўсходзе, амаль над самай зямлёй, раптам утварыўся разрыў у хмарах, і чырвоны круг нязвыкла паплыў па ачышчанай сінечы неба.

У Верамейках сонца гэтае бачылі адны лічаныя хвіліны, акурат з-пад крыса, але надзея на перамену надвор'я была ўжо — як і заўсёды, з надыходам новай квадры.

Кажуць, прыйдзе Ілья — наробіць гнілля. Але не кожны год здаралася, каб амаль скрозь усе спасы на двары стаяла багно.

Зазыбава Марфа закутала юшку — вуголле было загрэбена і пабралася ўжо белым попелам у пяколках,— але пастаяла ў хаце, слухаючы, ці запахне чадам. Сёння яна добра-такі напаліла печ, бо Дзяніс паскардзіўся ўначы, што стынуць ногі, і яна падумала тады, што ў гэтыя дажджлівыя дні трэба не пашкадаваць дроў — і самім будзе лацвей, і хата дарэмна не стане сырэць. А яшчэ Марфа чула, як паціху, нібыта скардзячыся, кашляла на той палавіне хаты Марыля. Марфа неяк непрыкметна, але хутка прыкіпела душой

да гэтай негаваркой дзяўчыны, якую нечага патрэбна было выдаваць за пляменніцу з Латокі. Гэтая патаемнасць прымушала ажно шкадаваць дзяўчыну і ні на хвіліну не забываць пра яе — нібыта варушылася хворае сумленне ці нейкая несвядомая боязь была за Марыльчыну будучыню. Аднак за час, пакуль жыла дзяўчына ў іх, Зазыбава Марфа адно разы са два зачапілася гаварыць з ёй. І кожны раз Марыля пачынала прыгадваць пра сваю маці, якая недзе таксама жыла на зямлі...

Чаду не было чуваць.

Супакоеная, Марфа выйшла ў сенцы, узяла ў цёмным куце сплецены з маладога сасновага карэння кош і вытрасла з яго на падлогу бураковае лісце. Пакуль не ліло з неба, можна было наведацца на грады, і Марфа, як толькі пачысціла кош, падалася да тыну, дзе паміж хатай і хлевам была ў іх фортка на гарод.

Зазыба ляпаў сякерай пад павеццю — ад самае зімы там стаяла драўляная калгасная мялка-казёл, якую прывозілі да Зазыбавай лазні, калі сушылі лён, і ён цяпер рабіў новы асінавы шпунт, што трымае ў жолабе мяла, а сам з галавы не выпускаў учарашнюю размову з Парфёнам Вяршковым. Усё яшчэ загадкавым здаваўся яму бабінавіцкі камендант Гуфельд. Ужо праз адно гэта быў сэнс як хутчэй наведацца ў мястэчка, каб глянуць на ўсё, што адбывалася там, сваімі вачамі, тым больш што Бабінавічы і Верамейкі зноў, як і даўней, сталі адной воласцю. Да таго ж Зазыбу ўвесь час непакоіла, каб адвезці ў Бабінавічы Марылю — як вырашыў, да краўца Шарэйкі.

Марфа ляснула нячутна клямкай на фортцы і спынілася адразу за дошкай-завальнёй — там была здзірванелая пляцоўка, якая ніколі не заворвалася. Гарод — тут была большая частка іхняй сядзібы — увесь панікаў пад цяжарам дажджу: кацелкі, што раслі на бульбоўніку, сагнулі свае шыі і ўтаропіліся неабшалушанымі тварамі ў зямлю, быццам чакалі, што сонца вынырадь гэты раз будзе не за вёскай, а тут, паміж градаў; мясцовага, можа, нават верамейкаўскага гатунку кукуруза, якую вырошчвалі па ўсім забесяддзі яшчэ з незапомных часоў, нясмела вытыркала з-пад шырокага і настылага, таму ажно крохкага лісця чорна-рыжыя кудлы сваіх кароткіх, але таўсманых кіяхоў; ля самай лескі, што аддзяляла Зазыбаў гарод

ад сядзібы Аўхіма Касперука, плакаў ад дажджу, як свінцовымі слязамі, разбабелы свойскі мак. Паўсюды была вада — і ў бульбовых разорынах, і на сцежцы, і ў межах, а больш за ўсё было вады на расліннасці, здавалася, зрабі толькі адзін крок па гародзе і адразу намокнеш па вушы. Але Марфа не пабаялася макрэчы. Падаткнула падол спадніцы і пахлюпала ў гумавых ботах па коўзкай сцежцы. Вада пырскала адусюль і ледзь не цурком лілася ў халявы.

Паўз леску ў Марфы была расадніца, накрытая парваным брэднем, і Марфа павярнула туды, каб паглядзець высадкі. На Касперуковым гародзе таксама ўжо нехта корпаўся на градах. Спярша Марфа падумала, што гэта сама Касперукова жонка, Варка, але Касперучыха была жанчына маленькая, высахлая, а гэта ўзвышалася на градах капой; на жанчыне быў накінуты ад дажджу палаплены мяшок башлыком на галаву, які хаваў твар, да таго ж жанчына гэтая не разгіналася — нейкі час латашыла цыбулю, пасля (і таксама не выпростваючыся) пачала ламаць кроп. Але вось жанчына нарэшце ўзняла галаву, і Марфа пазнала Драніцаву Аксюту.

У Драніцы, можна лічыць, не было свайго гарода — здаецца, і зямля аднолькавая, такая, як у суседзяў, і соткі кожны год заняты пад гуркі, буракі, а на градах нічога не расло, нібы там стойла конскае было, і Аксюта звычайна хадзіла пазычацца: то сама напрошвалася на гарод да каго, то людзі запрашалі яе, бо ў гаспадарцы не заўсёды спажывалі ўсё, што было на градах. Мусіць, гэтак вось Аксюта апынулася і на Касперуковым гародзе, балазе, недалёка ёй — Мікіта Драніца жыў каля выгану. У Верамейках жартавалі з Драніцаў, мужа і жонкі, казалі, што нячысты, пэўна, не адну пару лапцей стаптаў, пакуль звёў іх: Мікіта быў нізкі і вяртлявы, быццам чортам падшыты, мог цэлы дзень, без перапынку, бегаць па вёсцы, адно што пад вечар пачынаў трохі касабочыць і апускаць левае плячо; Аксюта, наадварот, была мажная, з заплылым тварам, на якім вызначаліся савіныя вочы. Браў яе Мікіта з Гаўрылінскай Буды, яшчэ амаль ад жывога мужа — не прайшло шэсць тыдняў пасля смерці таго, як пасватаўся Мікіта. Аксюта са сваім удовіным скарбам пераехала ў Верамейкі і неяк хутка, можа, ёй не прывыкаць было, узяла Мікіту ў рукі, і хоць гаспадара

з яго не зрабіла, каб раскашаваць за ім, затое магла беспакарана камандаваць ім.

Аксюта нібы пільнавала Зазыбаву Марфу з чужога гарода, а як убачыла, то засяшалася, топчучы грады, да лескі.

— Як тэй таго,— узрадавана пачала яна,— нешта вас етыя дні няма нідзе.

Марфа ўсміхнулася, як сама сабе, сказала:

— Дажджы ж...

— А мы з Мікітам, як тэй таго, падумалі... можа, баіцёся чаго? Яно ж, новая ўласць...

— Ат, неяк пражывём і пры новай уласці,— з выразнай абыякавасцю ў голасе сказала Марфа.

— А мой, як тэй таго, кажа, што вас з Дзянісам не зачэпяць.— Аксюта глядзела на былую старшыніху нечага лісліва.— Можа, калі германец забярэ ўсё пад сябе, дак Масей ваш яшчэ начальнікам стане, як тэй таго... Во, цяпера ж і Брава-Жыватоўскі... Учора ў нас, як тэй таго, былі. Цяпера ўсё, як даўней, пры царах было, і паліцыі, і воласць. Дак, можа, і ваш пает, калі жывы дзе, таксама... Германец жа, няйначай, распусціць астрогі.

— Няхай дае бог,— уздыхнула Марфа.

— А Вяршкова Куліна казала, што ў вас цяпера, як тэй таго, пляменніца жыве,— не пераставала сыпаць Аксюта.

— Жыве.

— Чыя ж ета?

— Наша.

— Я не пра ета, як тэй таго. Раз у вас, значыць, ваша. Я пытаюся, чыя яна — па Дзянісу, як тэй таго, ці твая. Але ж у Дзяніса, здаецца, не было ў Латоцы нікога?

— Майго дваюраднага дзеўка. Ідзе з Магілёва. Вучылася. Дак ад Бялынкавіч, са станцыі, да нас бліжэй, чымся да Латокі. От і засталася, пакуль на дарогах неспакойна. Няхай пераждзжэ.

— Дак ці ж месца хто, як тэй таго, пашкадуе,— кіўнула галавой Аксюта і выдала самую апошнюю вясковую навіну: — А Сахвея Меляшонкава радзіла!

— Глядзі ты, а я і не чула! Ці ж пара ета ёй была?

Марфа нацягвала за край брэдзень на расадніцу, прывязвала мацней да калкоў і гаварыла пад сябе, а Драніцава Аксюта тым часам, як вялікая птушка, тры-

малася чорнымі ад зямлі рукамі за ляшчыны — рассунула іх трохі, каб прыпасці тварам, і лыпіла вочы на Зазыбаў гарод.

На дварэ і папраўдзе распагоджвалася — ужо не надта цяжкія былі хмары на небе, і хоць плылі яшчэ спрэс, але нябачнае сонца прабівала іх тоўшчу.

У наваколлі быццам пасвятлела.

Аднекуль прыляцела на Зазыбаў гарод мухалоўка-белашыйка і села на макавінку. Тая ажно закалыхалася пад чорна-белым жывым камяком. Птушка апусціла паласатыя крылы, а хвост, кароткі і таксама паласаты, задрала ўгору. Хоць яна і не вельмі самавітая была па сабе, але нораў пражорлівы мела. Уласна, на гарод мухалоўка прыляцела яшчэ толькі з надзеяй — адчула раптам, што выясняецца і сушэе, тады і заспяшалася сюды, каб лавіць пчол, якія лётаюць звычайна па гурковых і гарбузовых косах. Але пчол на гародзе пакуль не відаць было, яны хаваліся ад слоты па вуллях... Таму мухалоўка пасядзела на макавінцы і пачала, ад няма чаго, спяваць — спярша як нясмела: «пік-пік», пасля з большым працягам: «пі-і-ік, пі-і-ік, пі-і-ік...»

Марфа, пачуўшы птушыны галасок, ажно выпрасталася і пашукала вачамі па гародзе птушку.

— А якраз на спасаўку, як тэй таго, і павінна была радзіць,— сказала Аксюта пра Меляшонкаву Сахвею.— Але без Меляшонка цяпера паспрабуй выгадуй адна. Ета ж як рабіць, дак Меляшонак тута, а як расціць, дак яго няма!

— Што ты гаворыш, Аксюта! — як ад болю, паморшчылася Марфа.— Чалавек жа не сабакам сена косіць, а ваюе!

— Дак... Але ж вон Сёмачкін Раман дак не сплахаваў. Затое дома цяпера. А Меляшонак, можа, галаву паклаў.

— Яно так,— сказала Марфа няпэўна — ці то пагадзілася з Аксютай, ці то падумала пра нешта сваё.

Расадніца нарэшце была папраўлена, і Марфа адышлася, пачала ламаць на градзе бураковае лісце.

Аксюта таксама адступіла ад лескі.

На ядраны бурачнік Марфа кінула два гуркі-насеннікі, што ляжалі дагэтуль, быццам пасмаленыя парсюкі, на градзе, і той жа сцежкай вярнулася на двор.

Зазыба ўжо не майстраваў. Пад павеццю ў іх быў

адгароджаны абапалкамі высокі закутак, дзе звычайна Масей — як наязджаў дамоў і ляпіў скульптуры — складваў сякі-такі інструмент, таксама матэрыялы, а больш за ўсё розныя гліняныя альбо гіпсавыя недаробкі, і Зазыба нечага цяпер корпаўся там.

Некалі ўсе Зазыбы, якія жылі ў Верамейках, дужа здзівіліся, што адзін з іхняга роду выбраў сабе гэтакі занятак. А пачалося як бы з забавы. У дваццатым годзе ў хату да Яўмена Зазыбы на пастой трапіў чэх з інтэратрада, што накіроўваўся на польскі фронт, і малы Масей пабачыў тады, як той ляпіў з гліны і воску чалавечыя галовы. Вылепіў чэх і галаву старэйшага Зазыбы. Але Масееў дзед незалюбіў — маўляў, гэта, няйначай, нячыстая сіла! Давялося чэху перарабляць чалавекаву галаву на... дыню.

Чэх той пажыў у Верамейках, здаецца, з тыдзень, пакуль стаяў увесь атрад, але Масею хапіла гэтага — неўзабаве ён пачаў браць з бажніцы ды камечыць бабіны свечкі, а як надышло лета — насіць на двор гліну. Улетку звычайна ўсё на Зазыбавым двары — і загавальня пад вокнамі, і ганак — было застаўлена Масеевымі вырабамі. Дзед Яўмен хадзіў давольны:

— От і майстар, глядзі! Можа, ганчаром стане! — Тады лічылася, што нават дрэнны ганчар не горай за добрага гаспадара.

Старэйшага Зазыбу надта цешыла, што ўнук неспадзявана праз «чэхаву забаву» памеў ахвоту да гэтакай самавітай справы.

— Адно цяпера,— гаварыў ён Дзянісу,— трэба пачакаць, пакуль хлапец трохі падрасце, а тады купім ганчарны круг, бо гліна вон за хатаю, толькі і растраты пасля, што на свінец, каб гарлачы да махоткі былі паліваныя.

Але цешыўся дзед да таго часу, пакуль усё, што ляпіў з гліны Масей, было падобна на гаршкі, а як толькі на загавальні пад вокнамі ўбачыў чалавечую галаву — акурат чэхаву, то расчаравана махнуў рукой: і гэтага абротніка сатана адурыў!

І ўсё ж Масей зрабіў скульптурны партрэт дзеда Яўмена. Па памяці. Цяпер партрэт той ужо каторы год стаяў у хаце, накрыты, як ад мух, Марфінай хусткай.

Марфа зайшла пад павець, сказала:

— Вон Аксюта Драніцава кажа, што немцы распускаць будуць астрогі, дык тады і Масей...

Зазыба павярнуўся да жонкі.

— Адкуль гэта яна ведае?

— Дак жа людзі нешта ведаюць! — раптам з незразумелаю злосцю сказала Марфа.

Тады Зазыба ўзбурыўся:

— І ты таксама... такая, як і Драніцава Аксюта! Вярзеш абы-што!

Марфа не вытрымала мужавага крыку, заплакала.

Зазыба колькі часу зацята глядзеў на яе, тады адпусціўся: штосьці ёкнула пры выглядзе жончыных слёз у ягонай сярэдзіне, ён збянтэжана азірнуўся вакол сябе і, замахнуўшыся ад пляча, моцна ўбіў сякеру вастрыём у сцяну.

У вёсцы на бабіны ходзяць з ахвотаю — жанчыны пякуць уранні прысмакі, загортваюць у палатняную ці калянкоравую намётку, каб потым ісці з гэтым да парадзіхі.

У Марфы печ была ўжо выпалена сёння, і нічога асаблівага, што можна палічыць за вясковыя прысмакі, яна не гатавала. Таму прынесла з чуланчыка сырыя яйкі, паклала, палічыўшы ротам, у бяроставы кошык, падобны на польскую канфедэратку. Але гэтага было мала. Тады яна адчыніла ў сенцах кубел — запахла старым салам: на дне, пласт на пласт, ляжалі пажоўклыя кавалкі яшчэ ад мінулых каляд. Парсюка яны калолі сабе ладнага, хоць елі ўсяго ўдваіх, але на жніво засталося не вельмі багата — у чуланчыку вісеў у анучы кумпяк ды гэтыя вось кавалкі ў кубле: Зазыбавы, як бывае звычайна ў вёсцы, пазычалі Касперучысе, тым жа Прыбытковым, але на хуткую аддачу цяпер не разлічвалі. Марфа, ледзь не шкадуючы, дастала з кубла кавалак, фунты на чатыры, атрэсла соль. Падумала была шаснуць нажом у хаце, але не стала — панясе цэлы. Бяроставы кошык адразу пацяжэў, і Марфа накрыла яго вышываной накрыўкай.

— Вы тута паясцё ўжо без мяне,— сказала яна Зазыбу, які лёг, прыйшоўшы са двара, на тапчан: хоць і кароткая, але дужа нечаканая сварка пад павеццю з жонкаю вывела яго з раўнавагі, здавалася, больш, чым нават нядаўняя сутычка на стайні з Раманам Сёмачкіным. Тым часам душой Зазыба разумеў, што злаваць, а болей, павышаць гэтак голас на Марфу сёння

не толькі не варта было, але і дарэмна: яна гэтыя дні нечага як нанава перажывала за сына, таму лёгка да сэрца прымала ўсё, нават неразумнае і злое, што ёй гаварылі, абы неяк дачуцца хоць што пра Масея ці памець, няхай з чужых слоў, хоць якую надзею на яго вяртанне. І яму цяпер было сорамна і прыкра, бо, накрычаўшы на Марфу, ён тым самым, лічы, накрычаў і на сябе — вось ужо багата гадоў, як жонка стала нібыта ценем яго маўклівым, здавалася, жанчына гэтая ніколі і ў галаве сваёй не мела, што можна жыць і паводзіць сябе інačай, што можна мець нейкую адметнасць ад мужа. Да таго ж Зазыба лічыў, што Марфе і наогул не надта пашанцавала ў іхнім доме: дужа рана ёй, яшчэ ледзьве не ля самага алтара, давялося брацца за ўсю цяжкую жаночую справу ў свёкравай гаспадарцы, бо свякруха, Дзянісава маці, тады жыла ўжо ці не апошні год на гэтым свеце, а Дзянісава сястра, Вусціня, збіралася ехаць сваёй сям'ёй у Сібір — у Зазыбаў, каб аддзяліцца ім, не хапала вольнай зямлі, тым часам недзе ў далёкай Сібіры людзі ажно раскашавалі з ёю, і Вусцінчын муж, як і багата хто іншы ў забесяддзі, наслухаўшыся рознага пра сібірскае «эльдарада», не ўстрымаўся ад спакусы, таксама захацеў падацца туды ды нарэшце зажыць самастойна. Праўда, верамейкаўцам прыйшлося рабіць ажно колькі спроб, каб выехаць у Сібір — усё перастравалі вазы іхнія на бялынкавіцкім шляху, які вёў адсюль ужо на Рослаў, стражнікі, якім неўзабаве, калі ад'езд на новыя землі сярод тутэйшых людзей стаў масавы, ці, як пісалі ў сваіх паперах тагачасныя чыноўнікі, «няпланавы і павальны», быў дадзены загад лавіць перасяленцаў і заварочваць назад у вёскі; здаецца, толькі на трэці раз верамейкаўскім мужыкам удалося шчасліва абмінуць стражнікаў, якія рып колаў, нібыта жураўліны крык, чулі здалёку, але гэты раз верамейкаўцы ўжо ехалі хоць і кружна, аднак па другой дарозе — спярша праз лес на Дзяржынне, а тады на Машавую, дзе стаяў маёнтак Шкарняка, і далей адтуль на Клінцы. Пасля ад'езду залоўкі Марфа стала адна гаспадыняй у Зазыбавым доме, але, як кажуць, ад таго дня, бадай, і свету белага ўжо не бачыла з-за турботаў і працы.

— Ладна,— азваўся з неахвотаю Зазыба.

На галасы выйшла Марыля.

— Куды гэта вы, Марфа Давыдаўна?

— А да парадзіхі,— адказала Марфа дзяўчыне з добрай усмешкай, быццам дужа ганарылася: — Радзіла ў нас адна. Дак пайду от. Але не ведаю, мальца ці дзеўку.

Меляшонкава хата стаяла каля самага лесу, у так званых верамейкаўскіх Падліпках. Па той бок, здаецца, сяліліся пазней за ўсё, калі пачало ўжо не хапаць у вёсцы ні зямлі для новых гаспадарак, ні месца для наступных падворышчаў: верамейкаўскія мужыкі, як прадзеды іхнія, карчавалі там на валах дзялянкі, палілі груды, матычылі і аралі — багата на гэта часу патрэбна было, поту таксама, але пушча паступова аддавала працавітым і настырным людзям свае абсягі. Меляшонкавы падаваліся ў Падліпкі апошнія, таму хата іхняя там была крайняя — казалі ў Верамейках, што ў вокны да Меляшонкавых па піліпаўках зазіраюць нават ваўкі.

Цяпер у Падліпках жыло некалькі сем'яў, адной невялікаю вуліцай, і вакол кожнага двара там былі сады — яшчэ моцныя дужасцю свайго незачаўранага дрэва, буйныя, ап'яняючыя квецэнем увесну і гулкія начным яблыкападам увосень.

У Падліпкі ад Зазыбавай хаты можна было ісці па галоўнай вуліцы, адно павярнуць пасля направа. Аднак то была даўжэйшая дарога. І Марфа, як зачыніла за сабой фортку ў завулак, пашыбавала напрасткі — за ніжнімі гародамі вяла ў Падліпкі сцежка, адно трэба было ўтрымацца нагамі на той вузенькай гатцы, што злучала сухія грывы, якія называлі ў Верамейках курганамі. Пасля доўгага і амаль неперашчуканага дажджу гатка, мусіць, і сама распоўзлая стала, таму Марфа падабрала каля сцежкі скарыстаную ўжо некім алешыну і з ёй нясмела ступіла на парудзелае, зляжалае пад балотнай гразёй яловае голле. Усё абышлося без прыгод. Гатка не падвяла Марфу, і жанчына са сваім бяроставым кошыкам неўзабаве апынулася на травяністым узлобку, адкуль відаць былі хаты ў Падліпках і возера за імі. Над вёскай яшчэ вісела як дажджавая сетка, але на страсе Меляшонкавай хаты ўжо блішчала штосьці ад сённяшняга святла. Марфа пабачыла з гары вёску і нечакана ўзрадавалася: яна ж апошні час нідзе далёка не была, адно бедавала ды месціла ў сабе той халодны страх, прадчуваннем якога

цяпер жылі па ўсім забесяддзі. Там, каля сваёй хаты, яна ўвесь гэты час адчувала на сабе нязвыклы цяжар невядомасці, які прыводзіў чалавека ва ўтрапенне, а тут, на гэтым травяністым узлобку, што быў усяго за кіламетр ад дому, нічога падобнага яна не перажывала больш: дастаткова было пабачыць ёй, што ўсё ў вёсцы заставалася на ранейшых месцах і што нічога пагана-га пакуль ні з кім не здарылася, больш таго, Сахвея Меляшонкава нават нарадзіла дзіця.

Марфа заклапочана паглядзела на свае парусінавыя чаравікі — яны былі запэцканы балотнай рудой. Тады Марфа паставіла збоч сцежкі бяроставы кошык і, падабраўшы спадніцу, пачала выціраць мокрай травой скураныя мысы і запяткі.

У парадзіхі, калі Марфа прыйшла туды, сядзелі ўжо Куліна Вяршкова, Гапка Сімукова, што жылі непадалёку, у гэтых жа Падліпках, таксама ГанУся Падзерына, а з маладзейшых — салдаткі Дуня Пракопкіна, Роза Самусёва і Гэля Шаракоўская. Гэтыя тры былі Сахвейчынымі сяброўкамі яшчэ тады, калі ні адна з іх не выходзіла замуж.

На стале, амаль пад бажніцаю, адкуль на хату мрыйна і абыякава глядзеў раззалочаны Мікола-ўгоднік, стаяла, як забеленая чым, пузатая бутля з брагай. Жанчыны, мусіць, пакаштавалі ўжо трохі і цяпер сядзелі — і старэйшыя, і маладзейшыя — на шырокім услоне, вялі гамонку. За бабку ў Сахвеі была Ціткова жонка, старая Рыпіна. У Верамейках яна шмат у каго бабіла, а ў Сахвеі — другі раз. Цяпер яна гаспадарыла — паваротліва, як маладая і як у сваёй хаце, знаходзіла патрэбныя рэчы, сустракала жанчын, якія прыходзілі ў адведкі, частавала брагай і не забывалася пра гаспадыню-парадзіху, што ляжала стомленая і здаволеная на тапчане: балазе, было за кім сёння паляжаць.

Побач з парадзіхай стаялі вялікія начоўкі, дзе спала, загорнутае ў чыстыя пялёнкі, дзіцё.

Марфа паставіла на стол свой кошык, гледзячы на бажніцу, ціхмана паклала на грудзі крыж і ўжо затым пайшла да тапчана. Асцярожна, каб не пашкодзіць, адгарнула лёгкую накрыўку, глянула на чырвоны тварык.

— Дзякуй, Давыдаўна, што прыйшла,— сказала Сахвея.

— Каго ж ты еты раз — дачку ці сына? — спытала Марфа.

— Дачку.

— А што сыны! — азвалася з услона Гапка Сімукова.— Не паспее падрасці, як яго забіраюць ужо ад цябе.

— Праўду кажаш,— падтрымала яе Ганууся Падзерына.— Вон у Круцяліхі ажно пяцёра было, а дзе яны цяпера? Ні слыху ні дыху. А матка сядзі, чакай.

— Да ўжо ж...— паківала галавой Куліна Вяршкова, хоць сама хлопцаў не мела.

— А большы твой дзе? — спытала Сахвею Марфа.

— Недзе гуляе,— адказала парадзіха.— Можа, у суседзяў.

— Як жа ты пачуваеш?

— А-а-а, справа прывычная! Малое ў начоўкі, а сама была за рагач ужо да к печы. Але бабы во не падпускаюць.

— Нічога, паляжы,— сказала ў сваю чаргу і Марфа,— ёсць каму памагчы.

— Дак і я падумала,— усміхнулася Сахвея.— Але ж як... Як мне цяпера з імі адной? — І раптам яна зрабіла жаласны твар і пачала выціраць кулаком сухія вочы.

— Табе нельга хвалявацца,— паўшчувала яе бабка — Ціткова Рыпіна,— а то малако перагарыць. Чым тады малое будзеш карміць? А мужык, дасць бог, вернецца. Усе вернуцца, каму богам намечана, дак і твой прыйдзе.

— Хадзі-тка, Зазыбава,— паклікала Ганууся Падзерына,— ды выпі з намі. Сахвея от брагі наварыла, дак...

Рыпіна Ціткова заглянула пад накрыўку ў кошык, прынесены Марфай, пераставіла яго са стала на акно, дзе былі ўжо кошыкі, і гладышы, і таксама пачала запрашаць:

— Давай, Давыдаўна, і папраўдзе хлябні.

Яна наліла ў карэц брагі. Марфа падняла важкі карэц, сказала:

— Ну, за тваё здароўе, Сахвейка! — выпіла брагу і села з бабамі на ўслон.

— Мы ета, Давыдаўна, пра вайну тута без цябе гаварылі,— сказала Куліна Вяршкова.

— А я на іх лаюся,— перапыніла Куліну гучным

галасам Ціткова Рыпіна.— Песні спявайце, навошта пра вайну!

Тады раптам Дуня Пракопкіна сапраўды запела:

Я бы ету бабку,
Я бы ету любку
Да ў бабкі не брала;
Я бы етай бабцы,
Я бы етай любцы
Да й намёткі не дала...

Маладыя жанчыны заўсміхаліся і падхапілі песню:

Запражыце, запражыце
Дзевятнаццаць валоў,
Адвязіце, адвязіце
Ету бабку дамоў.

— Паглядзім яшчэ, якімі вы бабкамі будзеце, калі дажывеце,— сказала на гэта без усякае крыўды Рыпіна Ціткова.

Але Куліна Вяршкова пачакала, пакуль усе накрычацца, тады зноў сказала, звяртаючыся больш да Марфы Зазыбавай:

— Учора да Васілёвічавай Вулькі прыходзіла белаглінаўская баба, нейкая радня тамашняя, дак таксама гаварыла пра вайну. У іх жа тым летам абнавілася ікона, а сёлета бытта сам Хрыстос яўляўся адной там. Акурат, як пачацца вайне. Во, кажуць, бога няма, а як на паверку, так і праўда выйшла.

— Бо-о-ога няма?! — нібыта ўзбурылася Гапка Сімукова.— Ета як для каго, а я вон ікон дак не дала чапаць камсамольцам сваім. Сын быў усхадзіўся, а я — не руш! Дак яшчэ матчыны таму вісяць — і Ягоры Пабядзіцель, і Прачыстая дзева.

— Дак я і кажу,— не спынялася на тым Куліна Вяршкова.— Ён жа, гасподзь, таксама абы-каму не стане паказвацца. Значыць, заслужыла кабета перад гаспадам, раз у вобразе чалавечым явіўся.

— Раскажы, раскажы,— падахвоціла яе Марфа Зазыбава.

— Дак от,— Куліна, мусіць, не першы раз апавядала ўжо,— ідзе ета яна па дарозе, а тады бача — стаіць чалавек. Ну, стаіць сабе і стаіць. Ці мала людзей бывае. Таму жанчына нават міма прайшла, але азірнулася. Глядзіць, а над галавой у яго бытта свеціцца што. Тады баба — бах на калені, маліцца пача-

ла. А ён і гаворыць: «Зямля сухая. Саўсім перасохла. Трэба паліць чырвоным дожджычкам». Во, як у кніжках старых сказана — пральецца на зямлю чырвоны дождж!

— Дак ён і праўда праліўся! — сказала Ціткова Рыпіна.

— Награшылі людзі,— дадала Ганупя Падзерына.

Тады нечакана ўзбурылася Дуня Пракопкіна: яна адчула ў гаворцы старэйшых жанчын нешта злое і нядобрае.

— А-а-а, памаўчалі б вы, бабы, з богам сваім! — крыкнула яна і пакутліва зморшчыла твар: — Жывеце са сваімі мужыкамі, дак і жывіце!

Жанчыны збянтэжана паглядзелі на маладзіцу.

— Не гняві бога, дзеўка! — як не накінулася на яе Рыпіна Ціткова.

— Грашыць дак усе грашылі, а як адказваць, дак нам адным, Розе во, Гэлі да Сахвеі? Нашы ж мужыкі паліваюць зямлю тым чырвоным дожджычкам, а не вашы! Вы сваіх на печах трымаеце! Вашы ж!..— І раптам Дуня быццам спатыкнулася на што — загаласіла, ажно вокны затрымцелі ў хаце.

Нечакана плач яе падняў з тапчана нават Сахвею. Парадзіха спалохана дастала рукой начоўкі, пачала калыхаць малое, нібыта занепакоілася, што тое пачуе і таксама будзе плакаць.

Роза Самусёва і Гэля Шаракоўская кінуліся супакойваць Дуню, але салдатка заходзілася ўсё мацней — выла без слёз і па-бабску бязладна, нібыта на прысак перасмаліла ў ёй гора.

— Да кіньце вы яе, бабы,— узлавалася Ганупя Падзерына.— Напілася, дурніца!..

Тады да маладзіцы падступілася Марфа Зазыбава. Яна ўзяла Дуньчыну галаву аберуч і прытуліла лобам да сваіх высахлых грудзей.

— Ну, ну,— нібыта паўшчувала яна і пачала гладзіць салдатку па спіне.

Дуня пацішэла адразу, але галавы не ўзняла.

З гэтай хвіліны нібы што стала ў хаце паміж старэйшымі жанчынамі і маладзейшымі. Колькі часу ўсе сядзелі насупленыя, нездаволеныя.

— Вы б, дзеўкі, схадзілі ў Яшніцу,— з намерам памірыць баб, сказала маладзейшым Куліна Вяршкова.— Тама, кажуць, лагер цяпера. Палонных нашых

немцы трымаюць. Дак, можа, і ваш чый тама? Немцы, бывае, аддаюць бабам мужыкоў, калі хто пазнае свайго.

— От і Сахвея скора можа пайсці з вамі,— спачуваючы, падказала Рыпіна Ціткова.

— А што, вазьму дзеўку на рукі да й пайду! — кінула з тапчана парадзіха.

Непрыкметна ў хаце зноў пачалася вольная гамонка. Неўзабаве злосці і плачу як не было. Куліна Вяршкова расказвала, як хадзілі ў Яшніцу маладыя бабы з Гончы, насілі туды немцам, што ахоўваюць лагер савецкіх ваеннапалонных, розную правізію, асабліва мёд, яйкі, сала.

— Толькі не трэба пры камандзірах даваць,— наперад папярэджвала яна.— У немцаў таксама парадак. Могуць пакараць за ета нават свайго. Таму выкуп даваць трэба асцярожна, каб камандзіры не бачылі.

— Можа й застрэліць,— пагражаючы, сказала Рыпіна Ціткова.

— Як дадуць каманду, дак і застрэліць,— пацвердзіла Куліна Вяршкова: яна, як і Парфён, з ахвотай разважала на самыя разнастайныя, нават часам не жаночыя тэмы, але тлумачыла ўсё, далікатна кажучы, ужо ж вельмі па-свойму.

Калі ўсё вясковае было збольшага перагаворана, старэйшыя жанчыны пачалі разыходзіцца ад парадзіхі. Першая ўзяла свой гладыш Ганузя Падзерына — сунула ў сярэдзіну яго накрыўку, нечага панюхала ў пустое горла і падышла да Сахвеі, каб пацалаваць:

— Крэпкая ў цябе брага, Сахвейка, няхай госпадзь здароўя дае і табе і тваёй дачцэ. Ажно ногі цяпера во не ідуць...— Ганузя і сапраўды трохі была п'яная.

Неўзабаве сабраліся ісці і Куліна Вяршкова з Гапкай Сімуковай. А Марфу Зазыбаву не пусціла дамоў Рыпіна Ціткова.

— Ты, Марфачка, пабудзь тута, у Сахвеі. З маладымі во. А то мне трэба гаспадарку паглядзець.— І пажартавала не па-старэчаму: — Каб хоць Цітох мой не прывёў там другую.

Але не паспела Марфа нават гаршкі пераставіць у чалесніку — намерылася таксама памагчы гаспадыні, як у хату быццам увалілася Ганна Карпілава, прынесла з сабой прыглушаныя пахі непрасохлай вясковай вуліцы і сваю бесклапотную ўзрушанасць.

— А я з гасцей да ў госці,— пачала яна не дужа гнуткім языком.— Па Лістрацісе ж сянні шэсць тыдняў, дак была там. Ішла дай зайшла. А цяпер во да Сахвеі. Сказалі, што радзіла...

Ганна абвяла вясёлым, але затуманеным позіркам хату, убачыла каля печы Зазыбаву Марфу і нечага махнула рукой, як на непатрэбную тут, пасля кінулася да астатніх гасцей, пачала цалавацца. Маладзіцы нязлосна адпіхвалі яе, здаволена заліваючыся смехам, і ажно ёрзалі па ўслоне.

Тады Ганна нарэшце падышла да Сахвеі, якая пасля Дуньчынага плачу не лажылася больш, пляснула рукамі, усклікнула:

— Каб ты ведала, як я рада, Сахвейка, як я рада!.. Ета ж цяпера і ты са мной зраўнялася. І ў мяне — двое, і ў цябе — двое. Дак харашо!

Яна і да парадзіхі палезла з абдымкамі.

— Да ты п'яная, Ганна,— у здзіўленні адшаснулася ад яе Сахвея.

А я п'ян, а я п'ян —
Пайду завалюся
Да й на тую караваць,
Дзе мая Маруся,—

нібыта ў адказ запела Ганна. Голас у яе — і гэта ўсе ведалі — ад прыроды быў звонкі, як назнарок для спеваў, але цяпер ён гучаў глуха, і Ганна, дурэючы, адно крычала ім на ўсю хату.

— Нарэшце і я з вамі раўня,— не магла сцішыцца яна...— Цяпера і я без мужыка, і вы без мужыкоў. Ах, вайна — вайна — вайна!..— Ганна некалькі разоў пачынала спяваць гэтыя словы — тады яшчэ не было самой песні. Нарэшце трохі ўгаманілася, сказала: — Давайце скакаць, бабы!

— Дак пад што? — спытала, як падначыла, Гэля Шаракоўская.

— Пад фізгармонію,— пажартавала, падказваючы, Дуня Пракопкіна.

— А пад грэбень не хочаш? — тупнула нагой Ганна.— А ну-тка пашукайце грэбень! Сахвея, дзе твой грэбень? — Але ўбачыла, што сяброўкі не па-належнаму паставіліся да яе выдумкі, раззлавана і без дай прычыны накінулася на Марфу Зазыбаву, падумаўшы, што тая за бабку ў Сахвеі.— Дак ета ты за бабку? — І адразу рушыла да Сахвеі: — Навошта ты Зазыбаву

запрашала? Няўжо ва ўсёй вёсцы не знайшлося каму твайго дзіцёнка перабабіць?

— А чым табе цётка Марфа не даспадобы?

— Дак яна ж не ўмее рабіць етага! — Ганна ажно засмяялася.— Хто ж калі браў яе за бабку?

— Не трэба, Ганна, крыўдзіць цётку Марфу,— паўшчувала Сахвея.

— А і то праўда,— Ганна ўзялася за галаву.— Нешта я сянні злая нейкая...

Роза Самусёва падышла да Ганны, абняла за плечы.

— Не злая, а вясёлая,— сказала яна, паціскаючы рукамі.

Дуня Пракопкіна, усмешліва назіраючы за Ганнай і за тым, як сяброўкі спрабавалі суняць яе, павяла па хаце галавой і заспявала:

Ой, зязюлька кукуе,
Салавейка ўсё чуе.
Калі б знала я, калі б ведала,
Дзе мой мілы начуе.

Да яе голасу далучыла сваё сапрана Роза Самусёва:

Калі ў полечку, пры дарожачцы,
Памажы яму, божа.
Калі ў дзевачкі, на пасцелечцы,
Накажы яго, божа...

— А як па мне,— перабіла сяброўак Гэля Шараkоўская,— дак няхай лепей заначуе ўжо «ў дзевачкі, на пасцелечцы». Цалей будзе.

— І то праўда,— заплюшчыла вочы Дуня Пракопкіна і паківала галавой, уздыхаючы: — Нешта мы сянні распеліся!..

— Але ці будзем скакаць? — не пераставала дурэць Ганна Карпілава.

— Будзем, будзем,— загаманілі маладыя жанчыны.

— Тады шукайце грэбень!

Ганна і сапраўды нагнулася пад тапчан, дастала адтуль драўляны грэбень, якім чэшуць кудзелю. Пасля выдрала ліст з нейкае школьнае кніжкі, сунула яго паміж зубцоў, прыгладзіла рукой і паднесла грэбень да губ. Першыя гукі ў яе выйшлі хрыплыя і невыразныя, але вось Ганна зноў надзьмула шчокі, па-

чырванела ад натугі, і тады ў хаце пачулася знаёмая мелодыя:

Шахцёр пашанькі не паша,
Касы ў рукі не бярэ;
Касы ў рукі не бярэ,
Што заробіць, то й прап'е...

— От, бачыце! — сказала пасля гэтага здаволеная Ганна.— А яшчэ каб праз бяросту, дак і зусім не пагана выходзіла б.— Яна перабрала вачамі маладзіц, прапанавала Гэлі Шаракоўскай: — На-тка цяпера ты пайграй!

— Але што?

— «Месяц»,— пырснула смехам Роза Самусёва.

Не паспела Гэля паднесці грэбень да губ, а Ганна ўжо выйшла на сярэдзіну хаты, падняла над сабой хустку ў руцэ і ціха, без п'янага крыку, але па-ранейшаму хрыплавата, запела перад самым тым момантам, як зрабіць першы крок у танцы:

Све-е-еціць месяц, све-е-еціць ясны...

Затым Ганна махнула хусткай — спярша направа ад сябе, пасля налева, ледзь не да самага пляча, пайшла па кругу, лёгка і пругка ступаючы па падлозе. Яе не пазнаць было — яна ўся перамянілася, і без таго не абы-якая з выгляду, здаецца, адно пахарашэла: блакітныя вочы раптам ачысціліся ад п'янага тлуму, што засціў іх хвіліну назад, сталі задумлівыя, нібыта засвяціліся сваім святлом аднекуль з глыбіні, на твары, трохі схуднелым, даўгаватым і ў той жа час скуластым, паявілася сарамлівая і радасная ўсмешка; уся яе постаць, па-бабску ладная, выдавала зайздроснае здароўе, нібыта не Ганна нарадзіла тых дваіх дзяцей, што цяпер недзе былі ў яе хаце, і не сама, без мужчынскае дапамогі, расціла іх; шырокая, як парасон, і доўгая, ажно да самых лодачак-чаравікаў, спадніца яе з бардовага паркалю калыхалася ў такт размераных крокаў.

Гэля Шаракоўская больш не замінала Ганне сваім іграннем. Маладыя жанчыны сцішыліся і на ўсе вочы глядзелі, зачараваныя, на саламяную ўдаву, зайздросцячы яе зграбнасці і спрытнасці. Сапраўды, было надзвычай прыемна глядзець збоку на Ганну і на незвычайны яе танец — без музыкі, з адным напевам. А Ганна тым часам лёгка рабіла адзін за адным кругі, шор-

гала ледзь чутна падэшвамі. Здавалася, яна забылася на ўсё на свеце, бо ў гэтыя хвіліны духоўнага і фізічнага ўзрушэння здольная была разбіраць толькі свой паслухмяны голас ды яшчэ адчувала, як поўнілася істота салодкай замілаванасцю да ўсяго. Але вось Ганна страсянула галавой, азірнулася і крыкнула цераз плячо:

— Разам, разам давайце!

Тады нібы спахапілася Дуня Пракопкіна — самая танцорка на вясковых ігрышчах. Маладзіца ўскочыла з услона, падпёрлася левай рукой, а правую ўзняла ўгору. Яна пастаяла гэтак, пакуль параўнялася Ганна Карпілава, прыгожа пахіснулася і, вольна згінаючыся ў поясе — то ў адзін, то ў другі бок,— дробненька затупала нагамі.

— Дак і вы ж ідзіце ў круг! — крыкнула з тапчана Сахвея Розе Самусёвай і Гэлі Шаракоўскай.

Марфа, якая сачыла за ўсім ад печы, падалася цяпер да ўслона, села там.

У танцы кружыліся ўсе — і трохі марудлівая ўжо, але па-ранейшаму нястомная Ганна Карпілава, і пругкая, нібыта гумовы мячык, Дуня Пракопкіна, і ўсмешлівая, з прыжмуранымі, таму як недаверлівымі вачамі Роза Самусёва, і не дужа вольная, нават у сваіх руках, Гэля Шаракоўская.

Не спявала ў крузе адна Роза Самусёва. І гэта Марфа Зазыбава пачула адразу — галасы астатніх маладзіц, хоць і зліліся ў адно, можна было пазнаць, калі ўслухацца. Марфа ажно здзівілася, што гэтак лёгка яна адрознівае іх — хапала адно паглядзець на твар якой, убачыць, як варушацца губы, і тады да слыху акрэслена далятаюць словы, выразны робіцца голас. Але з усіх выдаваўся голас Дуні Пракопкінай. Яна вяла ў песні-танцы. Голас яе быў сам чысты, здавалася, вылятаў з грудзей, як пасярэбраны.

Марфа пераводзіла свой позірк з аднае танцоркі на другую, па-жаночаму зайздросціла іхняй маладосці і тым жа часам, нечага ажно стыдаючыся, шкадавала яе.

Але адзін танец, нават без музыкі, не можа цягнуцца бясконца.

Быццам па якой камандзе, танцоркі перасталі раптам спяваць, стоўпіліся пасярэдзіне хаты — усё роўна як яны былі на ігрышчы і цяпер чакалі, пакуль зай-

грае новая музыка. Але музыка не пачыналася — ёй не было адкуль брацца. Тады Дуня Пракопкіна задзірыста, нібыта робячы выклік, тупнула нагой і, уся гарачая ад узбуджанасці, канчаткова ўзяла ролю завадатара на сябе.

— Ай, гоп, гра-ча-ні-кі...— запела яна на ўвесь голас.

Дуніны «грачанікі», як на ляту, падхапілі яшчэ тры галасы. Не ўтрымалася нават Роза Самусёва, якая расчырванелася ўся і ўжо бліскала сваімі чорнымі вачамі, што заўсёды вылучаліся на яе смуглым твары: яна спявала і моцна тупала нагамі, нібыта наважылася прабіць наскрозь чужую падлогу. Танец цяпер падобны стаў на звычайную вясковую «трасянку», калі ўжо ідуць у скокі ўсе, хто на пагулянцы — танцоры ці не танцоры, затое зацята дзогаюць па гнуткіх, спаласаваных шавецкімі цвікамі масніцах — называецца, прыбіваць абцасамі. Маладыя жанчыны як выхваляліся адна перад адной сваёй спрытнасцю, пасля, запыханыя, ажно клаліся па чарзе на ўслон, млелі ў бессаромнай жаночай знямозе, а праз нейкі час зноў працягвалі даўно пачатую «трасянку».

Нарэшце вярнулася з дому Рыпіна Ціткова, паглядзела на раздурэлых маладзіц і сказала, але быццам усцешаная чым:

— І праўда, панапіваліся бабы!.. От табе, Сахвейка, і брага.— Яна падышла да стала і з вялікай ахвотай выпіла яшчэ карэц брагі, выцерла бязгубы рот, павінілася перад Марфай: — Даруй, што забавілася.

— Тае бяды,— махнула рукой Марфа.

— Я дак паляжу пакуль,— сказала тады Рыпіна і палезла на тапчан.

На дварэ між тым пашарэла ўжо. Надыходзіў вечар. Недзе яшчэ бавіўся на вёсцы Сахвейчын хлопчык, і Марфа ўзяла на сябе клопат адшукаць яго. Знайшоўся малы ажно ў Антона Жмейды, гэта каля самае кузні, што на галоўнай вясковай вуліцы, і пакуль Марфа вяла яго адтуль у Падліпкі, звечарэла па-сапраўднаму.

Танцаў у Меляшонкавай хаце не было ўжо.

Сахвея давала на тапчане грудзі дачцэ.

Навокал прыбранага ад посуду стала скупіліся госці — Дуня Пракопкіна ціскала ў пальцах запаленую васковую свечку, якая ўсё не прыліпала да пашкрэба-

най дошкі, а Гэля Шаракоўская трымала напагатове ў руцэ белы пярсцёнак, зроблены з сярэбранай манеты. Пасярэдзіне стала стаяла шклянка чыстай вады: нягледзячы што каляды былі далёка, жанчыны збіраліся ў гэты вечар варажыць...

Першы раз пярсцёнак кідалі, загадваючы на Івана Самуся, але Роза дарэмна чакала, яна не пабачыла свайго мужа — у шклянцы пад вадой не ўзнікла нават ценю.

— Цяпера на Меляшонка трэба,— сказала Ганна Карпілава, якой зусім не было на каго загадваць.

Гэля Шаракоўская патрымала над шклянкай пярсцёнак, кінула ў ваду. Пярсцёнак апусціўся на дно, ціха бразнуў аб шкло. Патрывожаная вада ў шклянцы праз нейкі час астаялася, і ўсе чатыры жаночыя галавы схіліліся над сталом. З дзіцем на руках нясмела падышла гаспадыня. Яна стала ўпрытык да стала, выцягнула шыю і, чырванеючы ад хвалявання, таксама ўтаропіла вочы на шклянку. У хаце запанавала цішыня. Толькі чуваць было, як дыхала на тапчане Ціткова Рыпіна. Але вось жанчыны заварушыліся, і Ганна Карпілава, уздыхнуўшы з палёгкай, усклікнула:

— Жывы твой Меляшонак, жывы!

— Праўда, Сахвея, жывы твой! — следам за Ганнай, нібыта ў вялікім здзіўленні, сказала і Роза Самусёва.

Але сама Сахвея пакуль нічога не бачыла ў шклянцы. Пярсцёнак нерухома ляжаў на дне, без ніякае чалавечае постаці. Тады Сахвея асцярожна абышла стол, прыпала прагнымі вачамі да шклянкі з таго боку, дзе сядзела Ганна Карпілава. Сапраўды, цяпер у самым пярсцёнку пад вадой падалося ёй нешта падобнае на чалавечы адбітак. Сахвея ўпэўнілася ў гэтым і адразу нібыта самлела ад неспадзяванай радасці — здаецца, упершыню пасля таго, як нарадзіла, адчула сваю слабасць. Яна заплюшчыла вочы і пахіснулася, быццам у непрытомнасці, ажно Марфе Зазыбавай давялося падтрымаць яе за плечы.

— Жывы! — сказала Сахвея, яна прытуліла да сябе малую і гэтак прайшлася па хаце.— Чуеш, жывы наш тата! — радасна сказала яна і хлопчыку, які пазіраў ужо з-за коміна.

Тады папрасіла паваражыць на свайго Дуня Пракопкіна.

І на яе мужа пярсцёнак у шклянку кідала Гэля Шаракоўская.

Жанчыны зноў ссунулі галовы над сталом. Але ў сярэбраным кружочку на дне шклянкі ўзнік ледзь прыкметны цень, які нечым нагадваў скрыню.

— Глянь, труна,— шапнула Розе Самусёвай Ганна Карпілава.

Дуня пры гэтым сцепанулася ўся, спалохана крыкнула:

— Дак ета ж я на хаўтурах ягоных скакала!..

VII

Чубар пачаў сядаць на каня. Цяпер ён рабіў гэта не так, як першы раз — падвёў да вываратня, ступіў на яго і, занёсшы правую нагу, амаль зверху апусціўся задам на падатлівую канёву спіну. Конь адшукаў на моху глыбокія ўмяціны ад учарашніх слядоў і павёз седака да дарогі. Аднекуль з-за дрэў выскачыў наперад вялікі, увесь у жоўтых зябрынах, кот. Ён выгнуўся, быццам размінаючыся, і сеў крокаў за восем. «Перабяжыць ці не перабяжыць дарогу мне?» — загадаў наўдачу Чубар. Але кот не кранаўся з месца. Тады Чубар гучна, па-хлапечы, свіснуў, і кот спалохана скокнуў убок, знікаючы ў пажоўклай папараці. «Значыць, пашанцуе!» — падумаў Чубар. А шанцы былі пакуль усяго на тое, каб уз'ехаць на патрэбную дарогу.

У ім зноў жыў неспакой чалавека, якому рупіла немалаважная справа: ён хоць і не прымаў яшчэ таго, што мусіў падавацца ў забесяддзе, як асэнсаваную і адзіна патрэбную ў ягоным становішчы рэч, але не паслухацца палкавога камісара ўжо не мог.

Па-першае, палкавы камісар у дачыненні да яго старэйшы чалавек і па ўзросту, і па партыйным становішчы, а па-другое, у довадах палкавога камісара была абгрунтаваная пераканаўчасць — сапраўды, каму, калі не такім камуністам, як Чубар, найперш трэба было заставацца на месцы, каб наладжваць барацьбу ў тыле варожых войск? Праўда, Чубар асабліва не падманваў сябе: Зазыба меў рацыю, калі дакараў пры апошняй сустрэчы, што за час старшынства ён так і не сышоўся па-належнаму з верамейкаўцамі. Цяпер Чубар нават вызначыць не мог для сябе, на каго ў вёсцы можна

будзе разлічваць, калі справа дойдзе да барацьбы. Колькі ён не перабіраў у галаве мужчын, якія па розных прычынах, а больш за ўсё па непрыгоднасці да вайсковай службы, засталіся ў Верамейках, логіка разважанняў прыводзіла да сумных вынікаў — акрамя Дзяніса Зазыбы ды, можа, Мікіты Драніцы, вельмі спадзявацца не было на каго. Вядома, белабілетнікі — сухарукія ды кілаватыя — не ішлі ў разлік. А пра дэзерціраў, такіх, як Раман Сёмачкін ці Брава-Жыватоўскі, ён нават думаць не мог пакуль.

Раніца ўжо бралася паступова, і па тым, якое высокае стаяла над лесам неба, можна было меркаваць, што дажджу сёння не прадбачылася, прынамсі, на пачатку дня.

Конь выйшаў на дарогу, стаў упоперак, нібыта рашыў пачакаць, чаго захоча гаспадар. Тады Чубар паляпаў яго па мускулістай шыі, і той паслухмяна павярнуў направа.

Да вёскі было недалёка.

Не праехаў Чубар і паўкіламетра, як у прасветлінах паміж дрэў выступілі хаты. Яны пачыналіся амаль ад самага лесу. І наогул, вёска стаяла нібыта ў лясным тупіку, толькі па левы бок, калі глядзець з дарогі, адкрывалася вачам поле, на якім была ў бабках нейкая збажына.

Вёска — то была Шыраеўка — здалася Чубару ціхай. Па самым узлеску шныпарылі, узрываючы дзярніну лычамі, сялянскія свінні. Відаць, іх павыганялі з хлявоў яшчэ на досвітку і трымалі цяпер на ўзлеску, каб пасля можна было найхутчэй схаваць у лесе, абы заспела небяспека. Пад вокнамі крайняй хаты стаялі і гаманілі аб нечым людзі — усе мужчыны. Калі б у вёсцы былі немцы, разважаў Чубар, то наўрад ці стаялі б сяляне гэтак навідавоку. На ўсякі выпадак ён даслаў у патроннік зарад і, узяўшы на рукі вінтоўку, як бяруць звычайна паляўнічыя стрэльбу, уз'ехаў з-за дрэў на вясковую вуліцу. Конніка заўважылі адразу. Больш за ўсіх не зводзіў з яго погляду селянін, які стаяў пасярод круга. У вачах селяніна было адным часам і здзіўленне, і неспадзяваная радасць. Пад'язджаючы, Чубар нават усміхацца пачаў — было такое ўражанне, нібыта яны пазнавалі адзін аднаго. Але селянін раптам выйшаў з круга і кінуўся да конніка, чапляючыся абедзвюма рукамі ў канёву грыву.

— Аддай,— прахрыпеў ён, як захлынаючыся ўвесь.

Твар у селяніна, можа, з унутранай натугі, быў чырвона-сіні.

Асабліва кінулася Чубару ў вочы тое, як апрануты быў чалавек. Нават для сялянскага выгляду адзенне яго было не зусім звычайнае: на кудлатай галаве сядзела пацёртая салдацкая шапка, а на нагах былі пяньковыя лапці, уззутыя на лямцаваныя халявы — штосьці накшталт самаробных, хоць і не па сезоне ботаў; і наогул, акрамя салдацкай шапкі, астатняе ўсё таксама было на ім самаробнае — напрыклад, кароткая суконная куртка, пафарбаваная ў чорны колер, які паспеў парадчэць, таксама штаны-галіфэ... Сухімі, зачэпістымі вачамі селянін ажно працінаў Чубара. На ўсёй натапыранай постаці яго з'явілася ледзь не веруковая рашучасць. Здавалася, вось-вось нападзе ён на самога седака. Але, мусіць, узброены выгляд таго стрымліваў чалавека, і ён адно казаў, напінаючы на шыі тоўстыя жылы:

— Аддай!

Тым не менш Чубар на ўсякі выпадак пакратаў вінтоўкай і наважыў правую нагу, каб пры неабходнасці адпіхнуць чалавека ад каня. Але недзе ён ужо здагадваўся, чаму той кляшчом учапіўся за грыву — няйначай, гэта быў сапраўдны гаспадар каня. Каб выйшла, што сустрэча адбылася раней ды адзін на адзін, можна было спадзявацца, што паміж імі нічога не адбылося б. Хутчэй за ўсё, Чубар злез бы тады з каня і, ні слова не пярэчачы, аддаў яго гаспадару. Але здарылася падзея пасярод вуліцы, на вачах у незнаёмых людзей, якія невядома як маглі паставіцца да ўсяго. Лепей было рыхтавацца бараніць сябе. Чубар звычайна закіпаў хутка. Але гэты раз злосць у ім нібыта заснула.

І тым не менш настаў момант, калі ён ужо гатовы быў павысіць голас. Тады наперад ступіў другі чалавек і сказаў Чубару:

— Слухай, аддаў бы ты сапраўды каня, а? Гэта яго конь. Не трэба крыўдзіць чалавека. Аддай!..

Чубар павярнуў галаву — звяртаўся да яго ўчарашні шыраеўскі мужык, з якім яны памелі гаворку на дарозе ў лесе. Звалі мужыка Ягорам, а прозвішча

яго было Пішчыкаў. Цяпер мужык стаяў без армяка, у ватоўцы, зашпіленай па самы кадык на шыі.

— Аддай,— плюскаў ён вачамі.

Чубар зірнуў на астатніх мужыкоў. То былі людзі пераважна старога веку. Толькі трох ці чатырох можна было палічыць за пажылых. Сяляне таксама з дакорам талопілі вочы на тое, што адбывалася на вуліцы.

— Гэта петрапольскі аднаасобнік,— пачаў тлумачыць Чубару Ягор Пішчыкаў.— У яго дзяцей поўная печ. Дык аддай каня. Без каня яму нельга.

Чубар перакінуў у левую руку вінтоўку і спрытна, нягледзячы на цяжар, які быў у ім, саскочыў з каня.

— Раз твой, то бяры,— сказаў ён гаспадару каня, але такім голасам, нібыта не меў да гэтай гісторыі ніякага дачынення.

Аднаасобнік тым часам дрыжачымі рукамі ўжо брытаў каня, за якім давялося-такі пабегаць гэтай ноччу. А Чубар, бачачы, што канчаткова настала палёгка, кінуў з незалежным выглядам адурэламу ад шчасця чалавеку:

— Таксама мне гаспадар! Кінуў дзе папала каня, а тады соплі пускае!

— А помніш, што я табе ўчора казаў пра гэтага каня? — усмешліва паглядзеў на Чубара Ягор Пішчыкаў.

Чубар перасмыкнуў шчакой.

— Немцаў няма ў вёсцы? — спытаў ён, даючы зразумець, што яго цікавіць зараз зусім іншае.

— А то каб былі, дык вы б з-за каня з аднаасобнікам петушыліся б так! — засмяяўся Ягор Пішчыкаў і азірнуўся на вяскоўцаў: маўляў, дзівак прыехаў.

Чубар таксама пачаў усміхацца, але ягоная ўсмешка была як вымушаная, таму ажно дурнаватая.

— Я гляджу, ты сёння нават з вінтоўкай! — задраў галаву Ягор Пішчыкаў у здзеклівым захапленні.— А ўчора ж, здаецца, не было?

— Гэта ты не заўважыў яе тады,— пажартаваў, як дзеля адчэпкі, Чубар.

— А я ўсё пытаўся ў сваіх — ці праязджаў праз вёску верхам на кані чалавек? Такі і такі, маўляў. А яны вось кажуць — не бачылі, не ехаў.

— Ці знайшоў жа сваю цялушку?

Ягор дужа пільна, нібыта працінаючы наскрозь, паглядзеў на Чубара.

— Цяпер я здагадваюся,— сказаў ён адчужаным голасам праз нейкі момант.— Ты, відаць, заначаваў недзе з тымі? Помніш, я казаў? Тады прызнайся — яны маю цёлку з'елі?

Чубар крутануў галавой.

— То былі сапраўдныя чырвонаармейцы!

— А быццам сапраўдныя не хочуць і не могуць смачна паесці?

— Не кажы глупства,— ужо са злосцю паглядзеў на Ягора Чубар, якому вельмі не хацелася, каб узводзілася дарэмшчына на групу палкавога камісара.— Чырвонаармейцы красці не стануць. Я паказаць магу іхнія буданы. Галаву аддаю — ні аднаго масла не знойдзеш!

— Маслы і закапаць можна! — не адпускаўся Ягор.

— Ну, не ведаю,— не знаходзячы больш важкіх аргументаў, сказаў Чубар.— Але чырвонаармейцы тыя як прыйшлі сюды аднекуль амаль галодныя, так і пайшлі далей без сняданку.

— Дык і ў нас, у Шыраеўцы, яны былі ўчора,— падказаў нехта з дзядзькоў.— Прасілі харчоў. На свае вочы бачыў, давалі бабы.

Тады заступіўся за чырвонаармейцаў самы старэйшы сярод шыраеўскіх мужыкоў — з выгляду нехлямяжы, аднак надзвычай жвавы дзядок.

— Ты, Пішчык, сапраўды, можа, дарэмна гэта,— пачаў ушчуваць ён Ягора,— можа, і праўда тыя не чапалі цёлкі твае. Я сам бачыў іхняга начальніка. Са звяздой такі, на рукаве звязда. Дык наўрад ці дазволіць ён займацца свавольствам. Хоць і нямоглы, на насілках, а не дазволіць. Не можа быць, каб такі вялікі начальнік ды дазвол даў.

— Быццам мне не ўсё роўна — тыя ці другія! Галоўнае, каровы, лічы, няма на двары!

— Ну, на карову яна не скора падобная стала б,— спакойна запярэчыў дзядок.

— Можа, яшчэ знойдзецца твая цёлка,— паспачувалі Ягору ледзь не хорам астатнія дзядзькі.

— Ат,— махнуў рукой Ягор: яму ад крыўды ўжо не хацелася глядзець не толькі на Чубара, але і на сваіх.

Наставаў момант, калі гаворка магла абярнуцца

непажаданым бокам, таму Чубар спытаў, ні да кога пэўна не звяртаючыся:

— Значыць, немцаў у вас няма?

Мужыкі пераглянуліся, заўсміхаліся.

— Ды вось,— сказаў адзін,— самі стаім, нібыта чакаем. Кароў даўно пагналі ў лес, а свіней каля вёскі трымаем. Як толькі награнуць немцы, так і пагонім таксама ў лес.

— Дык я і кажу, што глупствам займаецеся,— паморшчыўся Ягор Пішчыкаў.— Гэта яшчэ хто ведае, як яно лепш. Я вон каб з пуні не пускаў сваю, дык напэўна б цяпер цэла была.

— Але чаму ты лічыш, што тваю цялушку, няйначай, чырвонаармейцы зарэзалі? — не ўтрымаўся, каб пераканаць Ягора Пішчыкава, Чубар.

— А я і не кажу, што чырвонаармейцы,— зусім ужо гыркаючы, адказаў Ягор.— Цяпер хапае... і чырвонаармейцаў і нечырвонаармейцаў. Адзін каня звядзе, другі цёлку.

— А немцаў ты нават у разлік не бярэш?

— Ахвота немцам цёлкай займацца! Ім пакуль гусей ды курэй хапае. Ды і красці яны не будуць. Прыйдуць на двор ды забяруць што трэба.

— Ягор тут праўду кажа,— беручы бок аднавяскоўца, прамовіў жвавы дзядок.

— Ага,— пацвердзілі мужыкі.

— Заўчора яны тут пагойсалі трохі на матацыклах, дык паказалі сябе,— зноў сказаў стары.— А самі хто будзеце? — паглядзеў ён Чубару ў вочы.

— Партызан.— Чубару захацелася адразу паказаць шыраеўскім дзядзькам, што перад імі не абы-які чалавек.

— Во-во! — пачуўшы Чубараў адказ, усклікнуў Ягор Пішчыкаў.

— Так, партызан,— падкрэслена, быццам насуперак, паўтарыў Чубар і адчуў, як паспакайнеў адразу, бо ў гэты момант для яго, можа, адбылося самае важнае: ён ужо сам упарта называў сябе ў новай якасці, на якую пакуль не меў, як і яму здавалася, падстаў.

Хоць шыраеўскія дзядзькі і да гэтага бачылі, што Чубар не проста туляга, а чалавек са зброяй, значыць, мае калі не ўладу, то дачыненне да нечага вельмі важнага, але адказ ягоны здзівіў іх: слова «партызан» для тутэйшых сялян было пакуль не толькі нязвыклае

на слых, аднак і не зусім зразумелае. Вядома, яны чулі пра партызан яшчэ з грамадзянскай вайны, але тады ў гэтай мясцовасці партызаны не дзейнічалі, таму ўяўленне пра іх складвалася пераважна па чутках.

— Дык як гэта цяпер будзе? — спытаў гаваркі дзядок.— Здаровых мужыкоў забралі ў армію. Значыць, ваююць на фронце. А ў партызаны, мусіць, будуць набіраць тых, хто не падпаў пад мабілізацыю. Такіх во, як Карней,— дзядок паказаў вачамі на плячыстага, але ўжо, бадай, сапраўды не ў вайсковых гадах чалавека,— ці Аўлас,— ён перавёў прыжмураны, як для прыцэлу, позірк на наступнага селяніна, нібыта гэтым выдаваў аднавяскоўцаў Чубару,— таксама Аўціх...

Няйначай, дзядок быў адмысловы жартаўнік, бо ўсе, хто стаяў паблізу, пазіралі ўжо на яго і на Чубара з паблажлівымі ўсмешкамі.

— Ты, дзед, таксама падыдзеш у партызаны,— здагадваючыся пра гэта, сказаў Чубар, каб адным часам у голасе былі і жартаўлівая пагрозлівасць, і прыстойная паважлівасць.

— А што? — выпнуў грудзі стары.

— Дык вось і запісвайся першы,— нібыта ўзрадаваўся аціхлы Ягор Пішчыкаў.

— А ты?

— А ў мяне бялет. Я — па закону.

— Дык гэта ж яшчэ невядома, які закон на бялеты выйдзе, калі ў партызаны набіраць стануць? А ў мяне — вочы. Нават добра не пацэліш з такой вось.— Стары кіўнуў на Чубараву вінтоўку.— А які гэта стралок, калі германец уцячы можа з-пад ружжа?

— Нічога, мы табе прывяжам германца да плота,— загаманілі дзядзькі,— якраз пацэліш куды трэба.

Каб надаць большай важкасці размове і тым самым сваёй прысутнасці ў вёсцы, Чубар спытаў:

— Дзе ж ваша начальства?

— Якое? — нахіліў галаву дзядок.

— Ну, старшыня калгаса.

— Шукай ветру ў полі,— паспяшаўся свіснуць Ягор Пішчыкаў.

— Ды, мусіць, падаўся з абозам некуды,— падказаў другі селянін, здаецца, Аўлас.

— Мы аб'яднаны былі з Гарэлічамі,— пачаў тлу-

мачыць Карней.— У Гарэлічах і калгасная кантора, і старшыня там жыў. А тут у нас — паляводчая брыгада, трэцяя.

— Дык сам вы партызан ці ўпаўнаважаны па партызанах? — не губляў тым часам сваёй тэмы дзядок.

— Усё разам — і партызан, і ўпаўнаважаны,— адказаў, усміхаючыся, Чубар.

— І дакументы маеш?

— Ёсць і дакументы. Але навошта яны табе?

— Ды так.

— Ён у нас дужа граматны,— сказаў, выскаляючы зубы, Ягор Пішчыкаў.— Усім цікавіцца.

Дзядзькі зарагаталі.

— Вам абы!..— незалюбіў стары.— А я хацеў спытаць, як думае чалавек. Ён жа, мусіць, начальнік, раз у партызаны пайшоў. Дык я і хачу спытаць. Нашы яшчэ вернуцца?

— А ты як думаеш?

Дзядок абвёў позіркам аднавяскоўцаў.

— Забраў жа вон колькі...

— Што забраў, тое і аддасць,— сказаў важка Чубар і раптам злавіў сябе на думцы, што, гаворачы пра гэта, ён кожны раз нібыта набіраўся аднекуль сам выразнай пэўнасці.

— Гэта так,— уздыхнуў стары.— Чужое — не сваё. Чужое — аддай.

— Я таксама кажу мужыкам — на гэты ж год нават знак гасподні такі,— сказаў раптам Карней,— што ўсё будзе добра, што нашы перамогуць немца. Вайна ж пачалася ў святы дзень. У гаду ёсць дзень, калі наша царква адзначае памяць усіх святых рускай зямлі. І гэты дзень сёлета прыйшоўся якраз на дваццаць другога чэрвеня. Людзі, якія ведаюць святое пісьмо, гавораць, што такое супадзенне невыпадковае. Гэта, няйначай, знак літасці нашых святых да нас.

— А ты што, таксама са святых? — самым уважлівым чынам паглядзеў на Карнея Чубар, нібыта хацеў адшукаць у ягоным обліку нябачныя рысы.

— Ён у нас некалі на папа вучыўся,— паспяшаўся падказаць дзядок,— але архірэй пасля не ўпадабаў.

Мусіць, пра Карнея і архірэя гаворка сярод шыраеўцаў пачыналася ўжо не першы раз, таму мужыкі пасля дзедавых слоў зарагаталі.

Стары тым часам растлумачыў Чубару:

— Карней у нас бачыш які? І ростам, і тварам? Што той багатыр з казкі. А ў архірэя жонка таксама пісаная прыгажуня. Дык архірэй і пабаяўся нашага Карнея трымаць блізка.

Мужыкі зноў зарагаталі, можа, нават не думаючы, ці бывае ў архірэя жонка.

Сам Карней да дзедавай балбатні ставіўся з сялянскай паблажлівасцю — пасмейваўся і не меў нават цені пакрыўджанасці ці нездаволенасці на твары.

Праз нейкі момант дзядок зноў спытаў Чубара:

— Дзе ж астатнія твае партызаны?

— У лесе.

— Ага,— кіўнуў стары, нібыта яшчэ ўсведамляючы нешта.

— Лес цяпер домам стаў багата каму,— па-філасофску разважыў Карней: ён, відаць, не хацеў, каб усю гамонку з незнаёмым чалавекам займаў дзядок.— Але ў нас тут... Так сабе лес. Адно схавацца за кустом ад злога вока. А калі хто задумае пашукаць каго напраўду, то і не вельмі цяжка будзе знайсці, бо... Словам, нашага лесу стае на дровы ды калі на бёрны каму. А вось туды, пад Бранск, там сапраўдны лес. Пасля на Мглін, на Клетню. Таксама, дай бог, лясы. Ды і сюды,— ён паказаў рукой уздоўж вясковай вуліцы.— Але там ужо Беларусь пачынаецца. Во як за Іпуць пяройдзеш, то...

Чубар не даў дагаварыць, спытаў:

— А што да Іпуці?

— Ды, лічы, наш гэты лясок апошні. Да Іпуці ўжо адно поле будзе.

Пакуль на краі вёскі, паміж канцавымі дварамі, ішла гэтая размова, петрапольскі аднаасобнік непрыкметна, прынамсі, для Чубара, сеў на свайго каня, якога нарэшце пашчасціла перастрэць, і, уцяўшы галаву, патрухаў у лес па той дарозе, па якой прыехаў у вёску Чубар. З Шыраеўкі ў той бок яна была адна. Вёска стаяла па мясцовай геаграфіі, відаць, недзе на самым водшыбе Гардзееўскага раёна, аслоненая з паўночнага ўсходу хвойным лесам. Дакладней кажучы, нават трохі болей, чым з аднаго паўночнага ўсходу. Справа ў тым, што ўезд у вёску і выезд з яе таксама былі па лесе. Але там ён выглядаў, як зрэзаны, і суцэльны не быў: яго хапала толькі на тое, каб выпусціць з абдымкаў дарогу праз вёску і праглынуць яе

на другім канцы; лінія так званага зрэзу праходзіла акурат праз паўднёвы бок вёскі. Дзіва, але ў самой Шыраеўцы і паабапал яе ўсё было зроблена нібыта згодна геаметрыі — асабліва гэты вось выкарчаваны ўпоперак няпоўнага проставугольніка лес, дзе ўтульна змясцілася вёска і роўная, як па лінейцы пабудаваная, вуліца, дарэчы, адзіная ў вёсцы. Хаты — самай няхітрай сялянскай архітэктуры — стаялі на аднолькавай адлегласці паміж сабой, амаль без выключэння былі накрыты гонтай. Над нечай страхой, недзе пасярод вуліцы, тырчала жураўлём радыёантэна, досыць рэдкая пакуль адзнака дваццатага стагоддзя ў вёсцы. Будавалася Шыраеўка не адразу, прынамсі, не за адзін і не за два гады, бо пад гэты канец было некалькі зусім новых дамоў, можа, пазалеташніх, на якіх яшчэ не паспелі счарнець бёрны, але нават староннямy воку можна было меркаваць, што належала яна да тых паселішчаў, якія засноўваліся ўжо калі не пры калгасным ладзе, то не болей за восем гадоў наперад.

З таго часу, як Чубар прыехаў у Шыраеўку, гадзіннік недзе адлічыў толькі наступныя трыццаць хвілін. Між тым на дварэ ўжо стала, як удзень. Сонца ўвачавідкі паднялося над лесам, патрохі ачышчаючыся ад копаці і смугі. На ўсходзе дажджавых хмар больш не было. Затое на захадзе неба яшчэ нібыта клубілася. Але вецер настойліва зносіў паклычаныя хмары на паўднёвую ўскраіну, не даваў зноў засланіць сонца.

— Дык як цяпер будзе? — спытаў Карней Чубара.

— Што — як?

— Ну, раз кіраўнікоў нашых няма... мы так разумеем, што... без старшыні сельсавета ці старшыні калгаса дык і вырашаць нічога нельга.

Чубар здагадліва ўсміхнуўся:

— Неяк абыдземся без іх. Тым больш што вашу Шыраеўку старанай не абыдзеш. Асабліва калі знаёмыя ёсць.— І каб не пакідаць людзей, асабліва гаваркога дзядка, які ўжо, няйначай, зноў пакутаваў ад цікаўнасці, у няведанні, растлумачыў напаўжартам: — Мы ж з Ягорам вашым даўнія знаёмыя!

— Бачыліся ўчора ў лесе, як шукаў цёлку,— нібыта апраўдваючыся, кінуў Ягор Пішчыкаў.

— Дык я і падумаў, спытаю, дзе тут Ягорава хата.

— А што там, у хаце, рабіць цяпер! — не паглядзеў на Чубара селянін.

— Як што? — здзівіўся дзядок.— Звычайная справа. Трэба сустрэць чалавека, пачаставаць. А то, можа, і крошкі ў роце яшчэ не было ў яго.

— Ты праўду кажаш, дзед,— прызнаўся Чубар.— Жывот даўно падцягнула.

— Во, чуеш?

— Калі ты скоры такі ды багаты, то і частаваць можаш,— з'едліва кінуў старому Ягор Пішчыкаў.— Я табе не забараняю.

— Сам жа чуў, чалавек да цябе хоча. Знаёмы твой.

— Такі, як і твой. А мне за стол садзіць яго няма з чым. Цёлку вон...

— Ты праз яе цяпера...

— У Ягора звычайна дружна бывае да першага павароткі,— кпіў Карней.

— А ты б!..— памкнуўся быў да селяніна Ягор.

Чубар натужна падумаў, пасля ўсмешліва сказаў:

— Што ж, дзед, давядзецца напрасіцца да цябе ў госці, раз Ягор адмаўляе.

— Да мяне,— раптам здзівіўся стары і, хаваючы сваю разгубленасць, пачаў моцна і досыць доўга чухаць пад шапкай галаву.

Тады Чубар абвёў позіркам астатніх прымоўклых мужыкоў і з кплівай усмешкай паківаў галавой: тыя паапускалі вочы. У ім нараджалася крыўднае пачуццё чалавека, які раптам зрабіў для сябе непрыемнае адкрыццё там, дзе яго, па ўласным перакананні, не магло быць. Уражаны гэтым, ён пачынаў лавіць сябе, што на вуліцы ўжо ці не адбывалася нешта накшталт недарэчнага тэатральнага відовішча. Сябе Чубар здольны быў бачыць у гэтым відовішчы ні больш ні менш як абавязковай, нават неад'емнай, але, па сутнасці, нікому не патрэбнай рэччу, якую ўдзельнікі відовішча пачалі адкрыта перакідваць адзін аднаму. Спярша яму падумалася, што вінаваты быў Ягор Пішчыкаў, які ўсё яшчэ злаваў праз згубленую недзе цялушку, але дарэмна: уласна, усе гэтыя мужыкі былі вартыя адзін аднаго, і, мусіць, ніхто не перамог бы на шалях, каб давялося паважыць іх на звычайную насцярожлівасць, а яшчэ больш — на хітрую сялянскую разважлівасць. Проста нікому не хацелася па сваёй ахвоце весці ў хату ўзброенага чалавека. Чубар разумеў, што насцярожваліся людзі адзін перад адным: пры іншых

умовах, напрыклад, каб завітаў ён да каго з іх без сведкаў, не было б адмовы яму ні ў гасціннасці, ні ў прытулку. Асабліва багата чаго для разумення гэтага даваў выпадак, што адбыўся ў Белай Гліне, калі стары Якушок прасіў Чубара, каб той павёў яго праз вёску пад вінтоўкай. Больш таго, Чубар у думках ужо здагадваўся наперад, што і надалей давядзецца сутыкацца з чымсьці падобным і што гэтак ці амаль гэтак будзе, прынамсі, да таго часу, пакуль самі падзеі не перайначаць цяперашнюю няпэўнасць...

Мужыкі — бадай, кожны — таксама мулка пачувалі сябе перад незнаёмым чалавекам. Але з тае прычыны, што стаялі грамадой, ад вінаватасці душой не пакутавалі: кожны меў адны і тыя ж правы і мог зрабіць для яго тое ж...

Нарэшце настаў усё ж момант, калі і Чубар, і шыраеўскія мужыкі пачалі найбольш усведамляць няёмкасць таго недарэчнага становішча, якое гэтак неспадзявана склалася: і той бок, і гэты ўжо нецярпліва чакалі нечага адзін ад аднаго.

Нашто ўжо дзядок быў нястрыманы на язык і ўедлівы дужа, аднак і той адступіўся ад Чубара — вочы яго, па-старэчы запаленыя і па-хлапечы хітравата-дураслівыя, схаваліся пад павекамі, а постаць, якая да гэтага, быццам у маладога непаседы, ажно хадзіла ўся, зрабілася яшчэ больш кашчавай і, як цень, косай.

Яўна не ставала пакуль таго псіхафізічнага моманту, які ўзбурыў бы напятыя адносіны. Дзіва таксама, але, каб напяць іх, хапіла самага малога, а вось каб парушыць, патрэбна была, здавалася, цэлая бура.

І гэтая бура, як кажуць, грымнула.

Увасобілася яна ў жаночым голасе, што пачуўся з акна тае хаты, насупраць якой тоўпіліся цяпер у маўчанні вакол Чубара шыраеўскія дзядзькі.

— І не сорамна вам, мужыкі?..

Усе адразу павярнулі галовы на голас.

У расчыненым акне стаяла, бачная па клубы, маладая і станістая жанчына. То была гаспадыня хаты, ці, як у Шыраеўцы казалі, Васілёва Палага. Сам гаспадар, Васіль Шунякоў, ужо каторы год моцна хварэў і не ўставаў з ложка. Мусіць, Палага стаяла незаўважанай у акне даўно і чула ўсё, аб чым гаварылі паміж сабой мужыкі, бо нездарма пачала адразу сарамаціць іх. У голасе яе выразна чуўся тады пагардлівы дакор.

Але на твары цяпер чамусьці была гарэзлівая ўсмешка. Гэта Чубар адзначыў перш за ўсё, як убачыў жанчыну. Палага больш за ўсё глядзела на яго: ёй нечым — употай, проста па-жаночаму — прыглянуўся незнаёмы чалавек, што прыехаў у вёску, як высветлілася, на крадзеным кані. Яна выпадкова падышла да акна якраз тады, калі петрапольскі аднаасобнік налящеў коршунам на конніка. Ёй падалося, што на вуліцы пачалася бойка, і яна спярша жахнулася, аднак справа была даволі хутка ўладжана — хапіла заступніцтва Ягора Пішчыкава. Але яшчэ больш здзівілася Палага, калі высветлілася, што і прыезджы, і Ягор Пішчыкаў знаёмыя паміж сабой. І, можа, таму яна не адышлася адразу ад акна, пастаяла колькі часу, паслухала, аб чым пойдзе гаворка. Прызнацца, размова, якая пачалася затым пад вокнамі яе хаты, не зацікавіла яе. Ёй здавалася, што ў мужчын не было таго ладу, што павінен быў усталявацца нават паміж незнаёмымі людзьмі, якія ўпершыню сустракаюцца. Асабліва калі ў гаворку ўмяшаўся дзед Пшэкін. Стары меў досыць рэдкую здольнасць непрыкметна пераўтвараць паважныя рэчы ў пустую забаву. У вёсцы гэтым захапляліся, але таксама не абыходзілася, каб надоўга і зацята не зазлаваў хто. Тым больш што ў маладыя гады Пшэкін, як і артыст, што не набыў яшчэ вядомасці, строіў жарты больш над сваімі, шыраеўцамі. Аднаго разу, напрыклад, ён пахваліўся мужыкам — маўляў, купляйце ў Гарэлічах гарэлку ды прыходзьце на зайчаціну. Усе ведалі, што Пшэкін часам бегаў са стрэльбай вакол Шыраеўкі, здаралася, прыносіў дзічыну, таму асаблівай падэсці з гэтага боку ад яго не чакалі. І вось надвечар з бутэлькамі ў кішэнях дзядзькі гурмай уваліліся да Пшэкіна ў хату. Той якраз спаў на печы. Канечне, саромецца ніхто не стаў — раскатурхалі гаспадара. Пшэкін прахапіўся, залыпаў вачамі. Пасля паморшчыўся — не маглі пачакаць, пакуль ён даляжыць свой сон! — і пачаў паволі апранацца. Узбуджаныя мужыкі тупалі настылым абуткам па хаце і яшчэ нічога не падазравалі. І толькі тады, як гаспадар пацягнуў з вешалкі, што на сцяне, кажух, у людзей раскрыліся вочы. «Куды гэта?» — спыталі яго. «Як куды? — знарок здзівіўся Пшэкін.— Зайцоў пайду за вёску страляць. Якраз снег быў. Можа, падыму русака». Выходзіла, што ён запрасіў на зайчаціну, якая

яшчэ бегала на волі. Вядома, мужчыны пачалі лаяць вясковага выдумшчыка. Але што зробіш. Самі дзівакі, што гэтак лёгка паверылі. Не перастаючы лаяцца, яны павыстаўлялі з кішэняў бутэлькі на стол, бо цяпер усё роўна было, дзе выпіваць іх. Але самую вялікую штуку прарабіў Пшэкін яшчэ амаль падлеткам над родным дзядзькам. Ці то дзядзька раней за ўсіх сярод сваякоў і суседзяў заўважыў ягоныя дзівацкія здольнасці, ці проста неспадзявана напароўся на злосны жарт, аднак погалас пайшоў менавіта з таго выпадку. Прыходзіць гэта малы Пшэкін да дзядзькі, а той у добрым гуморы і кажа: «Ну, пляменнічак, схлусі што-небудзь». Пляменнік ажно пакрыўдзіўся з выгляду. «Няма, дзядзька, часу,— гаворыць,— бацька перадае, каб ты ў лазню да нас ішоў». Ну, дзядзька, вядома, на столь ды за венік бярозавы, просіць сваю гаспадыню, каб дала таксама чыстую бялізну. Нарэшце прыходзіць да брата. Адчыняе дзверы ў лазню, а там — хоць ваўкоў ганяй: ніхто і не збіраўся той раз паліць у ёй... Але сёння Пшэкін не дужа выяўляў сваю здатнасць жартаваць злосна. Нават Палазе з акна здавалася, што ён увесь час нібыта спахопліваўся чаго, не даваў волі свайму языку, хоць і даймаў роспытамі незнаёмага чалавека, і гаворка таму вялася, можна сказаць, амаль далікатная і прыстойная. І вось пад канец, калі незнаёмы чалавек пачаў напрошвацца на сняданак, а вясковыя мужыкі нечага нібыта пагубляліся, ледзь не сварку ўсчалі паміж сабой, Палага не стрымалася, каб не азвацца. За першымі словамі, якія прагучалі нечакана і кпліва, яна яшчэ дадала:

— Чалавека пакарміць шкадуеце! — Але ўжо з новай адметнасцю ў голасе — нібыта дражнячы аднавяскоўцаў, да таго ж мужчын.— А вы дарэмна кланяецеся столькі,— сказала неўзабаве жанчына і Чубару,— заходзьце тады да нас.

Яна аблакацілася на падаконнік, высунулася па грудзі на вуліцу. Цяпер можна было добра разгледзець жанчыну. У яе былі на дзіва рыжыя, ажно як медныя, валасы на галаве. У цёмных вачах хавалася патаемная ўсмешка, што заходзіла па нейкіх сваіх шляхах нават у куточкі губастага, выразна акрэсленага рота. Аголеныя па плечы рукі былі па-сялянску загарэлыя і прыгожыя; складзеныя амаль накрыж, яны спакойна ляжалі на падаконніку, падпіраючы вя-

лікія грудзі, скрытыя пад цеснаватай, а можа, знарок пашытай без запасу, блакітнай блузцы.

Чубару на нейкі момант падумалася, што гэта, няйначай, якаясьці саламяная ўдава або проста вясковая маладзіца, якой нічога асаблівага не каштуе заманіць з дарогі ў хату кожнага ўпадабанага мужчыну, але па тым, як успрынялі шыраеўскія мужыкі гэтае запрашэнне — самым належным чынам, без падкрэсленай і хітраватай цікавасці — можна было меркаваць пра адваротнае. Праўда, жанчына сваім нечаканым запрашэннем нібыта ратавала іх ад непатрэбнага, дакладней, далікатнага клопату, такая акалічнасць, вядома, магла паўплываць на паводзіны людзей, аднак наўрад ці мела тут і гэта якое значэнне. Урэшце, як бы там ні было, але шыраеўскія мужыкі адразу пачалі ківаць Чубару галовамі — ці то падахвочваючы яго заходзіць у хату, ці проста развітваючыся; прынамсі, разыходзіліся яны з выглядам той годнасці, якая поўніць людзей пасля зробленага імі чагосьці надзвычай вартага, нават пазабывалі, што на ўзлеску па-ранейшаму сноўдалі ўзбуджаныя, быццам пакусаныя кім, свінні, якіх яны, як казалі самі, выйшлі на край вёскі пільнаваць.

Чубар піхнуў ад сябе весніцы, зробленыя з бярозавых калкоў, змацаваных наўскасяк абапалкам, узышоў на сялянскі двор. На плоце, што адгароджваў гэты двор ад вуліцы, стаяў на моцных, шышкаватых нагах прыгожы і магутны певень — шыза-чырвоны, з доўгімі залацістымі пярэсцінамі на шыі. Ён убачыў на двары незнаёмага чалавека, адразу занепакоіўся, але спярша пераступіў па жардзіне, а тады залопаў крыламі і гучна, з хрыпатой у голасе пракрычаў некалькі разоў запар, як выгаворваючы: «Вось табе і на! Вось табе і неспадзеўка!..» Проста на ганку, што быў пры ўваходзе ў дашчаныя сенцы, ляжаў чорны сабака. Але гэты нават не падняў галавы на Чубаравы крокі. На двары стаяла цэлае багно — прайсці да ганка можна было толькі паўз загавальню, якая мацавалася лазовымі пляцёнкамі-фашынамі, і Чубар, пільнуючыся, каб не ўварзэпацца ботамі ў гразь, адразу патупаў, дакранаючыся да сцяны вольнай рукой. Хата, у якую ён меўся зайсці, складалася з трох частак: першай, уласна самой хаты, што была каля дзевяці аршынаў у даўжыню, затым так званай прыбудовы ў тры сценкі,

якая служыла другой палавінай хаты і рабілася асобна, пасля таго ўжо як гаспадары жылі ў першай палавіне, і, нарэшце, сенцаў. Ад весніц Чубар кіраваўся проста на гэтыя сенцы.

Гаспадыня ўпэўнілася праз вокны, якія выходзілі на двор, што запрошаны ёю незнаёмы чалавек сапраўды ўжо ідзе праз двор, сама выйшла на ганак. Сабака і пры ёй не падумаў паварушыцца. Тады яна кранула яго нагой, абутай у высокі жаночы чаравік, і сабака неяк клубком саскочыў з ганка, але не адбегся, а застаўся стаяць, нібыта чакаючы, пакуль пройдзе чалавек у хату, каб тады заняць самому ранейшае месца.

— Заходзьце,— сказала гаспадыня.

Следам за ёй Чубар праз сенцы ўвайшоў у так званую прыбудову і разгубіўся. Хоць у хаце і было, як у шарую гадзіну, але ён адразу заўважыў, што на драўляным ложку, пастаўленым у невялікі прасценак, ляжаў, накрыты паласатаю коўдрай, чалавек. То быў Васіль Шунякоў. Ён нават не павярнуў галавы, і Чубару відаць былі зарослыя шчаціннем левая шчака, сцятыя губы і завостраны гарбаты нос. Але падумаць, што гэта ляжаў нежывы чалавек, не давалі вочы, якія час ад часу плюскалі. Проста Васіль быў дужа хворы. У зацененай хаце стаяла затхласць, пахла... Гэта вельмі не стасавалася з выглядам самой гаспадыні, якую нельга было і блізка назваць неахайнай. Тады недзе ў Чубаравай сярэдзіне зварухнулася нядобрае пачуццё да гэтай жанчыны — мусіць, круціць хвастом сама, а мужык ляжыць скрозь дні недагледжаны. Чубар нават затаптаўся каля парога ў нерашучасці. Але гаспадыня ўжо адчыняла шырокія, амаль квадратныя дзверы на другую палавіну хаты, і Чубару нічога не заставалася, як пайсці праз хату далей.

Тут было зусім па-іншаму, не так, як на першай палавіне: адразу кідалася ў вочы паскобленая, быццам сподні бок жытнёвага бохана, сасновая падлога, сцены, завешаныя вышыванымі, мусіць, яшчэ з дзявочага пасагу, ручнікамі і багатая сялянская пасцель — пуховыя падушкі ў белых міткалёвых навалачках, саматканая коўдра, падобная на крамны дыван, таксама прасціна з выбеленага і вельмі тонкага палатна.

Відаць, жанчына нямала папрацавала ў жыцці зімовымі вечарамі, збіраючыся ў замужжа, але вось нечага не пашанцавала ёй.

— Вы тут пасядзіце,— сказала жанчына, паказваючы на табурэтку пры стале,— а я зараз пра абед падумаю, раз ужо запрасіла вас.

Яна ніколькі не мітусілася, рухі ў яе былі павольныя, нават, здавалася, трохі марудлівыя; ва ўсёй паставе яе адчувалася тая маладая яшчэ нерастрачанасць, якая бывае і ў замужніх жанчын (калі тыя не раджалі).

Перад тым як выйсці з гэтай хаты, яна сказала для яснасці:

— То муж мой... хварэе...

— І даўно? — спытаў Чубар.

— Каторы год ужо.

— А што з ім?

— Ды ўсё...— яна ўздыхнула.— І хрыбціна, і... як гэта... мачавы пузыр... А як правільна хваробы завуцца, дык вон у паперцы, што ў бальніцы давалі, напісана. Ляжыць небарака каторы год і паварушыцца не можа, не тое што на ногі стаць. Таму вось так і ў хаце прапахла ўсё...

— Мусіць, яго прыціснула чым? — пацікавіўся Чубар.

— Не, само прыключылася.

— А што дактары?

— Якія цяпер дактары!.. Але тады, як працавала ў Гардзееўцы бальніца, то завозілі мы з братам яго некалькі разоў туды. Паляжыць, а тады зноў кажуць, каб забралі. А цяпер вось назусім прывезлі. І ні дактароў, ні лякарства. Ды яму, мусіць, дактары і непатрэбны ўжо. Я клікала нядаўна ў хату да яго доктара, чырвонаармейскага, праходзіла тут нейкая часць, як адступалі нашы, той таксама разводзіў рукамі.

Гаспадыня, мусіць, даўно звыклася са сваім становішчам, таму пасля выразнага смутку, які, здавалася, прыгнятаў яе хвіліну назад, раптам нібыта адкараскалася ад усяго пакутлівага, усміхнулася Чубару ранейшаю ветлай усмешкай.

— А ружжо ваша не стрэліць?

— Не стрэліць,— адказаў Чубар, але спахапіўся: затвор вінтоўкі ўсё яшчэ не быў пастаўлены на засцерагальнік; таму ён пацягнуў на сябе шляпку байка, крутнуў направа; пасля прыставіў вінтоўку да падаконніка.— Цяпер ужо напэўна не стрэліць,— усміхнуўся ён.

Гаспадыня выйшла.

Чубар пакруціў галавой па хаце. Адно бярно ў той сцяне, што выходзіла на вясковую вуліцу, выразна вылучалася на ўзроўні вачэй сваёй пачарнелай, нібыта адпаліраванай паверхняй і спрэс было размалявана рознымі знакамі, аб прызначэнні якіх не здагадацца. То былі ўсё маленькія крыжыкі, зорачкі, квадрацікі, трохкутнікі, кружкі, малюнкі. Адным словам, нейкая цэлая сістэма знакаў. Калі гаспадыня праз нейкі час вярнулася, несучы ў руках вялікую міску, накрытую драўлянай закрыўкай, Чубар ажно не ўтрымаўся, каб не пацікавіцца:

— Што гэта за маляванне такое? — паказаў ён на сцяну.

— А-а-а,— усміхнулася жанчына,— гэта... як вам сказаць... чысліннік такі, ці, як цяпер называюць, каляндар. Гэтае бервяно нам даў Васілёў дзед, калі мы будаваліся. Сказаў, што яму таксама яно дасталося ад свайго дзеда. Дык мы як памяць сямейную і ў сваю хату паклалі вось. Але чытаць не можам, нічога не разумеем. Дзед Васілёў і то не ўсё тут мог прачытаць, а мы і падаўна. Праўда, я трохі была навучылася. Зімой неяк, калі жывы яшчэ быў Васілёў дзед і калі не было чаго рабіць, але мала. Усе гэтыя малюнкі паказваюць дні, месяцы... Напрыклад, вунь той... Гэта — дваццаць трэцяга сакавіка. Бачыце? Засечка, пасля конь? Значыць, ужо настаў час выязджаць у поле. А прамяністы дыск на тонкай сцябліне абазначае, што пачаліся дні сонцавароту...

— А чаму вы запомнілі якраз дваццаць трэцяга? — спытаў Чубар.

Жанчына ўсміхнулася:

— Гэта дзень майго нараджэння.

Тлумачыла ўсё гэта яна амаль на памяць, бо занята была каля стала, на які выкладвала з міскі прынесенае з пограба сала, кружок шэрай каўбасы, залепленай белым тлушчам, рэзала на лусты хлеб. Адказвала яна на пытанні проста і талкова, але голасам чалавека, які багата і патаемна пакутаваў: у цёмных вачах яе быў незатуханы агонь надзвычай чуллівай душы.

Нарэшце на стол было выстаўлена ўсё, што мела гаспадыня на першы выпадак, каб накарміць староннята чалавека, і Чубар пачаў няспешна есці — чамусьці не хацелася паказаць сябе перад гэтай жанчынай

галодным. Яму падабалася гаспадыня, было ў ёй нешта такое багульнікавае, ад чаго мужыкі, як кажуць, страчваюць галовы, але ўвесь час свядомасць вяртала яго да хворага гаспадара хаты, які адзінока і бездапаможна ляжаў на ложку ўсяго праз дзверы, крокаў за восем. Гэта ўплывала нават на гаворку паміж імі, бо Чубар часта лавіў сябе на тым, што і ён сам, і тым больш гаспадыня рабілі штосьці непрыстойнае ў дачыненні да чалавека, які ўжо не мог спадзявацца ні на што на свеце. Але без гаворкі таксама нібыта нельга было ў іхнім становішчы, і яны таму гаварылі.

— А я гляджу,— успамінала яна нядаўняе,— нехта сядзіць пад акном на кані. Пасля падскочыў да вас той чалавек. Што гэта быў за чалавек, што каня забраў?

— Кажуць, аднаасобнік нейкі.

— Чый жа гэта?

— Відаць, адтуль,— пахіснуў Чубар назад галаву.

— А-а, мусіць, з Петраполля. Там, здаецца, не ўступалі ў калгас Нітачкіны. Ага, прыпамінаю. Ёсць там адзін такі мужчына, што падобны на гэтага. Ну, а конь? Чаму ён забраў каня?

— Конь, відаць, таксама яго быў.

Больш пра каня Чубар не стаў гаварыць, і гаспадыня таксама не падумала далей пытацца пра яго. Яна сядзела па той бок стала, амаль насупраць госця, але сама не дакраналася ні да чога: яўна што падабалася ёй, як гэты чужы чалавек мацаваўся харчам у яе хаце, а яна нічога не шкадавала, карміла яго. Думкі ў яе былі нейкія дзіўныя, адрывістыя і блытаныя, што раптоўна прыходзілі ў галаву і тут жа замяняліся іншымі. Мусіць, з гэтай прычыны і гамонка паміж ёй і Чубарам ішла непаслядоўная, таксама блытаная. То гаспадыня пытала, як яго завуць і куды ён едзе, то раптам пачынала ўспамінаць, як сама расла ў дзеўках, як гуляла з хлопцамі, і як яе засваталі, і як на запоінах бацька напіўся і выбіў у хаце акно...

Тым часам за дзвярамі замяўкаў кот, пачаў шкрэбаць па дошках. Яна паднялася з-за стала, упусціла ката на гэтую палавіну. Чубар праводзіў яе пажадлівым позіркам да дзвярэй, а калі вярнулася і зноў села, спытаў нечакана:

— І не баішся?

— Чаго?

— Ды от... немцы прыйшлі... а ты такая прыгожая, ладная...

— Мне ўжо за прыгажосць сваю быццам няма чаго баяцца,— адказала яна зусім спакойна, нават разважліва.— Усё роўна... Словам, што мне казаць трэба, сам бачыш.— Яны абое непрыкметна перайшлі ў размове на «ты».— Але, прызнацца, я не думала гэтак. Ды, мусіць, каб і думала раней, то таксама не стала б калаціцца ад страху. Жыццё такое... што кожны дзень не дае, а забірае нешта ад душы.

Чубар паглядзеў на яе, убачыў задумлівы твар, які зрабіўся, здаецца, яшчэ больш вабны, і адчуў раптам, што яму сорамна і шкада жанчыны... Але ён перамог у сабе гэтае пачуццё, сказаў амаль весела:

— Хадзем са мной?

— Куды? — зусім не здзівілася яна.

— А куды я, туды і ты.

— Не, мне так нельга,— сказала яна проста, як умеюць гэта рабіць натуры шчырыя і непасрэдныя,— я за яго адказваю і перад богам, і перад людзьмі... Без догляду ён не можа. Трэба, каб нехта заўсёды быў пры ім.

Чубар даўно — яшчэ з таго моманту, як зайшоў у хату — прыкмеціў, што пра мужа, які зрабіўся і вялікім няшчасцем для яе і, няйначай, ужо непамерным цяжарам, яна гаварыла без падкрэсленага шкадавання, але і без ценю раздражнёнасці ў голасе; адчувалася — тое, што здарылася з мужам, самым непасрэдным чынам датычыла і яе. Яна ўспрымала гэта з усведамленнем непазбежнасці і свайго абавязку перад ім. Таму Чубар ажно пашкадаваў, што не падумаў пра гэта перад тым, як рабіць сваё недарэчнае запрашэнне. Але гаспадыня на дзіва сама захацела прадоўжыць гаворку.— Лепей ужо ты заставайся тут,— сказала яна без сарамлівай умоўнасці.

— Не, я павінен ісці,— усміхнуўся ён.

Яна падумала.

— Куды цяпер ісці можна?

— Дарог заўсёды багата,— няпэўна адказаў Чубар.— Куды хочаш, туды і ідзі.

— Але ж на гэтых дарогах цяпер неспакойна.

— Так, неспакойна.

— Тады лепей пачакаць тут, пакуль не ўляжацца гэта вайна. Не хочаш у хаце, можна знайсці ўтульнае

месца ў лесе. А я да цябе прыходзіць буду. Хоць у вёсцы таксама можна перачакаць. Бачыш, лес адразу за хатай... Уцячы паспееш, калі немцы раптам заявяцца.

— Не, не ў гэтым справа...

— У мяне на сталі сена ёсць, калі ў хаце не хочаш.

— Не, я не пра тое.

Чубар ажно дзіву даваўся, як лёгка было гаварыць з ёй, здавалася, пра самыя складаныя рэчы. Галоўнае, не трэба было нічога тлумачыць.

— Заб'юць цябе аднаго, калі будзеш гэтак бадзяцца,— уздыхнула яна.

— Чаму ты думаеш, што я адзін?

— О-о-о, мяне не падманеш!

Чубар апусціў галаву.

— Бачыш,— нібыта выкарыстала момант яна,— я нават не таюся ад цябе. Кажу ўсё, як ёсць. Дзіўна, але сёння на мяне быццам найшло што. Я ж ніколі не была яшчэ такая.

Чубар выцер аб чысты ручнік рукі, падзякаваў за абед.

— А цяпер трэба ісці,— сказаў ён: раптам яму стала невыносна сядзець у гэтай хаце.

— Ужо? — неяк адчужана спытала яна, ускінуўшы галаву.

— Ага.

Чубар падышоў да акна, глянуў на вуліцу. Скрозь было пуста.

— Значыць, не застанешся?

—Не.

Ён узяў вінтоўку, пайшоў да парога. Тады і яна падалася следам.

У сенцах Чубар спыніўся.

— А можа, пабудзеш хоць да вечара? — усё яшчэ не хацела расстацца яна са сваёй думкай.— Я падвезла б цябе куды трэба. Схадзіла б у Гарэлічы. Там у мяне брат брыгадзірам. Дык даў бы каня калгаснага, а я адвезла б цябе, раз ужо не можаш інакш.

Слухаючы, Чубар прыхінуўся плячом да драбінаў, што былі прыстаўлены да сцяны, каб лазіць на паддашак, з удзячнасцю ўзяў жанчыну за руку. Падаючыся наперад, тая сцепанулася ўся ад прайшоўшай па целе гарачай хвалі, і Чубар з пакутлівай выразнасцю ўявіў сабе, як зараз адчуе на твары яе стоенае, але трывожнае дыханне.

VIII

Нехта доўга соўгаўся за дзвярамі, шукаючы клямку ў хату, ажно ляскалі ў сенцах вёдры, што стаялі на лаўцы ўздоўж бакавой сцяны. Тады Зазыба памкнуўся чалавеку насустрач, расчыніў дзверы і, не чакаючы, пакуль той пераступіць парог, адступіў крокі на два на хату.

Увайшоў Мікіта Драніца.

Мікіта быў трохі выпіўшы і напускаў на сябе важны выгляд, але гэта яму не давалася: па-першае, постаццю ён для важнасці не выйшаў, а па-другое, вочы ў яго сёння бегалі так, нібыта ўранні яны сарваліся з цвіка, а ўвечары ніяк не маглі трапіць на свае ранейшае месца. Вялікі, як сплюснуты, Мікітаў твар ільсніўся; з правага вуха вытыркаліся пакручаныя ў кольцы рудыя валасы. Мікіта, як некалі і бацька яго, недачуваў на адно вуха, можа, таму і выраслі адтуль гэтыя валасы, але ў адрозненне ад бацькі сын доўга не прызнаваўся ў сваёй глухаце, хоць людзі ўсё роўна здагадваліся пра гэта: пры гаворцы Мікіта заўсёды цішэў, лаўчыўся падстаўляць чалавеку здаровае вуха. Але трэба аддаць яму належнае — у смешныя гісторыі, як гэта часта здараецца, Мікіта пакуль не пападаўся, неяк усё выкручваўся, быццам меў трайное чуццё.

— Як тэй таго,— кашлянуў Мікіта: у іх на дваіх, на Аксюту і на яго, было гэтае недарэчнае «як тэй таго».— Я к табе па справе, як тэй таго,— зноў кашлянуў Мікіта.

— Бачу.

Стаўшы спіной да Драніцы, Зазыба падкручваў кнот у пяцілінейнай лямпе, на якую пакуль хапала газы, скідаў нагар.

— Дык па справе я, як тэй таго,— у нерашучасці тым часам таптаўся ў парозе Мікіта.

— А хто цяпера так сабе ходзіць?

Язычок пабялелага полымя астаўся на кноце, і паламаны цень са столі Зазыбавай хаты пераскочыў на сцяну.

— Дак от...— Драніца ўжо выйшаў на сярэдзіну хаты, але па-ранейшаму ў ім нібыта захрасла што.

Зазыбу ад такой нерашучасці зрабілася смешна, і ён сказаў памяркоўна:

— Дак ці гавары ўжо адразу, ці сядай вон.— Гаспадар паказаў на ўслон.

Драніца паслухаўся і ўтрапёна сеў, заклапочана глянуўшы пад ногі сабе — ці не нанёс Марфе гразі з вуліцы.

Апрануты Мікіта быў па-восеньску: у доўгую, пашытую ў бабінавіцкага Шарэйкі, фуфайку зялёнага колеру, як з вайсковага. Фуфайка даставала яму трохі ніжэй каленяў, была з шырокім поясам, які трымаўся па баках на мацерчатых вушках. Бабінавіцкі Шарэйка багата каму да вайны шыў такія фуфайкі, і дзядзькі шыкавалі ў іх па той і па гэты бок Бесядзі. На шарэйкавы фуфайкі ў навакольных вёсках была ажно мода. Але на Драніцу адмысловая адзежына не ляжала, хутчэй вісела: усё Шарэйкава ўмельства гінула на ім як назнарок.

Зазыба акінуў Драніцу ўсмешлівым позіркам, успомніў, як гаварыў пра яго Парфён Вяршкоў, калі прыходзіў у той вечар.

Парфён нездарма нагадаў тады раённага ўпаўнаважанага па Верамейкаўскім сельсавеце Мяшкова. Сапраўды, Мяшкоў быў тым чалавекам, што паплаціўся-такі за сваю дружбу з Драніцам. Тады яны ехалі разам з мястэчка. Выклікалі ў Бабінавічы ўсё верамейкаўскае начальства — вядома, упаўнаважанага, таксама старшыню сельсавета Ягора Піліпчыкава і ўсіх старшынь калгасаў — на нейкую куставую нараду. Але так павялося ўжо — дзе начальства, там і Мікіта Драніца. Той раз ён таксама выдумаў сабе справу ў Бабінавічах: сталі гаварыць, што верамейкаўскі крамнік Даніла Боц намачыў назнарок соль — цяжэй будзе, і Мікіта доўга абураўся, пакуль жонка не дазволіла схадзіць па соль у сельпо, за сем кіламетраў. І вось Мікіта напакаваў важкую торбу, прынёс на горбе да вазоў і закапаў глыбей у сена, што было на санях упаўнаважанага. Мерзнуць у мястэчку яму давялося да самага вечара, калі пасля нарады сельсавецкія і калгасныя старшыні сабраліся ў сельпоўскай краме, балазе, на вуліцы стаялі калядныя марозы, якія нанач асабліва даймалі ў дарозе. Зазыба з Ягорам Піліпчыкавым паехалі з мястэчка адразу, адно пастаялі трохі са знаёмымі старшынямі на базарнай плошчы перад царквою — Зазыба наогул з маладых гадоў неахвочы быў да пітва, а Ягор Піліпчы-

каў у той дзень чамусьці спяшаўся дамоў. Найдаўжэй у мястэчку затрымаўся Мяшкоў. Да яго і далучыўся Мікіта Драніца. Мусіць, яны ў краме доўга адзін аднаго пераважыць не маглі, але каня пасля ўсё ж неяк здолелі выкіраваць за мястэчка і пусціць па наезджанай дарозе на Верамейкі. Конь у Мяшкова быў прывучаны да бабінавіцкай дарогі — упаўнаважаны нечага часта ездзіў з вёскі ў мястэчка, казалі, што ў яго там жыла братава ўдава, таму вазакі і апынуліся неўзабаве ў Верамейках, каля пажарнай, дзе ў прыбудове была сельсавецкая стайня. Абое яны былі моцна п'яныя і ляжалі ў абдымках адзін у аднаго на халодным сене. Лейцы былі завязаны зашмаргам на Мікітавай назе. Калі стары Ціток убачыў іх каля пажарнай, на дварэ ўжо быў глыбокі вечар; на ўсім, на сонных мужчынах, на кані, што прывёз іх у вёску па сваёй ахвоце, ляжаў іней. Ціток ажно злякаўся спярша — гэта ж такі мароз, магло ўсё здарыцца! — але пачуў, што людзі дыхаюць, замітусіўся каля саней. Першага ён завёз упаўнаважанага. Той кватараваў у Сілкі Хрупчыка, і Ціток разам з Сілкам аднеслі нерухомага Мяшкова ў хату, паклалі нераздзяванага на ложак. Лягчэй было з Мікітам Драніцай. Аксюта нібы адчувала што і выбегла за вароты адразу, як заскрыпелі пад вокнамі палазы. «У-у-у, заліў недзе зенкі, як тэй таго!» — яна дала мужу кухталя і сама, як ваўчыца якая, кінула яго на плечы сабе, патарабаніла ў хату. Здаволены, што гэтак развёз людзей на спачын, Ціток паехаў адганяць каня, які дрыжаў на марозе ўсёй скурай. І толькі на другі дзень, ужо ад людзей, стары пачуў, што Мікіта Драніца па дарозе з мястэчка ледзь не адкусіў упаўнаважанаму Мяшкову вуха. Мікіта заўсёды, як напіваўся, страшна скрыгатаў зубамі, тады нават жалезным чым разняць іх цяжка было. Але пра гэта ў Верамейках ведалі, і не знаходзілася дурняў падстаўляцца яму. Не ўбярогся адзін Мяшкоў. Калі яны ляжалі на возе ў абдымках, Драніца неяк дацягнуўся да ягонага вуха і пачаў жаваць. Ўратавала трохі Мяшкова тое, што вуха само выслізнула з зубоў. Назаўтра Мяшкову давялося паехаць у бальніцу, каб там палапілі вуха.

А верамейкаўцы паднялі смех — маўляў, Драніца пакваліўся на чужое вуха, бо думае сваё памяняць. Людскі смех, вядома, мае свае адмоўныя і станоўчыя

бакі, але Мяшкова праз той недарэчны выпадак неўзабаве забралі з Верамеек назад у Крутагор'е — упаўнаважаны гэтак нядобра скампраметаваў сябе.

Справа была даўняя, і пра яе цяпер успміналася без ранейшае прыкрасці. Зазыба мог пасведчыць і тады, і цяпер, што вельмі рады быў ад'езду з Верамеек Мяшкова як упаўнаважанага. Да ўпаўнаважаных (а іх вясковыя людзі таксама называлі начальнікамі) у забяседскіх калгасах былі прывычныя таксама, як паўсюдна. Нямала іх перабыло ў Верамейках за мінулыя гады. Але Зазыба з нейкага часу пачаў заўважаць, што паміж тымі ўпаўнаважанымі, якія прыязджалі ў вёску да калгасаў, і тымі, якіх накіроўвалі сюды пасля, было пэўнае адрозненне. Першыя ўпаўнаважаныя, амаль без выключэння, няблага ведалі вёску з яе людзьмі, мелі ці то агратэхнічную, ці то ветэрынарную адукацыю. Тым часам сярод пазнейшых упаўнаважаных былі ўжо людзі іншага тыпу — часам некаторыя з іх не мелі ніякага дачынення да сельскай гаспадаркі, працавалі да гэтага недзе звычайнымі сталаначальнікамі, можа, пісарчукамі, якія няздольныя былі ўжо з ранейшай здатнасцю трымаць аловак у пальцах.

Якраз тады вось пачаў гуляць па беларускіх вёсках вядомы жарт пра аднаго ўпаўнаважанага, які не мог адрозніць грэчкі ад лубіну...

Мяшкоў таксама належаў да так званага другога тыпу раённых упаўнаважаных. А Зазыба якраз лічыў, што зусім не блага было б, каб такія ўпаўнаважаныя падалей трымаліся ад калгасаў, бо ў адрозненне ад папярэдніх, якія не толькі выступалі на агульных сходах, але таксама давалі сялянам парады, вучылі мужыкоў, як весці гаспадарку па шляху «інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці», гэтыя ўжо лічылі патрэбным загадваць і кіраваць; тады добра, калі такі ўпаўнаважаны п'яніца альбо ціхі лайдак, якому абы грошы ў раёне плацілі, а калі раптам трапіцца заціяты дурань ці, яшчэ горай, шчыры недарэка?

Таму Дзяніс Зазыба нікольві не пашкадаваў тады, як ад'язджаў з Верамеек упаўнаважаны Мяшкоў...

Успамінаючы цяпер пра ўсё гэта, Зазыба падумаў таксама і яшчэ пра адно — гэта пра Мікітаву здатнасць сыходзіцца з новымі людзьмі, якім выпада-

ла доўга ці мала жыць у Верамейках, асабліва з тымі, што мелі дачыненне да ўлады. Удавалася яму амаль без перашкоды і напэўна «заводзіць дружбу», можа, якраз таму, што, апрача самаахвярнай гатоўнасці да паслуг — прынесці, падаць,— Мікіта яшчэ валодаў адчуваннем той невызначальнай адлегласці ў паводзінах, якая падабаецца багата каму і за якую часам шмат што даруецца. Усе ведалі Мікіту — яго неразборлівасць, перакідлівасць, і ніхто разам з тым не грэбаваў ім. Пакуль гаспадаром у Верамейках быў Чубар, Мікіта «вадзіў дружбу» з ім. Не стала Чубара — Мікіта выбраў сабе Брава-Жыватоўскага, які добраахвотна стаў у Верамейках паліцэйскім.

Зазыба цяпер бачыў Драніцу нібыта наскрозь. Ён здагадваўся, што той не так сабе прыйшоў сёння ў хату, што, няйначай, паслаў яго нечага сюды Брава-Жыватоўскі.

Тым часам Драніца і сапраўды меў пэўнае заданне. Брава-Жыватоўскі падгаварыў яго пайсці да Зазыбы і забраць ордэн Чырвонага Сцяга, маўляў, хопіць, параскашаваў Зазыба з прыгожай бляшкай.

— А як не захоча, як тэй таго? — муляўся нейкі час Драніца.

— Тады пагразі,— навучаў Брава-Жыватоўскі.

Але Драніцу ад гэтай прапановы моташна было.

— Ты ж паліцэйскі, а мне ён не аддасць вордзена, як тэй таго,— прабаваў выкруціцца з ласкотнага становішча Драніца: яму папраўдзе не хацелася ісці да Зазыбы з такім незвычайным даручэннем.— Мне яно, як кажуць, і не па кані і не па аглоблях,— даводзіў ён.— Трэба неяк па справядлівасці, як тэй таго, бо вордзен жа зарабіў на вайне Зазыба вон, а не мы з табой.

— Дзівак, але ж немцы і нам нешта могуць даць за такі ордэн. Гэта ж табе не абы-што. Некалі першы ордэн у Саветаў быў. Дык ці мала навошта ён немцам спатрэбіцца. Гэта як спраўны дакумент — пашпарт ці партыйны білет.

— Гм, а то яны самі парцейных бялетаў нарабіць не могуць! Бытта ў іх, як тэй таго, казённай паперы няма? Да і вордзен таксама няцяжка адліць. Для етага ж, як тэй таго, трэба толькі хвормачку мець.

— Могуць, але сапраўдныя дакументы альбо ардэны ім таксама патрэбны. Тут важна нумар даклад-

на ведаць. Тады нідзе не засыплешся. Адным словам, Мікіта, шкандыбай да Зазыбы, патрабуй ордэн. Ды не палохайся калі што. А я ўжо з Адольфам пагавару, як у Бабінавічах буду. Можа, яны і табе які медаль дадуць за гэта.

І вось Мікіта Драніца сядзеў на ўслоне ў Зазыбавай хаце і злаваў на самога сябе — яму б пачынаць размову пра ордэн адразу, як пераступіў парог, а ён даў сябе ўгаварыць і расселся, нібыта прыйшоў у госці...

Было ажно горача дыхаць.

Нарэшце Мікітава злосць перайшла мяжу, ён крутануў галавой:

— Дак ета я па справе, як тэй таго! Сказаў ужо!

Зазыба падбадзёрыў:

— Гавары, якая ў цябе справа?

— Вордзен твой патрэбен!

Зазыба ажно сцепануўся.

— Каму гэта ён спатрэбіўся? — як чужым голасам спытаў ён.

— Германцам.

— Германцы з табой гаварылі пра мой ордэн?

— Канешне, гаварылі! — Мікіта адчуў у сабе ўнутраную ўраўнаважанасць: Зазыба нечага не закрычаў на яго і не пагнаў з хаты.

— Не хлусі,— нібыта не паверыў гаспадар.

Тады Мікіта прызнаўся:

— Ета Брава-Жыватоўскі загадаў, як тэй таго...

— А ты і паслухаўся?

Сама па сабе гаворка пра ордэн у такім плане для Зазыбы не была надта нечаканай. Ён разумеў, што некалі — рана ці позна — яна павінна адбыцца.

Ордэн свой Зазыба схаваў яшчэ на тым тыдні ў маленькай кадушцы пад шулам, каля варот, і нават Марфе не сказаў пра гэта.

— Дак няма ў мяне ордэна ўжо! — зрабіў галузаваты твар Зазыба.

Драніца здзіўлена падняў галаву.

— Няма! — як у радасці кіўнуў Зазыба.

Драніца тупа глядзеў на Зазыбу.

— Здаў я свой ордэн у ваенкамат, Мікіта,— здзекліва растлумачыў Зазыба і паказаў абедзве рукі далонямі ўгару — маўляў, паглядзі — пуста.— Браў жа з сабой, калі ганяў калгасных кароў. Таксама насіў на грудзях. Як ні кажы, а з ордэнам чалавеку давер боль-

шы. А ў Хатынічах, як дазналіся, што я вяртаюся ў Верамейкі, пазвалі ў ваенкамат. Самога во адпусцілі, а ордэн, сказалі, каб здаў. Ну я і здаў. Так што позна твой Брава-Жыватоўскі спахапіўся. Каб былі тута Мікола Рацэеў ці Іван Хахол, дак і яны б не сталі хлусіць, сказалі б табе, што здаў я ордэн у Хатынічах. Вядома, цалей будзе.

Зазыба гаварыў з падробленым шкадаваннем у голасе, а па Мікітавым твары тым часам блукала паблажлівая ўсмешка — маўляў, ты, канечне, гавары сабе, а мы таксама не на адным гаросе раслі. Але вось Мікіта ўскочыў з услона, прабегся па хаце.

— Ты ета, Яўменавіч, як тэй таго, добра прыдумаў,— па-змоўшчыцку заўсміхаўся ён,— што здаў тама вордзен свой.— Мікіта ўжо разумеў, што Зазыбаў адказ ратаваў іх абодвух.— І сам цяпера, як тэй таго, непрыемнасці мець не будзеш, і мяне ад граху выслабаніў,— ён спыніўся насупраць Зазыбы, які стаяў, прыхінуўшыся да сцяны, і плаксівым голасам пачаў даводзіць: — Ты думаеш, я вельмі хацеў ісці з етым да цябе? Да яшчэ страшыць? Ета ўсё Брава-Жыватоўскі, як тэй таго! Ён і цяпера, можа, слухае, як мы тута...

— Няхай слухае,— усім голасам сказаў Зазыба.

Мікіта кінуў позірк на акно.

— Дак я перадам, як тэй таго,— таксама гучна сказаў Драніца,— што ты здаў вордзен!

— Так і перадай.

Бадай, гаворка паміж імі на гэтым магла скончыцца.

Мікітава шапка ляжала на ўслоне. Але ён не спяшаўся браць яе — адчуванне вінаватасці перад Зазыбам чамусьці затрымлівала яго ў хаце.

Як па-вясковаму, то Зазыбу варта было б усё ж патурыць Драніцу з хаты, аднак ён не рабіў гэтага, з аднаго боку, перасцярогу меў, каб не паставіць супраць сябе недарэку, які мог таксама балюча кусацца, а з другога, дык проста не хацелася заставацца аднаму на ўвесь вечар, бо Марфа яшчэ недзе гуляла на бабінах у Сахвеі Меляшонкавай. Да таго ж асабліва прыкрасці ці якой брыдкасці Зазыба не адчуваў да Мікіты, можа, таму, што ведаў наперад, на што здатны гэты чалавек: так вось амаль усе ў Верамейках паводзілі сябе ў адносінах з ім.

— Не спяшайся,— сказаў Зазыба Мікіту, калі той нарэшце сам адолеў сарамлівую нерашучасць і гатовы быў выскачыць за парог.— Яшчэ ж не так позна. Нават бабы маёй няма.

— А што мне ў цябе рабіць? — зноў пачаў рабіць важны выгляд Мікіта.— Я сваю справу зрабіў, як тэй таго, цяпера магу ісці.

— Да пачакай, пагаворым. Цяпера ж у вас з Брава-Жыватоўскім усе навіны.

— Чаму раптам у нас?

— Дак...

— Я па сабе, а Брава-Жыватоўскі па сабе. Я ж не паліцэйскі.

— Я і не сказаў, што ты паліцэйскі.

Зазыба яўна хацеў улашчыць Драніцу, але таксама давесці сваё.

— Вы ж цяпера з ім, як сябры-таварышы. Кажуць, нават разам хадзілі ў той дзень у мястэчка.

— Калі ета?

— Ну, як Брава-Жыватоўскі станавіўся паліцэйскім,— падказаў Зазыба.

— А-а-а, хадзілі, як тэй таго, тады хадзілі.

— Дак ты б расказаў, як яно было тама?

— Што мне расказваць. Я ж не сам хадзіў, як тэй таго. Ета ж мяне знарок браў туды Жыватоўшчык. Мовы іхняе не ведае, дак мяне, як тэй таго, браў.

— А-а-а, вон яно што-о-о,— усміхнуўся Зазыба.— Да ты сядай зноў, чаго стаяць?

— Мне трэба, як тэй таго, ужо ісці.

— Паспееш яшчэ. Нікуды не дзенецца твой Брава-Жыватоўскі... Нават калі пад акном стаіць.

— А чаму ета мой?

— Нешта ты адхрышчваешся сянні ад яго, бытта баішся чаго?

— Чаму ета баюся?

— Але самому, бачу, нічога ў мястэчку не перапала?

— Дак цяпера ж, як тэй таго, сяльпоўскія крамы не гандлююць.

— А нашы мужыкі спадзяваліся, што асэсарам вернешся з Бабінавіч.

— Навошта мне асэсар ваш,— як пра нешта самае звыклае, сказаў Драніца і пацініснуў плячамі.— Кажу,

як тэй таго, браў мяне Жыватоўшчык, каб памог яму гаварыць з немцамі!

Зазыба ўсміхнуўся.

— Але ж Брава-Жыватоўскі от...

— Я за яго не адказчык, як тэй таго. Мне самому трэба жыць,— нарэшце нібыта абурыўся Драніца.

Тады Зазыба зарагатаў.

— Але ж разумееш таксама!..

— Дак тута няма чаго, як тэй таго, разумець,— пахваліўся Драніца.

— Гэта добра, што так думаеш,— гулліва падміргнуў Зазыба: ён увесь час адчуваў сваю вышэйшасць над Мікітам.— А торбу дак не хапіла галавы прыхаваць добра!

— Якую торбу? — глянуў Мікіта пасалавелымі вачамі.

— А то сам не ведаеш?

Драніца пачаў хутка варочаць вачамі.

— Якую торбу? — ужо неяк па-сабачаму вякнуў ён.

— Падумай, дак успомніш.

— А-а-а, вон пра што ты, як тэй таго! — нарэшце прытворна сказаў Драніца.— Дак то...

— Да ўжо ж...

Сёння, бадай, і не варта было гаварыць, як хлапчукі адшукалі на Драніцавым гародзе торбу з паперамі, хапіла б аднаго, што Мікіта нібыта паверыў Зазыбавай выдумцы пра здадзены ордэн, але... чорт, як кажуць, цягнуў за язык.

— Я не вінавачу цябе,— гаварыў Зазыба,— што ты прымушаў хлапца пісаць пад дыктоўку пісьмы на нас, гэта на тваім сумленні, хоць, канешне, ніхто не спадзяваўся, але дзе твая галава была, калі ты хаваў тую торбу сярод белага дня?

Драніца па-ранейшаму плюскаў вачамі, але ўжо, напэўна, лавіў момант, каб неяк перапыніць Зазыбу.

Зазыба нарэшце ўзбурыўся:

— Дак яе ўвосень маглі нават свінні твае выкапаць лычамі.

— Я толькі даведаюся! — крычаў Драніца: па-першае, ён сапраўды вельмі абураны быў тым, што нехта выкапаў торбу з тымі паперамі, а па-другое, крыкам хацеў забараніць Зазыбу сарамаціць яго.— Дзе яна?

Зазыба здзівіўся, што Драніца ажно люты бывае ў злосці. Сказаў:

— У возеры мальцы затапілі.

Драніца недаверліва глянуў на Зазыбу, нагнуўшы галаву, падумаў.

— Не дай бог, як тэй таго, вернецца Шчамялёў,— закапыліў губу ён.— Пападзе вам тады.

— А больш, мусіць, табе,— з'едліва сказаў Зазыба.— Я ж здагадваюся, гэта ж ты пабег тады ў Крутагор'е да выпрасіў у кагосьці тама свае паперы. Але не думаю, каб табе сам Шчамялёў іх аддаваў. Можа, стораж які ці недарэка. Бо ты, няйначай, паабяцаў сам іх недзе спаліць. Да не спаліў, а закапаў. Так што табе і пападзе! — Ён падміргнуў Драніцу: — Дак, думаеш, Шчамялёў яшчэ вернецца?

Тады Драніца перасмыкнуў левай шчакой, падаўся да парога.

— Яшчэ ж усё можа быць, як тэй таго,— кінуў ён глуха адтуль.

— Во, во,— падхапіў Зазыба,— а ты ўжо новую дружбу займеў!

— Ты мяне не вучы,— зноў ачомаўся Драніца.— Лепей пра сябе думай, як тэй таго.— Ён павярнуўся, спытаў: — Дак што перадаць Брава-Жыватоўскаму пра твой вордзен?

— Тое і перадай, што пачуў.

— Значыць, ты здаў вордзен? — нібыта для сябе ўдакладніў Драніца.

— Здаў,— з прытворнаю абыякавасцю адказаў Зазыба.

— Дзе ета?

— У Хатынічах.

— Дзе ета Хатынічы?

— За Карачовам.

— Значыць, за Карачовам? Як ганяў туды кароў, як тэй таго? Далёка ета?

— Вёрст дзвесце будзе.

— Ага-а-а...

Драніца памуляўся яшчэ ў парозе, быццам прыгадваў, як гаспадар перад вялікай дарогай, ці ўсё неабходнае ўзяў, пасля нечага махнуў рукой і, не развітваючыся з Зазыбам, падаўся з хаты.

Зазыба паслухаў, пакуль заціхлі пад вокнамі Мікі-

тавы крокі, а тады тупнуў нагой і нібыта ўпершыню абурыўся:

— Цьфу, паганцы, ордэна ім захацелася!

Раптам з нейкім зусім новым і пякучым пачуццём пачало прыгадвацца тое, што, здавалася, станавілася ўжо гісторыяй і для яго.

Ордэн Чырвонага Сцяга Дзяніс Зазыба атрымаў з рук Сямёна Міхайлавіча Будзённага ў студзені месяцы 1921 года. Тады будзёнаўская конніца апынулася паблізу той мясцовасці, дзе гаспадарылі ўжо нейкі час махноўцы.

Але спярша Зазыба ўсё ж паваяваў у дывізіі Шчорса, дакладней — у брыгадзе бацькі Бажэнкі. Быў ён нават у ліку тых нямногіх, хто суправаджаў па чыгунцы атручанага, але яшчэ пакуль жывога легендарнага камбрыга.

За трохвосным салон-вагонам тады рухаліся дзве цяплушкі з паўротай узброеных кулямётамі таращчанцаў. То былі пераважна ветэраны брыгады. Разам з ветэранамі нёс і Зазыба апошні каравул на пляцоўках вагона, у якім везлі Бажэнку.

На станцыі Бярдзічаў атрымалі тэлеграму: «Кіеву пагражае небяспека наступлення Дзянікіна Кропка Вязіце Бажэнку Жытомір да мяне Кропка Шчорс».

Калі ў Жытоміры да Бажэнкі прыйшоў Шчорс, той адно сказаў:

— Мікола, мне дрэнна. Атруціла мяне контррэвалюцыя.— І панікнуў на плячо маладога начдзіва.

Ужо ўсе ведалі, што Бажэнку не багата заставалася жыць — дактары, якія сабраліся на кансіліум, вынеслі свой прысуд: «Цяжкі выпадак атручання, становішча безнадзейнае, дапамога спазнілася, да таго ж — хвораму пяцьдзесят шэсць гадоў».

Зазыбу прыйшло ў галаву, што тады Бажэнку было амаль столькі, колькі яму цяпер...

Цела памёршага Бажэнкі везлі па зялёным жытомірскім бульвары на артылерыйскім лафеце. Тым часам за горадам чуўся гул кананады.

Пасля расказвалі, што пятлюраўцы, якія ўварваліся ў Жытомір на другі дзень, зрабілі вялікі здзек з магілы адданага бальшавіка і славутага камандзіра...

Дывізія пачала адступаць па ўсім фронце. Багунцы, таращчанцы і ноўгарад-северцы не маглі стрымаць варожы націск: ад Луцка і Радзівілава наступалі часці

белапольскага корпуса генерала Галера, з паўднёвага захаду — пятлюраўцы, а на Кіеў імкліва рухаліся войскі генерала Брэдава.

Недалёка ад Палоннага, што за Шапятоўкай-Падольскай, Зазыба быў паранены: асколак ад снарада парваў яму правую лытку. Параненага Зазыбу павезлі сябры на бронецягніку ў Чуднава і паклалі там у шпіталь. Рана доўга гнаілася — не хацелі мускулы зрастацца, але пастунова жывое ў іх дало свой уток, і Зазыба пачаў хадзіць. Але да таращанцаў ужо не вярнуўся. Яго накіравалі ў Першую Конную кулямётчыкам на тачанку.

І вось аднаго разу махноўцы атакавалі будзёнаўскі раз'езд. Некалькі чырвоных коннікаў было забіта ў перастрэлцы. А Зазыбу махноўцы ўзялі жывым. Канвойны маховец пагнаў палоннага перад сабой, відаць, у штаб. Зазыба ў думках ужо развітваўся з жыццём. Але неспадзявана ім сустрэлася па дарозе бандыцкая тачанка, і канвойны загаварыўся з сябрукамі, забыўшыся на нейкі час пра палоннага. Тады Зазыба і рашыўся на подзвіг: як зглегдзець вокам, выхапіў у канвойнага шаблю і пачаў секчы ёю з усяго пляча махноўцаў — спярша распаласаваў свайго канвойнага, а тады адсек галовы і тым, што сядзелі на тачанцы. Махноўцы нават рэвальверы не паспелі выняць, не тое каб з кулямёта стрэліць.

Праз колькі дзён чырвоны камандарм прышпіліў да Зазыбавых грудзей ордэн Чырвонага Сцяга і прачытаў перад строем коннікаў такую пастанову: «Ад імя Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Саветаў рабочых, сялянскіх, чырвонаармейскіх і казацкіх дэпутатаў Расійскай Сацыялістычнай Федэратыўнай Савецкай Рэспублікі Рэвалюцыйны Ваенны савет 1-й Коннай Чырвонай Арміі на пасяджэнні 22 студзеня 1921 года пастанавіў: узнагародзіць ордэнам Чырвонага Сцяга чырвонаармейца 4-га палка асобнай кавалерыйскай брыгады,— і прозвішча адпаведна назваў, таксама імя, імя па бацьку,— за тое, што той, будучы захоплены белабандытамі ў палон, уцёк ад іх і захапіў тачанку з кулямётам».

Багата што, дужа багата мог прыгадаць сёння Зазыба...

Нарэшце ён адчыніў філёнкавыя дзверы ў тую хату, дзе сядзела за сталом Марыля і чытала нейкую кніжку, трымаючы аберуч.

— Мы табе не пашкодзілі сваім крыкам? — ціха гукнуў ён.

Дзяўчына павярнула галаву, усміхнулася:

— Не.

— Але ці не пара нам, дзеўка, падавацца ў мястэчка? А то ж я паабяцаў тваім... Дак цяпера во паспакайнела, здаецца. Можа, паедзем?

Зазыбу падалося раптам, што Марыля пасля ягоных слоў як насцярожылася — усмешку на яе прыгожым твары нібыта патушыла палахлівае здзіўленне...

Ужо быў недзе позні вечар.

У вокны, быццам чужая, паціху стукалася з палісадніка галінка, падобная на нейкую жывую істоту. Вецер, які парэдзіў, а затым размахаў па небе палягчэлыя хмары, страсаў дажджавыя кроплі.

Падсыхала, як не шэрхнучы, настылая зямля.

У горкім палыне за Зазыбавым дваром даспявала патрывожанае лета.

У тую ноч за возерам, на сухой імшары, неспадзявана затрубіў лось, б'ючы капытамі прымоўклую зямлю. Гэта быў першы выгнаны вайною лось, які прывандраваў сюды, за Бесядзь, аднекуль з далёкае Бярозаўскай пушчы.

— У-е-е-е-о-о-о...

Раней ласі яшчэ лічыліся гаспадарамі сярод звяроў і ў забяседскіх лясах. Магутныя, яны блукалі ў сваёй зацятай маўклівасці па звыклых, адным ім належачых сцежках, гладалі на маладых дрэвах кару, а калі наставаў час восеньскага гону, шалелі ад любоўнага непакою; рагалі тады выходзілі з чашчобы і падаваліся бліжэй да расцяробаў на пошукі пакорлівых ласіх, што таксама знемагалі ад любоўнай страсці — пры гэтым яны станавіліся яшчэ больш дужыя, глухія да небяспекі і небяспечныя самі.

Ласям было прывольна ў пракаветнай пушчы. Часам яны пераплывалі Бесядзь, і тады іх можна было бачыць каля вёсак, разам са свойскай жывёлай. Асабліва прываблівала сахатых да чалавечага жылля вясна, калі пачыналіся так званыя вандроўкі.

Але наставалі, як кажуць, благія часы. У шведскую вайну абедзве арміі — і шведская і руская, якія адну

восень манеўравалі таксама і паміж Сожам і Бесяддзю,— харчаваліся пераважна ласіным мясам. Тады забесядскія лясы недалічыліся багата сахатых. Вайсковыя каманды палявалі на іх скрозь, здабываючы танна мяса, за якое не трэба было плаціць ні крэйцара, ні рубля. У часе паўстання Вашчылы таксама шмат загінула гэтых насельнікаў пушчы. Радзівілавы уланы ганяліся за ласямі аднолькава, як і за паўстанцамі. У тыя гады ў еўрапейскіх краінах пайшла мода на ласіны — скураныя рэйтузы. Добрыя ласіны каштавалі вялікія грошы, і уланы, пільнуючы ў пушчы паўстанцаў (за кожнага злоўленага ці забітага Вашчылавага мужыка князь плаціў асобна), не забываліся пра ласіныя стаянкі. Для іх гэта быў промысел: адзін — на паўстанцаў, другі — на сахатых. Але больш за ўсё пагінула ласёў пасля, калі распрадаваліся каронныя землі. Тады мясцовыя паны — і бабінавіцкія, і белаглінаўскія, і тыя, што мелі маёнткі далей ад ракі,— заманьвалі да сябе замежных купцоў і прадавалі ім (самім жа некалі дасталіся амаль задарма) шчоглавыя сосны і таўшчэзныя дубы, пад якімі, можа, балявалі самі радзімічы. Шляхі зносін адсюль былі зручныя: па Бесядзі павязаны ў плыты лес трапляў поўнай вадою ў Сож, адтуль па Дняпры — у Прыпяць. Прагныя купцы пляжылі забесядскую пушчу не адзін і не два гады, пакуль не выклеймавалі самае лепшае, што прыгодна было для прамысловага ўжытку. На вызваленых дзялянках пачалі будавацца сяляне — спярша беглыя, прыгонныя бабінавіцкіх і белаглінаўскіх паноў, асабліва пасля паўстання ў Крычаўскім старостве, калі багата хто ратаваўся ад уланаў; затым настаў час, што паны прымусам пачалі перасяляць за Бесядзь мужыкоў, каб тыя пашыралі панскія землі. Пастунова чалавек сам станавіўся гаспадаром у пушчы. Ласі, ратуючыся ад яго, падаваліся на балотныя выспы. Дзякуючы доўгім нагам, рассунутым капытам, яны маглі лёгка трымацца на купінах, а там, дзе перашкаджала багна, прабірацца паўзком. Але і на балотных астравах нядаўнія гаспадары пушчы не знайшлі сабе надоўга спакою...

Здарылася так, што менш як за дзве сотні гадоў сахатыя пераваліся за Бесяддзю цалкам — адны былі панішчаны, а другія па сваёй ахвоце пакінулі няўтульныя мясціны. Пастунова пазарасталі за імі патаемныя

сцежкі; больш ніхто не знаходзіў на расцяробках, пасля восеньскага гону, цяжкія ласіныя рогі. Здавалася, ужо ніколі сахатыя не вернуцца за Бесядзь.

І вось у жнівеньскую ноч сорак першага года зноў затрубіў непадалёку ад Верамеек лось.

— У-е-е-е-о-о-о...

Аслаблены адлегласцю, ласіны рык быў падобны на глухі стогн. Ласі пачынаюць трубіць звычайна ў канцы верасня. Менавіта тады ў іх пачынаецца восеньскі гон. І першая падае голас ласіха.

— У-е-е-е-е....

Але гэта была не ласіха. Гэта быў лось. Вялікі і гарбаносы, ён стаяў цяпер на імшары, і ў начным лесе выступалі над ім шырокія, на сем вырастаў (па адным на кожны год) рогі. На кароткай шыі, якая пераходзіла адразу ў мускулы, дзе хавалася ўся ягоная сіла, вісела доўгай барадой завушніца.

Побач струніла ножкамі ласянё — маўклівае і насцярожанае.

Лось падаваў голас не дужа часта, быццам слухаў пасля сябе ці чакаў, што нехта абавязкова адзавецца на яго.

Пакуль трапіць сюды, на гэту імшару, была пройдзена доўгая і небяспечная дарога. Яна стаяла ажно ўваччу.

Адбылося ўсё неспадзявана.

Недзе пасярод гарачага дня, калі ва ўсе вочы глядзела ліпеньскае сонца і не было ратунку ад сляпнёў нават у пушчы, сахаты патупаў да ракі. Рака была шырокая, з вялікімі, нібыта азёры, затокамі, па берагах якіх рос паміж асакі недаўгавечны дзягіль. На вадзе ўжо амаль цэлае лета сушыліся белыя і жоўтыя гарлачыкі, якія пахлі яму пратухлай рыбай. Здавалася, яны былі невынішчальныя тут — не паспявалі адны адцвісці і асыпацца, як распускаліся новыя. Кожны раз у затоках сахаты бачыў побач з прыгожымі гарлачыкамі на круглым лісці зялёных, з вырачанымі вачамі жаб. Даволі было падысці да вады, як жабы спалохана саскоквалі з плыткага лісця, са звонам бултыхаліся ў ваду, быццам хто кідаў з берага невялікія дзічы.

Сахаты нарадзіўся ў гэтай пушчы. Выхадзіў яе скрозь. Як свае, ведаў і затокі на лузе. У адной, напрыклад, расла вадзяная бульба, і ён ласаваўся ёю,

хоць дзеля гэтага даводзілася ныраць аж на самае дно. Сёння сахаты таксама збіраўся ласавацца бульбай; да таго ж, у затоцы можна было ўратавацца ад назойлівых сляпнёў, таму ён абмінуў паляну, дзе рос бружмель, і па дарозе — па дзвюх ледзь прыкметных у траве каляінах — прайшоў з апушчанай галавой да паваротκі, што вяла праз луг да высокага карункавага моста на рацэ. Неўзабаве пачуў наперадзе незнаёмы пах гары і яшчэ нечага нязвыклага. Сахаты пастаяў на зацененай дрэвамі дарозе, панюхаў густое паветра і рушыў далей, пагарджаючы небяспекай.

Людзей ён убачыў на другой паляне, непадалёку ад моста. Ускрай паляны стаялі грузавікі — яны былі прыхаваны прывялым галлём, нібыта таксама ратаваліся ад сляпнёў. Пасярод паляны глядзелі ў неба гарматы. Людзі перамаўляліся між сабой, рабілі нешта каля машын і зусім не зважалі на сахатага, які стаяў на галым месцы і ў здзіўленні пазіраў на ўсё, што адбывалася вакол. Але аднекуль з гары, нават вышэй з-за дрэў, раптам пачулася басавітае гудзенне, падобнае спярша на знаёмы лугавы зык. Паступова яно вырастала. Людзі пачулі яго і адразу кінуліся да гармат. Не паспеў сахаты глянуць на неба, як у тым баку, дзе вісеў над ракой мост, грымнула нешта на ўсю моц, ажно скаланулася на многа кіламетраў пушча. Тады бабахнулі адна за адной гарматы на паляне, шуганулі ў неба чырвоным полымем. Лось ад нечаканасці ажно прысеў на заднія ногі і праз момант скочыў наперад, цаляючы паміж гармат, што выкідвалі з жэрлаў агонь з дымам, ад якога не стала чым дыхаць. Гэта нагадвала сабой навальніцу, але пры навальніцы ўсё ж было спакайней, бо не калаціліся так адразу зямля і неба. На шляху былі густыя зараслі, і сахаты, ломячы іх, рынуўся напрасткі — у ім цяпер нібыта пабольшала моцы. Хоць і бег ён стрымгалоў, але на лузе апынуўся ўжо тады, як самалёты, падзяліўшыся на дзве групы, рабілі апошні заход на мост — адна група, летакоў шэсць, спрабавала скінуць бомбы на мост, а другая, трохі большая, цаляла па той паляне, адкуль стралялі па іх гарматы. За ракой быў працяг пушчы, і сахаты кінуўся ў ваду яшчэ са страху, пераплыў самую быстрыню і выскачыў на другі бераг. Вочы яго ашалела кружыліся, зыркалі скрозь крывавы туман вакол. Але па гэты бок ракі быў ужо другі свет, прынамсі, не бу-

халі, скаланаючы зямлю, бомбы. А неўзабаве і наогул стала ціха. Толькі яшчэ недзе запознена і зусім не страшна паліла ў неба хуткастрэльная гармата. Можна было вяртацца назад за раку, на знаёмыя тамашнія сцежкі, але сахаты не спяшаўся. Пасля перажытага гэтак нечакана страху ён нібыта растраціў сваю звярыную здольнасць рэагаваць на знешнія праявы.

Як зайсці сонцу, яшчэ два разы прыляталі самалёты, і столькі ж разоў абрыналася на мост і на зямлю гарачае пекла. І кожны раз гэта адпуджвала сахатага ад ракі. Нарэшце ў яго і зусім не стала ахвоты вяртацца дамоў. Абначыўся ён у незнаёмым, затое спакойным месцы — на круглым расцяробе, дзе была мяккая трава.

Не пасмеў сахаты пераплысці раку і на другі дзень, бо зноў прыляталі самалёты, а калі надумаў паспрабаваць шчасця на трэці, стала позна — крокаў за паўтараста ад берага, мусіць, за адну ноч (удзень дакладна не было іх) з'явіліся акопы. Гулі аўтамашыны. Як і на той паляне, што за ракой, зноў было поўна людзей. Але цяпер сахаты не падыходзіў да іх блізка. Страх трымаў яго на адлегласці.

На пяты дзень сахаты неспадзявана сустрэў маладую ласіху з ласянём. Яны таксама ўцяклі сюды ў той дзень, калі наляцелі самалёты на мост. Побач з іхняй стаянкай у балоце разарвалася бомба. Асколкамі быў забіты стары, але яшчэ дужы лось, які неадступна хадзіў за ласіхаю з самае восені.

У лася яшчэ пакуль не ўзнікла пачуццё стаднасці, але адзінота ў гэтай калатэчы зрабіла звера падатлівым, і ён адразу далучыўся да ласіхі з яе малым, больш таго, узяў на сябе клопат апекаваць над імі. Першае, што зрабіў сахаты пасля сустрэчы, гэта адвёў ласіху падалей ад небяспечнага ўзлесся, на верасы, куды, здавалася, не павінны былі ўжо дасягаць людзі са сваім грымотным агнём. Але дарэмна ён спадзяваўся. Як толькі пачаліся баі, снарады сталі залятаць і на верасы. Тады сахаты вырашыў канчаткова пакінуць пушчу. Амаль без спачыну яны ішлі першы дзень, пасля другі, нарэшце перайшлі шашу, але грукат, які пачаўся каля ракі, усё не сціхаў, нібыта гнаўся за імі. І кожны раз, як узыходзіла нанава сонца, яны бачылі яго па левы бок ад сябе. Нарэшце настаў час, калі здалося, што самае жахлівае засталося ззаду — у нава-

коллі неспадзявана заціхла, і толькі ў небе калі-нікалі пралятаілі самалёты, але цяпер яны гулі высока.

Няшчасце здарылася на лясной дарозе... Як і заўсёды, першы на яе ступіў сахаты. Ён ужо быў, здаецца, на сярэдзіне, калі ўбачыў чалавека ў шэрай касцы, з чорным аўтаматам. Чалавек таксама заўважыў яго, на нейкі момант ажно збянтэжыўся ад нечаканасці, але хутка спахапіўся і стаў цэліцца. Тады сахаты напружыніўся ўвесь і скочыў цераз канаву на другі бок дарогі. За ім кінулася ласіха. Але адбегчыся ёй перашкодзіла ласянё. Яно раптам забавілася на дарозе. Ласіха адчула гэта, спынілася. Тады і пачулася траскучая чарга. Амаль усе кулі, выпушчаныя з аўтамата, трапілі па цэлі. З гарачкі ласіха яшчэ зрабіла некалькі вялікіх скачкоў, але не ўтрымалася на нагах, павалілася на баравы пясок у сасонніку, які засціў дарогу.

Сахаты перамог страх даволі хутка, але спазніўся. Ласіха была нежывая. У раскрытых вачах яе застыла жахлівая пустата.

Над забітай стаяла ласянё. Яно, можа, нават не разумела яшчэ, што здарылася.

І вось сахаты прывёў ласянё сюды, за Бесядзь...

IX

Зазыбава Марфа расчыніла на два бакі вароты, адкінула на загавальню дошку, каб можна было праехаць на запрэжаным кані, і заклапочана пабегла ў хату затуляць засланку.

Зазыба такі рашыўся ехаць у мястэчка.

Быў вялікі спас — дзевятнаццатага жніўня. Пры немцах у бабінавіцкай царкве ўжо ішла служба, і сёння ў мястэчка з Верамеек падаваўся не адзін Зазыба: набожныя вясковыя бабы недзе былі са сваімі кошыкамі — бралі свянціць яблыкі — за Бесяддзю.

Сёння першы раз за колькі гадоў было чуваць у Верамейках, як званілі на бабінавіцкай царкве званы. І слухаць іх павыходзіў багата хто з вёскі. Спярша верамейкаўцы падумалі, што гэта далятаў з-за Бесядзі нейкі іншы гук, можа, таксама выкліканы вайной, бо нязвычна ўжо ім было чуць царкоўны звон, урэшце, яны адвыклі ад яго, а тады бабы ды старыя дзядзькі вырашылі ўсё ж — няйначай, зазванілі ў мястэчку да

ютрані. Розныя па тоне званы, бы перагукваючыся ды даганяючы адзін аднаго, зліваліся часам у роўны гул, хоць і не надта стройны, але музычны. Аднак адзін звон, на нізкай ноце, часцей за ўсё нібыта пазніўся, і гук яго вылучаўся сярод іншых неяк нечакана і вельмі журботна.

Зазыба таксама не адзін раз чуў з Бабінавіч «благавест». У ім заўсёды нешта як жывое. Ці то здаралася гэта надвечар, у вялікі пост, калі і неба, і снег рабіліся амаль аднолькавага колеру, ці то пачыналася раным-рана напрадвесні, калі выходзіла з берагоў і шырока разлівалася Бесядзь, але кожны раз, як толькі чулася першае бомканне званоў, усю яго істоту запаўняла зусім новае пачуццё, якое праганяла некуды будзённы клопат і ўсё іншае, чым жыў ён у той момант.

Сёння Зазыба таксама пачуў далёкую, featурознагалосую і нечаканую гамонку званоў і неяк міжволі сіліўся разгадаць яе; яму нечага здавалася, што гэта адным часам і мінулае, патрывожанае імі, і будучае, пра якое нельга было пакуль даведацца, уставалі і напаміналі аб сабе.

...Пасярод Зазыбавага двара стаяў, запрэжаны ў калёсы на жалезным ходу, буланы конь — з тых, што пакінулі калгасу ўзамен артылерысты. Конь быў раскаваны і не кульгаў. Ён стрыг вушамі, пазіраў на сябе ў зацененае акно Зазыбавай хаты. Марыльчыны рэчы ляжалі на возе, прыхаваныя травой з-пад касы, а сама дзяўчына перад дарогай поўная была непакою. Ужо з самага рання яна хапалася за ўсё — і хацела пасабіць у хаце гаспадыні, якая таксама затужыла перад расстаннем, і бралася прагнаць у статак карову. Але Зазыба па-бацькоўску папракнуў:

— Ты глядзела б лепей за сваім, каб усё парадкам выйшла. Не забудзься чаго...

Марыля тады сунялася трохі, але непакой не прайшоў. Цяпер ён быў увесь у яе вачах.

Не дзіва, што дзяўчына хвалявалася перад паездкай. Для яе Бабінавічы былі незнаёмым мястэчкам, якое бачыць давялося адно на карце. Мястэчка стаяла на вялікай дарозе, якая ў вайну зрабілася стратэгічнай, і ёй, армейскай разведчыцы, выпадала цяпер не толькі жыць у гэтым мястэчку, але таксама выконваць адказныя заданні камандавання. Пакуль фронт стаяў непадалёку, кіламетраў за шэсцьдзесят, а месцамі на-

ват бліжэй, гэта мела асаблівае значэнне, бо праз Бабінавічы рухаліся тыя матарызаваныя часці, якія разам з танкавай групай былі павернуты за Крычавам на паўднёвы напрамак.

Для разведкі, на думку армейскага камандавання, Марыля мела дзве перавагі — прыгажосць, якая магла спрыяць у небяспечнай рабоце, і веданне нямецкай мовы. Гэта і вырашыла справу, калі ў штабе 13-й арміі абмяркоўвалася пытанне, каго пакінуць у Бабінавічах. Дзейнічаць Марыля павінна была адна (групу ў невялікім мястэчку не адважваліся пакідаць) і пад сваім сапраўдным прозвішчам. Ёй амаль нічога непатрэбна было выдумляць у легенду — яна і сапраўды нарадзілася ў вялікім рабочым пасёлку, што за Тулай, але вучылася ў Беларусі; як пачаліся масавыя налёты нямецкай авіяцыі на прыдняпроўскі горад, дзяўчына, разам з іншымі, падалася на ўсход — яна ўцякала ад немцаў дамоў. Але не паспела. За выключэннем гэтага — «не паспела», такім чынам, усё было праўдай. І тым не менш вопыту разведчыцы Марыля не мела: адно скончыла кароткатэрміновыя курсы пры штабе па рабоце на рацыі ды пазнаёмілася ў агульных рысах з прынцыпамі вядзення армейскай разведкі.

Спярша, калі непадалёк ад Крутагор'я, у Клімавіцкай Родні, яшчэ стаяў штаб 13-й арміі, было намеркавана накіраваць Марылю адразу ў мястэчка. Але хтосьці з палітупраўлення арміі, можа, сам брыгадны камісар Крайноў, параіў разведаддзелу звязацца з Крутагорскім райкомам партыі, і Пракоп Маштакоў прапанаваў тады зрабіць іначай. Уладкаваць Марылю ў мястэчка павінны былі староннія людзі — альбо кулігаеўскі Сідар Раўнягін, альбо верамейкаўскі намеснік старшыні калгаса Дзяніс Зазыба. Вайскоўцы нечакана спынілі свой выбар на апошнім. Тады і паклікалі Зазыбу ў Кулігаеўку да Сідара Раўнягіна.

Зазыба браўся за даручэнне з вялікім запасам спакою — ён, вядома, яшчэ ў той дзень, як хадзіў у Кулігаеўку і гаварыў з Пракопам Маштаковым, зразумеў, што можна нават за адно знаёмства з Марыляй паплаціцца жыццём у немцаў. Але разумеў ён і тое, што цяпер ад кожнага, хто меў сумленне і ўсведамляў сваю адказнасць перад краінай, патрабавалася не толькі намаганне фізічных і духоўных сіл — бадай, найважней было падрыхтавацца ахвяраваць сабой. З адным За-

зыба ніяк не мог пагадзіцца — гэта чаму раптам першая ў ахвяру сябе павінна была прынесці Марыля! Ажно крыўдна было за дзяўчыну — у Верамейках каторы дзень вольна жылі мужчыны-дэзерціры, той жа Раман Сёмачкін, Брава-Жыватоўскі, а яна мусіла падавацца з вёскі і, вядома, не дзеля сённяшняга спаса. Крыўда гэтая мела пад сабой і іншы грунт, які таксама паддаваўся тлумачэнню. Датычылася гэта ўжо асабіста Зазыбы, дакладней кажучы, не самога Зазыбы, а яго жонкі, Марфы. У адрозненне ад мужа, Марфа паранейшаму нічога не ведала пра Марылю і тым больш не здагадвалася, таму ёй вельмі няўцям было, чаму дзяўчына павінна недзе шукаць сабе прытулку, калі можна пажыць у Верамейках. Сёння Марфа нават не вытрымала, сказала мужу, як той ішоў на ўсходзе сонца касіць траву на воз. Аднак дарэмна: Зазыба не стаў гаварыць з ёй пра гэта. І вось цяпер са шкадаваннем бачыў, як нудзілася Марфа.

Марыля тым часам нібыта не месцілася ў сабе, нечым, можа, сваім насцярожаным неспакоем, нагадвала птушку, якая кожную хвіліну магла паляцець. Яна нават прыбралася ў дарогу — на сукенку накінула адмысловую цёмна-зялёную кофтачку, якая, здавалася, павялічвала яшчэ зусім дзявочыя грудзі.

Зазыба агледзеў воз, сказаў:

— Я мяркую, пара нам...

Марфа быццам чакала гэтых слоў — памкнулася да Марылі, прытуліла на нейкі час да сябе, а тады пачала благаслаўляць. Марыля стаяла зусім ціхманая, прымала чужую ласку і чужое хваляванне, як і належыць чалавеку, які прыжыўся ў доме. Але не паспела Марфа схаваць па звычцы пад фартух свае пасінелыя рукі, як Марыля сама кінулася да яе, нібы да роднай.

Зазыба паглядзеў на расчуленых жанчын і сказаў грубавата:

— Ладна, сядай ужо!

Марыля адарвалася ад Марфы, ступіла на драўляную падножку і села на мяккую траву, засланую паласатай дзяругай.

Марфа сказала:

— З богам! — і пазначыла шчопацем правай рукі перад сабой крыж.

Тады Зазыба ўзяў за цуглі каня, вывеў за вароты.

— Зачыняйся тута,— кінуў ён жонцы.

Акаваныя колы адразу паехалі па тупкай сцежцы — загрукаталі раптам на ўвесь завулак. Зазыба прайшоўся трохі па завулку, пасля ўхапіўся рукамі за гнушку і, падскочыўшы па-маладому і неяк брыкліва, сеў на воз з другога боку.

Марыля азірнулася на Зазыбаў двор. Усё там — і хата з трохскатнай страхой з залобкам, і вароты, аздобленыя адмысловай ліштвой — здаліся ёй адным часам знаёмымі і незнаёмымі. Было такое ўражанне, нібыта яна цяпер пазнавала даўно забытае. Позірк нечага доўга затрымаўся на высокай вітцы, што вытыркалася над вільчыкам аўчарні, пасля скочыў на адкрыты з двух бакоў ганак, дашчаная стрэшка якога абапіралася на букатыя слупкі-балясіны. І толькі тады, як у поле зроку трапіўся пад вокнамі хаты разгалісты вяз, захаланула маладое сэрца — дрэва гэтае ўсе дні яна бачыла праз акно свайго свядомага пустэльніцтва... На ім ужо сядзела белабокая сарока і нібы тачыла нажы. Зазыба пачуў гэта, усміхнуўся:

— Гасцей во некалі накліча!

На прыбітай скацінай, калясьмі і людзьмі, а больш за ўсё гэтымі апошнімі дажджамі вясковай вуліцы мала што затрымлівала вока. Але каля хаты Парфёна Вяршкова давялося запыніцца, бо Парфён убачыў Зазыбу цераз плот і выйшаў на вуліцу, каб пераняць.

— Куды ета? — узяўся ён за гнушку.

— Да от, едзем,— няпэўна адказаў Зазыба.

— Да мястэчка ці далей?

— Да, мусіць, і ў мястэчка, а болей у Латоку. Трэба адвезці яе во.— Зазыба кіўнуў галавой на Марылю.

— Тады ўжо глядзі, каб Бабінавічы як не мінуць.

— Да ўжо ж...

— Даведайся тама...

Зазыба цярпліва слухаў.

— А то надвор'е бытта нядрэннае робіцца,— не забіраў рукі Парфён з гнушкі.

— Ага, выясняецца.

Марыля сядзела і слухала сялянскую гамонку. Ёй нечага смешна было, як перамаўляліся вясковыя дзядзькі: здаецца, абменьваліся яны словамі толькі з адной мэтай — каб не маўчаць пры сустрэчы. А ім — і Зазыбу, і Вяршкову — гэтай стрыножанай размовы, выходзіла, якраз хапала, каб зразумець адзін аднаго. Напаследак Вяршкоў прапанаваў:

— Можа, яблык возьмеш у дарогу?

— Дык гэта...— Зазыба пацісвуў плячамі.— Ці трэба?

Тады Вяршкоў паглядзеў на Марылю:

— Дак іх жа, ці шкода? Вон суччa ломіцца. Але як па сённяшнім часе, дак з яблыкамі акурат добра будзе ехацца.

— Спас...

— Згаджайцеся, Дзяніс Яўменавіч,— расцягваючы словы, папрасіла Марыля.

— Ну, калі ўжо не шкода, дак...— усміхнуўся Зазыба.

Яблыкі ў Вяршковых стаялі — дзеля спаса, як у нескупых гаспадароў — на ўслоне пасярод двара: два бульбовыя кашы — адзін з сыпкімі летнімі грушамі, а другі з чырванабокімі цітаўкамі.

Парфён узяў у абедзве рукі па кашы, прынёс хутка да воза і пасыпаў на траву ў задок — як не пароўну і яблыкаў, і груш.

— От,— сказаў ён.

Зазыба ляснуў па зямлі пугай.

— Дак паглядзі тама,— кінуў ім наўздагон Парфён Вяршкоў.

— Ладна.

Зялёнае разводдзе лясоў пачыналася адразу за Верамейкамі. Крайняя хата па гэты бок была Юхіма Кандрусевіча і стаяла трохі наводшыбе ад усёй вёскі, а стрэхі гаспадарчых прыбудоў хаваліся пад шатамі старых соснаў, што неяк уратаваліся ад неразборлівага тапара. Дарога паўз хату была пясчаная, ішла скрозь па глыбокіх каляінах, і Зазыба знарок не падганяў каня, але той па сваёй ахвоце трухаў, ёкаючы селязёнкай.

Цягнуў буланы воз з двума седакамі амаль без натугі, і Зазыбу адно непакоіла, што былі трохі каратkaватыя аглоблі ў калёсах — конь часам натыкаўся нагамі на пярэднюю падушку.

Глуха, зусім не парушаючы цішыні ў лесе, шумелі паабапал дарогі вялікія дрэвы, пераважна хвойнік, рэдка калі бярозы. Хоць птушак у лесе і паболела за лета, аднак іх спеў ужо не вызначаўся тым самазабыццём, якое бывае вясной, калі здаецца, што робіцца ўсё з заплюшчанымі вачамі і выліваецца за край.

У лесе было сыра і нават зябка. Сонца, якое косы-

мі промнямі ўжо высвеціла паміж дрэў навакольныя паляны, парослыя пажоўклай папараццю і кучаравым, амаль палеглым ягаднікам, праганяла з камарыных імшарын шэрае сутонне нядаўняй ночы. Пахла гнілымі грыбамі: каторы год, бывае, прамінае лета, ужо восень стане на дварэ, а чалавек нават вокам не пабачыць сапраўднага грыба — усё неяк сонца з дажджом не патрапяць у адно. Сёлета ж здарылася наадварот — грыбы ўзяліся рана, асабліва каласавікі, але не да іх было. Ягад таксама ў Верамейках не каштавалі, калі не лічыць тых суніц, што з'явіліся ў пачатку чэрвеня. І тым не менш было, што па ягады ў лес бегалі вясковыя дзяўчаты нават у ліпені — тады праз Верамейкі ішлі маршам ад чыгункі палкі кавалерыйскай групы Гарадавікова. І дзень, і два верамейкаўцы ўсёй вёскай стаялі на скрыжаванні дарог, пільнавалі чырвоных коннікаў — можа, раптам хто і свой трапіцца, а сарамяжлівыя дзяўчаты, трымаючы лазовыя кошыкі ў руках, частавалі запыленых хлопцаў набрынялымі кісласалодкімі малінамі. Тады і верамейкаўцы, і коннікі, здавалася, забыліся на вайну — усе жартавалі і смяяліся так, нібыта гэта праходзілі звычайныя вайсковыя манеўры. У тыя дні ў забесяддзі папраўдзе жылі вялікай надзеяй — коннікі Гарадавікова неслі з сабой адным часам і ўзрушэнне і заспакаенне: не верылася, што вораг здолее паставіць што-небудзь супраць гэтакай сілы!.. Між тым конніцу Гарадавікова фашысцкія самалёты пачалі нішчыць яшчэ на падыходзе да Сажа, і пра гэта ў Верамейках стала вядома неўзабаве, бо чуткам не доўга было ісці. Зноў Чырвоную Армію тут пабачылі, як ад Прапойска пачалі адступаць часці 13-й арміі. Усё гэта — і імклівы марш асобных палкоў кавалерыйскай групы Гарадавікова, і адступленне 13-й арміі — адбывалася ў межах аднаго, хоць і не старога каляндарнага месяца, але нечага здавалася, што цягнулася яно надзвычай доўга, можа, таму, што час раптам стаў успрымацца, як нешта амаль няўлоўнае і тым больш няпэўнае...

Паўз дарогі заўсёды сустракаюцца адметныя мясціны, якія з нечым звязаны ў чалавека ці проста выклікаюць цікавасць сваімі назвамі, часцей за ўсё дзіўнымі і незразумелымі — можна ў галаве паламаць усё, а да сэнсу не дабрацца. Напрыклад, за Верамейкамі, на адлегласці паўкіламетра, была Гогалева ніва — на-

ват не ўрочышча, якіх багата вакол, і не дзялянка, на якой спляжаны лес. Наадварот, там скрозь раслі дрэвы. Тым у большае здзіўленне ставіла кожнага назва — Гогалева ды яшчэ ніва: паспрабуй здагадайся, ці гэта пайшло ад залётнай птушкі, ці ад чалавека. Праўда, у Верамейках знайшоўся дзівак, той жа Хомка Берасцень, які даваў своеасаблівае тапанімічнае тлумачэнне. Маўляў, яшчэ за далёкім прыгонам, калі Расеяй правіла Кацярына-царыца, здаралася ехаць тут царскаму поезду з Пецярбурга ў Таўрыду, Кацярына спяшалася тады да графа Пацёмкіна. Аднак пісара свайго, па прозвішчы Гогаль, не магла ўзяць у дарогу, бо той хварэў нечага. Давялося яму, як ачуняў, даганяць царыцу ад самага Пецярбурга на тройцы казённых стаеннікаў. Калі верыць Хомку, то Гогаль дагнаў Кацярыну якраз за Верамейкамі, на гэтай дарозе, і яны сядзелі тады менавіта тут, пад гэтымі выносістымі дрэвамі, і займаліся... любошчамі. Адным словам, Хомка Берасцень у Верамейках быў не толькі хітры бастола!

У Зазыбы з Гогалевай нівай былі звязаны свае ўспаміны: заўсёды прыгадвалася, як некалі ехала з Бабінавіч па гэтай дарозе іхняе з Марфай вяселле — тады вясковыя хлопцы і маладыя дзядзькі перанялі тут «зайца»...

Дарога за нівай збочвала налева і вяла па сасновым жардзэўніку, які ажно кішэў насцярожлівымі сойкамі. Каля так званага Гарбатага мастка, што быў начыста разбураны, яна нібыта выпраўлялася. Масток гэты будаваўся на паўдарозе да Бесядзі, і ў Верамейках адлегласць паміж сваёй вёскай і Бабінавічамі дзялілі звычайна на чатыры адрэзкі: спярша да мастка, пасля да Бесядзі, затым да дубровы, што за ракой; апошні прамежак ляжаў на пясчаных узлобках — далей ужо вытыркаліся крыжыкі местачковай царквы; кожны прамежак расцягваўся больш як на паўтара кіламетра, а ўсёй дарогі да Бабінавіч было, па не зусім дакладным падліку, каля сямі кіламетраў.

За дажджы з дарогі пазмывала чалавечыя сляды. Але шырокія, аплылыя каляіны ўсё ж гаварылі аб тым, што нядаўна тут адбываўся вялікі рух. У калдобінах стаяла неўсмактаная вада. Была яна і на мастку, дакладней, на гаці, што замест бярвенчатага насцілу. Буланы нават не запыніўся перад мастком, адно рас-

плюхаў капытамі рудую ваду, абдаўшы ёю жалезны хадок. Дробныя камяні, амаль пыркі, заляцелі на воз, і Зазыбу, а болей Марылі, давялося счышчаць іх і з сябе, і з дзяругі, якой была заслана трава ў перадку.

Зазыба ехаў амаль безуважны да ўсяго, што абступала дарогу,— думкі варочаліся ў галаве так, як варочаюцца колы, калі патанаюць па калодкі ў пясок. Спярша яму зноў рупіла сённяшняя справа, праз якую давялося выбрацца, амаль сляпуючы, у мястэчка, а тады нечага прыгадалася размова з Мікітам Драніцам, калі той прыходзіў увечары па ордэн: у думках Зазыба ўжо здзекаваўся з Драніцы, які ўзяўся выконваць даручэнне Брава-Жыватоўскага. Але вось за мастком, можа, за паўтараста крокаў ад гаці, кінуліся раптам у вочы — і трэба было, як на тое, паглядзець збоч — на буйным, нібыта жоўтым пяску, што быў намыты ў невялікай седлавіне, незнаёмыя сляды. Яны нагадвалі каровіныя, але былі вузейшыя і выцягнутыя ўдоўжкі. Зазыба ведаў усіх насельнікаў тутэйшых лясоў, мог адрозніваць хоць якія сляды, аднак гэтакія, здаецца, бачыў упершыню. І ўжо зусім здзівіўся памёту, што застаўся каля дарогі,— акурат заечага, але чорнага і намнога буйнейшага; круглякі ляжалі тут не даўжэй як з начы, бо яшчэ быццам ільсніліся. Было б гэта іншым разам, ці хоць бы не сядзела на возе дзяўчына, Зазыба напэўна б спыніў каня, каб паглядзець.

Марыля тым часам нават не здагадвалася, што незнаёмыя сляды на дарозе маглі так зацікавіць Зазыбу — ёй было хораша ехаць праз лес, слухаць пошум дрэў і лавіць незразумелыя гукі, якія далятаді з нетраў. І яшчэ ёй карцела пачаць гаворку са сваім вазаком. Учора, калі прыходзіў у хату Мікіта Драніца, дзяўчына пачула ўсё ж праз філёнкавыя дзверы гаворку паміж вяскоўцамі, і яе ўразіла тады, што гаспадар меў урадавы ордэн. Дзіва, але якраз учора яна нібыта вінаватай адчула сябе, што амаль нічога не ведала пра Зазыбу — тады, у Кулігаеўцы, сакратар Крутагорскага райкома і маёр з разведаддзела арміі сказалі ёй пра яго ўсяго некалькі слоў: чалавек, маўляў, надзейны, можна спадзявацца цалкам. Калі знаёмілі іх, яна трохі прыгледзелася да Зазыбы — сапраўды, чалавек выклікаў да сябе давер адразу, хоць і меў нейкі быццам разгублены выгляд, а ягоную неразгаворлівасць (за

ўсю дарогу ад Кулігаеўкі да Верамеек Зазыба, здаецца, не сказаў слова, якое можна было б запомніць) яна стлумачыла сабе трыма акалічнасцямі: характарам, сялянскім паходжаннем і вайной. Пасля, калі яны жылі, як кажуць, пад адной страхой, Зазыба таксама пазбягаў размоў. Мусіць, не жадаў ён гаворкі і сёння.

І тым не менш Марыля адважылася загаварыць.

Яны пераехалі тады Бесядзь. Буланы, дробна ступаючы нагамі, узвёз іх на высокі бераг. Вачам расхінулася далячынь — за ракой патанаў у смузе крануты надыходзячай восенню забяседскі лес, па правы бок, паміж дубровай і ракой, што пакручастай бліскаўкай выгіналася ў шырокай лугавой пойме, выступалі з-за пагорка двары невялікай вёскі; па левы бок ляжала наўздзіў роўнае поле, аслоненае бярозавым бальшаком,— той самай гравійнай дарогай, што вяла ў Бабінавічы з Крутагор'я праз Белую Гліну, і толькі наперадзе неба засціў шырокі ўзлобак, за якім хавалася мястэчка. Над усім — над полем, над лесам, над пагоркамі — плыло спакойнае, але яшчэ па-летняму гарачае сонца.

Марыля намацала за сабой вялікі яблык, куснула самы чырвоны бок і зажмурыла вочы, быццам зрабілася даўка.

— Дзяніс Яўменавіч,— сказала яна нарэшце,— што я хачу спытаць. Па які гэта ордэн прыходзіў той чалавек учора?

— Мікіта?

— Мусіць.

— А-а-а,— усміхнуўся Зазыба.

— Я нават не чула дагэтуль, што вы маеце ордэн.

— Дак ці ж я таіўся калі са сваім ордэнам! — зноў усміхнуўся Зазыба, але ўжо з выразнай задаволенасцю.— Пра гэта ўсе ведаюць. Ордэн жа на грудзях носяць, каб відзён быў.

— А я вось не ведала.

— Не бачыла, таму і не ведала. Але пра ўсё ведаць не будзеш. Да і не трэба. Гэта нашы тута, свае, вясковыя справы.

Марыля спытала яшчэ:

— А які ордэн у вас, Дзяніс Яўменавіч?

— Да звычайны, наш.

— Вы ваявалі?

— А цяпер так выпадае, што чалавеку на яго жыц-

ці даводзіцца ажно некалькі разоў ваяваць. Нібыта хто разлічвае. Гэта ўжо на маім вяку каторая вайна.

— Раскажыце, Дзяніс Яўменавіч!

— А што гаварыць? На вайне як на вайне. Але тады мы хоць не адступалі так. Здаралася, што адступаць даводзілася, але так не адступалі.

Марыля не знайшлася, што адказаць,— нібыта яна больш за ўсіх была вінавата ў тым, што армія адступала,— і яны зноў паехалі моўчкі.

Неўзабаве дарога пачала спускацца ў нізіну. Трэба было на ўсякі выпадак прытрымліваць буланага, і Зазыба стаў патрохі напінаць лейцы. Але дарэмна — конь, мусіць, нямала пахадзіў у артылерыйскай вупражы і справу сваю ведаў; колы патраплялі якраз у каляіны, і калёсы каціліся нядрогка.

З дубровы, амаль напярэймы, выйшла нейкая жанчына з вялікім бярэмам дроў. Было відаць, што бралася яна ў мястэчка. Зазыба падагнаў каня. Каля дарогі жанчына спынілася — мусіць, памела надзею пад'ехаць на возе.

— Кладзі свае дровы,— сказаў тады Зазыба.

Ніколькі не марудзячы, жанчына павалакла схопленае вяроўкай галлё на воз. Была яна ў старэйшых ад Зазыбы гадах. Выгляд мела як зачуханы — пра такіх у вёсцы звычайна гавораць: забытая дзецьмі і богам. На Марылю яна не зважала, глядзела на аднаго Зазыбу, нібыта яшчэ не паверыла цалкам, што той сапраўды давязе яе да мястэчка.

Марыля пасунулася, даючы месца на возе. Жанчына паклала дровы якраз на яблыкі, а тады і сама села, не выпускаючы з рук канцы вяроўкі.

— Во павязло дак павязло,— сказала яна, азіраючыся.— І не ведаю ўжо, як дзякаваць буду.

— А што гэта на сабе? — спытаў Зазыба.

— Каня ж няма! — жанчына памаўчала і кінула быццам з дакорам:— А вы ўсё яшчэ ездзіце? І коні ў вас ёсць! Адкуль ета? Нібыта не пазнаю...

— З Верамеек.

— А-а-а,— паківала галавой жанчына,— дак у вас, можа, і германцаў яшчэ не было?

— Не было.

— Жывяцё-ё-ё ж тама ў лесе! — як пазайздросціла яна.

— А вы?

— Дак... Але немцы пакуль не чапаюць. Можа, і дарэмна толькі пужалі. Кажуць, не так чорт страшны, як яго малююць.

— Чорт ён і ёсць чорт,— не згадзіўся Зазыба.— Як прыгожа не малюй, усё роўна на чорта падобны будзе.

— Дак і папраўдзе,— зноў забубніла кабета, быццам не давярала, таму знарок пераконвала Зазыбу,— не чапаюць пакуль людзей. Усё засталося, як і раней.

— Ну, ну...

— Камендант, здаецца, трапіўся яшчэ талковы, от што я скажу. Надоечы ажно пабіў аднаго паліцая. Васіля Бутрамея. Ета ж як было. Прыйшоў ён да адной бабы ў Зялёнкавічах да і забраў мужыковыя боты. Няхай бы якія там другія, а то хромавыя. А баба вазьмі да і схадзі да каменданта. Дак Адольф і дапамог. Шонпалам ажно пабіў Бутрамея. Кажа, я з вас рускае свінства выб'ю. Ну, Бутрамей як адведаў шонпала, дак прынёс боты назад у хату.

Зазыба паглядзеў на Марылю і пакруціў галавой — маўляў, слухай, як бывае...

— Не, можа, й дарэмна гавораць так пра немцаў,— працягвала разважаць кабета,— распусты яны не пацерпяць...

— Дзяніс Яўменавіч, зірніце,— дакранулася рукой да Зазыбавага пляча ўстрывожаная раптам Марыля.

Зазыба павёў вачамі, глянуў перад сабой. На бальшаку, што быў ужо недалёка, стаялі паміж радамі пачарнелых з камлёў бяроз грузавыя аўтамашыны з накрытымі кузавамі. Калона, мусіць, спынілася даўно, бо немцы пахаджвалі паміж грузавікоў, як на вялікім прывале ці надоўга змушаным прыпынку. Зазыба адчуў, як задрыжалі ў яго рукі. Ён паспрабаваў сціснуць імі лейчыны, але дарэмна — рукі былі непаслухмяныя.

— Кхы, кхы,— з вялікім намаганнем выціснуў ён з сябе штосьці падобнае на кашаль.

— А бо-о-ожачка! — заварочалася на возе і кабета.

Палявая дарога, па якой яны ехалі паміж збажыны, перасякала бальшак якраз на тым месцы, дзе стаялі аўтамашыны. Нават перакрыжаванне было перагароджана.

— Ну, што будзем рабіць? — шапнуў Марылі Зазыба.

— Не ведаю.

Воз тым часам набліжаўся да бальшака.

Зазыба глядзеў на машыны, на ўзброеных салдат — ад хвалявання наперадзе ўсё нібыта расплывалася, на вочы напаўзаў амаль непраглядны туман.

Нарэшце буланы датупаў да бяроз у прысадзе і сам запыніўся, бачачы, што далей шлях перагароджаны.

Немцы таксама звярнулі ўвагу на фурманку. Колькі часу яны пазіралі на седакоў, а тады адзін пераскочыў казлом канаву і рушыў да воза. На твары яго не было ні асаблівай натужанасці, ні тым больш — усмешкі. Проста ім кіравала ў гэты момант абыякавая цікаўнасць, што выклікаецца звычайнай лянотай, адчуваннем вышэйшасці і бяздзейнасцю. «А ну-тка, падзіўлюся!» — падумаў недзе ён. Але ўбачыў прыгожую Марылю, і твар у яго адразу як запаліўся.

— О,— падняў ён у захапленні палец угору і, павярнуўшы галаву да грузавікоў, крыкнуў: — Ком маль шнэлер хэр! Прыма мэдэль! *

І тады маладыя і здаровыя немчыкі — у якога дык нават верхняя губа не паспела загрубець,— тупаючы цяжкімі ботамі, рынуліся, быццам спушчаныя з ланцуга, праз канаву да воза.

— Шёнэс мэдхен! Айн прахтшцюк! ** — намагаліся яны перакрычаць адзін аднаго.

Бачачы ўсё гэта, Марыля скрыжавала на сабе рукі, ухапілася пальцамі за плечы і пацiснула іх, як ад холаду.

Зазыба сядзеў наперадзе, яму не было відаць, што рабілася за спіной. Але здавалася, што там, няйначай, гарцавалі чэрці. Стаяў вэрхал, сыпаліся з усіх бакоў незразумелыя словы.

Марыля, вядома, чула, што крычалі ў гэтым вэрхале нямецкія салдаты, але яна не падавала выгляду, што ведае іхнюю мову, спрабавала перамагчы ў сабе ўзрушанасць і палахлівую збянтэжанасць, бо ёй патрэбна было мець сілы глядзець на ворагаў расплюшчанымі і наіўнымі вачамі.

— На вас дэн, грайф цу, Хайнрых,— хрыплаватым голасам казаў цыбаты немчык другому — таму, які першы падышоў да воза,— унд мах кайнэ умштэндэ.

---

* — Хутчэй, тут прыгожая дзяўчына! *(ням.)*

** — Дзяўчына, прыгожая дзяўчына! *(ням.)*

Хаст ду дас пюпхен альс эрстер гешнапт, зо шлепэ зі ін айнэ экэ. Дас мэдхен гэхёрт дыр аляйн, німанд комт дацвішэн. Абэр этвас вайтэр, дас німанд дых цу бэнайдэн хат. Ляс зі дых дортгут гэнісэн, дас зі зіх даран юбэр дас ганцэ лебен эрінэрт *.

І раптам нібыта ўпершыню ўгледзеў на возе местачковую кабету з вязанкай дроў: — Вас глёцст ду, альтэ хэксэ? — накінуўся ён на яе.— Гляўбст ду воль аўх айнэм гут шмэкен? Айнэм хундэ эер! ** — закрычаў ён і адным рухам скінуў на зямлю дровы, а тады пад рогат піхнуў у каршэль жанчыну.

Тая войкнула і, быццам вялікая птушка, скінутая з гнязда, закапашылася пад коламі, грабаючы па зямлі рукамі. Нарэшце дацягнулася да сваіх дроў і, ухапіўшыся за канец вяроўкі, павалакла іх на карачках па канаве, як падалей ад нячыстага месца.

— Матка рус! Матка рус! — сыта рагаталі наўздагон ёй салдаты, хапаючы з воза раскрытыя яблыкі.

І раптам усё ўгаманілася — да фурманкі падышоў афіцэр.

— Нун кайнэ ангст, майн шэцхен,— паднёс ён да брыва ў тонкіх скураных пальчатках руку.— Ды зольдатэн дэр румрайхэн армэе дэс гросэн фюрэрс... ***

Але скончыць напышлівую прамову яму не далі. На бальшаку пачуліся паспешлівыя каманды. Загурчэлі маторы. Салдаты кінуліся да грузавікоў і, чапляючыся за барты, пачалі памагаць адзін аднаму.

— Пардон, мадам,— ад нечаканасці перайшоў афіцэр на французскую мову і гарэзліва бліснуў прыжмуранымі вачамі.

Грузавікі на бальшаку нібыта зараўлі. Калона рушыла з месца.

Пакуль машыны адна за адной міналі скрыжаванне, Зазыба сядзеў на возе ў пакутлівым чаканні — яму чамусьці здавалася, што галоўнага яшчэ не адбылося і што нешта абавязкова павінна здарыцца...

---

* — Ну, што цырымонішся, Генрых... Раз першы агледзеў, то і валачы яе ў канаву. Дзеўка твая, і ніхто больш не мае на яе права. Але цягні яе падалей адсюль, каб не было хоць зайздросна. Ды пад хвост там, пад хвост ёй, каб запомніла на ўсё жыццё... *(ням.)*

** — А ты чаго талопіш вочы, старая карга? Думаеш, і ты каму патрэбна? Сабакам яе, сабакам! *(ням.)*

*** — Не палохайся, золатка... Салдаты доблеснай арміі вялікага фюрэра... *(ням.)*

З-пад тэнтаў на іх з Марыляй тупа глядзелі нямецкія ваякі.

Але вось ад'ехала ад скрыжавання апошняя машына, і тады Зазыба раптам не сваім голасам ціха засмяяўся.

— А тая,— сказаў ён кранаючы за лейцы каня,— думала, што адзін немец будзе падобны на ўсіх астатніх...

Кравец Шарэйка быў чалавек разумны і лічыўся адмысловым майстрам — пра яго ў Бабінавічах дасціпныя мужыкі, жартуючы, гаварылі, што ў галаве ў яго хапіла б розуму абдурыць, няйначай, двух яўрэяў.

Маладым хлопцам Шарэйка паехаў на шахты ў Юзаўку, але грошы не зарабіў: кавалкам пароды раструшчыла чалавеку левую нагу. У мястэчка давялося вяртацца пакалечаным. А ў мястэчку, як і ў вёсцы: чалавек без нагі — таксама не чалавек. Выратаваў у Бабінавічах Шарэйку местачковы кравец Гірша. Стары яўрэй нечага ўпадабаў хлопца і, каб той не прапаў праз сваё калецтва, узяўся навучыць рамяству. Больш таго, Гірша адзін час хацеў нават ажаніць яго на сваёй дачцэ Бейлі, але супраць паўстала, бадай, уся яўрэйская палавіна мястэчка. «Навошта нам чужая кроў?» Гірша смяяўся ў адказ — маўляў, яшчэ невядома, хто ў мястэчку гой, а хто не, усе ж яны — і дзеці яўрэяў, і дзеці беларусаў — аднолькава катаюцца на свіннях па выгане. Аднак Бейлю аддаў за сына мясцовага рымара. Тым часам з Шарэйкі зрабіў сапраўднага краўца. І калі стары яўрэй паміраў, Шарэйка меў уласную зінгераўскую машыну.

Ужо багата гадоў, як Шарэйка самастойна абшываў мястэчка і вакольныя вёскі. Кожны лічыў за гонар мець у яго заказ.

Зазыба таксама вадзіў дружбу з Шарэйкам: заўсёды, як выпадала бываць у мястэчку, шукаў прычыны наведацца да краўца. Але сёння Шарэйка вельмі здзівіўся, калі ўбачыў пад вокнамі Зазыбу. Таму яго як не вынесла з хаты на ганак, і ён, ляскаючы па двары нагой-дзеравяшкай, кінуўся расчыняць вароты.

— Заязджай, Зазыба, заязджай! — загаварыў Шарэйка з той паспешнасцю, якая бывае звычайна пасля доўгага чакання; і потым, калі Зазыба ўжо ставіў каня пад павець, Шарэйка таксама нечага празмерна міту-

сіўся, быццам у хаце сапраўды за сталом даўно сядзелі госці і затрымка была за адным Зазыбам; на сваёй дзеравяшцы ён як дарэмна мераў двор, кульгаючы з канца ў канец, і неўпапад засыпаў заезджага чалавека словамі.

Марыля сядзела на возе — яна адчувала сябе ніякавата ў прысутнасці краўца, да таго ж і Зазыба нічога не прадпрымаў, каб звярнуць на яе гаспадарову ўвагу. Яна адно паспела збольшага ўгледзецца ў краўца — той здаўся ёй чалавекам занадта знерваваным, а драўляная нага, прымацаваная сырамяцінамі вышэй калена, чамусьці выклікала ў яе ледзь не разгубленасць: Шарэйка нагадваў дзяўчыне аднаго з тых пакалечаных старцаў, якія да вайны хадзілі па міласці і пра якіх у народзе расказвалі розныя страшныя гісторыі.

Зазыба між тым вывеў каня з аглобляў, каб вальней было стаяць пад павеццю, і следам за гаспадаром падаўся на ганак, пасля — у хату: яны абодва быццам забыліся пра Марылю.

Будаваўся Шарэйка, калі ў яго ўжо былі сродкі. Хату — праўда, местачковыя людзі, у адрозненне ад вясковых сялян, хаты свае звычайна называлі дамамі — ён ставіў на так званыя дзве каморы, з прасторнымі сенцамі пасярэдзіне. У той час, ён, відаць, разлічваў на вялікую сям'ю. Але сям'і такой у Шарэйкі не атрымалася. Ужо колькі гадоў, як яны былі з Ганнай адны — сын ажаніўся рана, ці не ў васемнаццаць гадоў, да таго ж пайшоў жыць у хату да жончыных бацькоў. Спярша Шарэйка цешыў сябе, што ў сына проста памела верх маладая дурнота, якая, няйначай, мінецца, але паступова ўсё асталявалася, настаў час, калі і сын і бацька перасталі нават думаць пра гэта. Старэйшаму Шарэйку толькі іншым разам шкода было, што некалі, будуючы хату, на вялікае замахнуўся, бо тая камора, што была на правы бок ад сенцаў, стаяла пустая. Праўда, у мястэчку заўсёды знаходзіліся людзі, якім можна было здаць яе пад кватэру, але і гэтага Шарэйка не дазваляў сабе — не хацелася мець майстравому чалавеку кожны раз на двары чужога каго.

Зазыба акінуў вокам жылую палавіну — усё тут было, як і раней: ад печы да знадворнай сцяны ішла дашчаная перагародка, што датыкалася брыжом да паклеенай шпалерамі столі; за перагародкай, у сваю

чаргу, уся плошча была падзелена таксама на дзве часткі; такім чынам, гэтая палавіна Шарэйкавай хаты складалася з трох пакояў, адзін з якіх быў вялікі і доўгі, асветлены па сценах роўнымі вокнамі, а два астатнія — проста бакоўкі. Тут змяшчалася і ўся кравецкая гаспадарка, галоўным у якой была, вядома, швейная машына.

— Дзе ж твая Ганна? — спытаў Зазыба.

— Дак на сяло пайшла,— адказаў Шарэйка.

— У царкву?

— Кажу, на сяло.

— А я ўсё блытаю, дзе ў вас мястэчка само, а дзе сяло пачынаецца.

— Сяло — за мястэчкам,— усміхнуўся Шарэйка.

— А мы пра ўсіх вас — мястэчка да мястэчка...

— Мястэчка — ета во наша частка, каля царквы, а сяло за садам будзе. Дак мая Ганна, каб ведаў, пайшла на сяло. Трэба нявестку праведаць, дак пайшла. Перадавала тая ўчора праз людзей, што малая прыхварэла. А ў царкву яна ўжо хадзіла, да ютрані.

— А сын твой што?

— Дак што, таксама ваюе!

На стале, што быў паміж вокнаў, ляжала новае шытво: зажыўленая простай ніткай ватоўка і яшчэ нейкая адзежына, але гэтая ўжо з нямецкага сукна. Зазыба затрымаў позірк на адзежыне, і, можа, таму, што ў ягоных вачах узнікла здзіўленне, Шарэйка пасунуў шытво на край стала.

— Ты гэта не выпускаеш іголкі з рук і цяпера? — пацікавіўся, як паміж іншым, Зазыба.

Кравец памуляўся:

— Заказ... Трэба спяшацца, бо чалавек не наш. Паедзе скора.

— Ну, ну...

Зазыба падышоў да акна.

Шарэйкава хата стаяла так, што паўзверх стрэх было відаць царкву па самыя вокны на местачковай плошчы.

— Вайна вайной, а чалавеку тым часам жыць нечым трэба,— сказаў за спіной Шарэйка.— Яму не толькі гамаць, але і апранацца ў нешта патрэбна, каб не свяціць задам.

— Да ўжо ж...

— Дак я таму і не выпускаю, як ты кажаш, іголкі

з рук. Былі старыя заказы, а тута і новы падаспеў, ажно з германскага сукна.

— Некаму ж судобіла разжыцца!

— Не, ета іхняе. Афіцэр адзін прынёс. Абяцаў таксама заплаціць.— Шарэйка ўсміхнуўся, пасля зноў пачаў гаварыць, але ўжо нібыта адказваючы на нейкія свае думкі.— Яно, канешне, немец — вораг, і, як пісалі ў газетах, кожны бохан хлеба павінен разарвацца ў ягоных руках жалезнай бомбай, але ці пражывеш па-пісаным?

Зазыба пачакаў, а тады сказаў:

— Вы тута, як відаць, прызвычаіліся ўжо да немцаў. Да, мусіць, усе. Падвозіў сянні адну бабу, дак таксама ажно не магла нахваліцца камендантам.. Адольфам — ці як ён у вас?

— Дак ён не ў адных нас. Ён і ў вас. Верамейкі яму таксама падначалены.

— Але ці не рана пачалі вы яго хваліць? — паглядзеў на краўца Зазыба.

Той адчужана ўсміхнуўся.

— Галоўнае, каб не было позна. Але расказвай, што новага дзе, а то мы адразу неяк...

— Дак навіны ж у вас усе.

Шарэйка пастаяў задуманы.

— Канешне,— згадзіўся ён праз нейкі момант,— навін у нас па етым часе багата, але больш іх усё ж ідзе з Крутагор'я. Што ні кажы, а цэнтр ёсць цэнтрам.

— Я нават не ведаю, як яно цяпера — што цэнтр, а што не. І ці ёсць наогул райцэнтр? Можа, павятовым стаў? Мы тама сядзім, як у прыдусе — ці то ўжо высоўваць з паніўкі галаву, ці яшчэ пачакаць.

— Ты от кажаш, ці не зарана мы хвалім Адольфа? Але ці ведаеш ты, хто начальнікам паліцыі ў Крутагор'і стаў?

— Дык хто іх зразумее цяпера! — пацiснуў плячамі Зазыба.

— Ета праўда,— усміхнуўся Шарэйка.— Нават і ў галаву можа не прыйсці, калі падумаць. Помніш Рослаўцава?

— Таго, што быў дырэктарам маслазавода?

— Ага.

— Гм...

— Дак ён цяпера ў Крутагор'і і стаў начальнікам паліцыі, ці, як немцы называюць, начальнікам аховы

парадку. А мы за яго яшчэ ў мінулыя выбары галасавалі ў райсавет...

— І праўда — навіны,— заплюскаў вачамі, як ачмураны, Зазыба.— А можа, у яго ад нашых такое заданне было — стаць на высокую пасаду ў немцаў, каб памагаць пасля сваім?

— Каму ета сваім?

— Ну, нам во... Чырвонай Арміі...

— Етага я не ведаю, але для справы, бадай, лепей было б, каб Рослаўцаў не быў начальнікам паліцыі ў Крутагор'і. Яно вядома, ты хітры, але і немец не дужа дурны. Таму я і кажу. Цяпера то яшчэ нічога — адны вочы ад здзіўлення ў людзей лезуць на лоб, а калі раптам ён захоча і немцам паслужыць? Ці мала якая прычына знойдзецца? Ведаеш, як тады галовы пакоцяцца з плеч? Ён жа лепей за немцаў пра ўсё ў раёне ведае. І актывістаў, і...

— Ты думаеш, ён...

— Нічога я не думаю,— ужо са злосцю сказаў Шарэйка.— Я табе гавару, як яно ёсць ці можа быць. Некалі мой Гірша казаў — не думай, як думаеш, а думай, як давядзецца. Дарэчы, разумны чалавек быў. Дужа разумны.

— А я помню яго.

Шарэйка махнуў рукой:

— Пагары яны гарам і немцы, і начальнікі паліцыі іхнія, асабліва Рослаўцаў! Ты лепей скажы, які прымус зрушыў цябе ў такі час?

— Да ўжо і не ведаю, як пачынаць.

— Так жа сабе не паехаў бы.

— Дзяўчо во прывёз у мястэчка.

— А хто яна табе?

— Як табе сказаць...— Зазыба сабраў гармонікам лоб.— Трэба ўладжваць яе ў мястэчку.

Не дачакаўшыся ад Зазыбы пэўнага адказу, Шарэйка сказаў:

— У вас жа тама, сярод лесу, спакайней можна пражыць.

Зазыба зноў адвярнуўся да акна.

— Яна таксама во, як і ты, хоча папрацаваць на немцаў,— глуха сказаў ён.

Шарэйка апусціў плечы, памаўчаў у прыхаванай збянтэжанасці, а тады сказаў раптам:

— Гукні яе ў хату.

— Абыдземся пакуль,— буркнуў Зазыба.

— Але нешта я не разумею цябе, Дзяніс,— сказаў Шарэйка.

— А тута і разумець няма чаго,— паціснуў плячамі Зазыба.— Дзеўка хоча пасяліцца ў мястэчку. Ты ж сам казаў, вайна вайной, а чалавеку жыць трэба.

— Дак ета я казаў...

— А яна — тым больш, бо засталася адна. Бежанка. Шукае прыстанку во.

— Але чаму тады не прыстанак у Верамейках? — спытаў Шарэйка.

— Дак яна ж хоча і рабіць нешта, каб яшчэ карміцца!

Шарэйка пакруціў галавой і не ўхваліў:

— Раз ужо апекаваць над ёй недзе ўзяўся, то пракарміць мог таксама. У цябе ж, здаецца, ратоў небагата.

— А яна сама сабе гаспадыня!

Шарэйка пакутліва паморшчыў твар.

— Справа ваша,— сказаў ён.— Бачу, не хочаш адкрыцца мне. Але скажы, чаго мне ўсё ета каштаваць будзе? Ты ж, мусіць, хочаш, каб я заняўся яе ўладкаваннем?

І тут Зазыба не знайшоў, што адказаць: выходзіла, што ён не гатовы быў для такой размовы.

Тады Шарэйка пацёр далоняй няголены твар і загаварыў са злосцю, нібыта хацеў запалохаць Зазыбу:

— Тута сваіх дзевак даволі. З мокрымі хвастамі бегаюць. Яўрэйскія дамы, як тыя паехалі паперад арміі, амаль усе вольныя. У мястэчку застаўся адзін Восар, калі помніш, да яшчэ Іцкава жонка, таго Іцкі, што млынаром некалі быў у Прудкох. Дык сам Іцка памёр, а баба яго нямоглая.

— Але чаму яны засталіся? — каб неяк прытушыць Шарэйкаву гарачнасць, спытаў Зазыба.— Не ўзялі іх?

— Чаму так думаеш,— неяк гледзячы сабе пад ногі, нездаволена адказаў Шарэйка.— Іцкава жонка пабаялася ехаць хворая ў свет. У яе адзін страх другі пераборваў. Восар таксама на ладан дыша. Адным словам, у мястэчку засталіся толькі два старыя яўрэі. Астатнія паехалі некуды. А дамы іхнія цяпер пустыя стаяць. Афіцэры нямецкія тама балююць, калі якая часць праз мястэчка ідзе і спыняецца нанач. Тады яны

і шукаюць па мястэчку дзевак. Настаўніцы ж у мястэчку засталіся, да і ў бальніцы персаналу хапае. Ночы напралёт грамафоны ў яўрэйскіх дамах іграюць. А цяпера во твая бежанка далучыцца. З твару ж нічога, да ўсім, здаецца, выйшла. Так што... глядзі! Справа твая. Але калі сама дужа захацела, то я зраблю ласку — адвяду хоць зараз за пошту, няхай у Хоніным доме селіцца.

Шарэйка зачэпіста паглядзеў на Зазыбу, нібыта хацеў пераканацца, якое ўражанне зрабілі на таго яго-ныя словы. Ды па Зазыбу нельга было адгадаць што-небудзь: той умеў, калі гэта патрэбна было, не паказваць свайго ўнутранага ўзрушэння. Але вось ён імкліва адышоўся ад акна, сеў на крэсла, што стаяла амаль пасярод Шарэйкавай хаты. Непрыемна яму было весці з гаспадаром гэтакую размову — ведаў, што кравец нядобра цяпер думаў пра яго. І тым не менш пра тое, што Шарэйка нейкім чынам мог здагадвацца аб сапраўдным стане рэчаў, Зазыбу і ў галаву не прыходзіла: краўцовы словы, калі той пацікавіўся, чым можа абярнуцца для яго справа з уладкаваннем у мястэчку Марылі, можна было аднесці за кошт звычайнай мужыцкай цікаўнасці. Аднак якраз тады Зазыба па-сапраўднаму і адчуў усю недарэчнасць сваёй задумы — выходзіла, што ён свядома ўмешваў краўца ў небяспечную справу і нават не папярэджваў таго. Сумленне патрабавала расказаць Шарэйку пра ўсё, але Зазыба не меў права раскрываць тайну. Апраўдвала яго трохі тое, што ён і сам нічога толкам не ведаў. Цяпер ён сядзеў перад краўцом і адно стрымана дыхаў. Сорамна было таксама і за тое, што наогул неразумна павёў усю гаворку, амаль з парога накінуўся на чалавека, якога ён паважаў і ў якім меў цяпер вялікую патрэбу,— у кожным разе, ласкут нямецкага сукна не варты быў таго, каб псаваць настрой і самому сабе і гаспадару гэтай хаты, а тым больш кідаць цень на Марылю. Вядома, можна было яшчэ паправіць становішча, неяк вярнуцца да ранейшай шчырасці, якая заўсёды была паміж імі, але Зазыба ўжо не ў стане быў перавесці гаворку на іншыя рэйкі: сялянскае адчуванне сарамлівай вінаватасці вельмі прыгнятала чалавека.

Тым часам у хату неспадзявана зайшла гаспады-

ня — Шарэйкава жонка, прыбраная, няйначай, усё ж дзеля спаса.

— А я гадаю, хто ета да нас на кані,— сказала яна грудным голасам.— Што ж ета вы адну дзяўчыну пакінулі на двары?

— Ты і папраўдзе, Зазыба, пакліч яе,— пакруціў галавой гаспадар.— А то я нават не ведаю, як зваць яе. А Ганна тым часам на стол сабярэ. Абедаць хоць, можа, і рана, але ж некалі мой Гірша казаў — абед на абед не тое, што кій на кій.

— Твой Гірша, як бачу, на ўсё жыццё навуку табе даў,— усміхнуўся Зазыба і выйшаў на ганак, каб паклікаць Марылю.

За абедам Шарэйка сказаў жонцы:

— Можа, возьмем да сябе жыцельку во?

Ганна, якая па-жаночаму патрохі прыглядалася ўжо да незнаёмай дзяўчыны, паглядзела на мужа з насмешлівым недаверам. Тады Зазыба перахапіў гаворку.

— Няхай будзе так, як дамовіліся,— сказаў ён краўцу.— Тым больш што дамы ў мястэчку, як ты кажаш, без гаспадароў засталіся. Няхай займае каторы.

— Але ў цябе, Дзяніс, як я пагляжу, дак усё дужа проста выходзіць,— насмешліва пакруціў галавой Шарэйка.— Ці ж чалавеку для жыцця аднаго пустога дома хопіць? Нешта ж яшчэ і есці трэба будзе, таксама на чым спаць? Яўрэі ж свае пухавікі пабралі!

— А ў мяне грошы ёсць,— сказала тады першыя словы Марыля.

— Ета добра, што грошы,— нават не паглядзеў на яе гаспадар: яму нібыта сорамна было глядзець чаго на дзяўчыну,— але што яны цяпер будуць вартыя, грошы?

— На першым часе хапаць будзе таго, што дала Марфа,— сказаў Зазыба,— а тама неўзабаве яшчэ падкінем.

— Гаспадар — бацька,— сказаў Шарэйка і разважыў: — Урэшце, галодная да халодная не будзе.

Тым часам Ганна з неўразуменнем паглядзела на мужчын:

— І праўда, Дзяніс, чаму ўжо тады не ў нас?

Шарэйка крутануў галавой:

— Няхай робяць, як знаюць.

Тады Ганна зноў абвяла позіркам абаіх — ажно пацiснула плячамі.

— Як тама Давыдаўна твая? — спытала яна зусім пра іншае праз нейкі час.

— Жыве пакрысе-церусе,— адказаў з усмешкай Зазыба.

— Немцаў у вас няма?

— Пакуль, і праўда, выходзіць,— сказаў Зазыба,— што за лесам нас не відаць.

— Ета яны яшчэ не сабраліся да вас,— сказаў Шарэйка.

— Але паліцэйскага аднаго маем ужо.

— Затое ў нас іх цэлая плойма. Шлындаюць па мястэчку з вінтоўкамі, палохаюць баб. Але нібыта корм не той — усё нейкая чамяра сунецца ў паліцыю. Хоць бы адзін гожы чалавек папаўся, дак і то весялей было б.

— Нездарма кажуць: шляхі твае, гасподзь, няведамыя,— уздыхнула Шарэйкава жонка.

Сам Шарэйка на гэта ўсміхнуўся.

— Сянні ў Бабінавічах, мусіць, багата хто ўспамінае бога,— сказаў ён.— Ганна мая во таксама...— Памаўчаў і дадаў: — Паспахапляліся раптам... праз колькі гадоў. А ўжо здавалася нават, што непатрэбны ён.

— Грэх так казаць,— незалюбіла Ганна.— Ты б паглядзеў сянні, як паўзлі старыя бабы ў царкву, калі адчынілі, да цалавалі што можна было тама.

— Няхай гасподзь хоць мяне ратуе,— яўна блазнуючы, сказаў Шарэйка, але пасуровеў і больш не стаў злаваць жонку.

— Раз ужо мы ўспомнілі грэшным часам бога,— сказала нахмураная Ганна,— то зрабі мне ласку, Яўменавіч, перадай во ета пісьмо Марфе сваёй.— Яна адчыніла шуфляду абедзеннага стала, узяла там згорнутую трубачкай паперку.

— Што й та?

— Да не сакрэт, можаш глянуць.

Але не паспеў Зазыба прабегчы вачамі паперку, як выставіў па яе руку гаспадар.

— «На паляне,— моцна хмурачы лоб, пачаў чытаць кравец нечыя каракулі,— стаяць на траве дзве труны. Адна — чорная, другая — чырвоная. І вось другая труна, чырвоная, раптам кветкамі зацвітае...»

— Што гэта? — паглядзеў на Ганну Зазыба.

— Святое пісьмо, перадаецца па залатым ланцугу,— адказала тая.

Шарэйка пакруціў у руках паперку, усміхнуўся:

— Але ж ніякага золата не відаць.

— Табе ўсё абы зубы скаліць! — кінула злым вокам на яго жонка.

— Мусіць, у царкве сяння раздавалі? — пацікавіўся Шарэйка.

— Не ў царкве, а дамоў прынеслі. Яшчэ надоечы,— адказала жонка.

— Навошта?

— Ёсць навошта.

— Дак раскажы нам во.

Але Ганна ўжо не звяртала ўвагі на мужа. Яна па звычцы выцерла ручніком перад сабой стол, сказала Зазыбу:

— Дак ты ўжо, Яўменавіч, аддай Марфе пісьмо.— І растлумачыла: — Ты не думай, тута ўсё добра. Напісана, дзве труны. Дак адна, трэба чытаць, чырвоная, ета наша, савецкая, а другая, чорная,— іхняя, германская. Германская як стаяла во, так і стаіць, а наша кветкай расцвітае. Значыць, нам добра будзе!

— Ну, ну...— кіўнуў галавой Шарэйка.

— Праўда, наша яшчэ ўся ў крыві стаіць, бо нездарма ж чырвоная, але напісана, што ажывае, кветкі на ёй. Значыць, нашы падолеюць немца. Ета святы знак, каб ведалі. Нават бог цяпер за нас.

— А што Марфа мая павінна рабіць з пісьмом? — не ўтрымаўся Зазыба.

— Дак ты от паслухай, Яўменавіч,— усцешаная Зазыбавай увагай, пасвятлела тварам гаспадыня.— Ета пісьмо, як бачыш, святое, і павінна яно перадавацца па ланцугу такім, ад аднаго чалавека да другога. І галоўнае, каб ніхто не абарваў ланцуга, а то нічога тады не спраўдзіцца. Значыць, кожны, да каго трапляе пісьмо, павінен перапісаць яго і перадаць другому. Таму і ланцугом завецца.

— Ды яшчэ залатым,— непрыкметна падміргнуў Зазыбу Шарэйка.

— А што, мы з Шарэйкам тваім таксама павінны перапісваць яго? — спытаў Зазыба.

— Ну, ад вас дак ужо не дачакаюцца етага ні бог, ні людзі. Хоць што я кажу, ты, мусіць, дак яшчэ...

А мой адно зубы паказвае, як жаніх на вяселлі. У яго ні бога за душой, ні чорта... Як Гірша некалі знусціў маладога, дак бязбожнікам і жыве цяпера. Людзі во сянні ў царкву, ледзьве заднела, балазе, столькі папо-вага голасу не чуваць было, а мой — за стол да ма-шынку круціць. Немца, бачыш, спалохаўся! Зараз трэба хутчэй рабіць! А богава кара яму не страшна! Цяпер во ета пісьмо яму не падабаецца. А таго не ве-дае, што ўсякі, хто ета пісьмо чытае ці нават слухае, а яшчэ лепш, калі перапісвае — дак ужо, няйначай, ад бога літасці дачакаецца. І ў чыім доме ліст, там ні агонь, ні бомба — нішто не прычыніць бяды.

— Скажы, Зазыба,— глянуў з-пад ілба Шарэй-ка,— твая Марфа таксама такая во... баптыстка?

Зазыба ў адказ адно ўсміхнуўся. Тады Шарэйка паківаў галавой:

— Цяпера я разумею, чаму мы з табой такія за-турканыя!

— Затуркаеш вас! — паглядзела на мужа гаспа-дыня.

Зазыба ўзяў у свае рукі «святое пісьмо», паклаў у кішэню.

— Дак ты ўжо і праўда перадай тама, Яўменавіч, Марфе,— у каторы раз пачала як не ўпрошваць Ган-на.— Няхай яна ў Верамейках першая прадоўжыць залаты ланцуг. Ета няважна, што грамаці не хапае. Можна папрасіць каго граматнейшага, той перапіша.

— Добра,— кіўнуў ёй Зазыба.— Не ведаю, што з етага будзе, але перадаць перадам.

— Апроч карысці — нічога не будзе,— упэўнена сказала на гэта Шарэйкава жонка.— Павінны ж і мы, бабы, памагаць сваім, каб германца вытурыць назад за граніцу.— Шукаючы падтрымкі сабе, Ганна нават паглядзела на Марылю.

— Ну, ну, давайце, памагайце,— усміхнуўся Ша-рэйка і пакруціў у незразумелым здзіўленні гала-вой: — Але ж нехта хітры выдумляе ўсё ета!

— Дак не дурны,— з гонарам адказала на яго сло-вы жонка.— Але можаш галавы не ламаць. Немцы проці сябе выдумляць такога не стануць.

— Да ўжо ж...— згаджаючыся з гаспадыняй, тым часам зірнуў на Шарэйку Зазыба.— Мы з табой даўно гаворым, а пра галоўнае, здаецца, і не ўспомнілі,— сказаў ён праз нейкі час, пераводзячы гаворку зусім

на іншае.— У вас, кажуць, новая ўлада нават калгаса не зачапіла?

— Гм, ета яшчэ што! І старшыню таго самага пакінула! Так што рыхтуйся і ты, калі Чубара няма ў Верамейках. Таксама зробяць старшынёй.

— А вы ешце, ешце,— пасунула бліжэй да Марылі гаспадыня чыгунок з топленымі дранікамі.— А то, можа, ніколі і не каштавалі такіх?

— Мне Марфа Давыдаўна пякла,— сумелася ад увагі дзяўчына.

— Ну, то ешце і нашы...

— Але праўду казала Ганна,— пакруціў быццам у ачмурэнні галавой Зазыба,— няведамы шляхі боскія.

— Ну, пра ета, бадай, ламаць галаву дужа не варта,— прыжмурыў левае вока Шарэйка.— Здаецца, усё ясна.

— Дак...— Зазыба паглядзеў на яго.— Казалі ж, што немцы супраць калгасаў будуць, а цяпера выходзіць...

— Значыць, калгас і немцам не замінае,— сказаў кравец і прыхінуўся да спінкі крэсла.— Я таксама, каб быў на Адольфавым месцы, не разганяў бы калгасаў. А то што ж атрымліваецца? Недзе яшчэ зусім блізка фронт стаіць і вагаецца, як на тых шалях, а тута ў полі хлеб асыпаецца на зямлю. Немцы — яны хоць і на машынах амаль усе, але таксама жывыя, без харчу не абыходзяцца. А з Германіі сюды не навозішся. Вось і надумалі нашым пакарыстацца.

— Ну, ну...

— Дапусцім, немцы разгоняць калгасы. Дарэчы, некаторыя нашы мужыкі таксама нічога не мелі супраць, каб падзяліць гаспадарку, перамераць поле зноў на палосы. Але ж камендант адгаварыў. Што яму палосы нашы? Сяляне збяруць ураджай да й пахаваюць кожны сабе. Паспрабуй тады, адбяры ўсё. Канешне, можна і адабраць, на тое ў немцаў цяпера і сіла. Аднак колькі на ета спатрэбіцца яе? Асабліва ў такі час, калі ўсё няпэўна. Ты, Зазыба, не забывай, наша мясцовасць цяпера ў прыфрантавой паласе. Ад нас нават чуваць, як бухкае, можа, адразу за Паповай Гарой. Таго і глядзі, Чырвоная Армія вось-вось вернецца. Не ўсё ж адступаць. Таму немцы і разлічылі правільна. Няхай мужыкі жнуць і малоцяць, як і раней,

а калі збожжа ў амбары звязуць, можна распарадзіцца ім па-свойску. Тады не трэба ні па чуланах лазіць, ні зброю ўжываць. Адным словам, як мне, дык з калгасам справа ясная. Здаецца, немцы яго чапаць не збіраюцца. Казалі толькі, што памяняюць назву. Замест калгаса сельская абшчына будзе. Ета каб толькі калгасам не называць. Яно ж і з воласцю так — раён немцы пакінулі, і вобласць ёсць, а Савета няма, заместа Савета вярнулі воласць. Ета каб з памяці людской вытравіць Савецкую ўладу.

Шарэйка па-жаночаму сашчапіў на жываце рукі, пасядзеў трохі з усмешкай, а тады сказаў:

— У нас тута былі таксама пагубляліся ў здагадках. Маўляў, немцы й за калгасы стаяць? Чаму тады ў сябе, у Германіі, не робяць іх? Нават некаторыя дадумаліся да глупства, нібыта Адольф, камендант, тайны камуніст. Асабліва было гаворкі, як Адольф паліцая аднаго пабіў, прымусіў вярнуць бабе мужыкова дабро.

— Але і праўда,— шукаючы падтрымкі свайму ранейшаму меркаванню, пачаў Зазыба,— дужа незразумела... усё. Мы неяк таксама гаварылі ў сябе пра гэта, дак выходзіць.

— Выходзіць,— кіўнуў галавой Шарэйка,— але ж выходзіць таму, што нам усім вельмі хочацца, каб Адольф, няйначай, апынуўся камуністам, бо наслухаліся рознага... Яно ж нават, калі помніш, гаварылі, што нямецкія рабочыя не дазволяць Гітлеру пачаць вайны з намі. Пралетарыят, маўляў, адразу ўзніме паўстанне альбо пяройдзе на наш бок з акопаў. А дзе ён, пралетарыят той? Ты думаеш, гітлераўскія салдаты, якія прыйшлі сюды, адны буржуйскія сыны? Не, сапраўдных буржуяў тама, у Германіі, не так ужо і багата. Цэлае арміі з іх не складзеш.

З мястэчка Зазыба вяртаўся надвечар. З ім у Верамейкі ехаў і Брава-Жыватоўскі.

— А я думаў, ты ўжо і з хаты не вылазіш! — сказаў, выскаляючы зубы, Брава-Жыватоўскі, убачыўшы Зазыбу з канём на местачковай вуліцы; новаспечаны паліцэйскі ўсім сваім выглядам — і чырвоным, як налітым, тварам з шэрымі вачамі, і плячыстай, нібыта напаказ злепленай постаццю,— здавалася, сведчыў, як

можна адчуваць сябе, калі жыццё кругом па душы: мусіць, з таго часу, як прарэзаліся зубы, чалавек гэты ніколі не хварэў больш.

Зазыба меў намер праехаць міма, тады паліцэйскі пайшоў напярэймы.

— Куды ездзіў?

— Пляменніцу вазіў,— адказаў Зазыба.

— Цяпер павязеш мяне!

— А мне абы ў дарогу,— Зазыба пасунуўся на возе, даючы месца.

Але Брава-Жыватоўскі не спяшаўся скочыць на воз: карцела паказаць Зазыбу, што ў мястэчку ў яго важныя справы і што ён яшчэ не паспеў іх зрабіць усе.

— Трэба да каменданта заглянуць,— сказаў ён з выразнай знарочыстасцю.

Пакуль Брава-Жыватоўскі ішоў — і таксама быццам напаказ — да камендатуры, якая размяшчалася ў былым будынку сельскага Савета (гэта адразу цераз базарную плошчу, непадалёк ад местачковай бальніцы), Зазыба цяжкімі вачамі глядзеў яму ў спіну.

«Каб ён хоць не сказаў там чаго пра мяне каменданту,— падумаў Зазыба пра Брава-Жыватоўскага.— Тады пачнецца!.. Лацвей ужо ў сваёй вёсцы адказваць на ўсё і за ўсё».

Яму самому не хацелася бачыць Гуфельда нават краем вока: ужо ён пазбавіўся ад ілюзій і сялянскай цікаўнасці — гэта па меншай меры — адносна дзівакаватага нямецкага каменданта; брыдка было нават прызнацца, што магла займаць яго думкі «загадкавая» камендантава асоба.

Сонца ўсё больш хілілася за мястэчка, і цені, што кідалі ад сябе купалы местачковай царквы, датыкаліся, быццам дзіды, кончыкамі крыжоў да сцен аднапавярховага будынка, у якім да вайны была кантора сельскай спажывецкай кааперацыі.

Зазыба пасядзеў трохі, чакаючы ў камендатуры Брава-Жыватоўскага, затым прывязаў лейцамі каня да ліпы, а сам надумаўся зайсці ў царкву — якраз яе не зачынілі яшчэ пасля сённяшняга богаслужэння. Над брамай кінуліся ў вочы пачарнелыя ад даўняе пазалоты лічбы — «1842»: у наступным годзе бабінавіцкай царкве мелася быць сто гадоў.

Царква была распачата будаўніцтвам у тую вясну,

калі бабінавіцкія паны святкавалі другі век свайго (ні графскага, ні княжацкага) роду. І хоць большая частка паноў з гэтага роду належала да каталікаў, у тым ліку і сам заснавальнік, на памяць аб якім і задумвалася будаўніцтва, але ў Бабінавічах жыла якраз тая частка роду, якая па прычыне змешаных шлюбаў была абруселая і праваслаўная, таму ўзводзіць намеркавана было ў мястэчку не касцёл, а царкву-храм.

Будавалі яе некалькі гадоў. Рабочыя рукі, цягло, збольшага нават будаўнічы матэрыял — гэта было сваё, мясцовае: сяляне хадзілі і ездзілі на будаўніцтва, як і на іншую паншчыну. Бадай, аднаго галоўнага архітэктара давялося выпісваць у Бабінавічы аднекуль. Час не захаваў яго прозвішча, але царква была пабудавана ў традыцыйным візантыйскім стылі і сваімі пяццю купаламі, ці, як іх называлі ў забесяддзі, булавамі, нагадвала здалёку вядомы Успенскі сабор.

Працавала царква ў Бабінавічах восемдзесят гадоў, пакуль апошні местачковы поп, адданы прыхільнік патрыярха Ціхана, не быў пасаджаны на лаву падсудных за супраціўленне дэкрэту «аб канфіскацыі царкоўных каштоўнасцяў...».

Першае, што Зазыба пабачыў у сярэдзіне царквы, была вялікая ікона цудатворнай багамацеры. Яна стаяла па правы бок ад царскіх варот. Перад іконай гарэлі тонкія свечкі з воску. Некалькі жанчын стаялі на каленях і, хрысцячыся, шчыра клалі зямныя паклоны. У царкве панавала ціша, як у скляпенні, пахла гарэлым воскам. Трымаючы шапку ў руцэ, Зазыба падышоў блізка да жанчын, якія цалкам былі захоплены маленнем, і спыніўся насупраць цудатворнай. Доўга глядзеў на твар багамацеры — здаецца, першы раз за сталае жыццё свядома і з непадробнай цікавасцю ўзіраўся ў святыя рысы, нібыта хацеў разгадаць тайну тае неадольнае сілы, якая выклікала малітвы людзей.

Божы лік быў непраглядны для вока, не паддаваўся разгадцы. Але стаяць перад іконай было цікава, нібы трымала што ля яе чалавека.

Перашкодзіў Зазыбаваму ціхманаму сузіранню Брава-Жыватоўскі. Той ужо колькі хвілін шукаў Зазыбу на плошчы і прываloкся па яго ў царкву з вінтоўкай. Але не паспеў паліцэйскі датупаць да свайго аднавяскоўца, як з бакоўкі ў прытворы выскачыў цар-

коўны староста, які падлічваў дзённую выручку за прададзеныя свечкі.

— Ты што ета, анціхрыст? — накінуўся староста на Брава-Жыватоўскага.— У боскі храм да са зброяй? Зараз жа вон, каб і нагі твае не было тута!

Брава-Жыватоўскі на нейкі момант збянтэжыўся, але саўладаў з сабой і з незалежным выглядам адхіліў рукой царкоўнага старасту — маўляў, не замінай, шантрапа. Аднак старасту гэтая незалежнасць адно ўзбурыла. Зазыба ўбачыў, што ў царкве наспявае сварка — староста дасканала ведаў сваю службу і таму кідаўся каршуном на чалавека, які пасмеў са зброяй пераступіць парог храма, а паліцай проста неразважліва паказваў сваю ўладу і сілу, мусіць, па-сапраўднаму не ўсведамляючы, што рабіў. Прысутнічаць пры сварцы не толькі не хацелася, але і недарэчы было, таму Зазыба, ведаючы, што Брава-Жыватоўскі прыйшоў па яго, паказаў на выхад. Брава-Жыватоўскі зразумеў яго, пачаў адступаць.

— Я зараз бацюшку паскарджуся,— не пераставаў пагражаць староста,— знойдуць цябе і пад зямлёй, хто ты і адкуль! Ета табе не пры бальшавіках! — ён ужо ледзь не выкідваў Брава-Жыватоўскага з царквы.

— Нейкі памешаны,— пачаў лаяцца Брава-Жыватоўскі на цвінтары,— і адкуль яго, чорта, нанесла?

Зазыбу між тым браў смех ад гэтай гісторыі. Але ён душыў яго ў сабе. Затрымлівацца на плошчы небяспечна было: а раптам і сапраўды пачнецца вялікі шум, які прыцягне ўвагу немцаў? Зазыба доўга не думаючы адвязаў каня і наўскач пагнаў па мястэчку. Брава-Жыватоўскаму давялося чапляцца рукамі за гнушку на хаду.

Староста тым часам ажно падскокваў на цвінтары і, здаволены, што нагнаў на нейкага абротніка страху, махаў наўздагон кулаком. Побач варушыліся жанчыны, што маліліся перад гэтым у царкве. Пры выглядзе двух мужчын, якія ўцякаюць па мястэчку, яны таксама гатовы былі атукаць услед.

Як толькі мінулася небяспека, Брава-Жыватоўскі накінуўся на Зазыбу:

— А ты чаму пайшоў у царкву? Ты ж камуніст, навошта яна табе была? Праз цябе ж усё выйшла!

— Па-першае, я цяпера не партыйны,— спакойна запярэчыў Зазыба.

— А ты перада мной не вылузвайся. Я цябе наскрозь бачу. Скора камуністы, якія ёсць у воласці, будуць рэгістрацыю ў камендатуры праходзіць, дык цябе таксама не міне гэта, няважна, што білет адабралі.

Але ў гэты час Брава-Жыватоўскі большую злосць усё ж меў на старасту, які вытурыў яго з царквы.

— Я яго прыхвачу яшчэ дзе-небудзь! — пакінуўшы ў спакоі Зазыбу, пачаў ён пагражаць царкоўнаму старасту.— Будзе ён у мяне, як уюн той у кашы, круціцца!

Нарэшце Брава-Жыватоўскі пачаў зусім астываць — лаянка, мусіць, задаволіла яго, і ён узяў у рукі вінтоўку, якая ляжала дагэтуль на каленях, пакляцаў, як для застрашэння, затворам.

І Зазыба, і Брава-Жыватоўскі ехалі на адной драбіне, седзячы спіной да заходзячага сонца, і Зазыба мог назіраць за паліцэйскім нават па цяні, што неадлучна поўз па зямлі, то выгінаючыся на канавах, то выпростваючыся зноў на роўным полі.

За местачковым садам — яшчэ даўнім, панскім, пачаліся калгасныя засевы.

— Сёлета, чорт вазьмі, можам застацца без хлеба! — сказаў раптам з сялянскім сумам у голасе Брава-Жыватоўскі.

Зазыба кіўнуў галавой.

А Брава-Жыватоўскі загаварыў далей:

— Гэта каменданта толькі не было сёння на месцы, а то б можна было ўсё вырашыць нават у мястэчку. Праўда, у нас была ўжо гаворка пра Верамейкі. У яго зроблены поўны расклад на ўсю воласць — недзе неўзабаве павінен прыехаць і да нас, у Верамейкі. У нас таксама, як і ў Бабінавічах, калгаса не будуць дзяліць. Так што, Зазыба, можаш яшчэ застацца на сваёй пасадзе. Нават на павышэнне можаш разлічваць. Твае камуністы скінулі цябе са старшыні, а немцы могуць паставіць.

— У вёсцы цяпера, мусіць, знойдуцца ахвотнікі і без мяне старшынёй быць,— усміхнуўся Зазыба.— Той жа Мікіта Драніца...

— Ну, Мікіта яшчэ не дарос,— адчуўшы Зазыбаву іронію, сур'ёзна запярэчыў Брава-Жыватоўскі.

— Ды й ты во чым не старшыня?

— Але я так лічу, што паставяць цябе,— усцешаны Зазыбавай увагай, сказаў памяркоўна Брава-Жыватоўскі.— У Бабінавічах жа пакінулі Абабурку. Не паглядзелі, што і пры Саветах быў. Так што, на ўсякі выпадак, рыхтуйся. А мне старшынёй няма чаго хацець. Мне і так няблага будзе. Набяру вось паліцэйскіх, арганізую стан у вёсцы. Камендант жа ставіць гэта за самае галоўнае перада мной. Думаю, што Раман Сёмачкін пойдзе, можа, Сілка Хрупчык...

— Дак ён жа сухарукі!

— Нічога, вінтоўку ўтрымае,— няйначай, падбадзёрваючы сябе, кіўнуў Брава-Жыватоўскі.— Ты, бачу, ужо лічыш, што акрамя цябе ды Чубара ў Верамейках няма каму і ў начальніках хадзіць? Другія таксама не лыкам шытыя. Толькі не ўсім шанцавала. Табе, напрыклад, твой ордэн памагаў, а Чубара проста аднекуль прывезлі. Нават не спыталіся ў нас. Але я яго апошнія дні ўвесь час пільнаваў. Хацеў на мушку ўзяць.

— Ты от што,— зрабіўшы выгляд, што прапусціў міма вушэй самыя апошнія словы, сказаў Зазыба,— ты дарэмна прысылаеш да мяне Драніцу. Я табе сам скажу. Ордэн я здаў у Хатынічах. Так што...

— А я Драніцу не пасылаў,— раптам пачаў адмаўляцца Брава-Жыватоўскі.

— Не павеpу ж я, што яго падбіў на гэта бабінавіцкі камендант. Да й...

Брава-Жыватоўскі адчуў, што Зазыба пачне сарамаціць, як таго вулічнага блазнюка, таму натапырыўся ўвесь:

— Толькі не надумайся пагражаць!

— Я табе не пагражаю, але...

— Што — але? Што — але? — заёрзаў Брава-Жыватоўскі.— Сіла і права цяпер не ў цябе, а ў мяне! Улада перамянілася! Як кажуць, станцыя Беразай!

— І надоўга?

— А назаўсёды!

Зазыба зірнуў на Брава-Жыватоўскага — твар у таго быў як зрушаны.

— Мы тута едзем з табой адны,— сказаў ціха Зазыба,— і ты са зброяй, а я не. Так што... Але я от што павінен табе сказаць, раз ужо едзем адны. Дарэмна ты лезеш у пятлю сваёй ахвотай.

Брава-Жыватоўскі са злосцю паглядзеў на Зазы-

бу, але не закрычаў. Тады і наогул быццам зніякавеў: Зазыбава шчырасць як раззбройвала ўжо.

— Няма чаго шкадаваць мяне,— сказаў ён неўзабаве.— Лепей вон пагразіў бы Рослаўцаву.

— І Рослаўцаў, можа, свайго дачакаецца...

— Не-е, тут ужо хто каго! — з'едліва ўсміхнуўся і крутануў галавой Брава-Жыватоўскі.

— Ну-ну...

Некалькі часу яны праехалі моўчкі, а тады Брава-Жыватоўскі, мусіць, надумаўшыся іназлаваўшыся сам-насам, пачаў раптам зноў палохаць.

— Ты яшчэ, Зазыба, павінен маліць бога. Адным словам, каб ты быў Чубарам, то... Давялося б табе ўмыцца ўжо крывёй.— Ён паглядзеў на Зазыбу і весела ўсміхнуўся: — А ведаеш, чаму ты трымаешся яшчэ на паверхні? Цябе топяць, піхаюць уніз, а ты ўсё ўсплываеш? Не ведаеш? Не? Да таму, што ты не сапраўдны камуніст быў.

— Цябе не зразумець,— засмяяўся, паціснуўшы плячамі, Зазыба.— Адзін раз ты кажаш, што я сапраўдны камуніст і не быў, а ёсць, нават пагражаеш на перапіс павесці за шворку, а другі — усё наадварот.

— Сапраўдны камуніст — гэта Чубар. А ты, Зазыба...— Брава-Жыватоўскі пакруціў галавой.— О-о не, Зазыба, ты не сапраўдны камуніст. Ты дзесяць разоў азірнешся, перш чым зрабіць што.

— Але нешта я не ўцямлю, ці ты гэтым хваліш мяне, ці ганіш? — пасля такога дзіўнага, а больш недарэчнага тлумачэння спытаў Зазыба.

— Ты вочы замазаў усім,— нібыта не пачуў Зазыбавага здзіўлення Брава-Жыватоўскі,— вось я табе скажу. Асабліва верамейкаўцам. Як жа, герой! Перад начальствам нават за каго не баішся пастаяць. Таксама пакладзісты. Людзей нібыта шкадуеш. Разумееш, што селянін — тое ж садовае дрэва, трусі яго колькі хочаш, а пад корні не заглядвай. Адным словам, разумны гаспадар на зямлі. Думаеш, я не ведаю, што цябе зачапіць нават цяпер нельга? Ого, паспрабуй толькі, дык нажывеш сабе ворагаў, бадай, у кожнай верамейкаўскай хаце. Не толькі самога звядуць са свету, але і трэцяму калену не даруюць. Я вас, верамейкаўцаў, вывучыў! Я на вас у гэтыя гады наглядзеўся! Кругом ажно скура дымілася на людзях, а з вас нават валасок ні з аднаго не зляцеў! І ўсё праз цябе! Усё

праз тваю паказную самастойнасць ды жаласць. Але маліцеся богу, што Чубара вам позна прыслалі. Час не той стаў. А то б пайшло і ў Верамейках усё пад грэбень. Чубар-то ўжо не тое, што ты, баптыст. Ён не стаў бы шкадаваць кожнага.

Зазыбу ніяк не выпадала падтрымліваць гэтую паліцыянтаву размову: ён наогул не любіў, калі хто пачынаў гаварыць пра яго, а тут і зусім чалавек нёс непатрэбнае...

— А я нават не здагадваўся, што ты нешта маеш да Чубара,— сказаў Зазыба, каб перш за ўсё адвесці ад сябе неразумную гамонку.— На каго-каго, а на цябе дак і не падумаў бы. І наогул... От слухаў я цябе і жахаўся.

— А ты адкуль мяне ведаеш? Можа, я і праўда не той, кім паказваў сябе?

— Ну, калі і паказваў, дак умела.

Колькі часу яны зноў ехалі моўчкі. Пасля Брава-Жыватоўскі глянуў на Зазыбу, сказаў, нібыта выклікаючы на давер:

— А ты, Зазыба, дарэмна гэтак на мяне. Чалавек ты, канешне, заслужаны. Праўда, я таксама...— І павярнуў усмешлівы твар да Зазыбы.— Але няхай! — Нахмурыў ён лоб.— Пра гэта пазней. Гаворка цяпер не аба мне. Дык я і кажу, чалавек ты заслужаны. Маеш свой капітал. І не толькі ў вёсцы. Дакладней, меў, бо цяпер...

— Як я разумею, дак ты падаеш мне руку на дружбу?

— Так.

— Тады дарэмна.

— Чаму?

— Да таму, што мы з табой і даўней дружбы не вадзілі. Праўда, я цаніў цябе ў калгасе, работнік ты неблагі быў. Але душы тваёй ніколі не ведаў.

— Чалавечая душа — пацёмкі!..

«Сапраўды, пацёмкі,— падумаў Зазыба.— Ці ж можна было дапусціць, што Брава-Жыватоўскі дэзерціруе з арміі і падасца ў першы ж дзень да немцаў на службу? А цяпер от наважыўся цэлую паліцыю стварыць у Верамейках!..»

Уласна, а хто больш чаго ведаў пра гэтага чалавека?

Брава-Жыватоўскі жыў у Верамейках даўно, але

не належаў да карэнных жыхароў вёскі. У Верамейках ён паявіўся гадоў васемнаццаць таму, дакладней, нават не ў саміх Верамейках, а сперша ў невялікім пасёлку Стараселлі, што па той бок Бесядзі: там, у былым маёнтку белаглінаўскіх паноў, стварылася камуна, і Брава-Жыватоўскі ажно ці не паўтара года жыў сярод камунараў. Ён лічыўся там за чырвонаармейца, родам з Вілейскага павета, але паколькі мясцовасць тая адышла пад Польшчу, то яму давялося шукаць сабе прыпынку на жыццё на ўсходзе Беларусі. Камуна ў Стараселлі і стала для яго на нейкі час тым надзейным прыстанкам. Але неўзабаве камуна распалася — па той жа самай прычыне, што і большасць іншых тагачасных сельскагаспадарчых аб'яднанняў, і Брава-Жыватоўскі падаўся за Бесядзь. У Верамейках ён пристаў да Параскі, чырвонаармейскай удавы, якая мела хоць і запушчаную, але даволі зайздросную па тым часе гаспадарку: цэлы трацяк, як лічылася ў Верамейках, сенажацяў, няўдобішчаў і ворнай зямлі. Такім чынам, было да чаго здароваму чалавеку прыкласці рукі. А Брава-Жыватоўскі, акрамя мужчынскае сілы, меў яшчэ добрую сялянскую кемлівасць і няблага ведаў зямлю — за некалькі год ён урабіў як след пяць Парасчыных дзесяцін і ў калгас паступаў ледзь не серадняком. Жыў Брава-Жыватоўскі, калі гаварыць па-вясковаму, праз тры хаты на чацвёртую — гэта значыць, перш чым выйсці на вуліцу, выглядваў з акна, каб мець пэўнасць пра суседзяў.

Але першы, хто пачуў іншую гісторыю яго жыцця, быў камендант нямецкага гарнізона ў Бабінавічах Адольф Гуфельд. Пачуў той яе ад самога Брава-Жыватоўскага.

Што ў гэтай гісторыі мела пад сабой рэальны грунт, а што было дадумана дзеля большай важнасці, каб вырасці ў вачах прадстаўнікоў новае ўлады, сказаць цяжка: гэта ці высветліў бы нават следчы самога д'ябла, калі такі існуе дзе.

Брава-Жыватоўскі апавядаў Гуфельду пра сябе некалькі гадзін... Сапраўды, паходзіў ён з той мясцовасці, што ў дваццаць першым годзе адышла да Польшчы, але нарадзіўся і жыў да першай імперыялістычнай вайны пад Баранавічамі. Прозвішча Брава ў дадатак да свайго — Жыватоўскі — ён атрымаў у Гуляй Полі, калі апынуўся ў бацькі Махно. Былы

чырвонаармеец, які заснуў на пасту і, баючыся адказнасці — пагражаў трыбунал,— перабег спярша ў белую армію, а затым да махноўцаў. Тым часам недзе ўжо відзён быў канец вайне. Неабходна было пашукаць сабе сталае месца на жыццё. Дакументы яго не засмучалі — у бацькі Махно іх таксама няблага падраблялі. Заставалася толькі добра пачысціць кішэні, каб пазбавіцца ад усяго лішняга. Спачатку Брава-Жыватоўскі падаўся ў Чарнігаўскую губерню, прыбіўся там да аднаго манастыра, але неўзабаве адчуў, што манахі таксама займаюцца небяспечнай дзейнасцю — манастыр быў ледзь не прытулкам для розных банд,— і палічыў за лепшае ўцячы адтуль. З Чарнігаўскай губерні Брава-Жыватоўскі пераехаў у Магілёўскую, паблукаў трохі па ёй, а тады асталяваўся каля Бесядзі ў Старасельскай камуне — балазе, гэта было далёка ад так званых бітых шляхоў. І ўжо зусім паспакайнеў Брава-Жыватоўскі, калі апынуўся ў Верамейках. Паступова ён стаў усім падобны да верамейкаўцаў (апрача, можа, таго, што гаварыць зусім па-верамейкаўску не навучыўся, быццам асцерагаўся, што ад гэтага задужа мяккі стане яго язык) — вядома, нікому нават і ў галаву не магло прыйсці капнуць пад ім грунт, тым больш што ніколі не даваў зачэпкі на гэта: у ягоным становішчы за лепшае было не выклікаць нядобрай зайздрасці да сябе і сваіх спраў; між тым самога Брава-Жыватоўскага ўвесь час не пакідала зайздрасць — з яго розумам ды з яго адукацыяй (Брава-Жыватоўскі меў не толькі вяскова-школьную адукацыю, але таксама і гарадскую, бо вучыўся некалі ў Баранавічах) пры новай уладзе можна было мець больш за тое, што ён меў, займаючыся гаспадаркай. На наступную вайну, у тым ліку з немцамі, ён не спадзяваўся, бо не верыў, што знойдзецца такая армія, якая хоць трохі падолее Чырвоную. І калі здарылася, што немцы раптам узялі верх з першых дзён вайны, Брава-Жыватоўскі прымусіў сябе паглядзець на рэчы іначай: здалося, што жыццё, нарэшце, можа павярнуцца да яго другім бокам. Прызваны ў армію па другой мабілізацыі, ён пільнаваў выпадак, каб адстаць ад вайсковай часці і перачакаць недзе альбо падацца ў Верамейкі і там схавацца да прыходу немцаў. Выпадак такі неўзабаве трапіўся — артылерыйскі полк, у складзе якога ён ваяваў, быў разбіты непадалёк ад Бабруй-

ска. У Верамейкі дабраўся Брава-Жыватоўскі ўначы, паспаў да раніцы на сямейным ложку, пасля палез на паддашак. Там яму давялося чакаць таго дня, пакуль не прайшлі праз вёску апошнія чырвонаармейцы. Тым часам разляцелася чутка, што ў Бабінавічы ўступілі немцы. Тады Брава-Жыватоўскі пакінуў сваё сховішча і раніцой пайшоў у мястэчка — падумаў, што першаму, пакуль яшчэ той шапачны разбор будзе, няйначай, большае што дастанецца.

Цяпер Брава-Жыватоўскі наведваўся ў Бабінавічы амаль кожны дзень, як гаварыў — хадзіў на даклады да каменданта Гуфельда. Тым часам вёска жыла ў прытручаным стане, і дакладваць не было пра што: проста Брава-Жыватоўскі не хацеў, дакладней, баяўся жыць у няведанні.

Сёння ён таксама патраціў там дзень, бо Гуфельд паехаў у Крутагор'е на нараду: якраз стваралася адміністрацыйная акруга, у якую павінны былі ўвайсці некалькі былых раёнаў, і камендантаў гарнізонаў выклікала начальства да сябе.

X

Чубар усім цяжарам здарожанага цела ляжаў на баравым пяску непадалёк ад жоўтай ямы, што акурат нагадвала варонку ад магутнай авіябомбы. Але яма ўсё ж была ўтворана не выбухам бомбы: тады б, няйначай, кінуліся вачам на блізкіх дрэвах жывыя мецінына ад гарачых асколкаў, а яшчэ больш — кавалачкі паспяканага металу на самым дне, якое б мела таксама характэрны нагар сіняга колеру. Хутчэй за ўсё, паблізу недзе працаваў смалакурны завод, на якім здабывалі звычайную каламазь і шкіпінар, і яшчэ не дужа даўно — краі ямы не паспелі парасці — падрыўнікі з таго завода «апрацоўвалі» тут аманалам сасновы пень, які адзін, можа, даў ім цэлыя кубаметры патрэбнай сыравіны.

Чубар выбраў гэтае месца — бліжэй да ямы — знарок, каб у кожную хвіліну можна было не толькі схавацца, але і заняць, як цяпер належала думаць павайсковаму, кругавую абарону. Месца для гэтага было сапраўды прыдатнае: выносісты схон, парослы рэдкімі соснамі, навісаў, быццам уцёс, над дарогай і панаваў ледзь не над усёй мясцовасцю; прынамсі, адсюль Чу-

бар бачыў і раку, якая блукала паміж парослых ракітамі берагоў па шырокім лузе, і дзве невялікія вёскі — адну па левы бок ад сябе, а другую насупраць. Калёсная дарога, з якой збочыў Чубар паўгадзіны таму, вяла праз луг да другой вёскі, што была насупраць. Далей Чубар таксама меркаваў ісці па гэтай дарозе, але цяпер не хацелася рабіць з сябе жывую мішэнь. Менавіта па гэтай прычыне ён і зрабіў тут прыпынак. Але ні ў хаванні ў яме, ні тым больш у кругавой абароне патрэбы, здаецца, не было.

Чубар не здагадваўся, але знаходзіўся ён ужо менш як за паўкіламетра ад Бесядзі. Рака, што цякла наперадзе, была самай сапраўднай Бесяддзю. Аднак выйшаў Чубар да яе далёка па левы бок ад Верамеек.

Чубар чакаў шарай гадзіны, таму ляжаў на схоне спакойна, падкурчыўшы пад сябе ногі, якія ажно смылелі ў закарэлых анучах. Быў ён у такім стане, калі чалавек нарэшце даходзіў ва ўсім, прынамсі, у галоўным, што найперш займае галаву і сэрца, да той яснасці, якая не пакідае больш ніякіх сумненняў альбо проста выклікае ўсведамленне, што з усіх магчымых варыянтаў вось гэты калі і не адпавядае дакладнаму выбару, то ўжо найбольш мэтазгодны напэўна. Усё, што магло выпасці цяпер на долю ў сувязі з вайной, ён успрымаў ужо са спакоем і гатовы быў нават дзівіцца з таго, што столькі багата патраціў часу, здавалася, на непатрэбнае, хоць і разумеў — яснасць гэтая склалася ў яго менавіта пасля сустрэчы з палкавым камісарам. Пасля размовы з тым, а больш — з шыраеўскімі мужыкамі, калі давялося выдаць сябе за партызана, ён ужо іначай і не называўся людзям. Але затое пачаў лавіць сябе на думцы, што багата чаго рабіў быццам наперакор сабе. Цяпер яму нават здавалася, што замест яго дзейнічае нейкі механізм, які ўстаўлены ўсярэдзіну.

Чубар такі затрымаўся тады ў Шыраеўцы на колькі гадзін: Палага не адпусціла яго задарма — праўду кажуць дасведчаныя людзі: з бабай, як з чортам, лепей не садзіся на адно чарано... Спярша, ажно да наступнай раніцы, Чубар адчуваў у сабе прыкрую спустошанасць ад выпадковай сувязі з жанчынай, але ў дарозе паступова вастрыня пачуццяў страчвалася, перагараючы і астываючы ў душы і свядомасці, і цяпер пра ўсё, што адбылося тады ў вясковай хаце, успа-

міналася без шкадавання і згрызоты, як пра нешта далёкае і незваротнае...

Сонца ледзь скранулася з зеніту, але далёкі захад пераліваўся ўжо найтанчэйшымі адценнямі фарбаў. Дрэвы, што стаялі на схоне, былі быццам аточаны паветрам.

Здаецца, упершыню за сталае жыццё Чубар меў сабе магчымасць думаць пра тое, хто ён, адкуль прыйшоў у гэты свет і як жыў. На другое пытанне адказ быў гатовы даўно — уласна, вось ужо амаль паўтара дзесятка гадоў, як Чубар стаў дарослым чалавекам, адказ гэты ішоў следам за ім у разлінеенай анкеце: нарадзіўся за восем гадоў да рэвалюцыі, рана застаўся без бацькоў і таксама рана трапіў на «выхаванне» да чужых людзей... Гэтыя акалічнасці, бадай, і сталі вызначальнымі у фарміраванні яго як асобы. Аднак крытэрыі ацэнак у адносінах да сябе і да людзей, з якімі давялося сустракацца ў жыцці, выпрацоўваліся пасля, калі з дзіцячай працоўнай камуны ён трапіў спярша па найме да багатага хутараніна, а адтуль, незадоўга да суцэльнай калектывізацыі ў вёсцы, паступіў у школу каморнікаў — трохі не звычайную межавую навучальную ўстанову для вясковых дзяцей, якая адкрылася ў былым маёнтку царскага генерала, што перайшоў на службу ў Вышэйшы вайсковы савет маладой Чырвонай Арміі. На трэцяе пытанне — як жыў? — таксама няцяжка шукаць адказ. Тым больш што яно было далейшым працягам другога пытання. Напрыклад, Чубар добра ўсведамляў сабе, што выйшаў у жыццё пасля смерці бацькоў — маці памерла ад тыфусу ўранні, а бацька надвечар таго дня — толькі дзякуючы Кастрычніцкай рэвалюцыі, якой раптам стала справа да ўсяго ў краіне, у тым ліку і да такіх вашывых беспрытульнікаў, якім апынуўся дзевяцігадовы Родзька, сын нябожчыкаў Антона і Хадоры. У чалавеку заўсёды жыве ўдзячнасць да тых, хто рабіў калі добра яму. Ад Чубара таксама людзі мелі падставу чакаць такой удзячнасці. Але ў ягонай душы яна трансфарміравалася з нейкага часу ў адно, і ён жыў з удзячнасцю да той рэвалюцыі, якая не дала яму прапасці ў вялікім брудзе лахманоў. Можа, не кожны раз ён добра ўсведамляў сабе тое, што рабіў, затое заўсёды, ці амаль заўсёды, ведаў, дзеля каго і дзеля чаго рабіў. Але бліжэй да анкеты! Каморніцкай школы та-

ды Чубару не ўдалося скончыць — пачалася калектывізацыя, і ён, ужо дваццацігадовы чалавек, пайшоў разам з іншымі актывістамі «збіваць» сялянскія гаспадаркі ў адну вялікую, якая абяцала перайначыць вясковае жыццё. Усё спадзяваўся, што некалі вернецца ў школу, давучыцца, але падзеі закружылі яго ў сваёй віхуры, і праз нейкі час ён адчуў, што трэба выбіраць сабе новую лінію жыцця. На працягу наступных дзесяці гадоў, якія занялі час ад калектывізацыі да вайны з нямецкімі фашыстамі, Чубар працаваў на розных пасадах, пачынаючы ад сакратара сельскага Савета, збольшага вучыўся, а то зноў працаваў. І калі б хто староннi паспрабаваў уявіць сабе Чубара збоку, то магло б, няйначай, здацца, што той нечым нагадваў зрушанага з берлагу мядзведзя... Займаючыся цяпер супастаўленнем фактаў, дакладней, момантаў свайго жыцця, аналізам вызначальных альбо проста пабочных падзей, якія складалі гэтае жыццё, Чубар найбольшую цяжкасць меў адказаць на першае пытанне — хто ён? Было такое ўражанне, што сам ён наогул няздольны расказаць пра сябе да канца і што патрэбны нехта іншы, хто ведае яго і хто б сапраўды даў звесткі пра ўсё.

Чубар паспрабаваў абудзіць так званую фантазію, і неўзабаве ў галаве ўжо маляваліся карціны адна ярчэйшая за другую... Мозг у сваіх лятунках звычайна не ведае межаў, але Чубар не дазваляў яму завельмі адрывацца ад рэальнасці.

Усё, ці амаль усё, можна было збольшага наперад прадбачыць у думках, а вось тое, як складуцца ў Чубара справы, калі ён вернецца ў забесяддзе, нельга было нават уявіць...

Чубар пазяхнуў — ужо як брала разморанасць, аднак засынаць так небяспечна было: па-першае, зямля, нягледзячы на баравы пясок, не пазбавілася пакуль тае настыласці, якую прынеслі нядаўнія дажджы, да таго ж, справа наогул была пад восень, а па-другое, рабіць гэтага нельга было і па самай простай прычыне, якая тлумачылася наяўнасцю побач дарогі. Чубар паклаў на далонь твар і ўбачыў паміж пасохлай травы жывую сцежку, па якой у вялікай заклапочанасці спяшаліся ва ўсе канцы рыжыя мурашкі, нібыта наўмысна пераважаныя пасярэдзіне. Недзе паблізу павінен быў знаходзіцца мурашнік, але колькі ні азіраў-

ся Чубар, не заўважыў яго. Тым часам мурашкі былі вялікія — значыць, лесавыя. Такія не захочуць жыць ні ў паточаным пні, ні тым больш пад зямлёй. Чубар ведаў, што мурашкі таксама часам перавандроўваюць у іншыя месцы, асабліва калі на мурашнік нападаюць дзікі. Пэўна, і гэтыя вымушаны былі па нейкай прычыне пакінуць свой дом, і Чубар цяпер бачыў іхнюю дарогу перасялення. Дзіва, але мурашкі былі гэтак заняты сваёй справай, што нават не звярталі ўвагі на чалавека, які ляжаў побач.

Назіраць за мурашкамі раптам стала цікава, і Чубар упёрся нагамі ў зямлю, каб падацца трохі наперад, а тады лёг зусім на жывот і паставіў локці цыркулем над жывой дарогай. Ён бачыў, як дзве мурашкі спрабавалі переваламачы цераз сасновы корань, што выпінаўся на паверхню, пагрызенае тулава лугавой стракозы, але дарэмна, у іх на гэта не хапала ні сілы, ні спрыту, і стракоза адно ледзь прыкметна краталася. Тым часам астатнія мурашкі працягвалі рабіць кожная сваё, а больш — проста спяшаліся некуды адна за адной і нават не зважалі на клопат другіх. Тады Чубар зламаў сухую былінку, што была на адлегласці выцягнутай рукі, і пасабіў небаракам, перакінуўшы стракозу цераз корань. Захацелася наогул паваждацца з гэтымі разумнымі і ахайнымі казуркамі. З нейкай помслівай, няйначай, хлапчуковай зларадасцю Чубар паклаў упоперак мурашкавай сцежкі палец і колькі часу назіраў за раптоўнай разгубленасцю: як натыкнуліся мурашкі з абодвух бакоў на перашкоду, якая засланіла шлях, так і забегалі ўстрывожаныя паўз яе, але пераадолець цераз верх, здавалася, не думалі. Толькі адна ўспаўзла на Чубараў палец, памітусілася па ім, быццам у яшчэ большай разгубленасці, тады не ўтрымалася на схіле і паляцела потарч на зямлю.

Між тым асноўная маса мурашак ужо абмінула Чубараў палец вакол пазногця, і жывая дарога зноў пачала дзейнічаць.

«Чым бы дзіця не цешылася, абы не плакала»,— успомніў Чубар выслоўе ў сувязі са сваімі доследамі над мурашкамі і ўсміхнуўся, як чалавек, які даўно быў адзін: ён далёкі быў ад таго, каб рабіць, як здараецца, нейкія аналогіі паміж мурашкамі і людзьмі, для гэта-

га нават у такі час патрэбна быць сама меней філасафам...

Чубар павёў вачамі па лузе, зачапіўшы позіркам прасцяг ад вёскі, што была злева, і да той не выразнай палоскі на небасхіле, якая нерухома стаяла ўжо столькі часу, колькі Чубар ляжаў на схоне. З вёскі, што насупраць, ішоў да ракі чалавек. Але быў ён яшчэ далёка ад яе. Чубар не здзівіўся, што ўбачыў раптам чалавека — урэшце, быў звычайны дзень, але колькі хвілін усё ж не зводзіў з яго вачэй, нібы зайздросцячы, што той ідзе вось праз луг, як кажуць, на ўвесь рост і, мусіць, без усялякае перасцярогі, а ён вымушаны туляцца, чакаць цемнаты. Чалавек адсюль здаваўся пакуль рухомай кропкай, якая патрохі набліжалася да ракі, і разгледзець яго немагчыма было, хоць паветра над лугам стаяла празрыстае, а прадметы ў ім бачыліся, быццам аточаныя з усіх бакоў. Гэтак бывае таксама і з рачной вадой, але ўжо ў самую восень — некуды сплывуць летняя цвіль і шумавінне, і пад тоўшчай вады выразна прагляне тады ўсыпанае каляроваю галькаю дно. Чубару было цікава адгадаць наперад, каго раптам вывеў клопат за вёску, аднак дарэмна: цяпер, калі ўсё перайначылася пад богавай страхой і не паддавалася вызначэнню, можна было меркаваць і так, і гэтак. Разам з тым Чубар разумеў, што кожная сустрэча дадавала яму нешта да таго, што ён ужо ведаў. Уласна, толькі сустрэчамі гэтым часам і даводзілася жыць, бо пасля гаворкі нават з самым няшуплівым чалавекам прыходзіла ў галаву новая яснасць. Праўда, на кожную сустрэчу ішло багата маральных і фізічных сіл — заўсёды неабходна было трымаць сябе як напагатове. Але то былі ўжо, бадай, накладныя выдаткі.

Нарэшце чалавек перайшоў раку і апынуўся на другім беразе. У хадзе яго не адчувалася імкнёнасці, якая бывае ў людзей, што спяшаюцца з прычыны пільнай патрэбы. Проста ён ішоў з той зададзенай размеранасцю, якой павінна было хапіць яму калі не да сконy дня, то хоць да наступнай вёскі. Нават здалёку кідалася ў вочы, што ён асцерагаўся ступаць усёй падэшвай правай нагі.

Але вось чалавек мінуў па хмызе апошнюю ручаіну на лузе, тады падышоў да схона, пад самы абрыў і колькі часу тупаў унізе, хаваючыся ад Чубаравага

зроку. Нарэшце галава яго вынырнула паміж сосен, што на краі схона, і з гэтага часу чалавека зноў стала відаць усяго. Па баках ён не азіраўся, а глядзеў на дарогу, пад ногі, нібыта падлічваў крокі, якія рабіў з наўмыснай стараннасцю, таму Чубару варта было падумаць, каб не даць прайсці міма. Але Чубар адразу не стаў гукаць — проста спачатку сеў, паклаўшы на ўлонне вінтоўку, а тады пачаў гучна «кахыкаць», не зводзячы пры гэтым прыжмураных вачэй з незнаёмага чалавека. Той павярнуў галаву на прытворны кашаль і запаволіў хаду, быццам затупаў на адным месцы, аднак пакуль нельга было адгадаць, ці ён пойдзе далей, ці збочыць сюды.

— Што гэта за рака там? — спытаў тады Чубар, але такім невыразным голасам, быццам гаварыў у пустату і не хацеў, каб чалавек пачуў яго.

Ажно не — той разабраў Чубаравы словы і таксама не на ўвесь размоўны голас сказаў:

— Дасюль, здаецца, помніў, а цяпер, як на тое, забыў. Але пачакайце, нешта падобнае на Лесядзь...

— Бесядзь?

— Здаецца, так.

— Няўжо Бесядзь? — выцягнуў шыю Чубар.

А чалавек сышоў з дарогі і, непрыступна тупаючы да Чубара, дадаў:

— Здаецца, у вёсцы так гаварылі.

Чубар сядзеў як апантаны — ён уражаны быў, што раптам наперадзе апынулася Бесядзь. Ажно не хацелася верыць, бо па ягоным меркаванні тая мусіла быць недзе далей.

— А вёска? Як вёска завецца, адкуль вы ідзяце?

— Антонаўка.

— Антонаўка?

— Так, гэта я ўжо дакладна ведаю.

— Антонаўка,— вымавіў сабе Чубар, але дарэмна намагаўся ўспомніць, ці даводзілася чуць пра яе раней.— А тая? — паказаў ён на стрэхі другой вёскі, якая таксама стаяла за ракой і якую добра відаць было адсюль.

Чалавек запыніўся, доўгім позіркам паглядзеў на вёску, але адказаць быццам забыўся. Тады Чубар зноў запытаў:

— А не ведаеце — гэта ўжо Беларусь?

— Здаецца, ужо не Беларусь.

— Значыць, яшчэ не Беларусь? — Чубара гэта здзівіла — тады ж, у лесе за Шыраеўкай, ён старанна вывучыў па карце маршрут у забяседдзе, і па ягоных разліках той павінен быў вывесці калі не проста да самых Верамеек, то ўжо не з вялікім адхіленнем ад іх.

Чалавек між тым падышоў да Чубара і сеў, не пытаючыся, насупраць, абхапіўшы дзеля раўнавагі рукамі калені. Яго постаць пры гэтым стала зусім сутулая, а плечы нібыта яшчэ больш павузелі. Быў ён увесь у вайсковым — як ужо ўгледзеў Чубар раней, у камандзірскай фуражцы з цёмна-зялёным аколышкам, пачарнелай дыяганалевай гімнасцёрцы і галіфэ, а на нагах былі рудыя боты з мяккімі парусінавымі халявамі, якія на самых згібах пусцілі на волю пабялелыя ніткі. Спярша Чубар падумаў, што на чалавеку пагранічная форма, але дарэмна: пагранічнікі насілі святлейшы колер на фуражках, да таго ж — не на аколышках. Значыць, чалавек належаў да нейкага другога роду войск. Знакі адрознення на пятліцах адсутнічалі. Нават непрыкметна было цёмных лапікаў, што пакідаюць звычайна камандзірскія трохкутнікі, кубікі, шпалы і г. д.— можа, таму, што даўно паздыманы былі. Чалавек пасядзеў колькі часу, быццам дзеля прыліку ці ўспамінаючы што, тады зняў фуражку, і Чубар убачыў, што галава ў таго была сівая, але не спрэс, а пасмамі — здавалася, па чорных валасах блукалі сярэбраныя ясвы. Сівізна хоць і рабіла яго старэйшым за свой узрост (без яе можна было налічыць гадоў дваццаць восем), аднак разам з тым надавала ўсяму вобліку амаль ненатуральную прыгажосць, якая ажно выклікала недавер да сябе. І тым не менш у яго ўсё было самае сапраўднае — і пасівеласць, дакладней, ужо, бадай, цалкам сівізна, і непадробная прыгажосць. Тым часам у вачах, колер якіх не паддаваўся вызначэнню, стаяў стомлены страх, які ўзнік, можа, даўно, але які і да гэтага моманту чамусьці не пакінуў глыбокага прадоння.

У Чубара ён выклікаў дзіўнае пачуццё — было такое ўражанне, нібыта вочы ў чалавека не свае, прынамсі, здавалася, што яны не прымалі ніякага ўдзелу ў тым, што рабіў ён сам, гэта значыць, не падзялялі паводзін не толькі тулава, але і галавы.

Чубар, вядома, не сумняваўся, што чалавек бачыў

яго, але глядзеў той нешта на ўсё — і на Чубара, і ў прастору перад сабой — як невідушчым зрокам: вінтоўка, якую трымаў на ўлонні Чубар, напрыклад, нават не выклікала ў ім увагі.

— Вы камандзір?

— Не. Я — ваенурач. Гінеколаг.

Пачуўшы гэта, Чубар стрымаў у сабе няпрошаную ўсмешку, але не мінуў пажартаваць:

— А што рабіць у арміі гінеколагу? На службу ж пакуль бралі мужчын?

— Гэта я па колішняй спецыяльнасці гінеколаг, а так — ваенурач другога рангу.

— Адным словам, доктар?

— Так.

Мусіць, чалавеку не першы раз даводзілася мець размовы накшталт гэтай, таму адказваў ён Чубару як не з завучанай лёгкасцю.

— А цяпер што, з акружэння выходзіце?

Ваенурач не адказаў.

— Тады чаму вось так,— дапытваўся Чубар,— на віду? Можна ж да немцаў у рукі трапіць?

— Я з палону іду.

— Ці не рана гэта? Звычайна ж з палону вяртаюцца пасля вайны?

— Мяне адпусцілі цяпер.

Чубар пацісную плячамі:

— Хто?

— Немцы.

— І куды вы цяпер?

— У Свярдлоўск.

Тады Чубар плюснуў у здзіўленні вачамі:

— У Свярдлоўск?

— Так.

— А як вы туды дойдзеце?

Але чалавек, здавалася, нават не адчуў Чубаравай унутранай збянтэжанасці — вочы яго былі напоўнены тым жа стомленым страхам, ад якога Чубару ўсё больш рабілася не па сабе.

— Я іду з нямецкага палону,— нібыта пераконваючы Чубара, удакладніў праз нейкі момант ваенурач: ён паводзіў ужо сябе, як на допыце, які безнадзейна зацягнуўся і які, нарэшце, стаў абыякавым для яго.

І Чубару нічога не заставалася, як чыніць гэты несвядомы допыт:

— Дзе вас узялі ў палон?

— Каля Слоніма...

— Параненага?

— Не.

Гаворка паміж Чубарам і ваенурачом увесь час ішла быццам па кругах, але якія, у адрозненне ад тых, што на патэфоннай пласцінцы, не маюць пераходу адзін ад аднаго. Таму кожны раз Чубару даводзілася пачынаць яе амаль спачатку.

Тым часам Чубар ужо глядзеў на доктара, як кажуць, на ўсе вочы, аднак не з тае прычыны, што адчуваў сваю найвышэйшасць над ім, хутчэй, наадварот: знешняя адчужанасць, якую доктар прынёс аднекуль, з кожнай хвілінай усё больш выклікала ўтрапёную незразумеласць.

— І вы праўда — доктар? — пытаўся далей Чубар, нібыта яшчэ цалкам не верыў.

— Ваенурач другога рангу.— Дзеля большай пераканаўчасці чалавек падняў угору рукі, выставіўшы іх растапыранымі далонямі — яны былі ў яго сапраўды доктарскія, як кажуць, вышешчаныя да самых пазногцяў, быццам ён толькі што выйшаў з аперацыйнага пакоя.

Тады Чубар падаўся наперад усім тулавам і, робячы як найбольш даверлівы голас, усклікнуў:

— Гэта добра, што я вас затрымаў!

— Што, захварэлі?

— Не, сам я здаровы.

— А хто хворы?

— Пакуль няма хворых. Але могуць быць. Дакладней, параненыя.— Сказаўшы гэта, Чубар дастаў з кішэні скарочаны тэкст прамовы таварыша Сталіна, атрыманы ад палкавога камісара, падаў доктару: — Пачытайце вось.

Той разгарнуў складзеную лістоўку, прабег вачамі: «У занятых ворагам раёнах трэба ствараць партызанскія атрады, конныя і пешыя, ствараць дыверсійныя групы для барацьбы з часцямі варожай арміі, для распальвання партызанскай вайны скрозь і ўсюды, для ўзрыву мастоў, дарог, псавання тэлефоннай і тэлеграфнай сувязі, падпальвання лясоў...» — Доктар дачытаў дагэтуль, адвёў позірк і нібы задумаўся.

Тады Чубар сказаў няпэўна:

— Вось бачыце!

— Але я не разумею, якое дачыненне... словам, навошта мне чытаць гэта?

— Я ж вам казаў, нас, мусіць, шчаслівы выпадак звёў! Мне во як доктар патрэбны будзе! — І Чубар правёў па шыі рукой.

У прадонні доктаравых вачэй зварухнулася штосьці падобнае на свядомую зацікаўленасць.

— Урэшце, хто вы? — спытаў ён.

— Я маю заданне стварыць партызанскую групу. А лістоўка гэтая — мой мандат.

— Вон што...

Яны памаўчалі.

— Вы тутэйшы? — праз нейкі момант спытаў ваенурач.

— Не.— Чубар падумаў і дадаў: — Але думайце ўжо, што тутэйшы. Праўда, вы мяне трохі здзівілі. Мне здавалася, што Бесядзь гэтая недзе там,— ён махнуў рукой перад сабой.— Але вы кажаце...

— Бо я так у вёсцы пачуў...

— Я не дакараю вас,— усміхнуўся Чубар.— Гэта нават добра, што Бесядзь тут. Я гэту раку ведаю. Працаваў каля яе. У Верамейках. Гэта збоч. Але вы не хвалюйцеся. Мы цяпер з вамі хутка дойдзем туды. Там лясы кругом.

— І мы іх паліць павінны?

Доктарава някемнасць здалася Чубару знарочыстай. Але Чубар не дазволіў сабе зазлаваць. Наадварот, прытворна засмяяўся і кінуў з ледзьве прыкметным ушчуваннем:

— У лістоўцы ж не адно гэта сказана. Трэба чытаць правільна. А то вы неяк...

— Большага не прачытаеш, як напісана,— зацята сказаў ваенурач.

— Аднак абы-што гаварыць таксама не варта,— з выразным падтэкстам параіў яму Чубар.— Тым больш што асабіста вам нічога не давядзецца паліць. Рыхтуйцеся партызан лячыць.

Здавалася, гэтым размова магла і скончыцца. Але не — Чубар спытаў яшчэ:

— Дык прымаеце маю прапанову?

— Не.

— Чаму? — здзівіўся Чубар.

Ваенурач, не задумваючыся, адказаў:

— Разумееце, я не падыду вам.

Чубар зрабіў незразумелыя вочы, сабраўшы гармонікам шырокі лоб.

— Не ведаю, як растлумачыць,— сказаў тады ваенурач,— але я ўжо не падыходжу для вашай справы. І наогул...

— Доктар, вы на сябе паклёп узводзіце,— засмяяўся Чубар.

— Не, я праўду кажу. Мне давялося багата перажыць апошнім часам... Пра гэта доўга расказваць. Але няўжо не відаць па мне, што я...

Чубар павёў галавой — маўляў, не відаць.

— А я ўжо каторы дзень баюся на сябе глядзець не толькі ў люстэрка, а і ў вадзе, калі, бывае, нахіляюся ды п'ю. Не, я ўжо нікуды не варты. Нават людзей лячыць. Бо хворы чалавек не можа другіх лячыць.

— Але па тым, як вы разважаеце, зусім не чуваць...

— Не далікатнічайце, гаварыце.— На доктаравым твары з'явілася штосьці падобнае на пагардлівую ўсмешку.

Тады Чубар загарэўся чырванню і сказаў быццам у злосці:

— Я хацеў сказаць, што вы не падобны на таго, кім хочаце выдаць сябе. Свядомасць ваша, мяркуючы па размове, таксама ў поўным парадку. Нават злосці хапае, нягледзячы што з выгляду абыякавы да ўсяго.

— Гэта, бадай, не злосць, а хутчэй — бездапаможная злослівасць.

— Бачыце, нават самі разумееце. А навошта тады гаварыць абы-што? Самі ведаеце, за такое...

— Вы думаеце, гэта цяпер самае страшнае?

Чубар не адказаў, уражаны нечаканым адкрыццём — з кожнай хвілінай яму ўсё цяжэй станавілася размаўляць з гэтым чалавекам.

— Самае страшнае,— тлумачыў тым часам доктар,— бадай, усведамленне таго, што ты ўжо ні на што не варты.

— А вам не здаецца, таварыш ваенурач другога рангу,— прыжмурыў вочы Чубар,— што гэтыя словы могуць нагадваць самыя звычайныя хітрыкі чалавека, якому па нейкай прычыне вельмі патрэбна выдаць сябе... ну... за вар'ята, ці што?

— Вось бачыце, гэты раз вы ўжо больш дакладна называеце рэчы,— не мяняючыся ў твары, сказаў ваенурач, але ў голасе ягоным пачулася дрэнна схаваная зларадшасць, нібыта чалавек нарэшце атрымаў тое, чаго дамагаўся.

Чубар пакруціў галавой.

— І тым не менш у сваім вар'яцтве вы мяне не пераканалі,— жорстка сказаў ён.

— А я і не імкнуўся рабіць гэта,— спакойна запярэчыў доктар.— Проста я хацеў сказаць, што мне давялося перажыць момант такога нервовага напружання, якое чалавека робіць у канчатковым выніку калі не вар'ятам, як вы гаворыце, то ўжо непрыгодным ні для якой справы.

— Але ж вы не будзеце адмаўляць, што сур'ёзная справа вяртае чалавеку яго сапраўдны воблік? — Чубар колькі часу чакаў, што адкажа на гэта ваенурач, але той унурыў галаву і сядзеў зноў безуважны.— Добра, я абяцаю забыць пра ўсё,— быццам ратуючы становішча, сказаў тады Чубар,— што вы нагаварылі тут, але далей вам ісці не варта, трэба выкінуць з галавы, мякка кажучы, ненармальную ідэю дайсці адсюль у Свярдлоўск, зрэшты, пасмяяцца з яе!..

— Паверце, мне зусім не цікава — забудзеце вы пра нашу размову ці не. Да таго ж нічога асаблівага, што падлягала б пакаранню, я не нагаварыў тут. Таму пагрозы вашы...

Чубар не даслухаў.

— Мне доктар патрэбны, разумееце? — хвалюючыся, затрос галавой Чубар.— Таму я і ўгаворваю вас. Урэшце, таму я і не кажу вам, што непадалёк адсюль спыніўся фронт і што вам засталося ўжо нядоўга ісці да яго!

— Але я няздольны на тое, чаго вы хочаце ад мяне,— упарта паўтарыў ваенурач.

— А я вам не веру! — сказаў, як падначыўшы, Чубар.

— Тады паслухайце.

І ваенурач пачаў расказваць роўным і глухім голасам, але зноў быццам з завучанай лёгкасцю.

...На тую ноч, як выбухнуць вайне, ваенурач паехаў на чыгуначную станцыю ў Баранавічы сустрэць малодшага брата, які толькі што скончыў школу малодшых палітрукоў і накіроўваўся ў 10-ю армію для пра-

ходжання далейшай службы. Штаб 10-й арміі тады знаходзіўся недзе каля Беластока, калі нават не ў самім Беластоку. Вядома, туды хутчэй было ехаць праз Брэст. Але тым жа цягнікам і з той жа школы малодшых палітрукоў у Асобую Беларускую ваенную акругу ехаў служыць не адзін доктараў брат — з выпуску сорак першага года сюды атрымалі прызначэнне некалькі чалавек: напрыклад, пяць малодшых палітрукоў мелі накіраванне ў палітупраўленне 3-й арміі, амаль столькі ж выпускнікоў атрымалі накіраванне ў 28-мы стралковы корпус, штаб якога быў у Брэсце. Жыццярадасныя і яшчэ амаль па-студэнцку бесклапотныя, яны нават называлі адны адных паміж сабой — «беластоцкімі», «гродзенскімі», «брэсцкімі». Кажуць, за кампанію і цыган павесіўся. Дык вось і з малодшымі палітрукамі нешта падобнае было — «беластоцкія», у тым ліку і доктараў брат, вырашылі ехаць да месца службы кружной дарогай, праз Гродню, балазе, быў час, і яны, такім чынам, нікольні не пазніліся.

У Баранавічы пасажырскі цягнік прыйшоў па раскладу, але там яго затрымалі. Прычыны ніхто ў цягніку не ведаў, пасажыры — пераважна вайсковыя людзі — казалі, што наперад прапускаюць нейкі другі цягнік. Аднак вагоны на запасныя рэйкі не заганялі, і гэта трохі дзівіла. Тым часам для братоў, якія колькі гадоў не бачыліся, затрымка цягніка была дарэчы. Яны пахаджвалі пад занавешанымі вокнамі вагонаў, паціху гамонілі і нават не заўважалі, што ўжо радчэла цёплая ноч і ўвачавідкі світала. Ніхто не здагадваўся, што заставалася мала часу да таго моманту, калі на савецкую зямлю разам з раніцай упадуць варожыя бомбы і даваеннага жыцця больш не будзе, і наогул — багата для каго яго зусім не стане. Тым не менш нават тады, як на падлёце да горада пачуўся гул фашысцкіх самалётаў, ваенурач, а разам з ім і іншыя людзі, якім здарылася не спаць, не падумалі, што гэта вайна — урэшце, маглі ляцець таксама савецкія самалёты, да таго ж немцы ў канцы мая ўжо рабілі такі масавы налёт, дасяглі Баранавіч, але павярнулі назад: і дасведчаныя, і недасведчаныя людзі, якім давялося бачыць майскі палёт, палічылі яго за звычайную правакацыю, хоць то была ўжо генеральная рэпетыцыя... У тую ноч, дакладней — раніцой 22 чэрвеня, у Баранавічах рабілася аднолькава, як і ва ўсіх больш-менш

буйных гарадах, што знаходзіліся не вельмі далёка ад дзяржаўнай граніцы. Пакуль суд ды справа, цягнікоў на захад не пускалі. Вайсковыя людзі рушылі натоўпамі да каменданта горада. Ваенурач і ягоны брат разам са сваімі таварышамі таксама падаліся туды. Каля гарадской камендатуры неўзабаве сабралася багата камандзіраў у розных званнях — і тыя, што вярталіся з чарговага адпачынку, і тыя, што ехалі яшчэ толькі па накіраванню. Але камендант нікога не мог задаволіць, адно казаў, каб усе як найхутчэй дабіраліся ў свае часці. На каманду малодшых палітрукоў — іх з чамаданчыкамі зайшло ў кабінет да яго дванаццаць чалавек — глядзеў не столькі з заклапочанасцю, колькі з неўразуменнем і разгубленасцю, быццам сапраўды не ведаў, што з імі рабіць: усё круціў у руках іхнія прадпісанні ды моршчыў, як ад вялікай пакуты, лоб. Хоць камендант і разумеў, што буйныя штабы ўжо, няйначай, занялі падрыхтаваныя ў іншых месцах камандныя пункты, але і малодшым палітрукам параіў тое, што раіў другім камандзірам — хутчэй дабірацца да месцаў прызначэння. Разам з тым ён паклікаў па тэлефоне нейкага капітана і загадаў выдаць кожнаму па рэвальверы сістэмы «наган». Малодшым палітрукам давялося вяртацца зноў на чыгуначную станцыю. Але дарэмна: цягнікі па-ранейшаму стаялі на рэйках. Нават ваенурач не мог даць сабе рады, хоць яму, здавалася, было прасцей: артылерыйская брыгада, дзе той меў сабе медыцынскую службу, стаяла на паўдарозе ад Гродні сюды, і туды па чыгунцы было зусім не багата ехаць. Але чыгунка пакуль не дзейнічала, спадарожных машын таксама дарэмна было шукаць; апрача таго, ваенурач ведаў, што брыгада па камандзе ўжо рушыла з вайсковага гарадка. Адным словам, становішча складвалася такое, калі выйсце з яго цалкам залежала ад самаініцыятывы і кемнасці, і ваенурач, адчуўшы раптам адказнасць за малодшых палітрукоў, павёў так званых «беластоцкіх» і «брэсцкіх» за горад, на скрыжаванне дарог, бо ў яго была надзея, што там натрапіцца нешта спадарожнае. Аднак за ўвесь першы дзень «беластоцкім» палітрукам ледзь пашанцавала апынуцца ў Альберціне: дзіва, але да самага паўдня на шашы, акрамя як на Брэст, не было ніякага руху; уздоўж граніцы ўжо на ўсю моц грукатала вайна, а тут, непадалёк ад Баранавіч, нібыта сці-

шылася ўсё ў задуманай нерашучасці, нібыта шукала сабе яшчэ нейкае пэўнасці. З Альберціна — гэта на другую раніцу — тры малодшыя палітрукі на чале з ваенурачом другога рангу рушылі далей, трымаючыся дарогі на Ваўкавыск, але за Слонімам пачаліся бамбёжкі, і неўзабаве ўжо амаль нельга было рухацца наперад, бо ад граніцы, як выйшаўшая з берагоў вада, хлынулі на дарогі адыходзячыя чырвонаармейскія часці. Давялося паварочваць на прасёлкі, але і там рабілася немаведама што — чамусьці ва ўсіх напрамках рухаліся цэлыя вайсковыя падраздзяленні, а таксама асобныя групы байцоў і камандзіраў. Нарэшце пайшла паміж чырвонаармейцамі чутка, што неўзабаве ўсе войскі, якія запоўнілі лясныя і палявыя дарогі ў чатырохкутніку Слонім — Ваўкавыск — Поразава — Ружаны, увойдуць у непасрэднае сутыкненне з праціўнікам. І тады ваенурач убачыў, як ажылі духам ягоныя малодшыя палітрукі: маючы ў наганах па адным барабанчыку патронаў, яны з усёй ахвотаю прагнулі бою з ворагам, пра якога за гэтыя дні ці мала чаго наслухаліся. Тым часам каторы дзень ужо далятала з захаду кананада, а ўначы стала чуваць, як страчылі за Зяльвянкай кулямёты. Аднак доўга паваяваць з фашыстамі малодшым палітрукам не давялося.

Непадалёку ад вёскі Чамуры раптам усчалася беспарадкавая страляніна, яна чулася ва ўсіх баках, і тады ў паветры павісла палохаючае слова — «акружэнне»; паколькі вопыту вядзення баёў у акружэнні не было, то гэтае слова ў атмасферы няўпэўненасці і трывогі гучала пакуль аднолькава, як і «палон». Вядома, ніхто з малодшых палітрукоў у палон да фашыстаў не збіраўся трапляць: акружэнне, палон — ганьба!.. Але неўзабаве зноў пачуліся крыкі — і не менш жахлівыя: танкі!.. Байцы і камандзіры, якія рухаліся па дарозе ў доўгай, ці не на два з паловаю кіламетры калоне, сталі азірацца навокал. Сапраўды, з-за пагорка, што быў ад дарогі метраў за семсот, ужо выпаўзалі нямецкія «панцыры», пакідаючы за сабою шлейфы пылу — акуратна палегшы над зямлёю дым. Артылерыйская батарэя, якая таксама рухалася па дарозе паміж пяхотных падраздзяленняў, тут жа з'ехала на абочыну, і коні, нібыта ўпершыню адчуўшы на сваіх крыжах паспешлівыя ўдары ездавых, памчалі сарака-

пяціміліметровыя гарматы на невысокі ўзлобак, аслонены з тыльнага боку маладым сасняком. Было відаць, як услед за гарматамі беглі на той узлобак ланцужкамі артылерыйскія разлікі. На дарозе спадзяваліся, што зараз паміж нямецкімі танкамі і артылерыстамі, няйначай, пачнецца паядынак. Але выйшла не так. Стралялі са сваіх гармат адны варожыя танкі. Мусіць, фашысты прыкмецілі артылерыйскія запрэжкі яшчэ тады, як тыя збочвалі з дарогі і накіроўваліся на ўзлобак, адкуль можна было страляць прамой наводкай без малое перашкоды, бо адразу некалькі танкаў застылі жоўта-зялёнымі купінамі на схіле пагорка, сталі варушыць гарматамі, пільнуючы «саракапяткі». Іншыя танкі тым часам працягвалі падмінаць цяжкімі гусеніцамі нейкую збажыну ў нізіне, набліжаючыся з правага боку да дарогі, на якой, бы ў чаканні самага сапраўднага дзіва, спыніліся чырвонаармейскія падраздзяленні. Нарэшце пачуўся першы гарматны стрэл: штосьці блiснула, як маланка сярод белага дня, на схіле пагорка, а тады насупраць першай артылерыйскай запрэжкі, якая ўсё яшчэ імкліва рухалася наперад, раптам вырас пясчаны куст. Пасля першага выбуху снарады пачалі рвацца зусім густа, высаджваючы на ўзлобку цэлы пясчаны зараснік, і хутка там не стала відаць ні коней, ні артылерыстаў. Гэта раптам ачомала ўсіх на дарозе — была страчана надзея на тое, што артылерысты паставяць перад танкамі заслон, і чырвонаармейцы, паўзводна, а то і паротна, кінуліся ў поле займаць абарону. Ваенурач з малодшымі палітрукамі знаходзіўся якраз у пачатку калоны, паміж двума невялікімі пяхотнымі падраздзяленнямі, з якімі яны рухаліся з учарашняга дня. Па гэтых падраздзяленнях, як па самых блізкіх, ужо страчылі з кулямётаў варожыя танкі. На дарозе застагналі параненыя. Ваенурач кінуўся дапамагаць ім. Ён ратаваў на абочыне параненага ў жывот незнаёмага лейтэнанта, як адчуў раптам, што танкі перасталі страчыць з кулямётаў і вакол усталявалася незразумелая цішыня, быццам зноў нечага ўсе насцярожыліся і чакалі. Тады ён падняў галаву і глянуў у той бок, адкуль рухаліся танкі. Тыя сапраўды больш не страчылі з кулямётаў. Аднак за час, пакуль ваенурач быў заняты параненым лейтэнантам, некаторыя з іх паспелі апынуцца на дарозе і цяпер рухаліся па ёй. Ды не гэта

выклікала нечаканую цішыню. Усе ўбачылі, як раптам насустрач танкам рушылі па дарозе на ўвесь рост тры камандзіры. Ваенурач пазнаў іх адразу. То былі ягоныя малодшыя палітрукі. І вёў іх на танкі доктараў брат!.. Самаахвярнасць і палохаючая недарэчнасць такога геранчнага ўчынку — кідацца на варожыя танкі з аднымі наганамі! — няйначай, і прывялі ва ўтрапенне ўсіх, хто здольны быў назіраць цяпер за імі, нават фашыстаў, якія перасталі страляць з кулямётаў. Паміж пярэднім танкам і доктаравым братам заставалася ўжо некалькі метраў. З кожным імгненнем адлегласць усё скарачалася. Тады ваенурач ад жаху схапіўся за галаву і закрычаў на ўвесь голас... Калі было скончана ўсё, а на дарозе замест малодшых палітрукоў, таксама як і замест іншых байцоў і камандзіраў, якія не паспелі адбегчыся за прыдарожныя канавы, засталіся адны крывавыя плямы, ваенурач, на вачах якога здарылася гэта непапраўная з'ява, сам паваліўся камяком на зямлю і сутаргава пачаў раздзіраць рукамі, быццам грудзі сабе, прыдарожны дзірван. Трагічны ўчынак малодшых палітрукоў падзейнічаў на яго так, што сівець ён пачаў, мусіць, ужо да таго, як зніклі на дарозе варожыя танкі і сціхнула ў наваколлі страляніна...

— Тады вось ва мне і зламалася штосьці ўсярэдзіне,— ківаў галавой Чубару ваенурач.— Здавалася б — урач, бачыў нямала смерцяў нават у мірны час, бо наша прафесія па сабе такая, аднак вось жа зламалася нейкая спружына, на якой трымалася ва мне ўсё. Можа, таму, што брат быў. Словам, цяпер вы не павінны сумнявацца. Я сапраўды нікуды не варты ўжо!..

Чубар дзеля прыліку пачакаў, а тады сказаў, маючы намер адным часам і паспачуваць чалавеку, і падняць дух у яго:

— Гэта вы толькі ўзялі сабе ў галаву. Проста вам адпачыць трэба перад тым, як...

— Вы думаеце, я стаміўся? — Доктараў позірк быў накіраваны на Чубара, але вочы здаваліся ўсё ж невідушчымі.

— Не можа ж быць, каб тое, што здарылася з братам і яго сябрамі, прыгнятала вас увесь час! Урэшце, не павінна быць! Вось адпачнеце...

Але ваенурач зноў перахапіў размову і пачаў тлумачыць:

— Гэта толькі здаецца так. А на самай справе было ўжо часу на адпачынак. Аднак скальпеля ў рукі ўзяць вось не магу і цяпер. Баюся. Адно, на што здатны яшчэ як урач, гэта прапісаць лекі ад жывата ці галавы.

— Значыць, не ўсё яшчэ страчана,— наўмысна весела сказаў Чубар.

— Але дзе цяпер тыя лекі? Гэтым часам вясковы знахар на большае здольны тут, чым мы, адукаваныя дактары. Той хоць травы розныя ведае, а нас гэтаму не навучылі ў інстытутах.

— Лекі ў нас таксама знойдуцца, будзе чым лячыць,— наперад паабяцаў Чубар.

Але ваенурач быццам не пачуў гэтага.

— Я разумею,— гаварыў ён далей,— вас павінна бянтэжыць неадпаведнасць паміж тым, як я разважаю, дакладней, лагічная прыстойнасць маіх разважанняў, і тым, што гавару аб сабе. Але можаце паверыць, што адно другое не выключае.

Тады Чубар пажартаваў:

— Аднак жа дасюль было вядома, што... словам, што людзі з хворай свядомасцю звычайна даводзяць, што яны самыя разумныя на свеце!..

Зноў доктарава гаворка пачынала выклікаць у Чубара насцярожлівае адчуванне, нібыта ў даверлівым тоне яе яўна хавалася нейкая знарочыстасць; Чубару рабілася зразумела, што калі гэтая гаворка будзе працягвацца і далей у такім тоне, то вышэйшасць, якую ён меў дагэтуль над сваім субяседнікам, можа быць страчана. Тым часам Чубар чамусьці самым сур'ёзным чынам лічыў, што для справы, якую ён наважыўся распачаць у забяседдзі, гэты чалавек са сваёй прафесіяй патрэбны быў перш за ўсё. Чубару здавалася, што небараку дастаткова будзе адпачыць у ціхім закутку, каб ачомацца ад нервовага ўзрушэння і набыць душэўную раўнавагу, і таму ён гатовы быў настойліва паўтараць тую ісціну, што сур'ёзная справа сапраўды вяртае чалавеку страчаны воблік...

— Дык я кажу, што адно другога не выключае,— працягваў разважаць ваенурач з ранейшай непрыкліваснцю на твары.— У чалавека ў галаве заўсёды знойдзецца месца і для разумных думак, і, як вы кажаце, для вар'яцкіх.— Чубар, вядома, гэтага не гаварыў, але не запярэчыў.— Часам нават цяжка

правесці мяжу паміж імі. Асабліва калі чалавек трэніруе свой мозг у адным і тым жа напрамку. А ў мяне для гэтага часу хапала. Таму я паспеў багата чаго перадумаць нанава, нават пераасэнсаваць. Таму няхай вас і не здзіўляе, што я хапаюся адразу за тыя недакладнасці, якія да гэтага атрымалі ў маёй галаве пэўнае вытлумачэнне. І наогул, я... Але не, пра гэта лепей не гаварыць, бо вы пагражалі ўжо, здаецца, паставіць мяне да сценкі. Гэта мы навучыліся — хапаць адзін аднаго за рукі ды затыкаць рот. Няхай будзе па-вашаму. Я і праўда не стану гаварыць пра тое, да чаго прыйшоў, разважаючы на адзіноце аб усім нашым папярэднім жыцці і аб гэтых падзеях, якія раптам выбілі з каляіны столькі народу і не толькі выбілі з каляіны, але ў адных ужо забралі жыццё, другіх зрабілі вар'ятамі, а трэціх асудзілі на пакутлівую невядомасць.

— Вы залішне перабольшваеце, да сценкі ставіць вас я не збіраўся, але рашылі правільна,— сказаў Чубар.— Абы-што гаварыць не варта. Раскажыце лепей, што было з вамі потым?

— Калі?

— Ну, пасля таго, як страцілі брата?

— Трапіў у палон.

— Выходзіць, пра акружэнне?..

— Але ж якраз тады ніякага акружэння не было. Проста нехта пусціў правакацыйную чутку. Можа, лазутчыкі. А танкі тыя выскачылі аднекуль знянацку. Нават не затрымаліся на дарозе. Адно патрушчылі, каго паспелі, гусеніцамі. Падбіць іх не было чым. «Саракапяткі» не паспелі нават стрэліць. Так што...— Ваенурач памаўчаў.— А ў палон нас узялі праз дзень,— пачаў ён зноў.— Гэта на другі бок ад Слоніма. Немцы высадзілі за Шчарай дэсант, і нашы часці, якія не мелі суцэльнай лініі абароны, былі заціснуты паміж гэтым дэсантам і галоўнымі наступаючымі сіламі. Нават бою вялікага не адбылося. Сам я зразумеў, што знаходжуся ў палоне толькі тады, як на скрыжаванні шасейных дарог, куды мы нарэшце выйшлі, убачыў нямецкіх матацыклістаў. Адстрэльвацца я, вядома, не мог, бо не меў нават асабістай зброі... Аднак дзеля дакладнасці трэба сказаць, што і ніхто іншы не аказаў тады супраціўлення...— Гаворачы пра гэта, ваенурач паглядзеў на Чубара — ці верыць той.— Гэта пасля

ўжо, калі хапілі шылам патакі ў лагеры ваеннапалонных, некаторыя спахапіліся. Але позна было — вакол калючы дрот і вартавыя. І тым не менш сёй-той пачаў строіць планы, як бы ўцячы з лагера. Не ведаю, ці ўдалося каму зрабіць гэта, бо мяне неўзабаве выпусцілі з лагера назусім.

— Чым вы патрапілі гэтак фашыстам?

— Я і сам задаваў сабе такое пытанне. Але пасля разважыў, што нічога дзіўнага не было ў гэтым. Проста камендант лагера першы прыкмеціў тое, чаго не хочаце бачыць, напрыклад, вы: гэта — што я сапраўды ні на што ўжо не варты. З нейкага часу, як выпадала яму ісці праз лагер, ён кожны раз падзываў мяне пальцам да сябе і распытваў пра ўсё, што датычыла майго жыцця. Цікавіла яго таксама мая думка пра вайну, пра немцаў. Словам, мяне ён настойліва вылучаў сярод іншых ваеннапалонных. А праз два тыдні выклікаў у кабінет, выпісаў пропуск і загадаў немцу-салдату, каб той вывеў мяне за вароты лагера і адпусціў на волю. І вось я каторы дзень ужо тупаю па Беларусі, цяпер...

— І ні разу не здаралася па дарозе, каб фашысты зноў не спрабавалі загнаць вас у які-небудзь лагер?

— У мяне ж пропуск ад каменданта.— Ён расшчапіў рукі на каленях, выпраставў правую нагу і дастаў з кішэні галіфэ кардоначку, выразаную прамавугольнікам: да вайны на такіх друкавалі розныя мандаты для канферэнцый.

Чубар узяў кардоначку ў рукі, пакруціў з абодвух бакоў, а тады пачаў глядзець на тое, што напісана друкаванымі літарамі па-руску і па-нямецку. Вядома, Чубар па-нямецку не разумеў, таму чытаў тое, што было па-руску: маўляў, ваеннапалоннаму, урачу другога рангу, і прозвішча — Скварцоў Аляксей Ягоравіч, дазваляецца следаваць па тэрыторыі, акупіраванай германскімі войскамі, да месца жыхарства ў горад Свярдлоўск; і далей, ужо ў якасці так званай заўвагі,— прыпынак на начлег рабіць толькі ў межах населеных пунктаў, надаўжэй, чым суткі, у адным населеным пункце не затрымлівацца, прад'яўляць пропуск кожны раз, як таго запатрабуюць мясцовыя ці вайсковыя ўлады... Адным словам, то была самая сапраўдная бестэрміновая падарожная, накшталт тых, што выдавалі ў царскі час катаржанам, якіх выпускалі на волю,

але якім не было вызначана месца жыхарства ва ўсёй краіне: рэшту жыцця, якое яшчэ заставалася за імі, належала пражыць у дарозе...

— Можна падумаць, што камендант гэты вялікі жартаўнік,— аддаючы пропуск, пакруціў галавой Чубар.

— Так, пачуцця гумару ён не пазбаўлены,— згадзіўся ваенурач, мусіць, не цалкам усведамляючы, што меў на ўвазе Чубар.— Але ж зразумеў мой стан...

— Скажыце, а вам раней, ну, да сустрэчы з камендантам, не даводзілася думаць пра сябе вось гэтак?

— Як?

— Ну, так, як гаворыце пра сябе цяпер?

— Не.

— А калі ж гэта пачалося?

— Мусіць, тады, як я паглядзеў на сябе ў камендантавым кабінеце ў люстэрка.

— Тады скажыце яшчэ,— паглядзеў на ваенурача прыжмуранымі вачамі Чубар,— а вам не здаецца, што вы сталі проста несвядомай цацкай, якую надзвычай разумна выкарыстаў нейкі мацёры фашыст?

— Як гэта?

— Вы ж, пэўна, паказваеце пропуск не толькі фашыстам?

— Так.

— Нашым, савецкім людзям, таксама?

— Ну і што? — нібыта насцярожыўся ваенурач.

— А тое,— ужо абураючыся, падаўся тварам наперад Чубар, — што камендантавым пропускам вы шкоды нашай справе наносіце больш, чым!.. Калі дык вы разважаеце вельмі ўжо разумна. Нават дзівішся, адкуль гэта ў вас бярэцца. Хоць чорт вас ведае, мусіць, усе вы, інтэлігенты, такія. Але ж думаць і вам таксама трэба. І не трэніраваць мозг у адным кірунку, а наогул думаць. Каб ніякі фашыст не абвёў вакол пальца. Людзі ж глядзяць на гэты пропуск і вочы таропяць: фашысты калі сёння і не ўзялі яшчэ Свярдлоўска, то заўтра ці паслязаўтра браць напэўна ўжо збіраюцца, бо нездарма ж нават палонных адпускаюць туды. А Свярдлоўск — ён далей за Маскву. Значыць, фашысты ўпэўнены, што і Маскву забяруць, і далей пойдуць. Ніхто іх не здолее запыніць. А вы валачэцеся ад горада да горада, ад вёскі да вёскі і, самі таго не разумеючы, разносіце гэтую ўпэўненасць. Жывая рэ-

клама фашысцкіх перамог! Ды калі хочаце пачуць праўду, то за такое вас нават мала да сценкі паставіць!

Мусіць, на Чубаравым твары не толькі была напісана пагроза, але і рашучасць прывесці яе ў выкананне, бо ваенурач, нягледзячы на ранейшую знешнюю абыякавасць — здавалася, не яму гаварылася! — раптам зварухнуўся ўвесь. Можна было падумаць, што ён зрабіў гэта, каб адно перамяніць позу, ад якой, можа, мулка стала, але не — позірк ашклянелых вачэй таксама пачаў блукаць, нібыта яны ўпершыню здолелі зрушыць з месца ў вачніцах і цяпер шукалі, за што б зноў зачапіцца, а тады спыніліся на вінтоўцы, якая ўсё яшчэ ляжала ў Чубара на ўлонні. Чубар адразу ўнутрана насцярожыўся і, дзеля большай пэўнасці, паклаў сваю правую руку на прыклад.

Чубар хоць і перастаў кідаць абвінавачанні, аднак глядзеў на ваенурача з неастылым абурэннем, не маючы сілы дараваць ягоную няцямлівасць.

Нельга было вызначыць, колькі такіх вось спустошаных і захварэлых душой, што наўмысна павыпусканы з канцлагераў, бадзялася на акупіраванай тэрыторыі. Немагчыма было таксама дакладна меркаваць, якую шкоду нанеслі яны ўжо справе вызвалення краіны ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Адно было зразумела — Чубара звяла дарога з адным з такіх. Той сядзеў цяпер насупраць. І Чубар быў адказны за яго.

Здавалася, нішто не пагражала гаворцы, якая ўжо колькі часу вялася паміж Чубарам і ваенурачом, перарасці ў трагедыю. Праўда, Чубара яна пачала абураць па-сапраўднаму, дакладней, не сама гаворка, а тое, пра што паступова даведваўся ён ад ваенурача. Аднак Чубар яшчэ не меў думкі, што ваенурач знарок удзельнічаў у хітрай задуме нейкага фашыста альбо цэлай сістэмы: чалавек, мусіць, у канцлагеры сапраўды быў у стане моцнай душэўнай дэпрэсіі, якая і дагэтуль давала сябе адчуць... І раптам ваенурача нібыта ўдарыла што знутры. У адно імгненне ён адкінуўся на спіну, перакуліўся, як гуллівы мядзведзь, цераз галаву, а тады гэтак жа хутка і амаль незаўважна ўскочыў на ногі і кінуўся бегчы паміж соснаў ад Чубара, які ад нечаканасці таксама адшаснуўся назад і не ведаў што рабіць.

— Стой! — нарэшце крыкнуў ён як не сваім голасам наўздагон.

Але ваенурач не слухаўся. Ён моцна кульгаў на правую нагу, аднак бег, як пры вялікай небяспецы. I тады Чубар ускінуў на ўзровень вачэй вінтоўку перад сабой і стрэліў у спіну: мусіць, і тут працягваў адыгрываць сваё механізм, які нібыта з нядаўняга часу знаходзіўся ўсярэдзіне. Стрэлу свайго Чубар, здаецца, не пачуў, але пабачыў, як ваенурач раптам распасцёр рукі, нібыта хацеў узняць іх, і пачаў валіцца дагары.

XI

Гэты раз нават хадзіць пад вокнамі ды загадваць не спатрэбілася. Народ паваліў у Паддубішча — палетак каля трох дубоў — ледзь не на самым світанні. Там быў асноўны масіў калгаснага жыта — праўда, сёлета сеялі яго і на былых наддатках, і непадалёк ад Кулігаеўкі, але ў Паддубішчы было каля сотні гектараў. Расло жыта на так званых схілах верамейкаўскага кургана, на якім стаяў драўляны маяк, звычайная трыянгуляцыйная вышка. Цяпер маяка на кургане не было — яго спілавалі яшчэ ў пачатку ліпеня, калі прыйшоў у сельсавет Ягору Ціліпчыкаву пісьмовы загад: казалі, што па маяку лёгка арыентавацца варожым самалётам.

Але як настаць сённяшняй раніцы, амаль скрозь ноч у памяшканні калгаснай канторы засядалі верамейкаўскія праўленцы. Вядома, не даваенным складам, бо маладзейшыя члены калгаснага праўлення падлягалі мабілізацыі і цяпер былі недзе на фронце.

Зазыба, як прыехаў з Бабінавіч, паклікаў на двор Гаманьковага Івана, балазе, недалёка было, і папрасіў, каб той прывёз на буланым з Кулігаеўкі Сідара Раўнягіна. Тым часам Марфа Зазыбава збегала па Кузьму Прыбыткова і Парфёна Вяршкова. То былі старэйшыя людзі ў вёсцы, і Зазыба не хацеў вырашаць калгасныя справы без іх.

Хоць Брава-Жыватоўскі і папярэджваў Зазыбу, каб у Верамейках дачакаліся камендантавага распараджэння, а тады ўжо вырашалі справу з калгаснай маёмасцю, але Зазыба надумаў сваё. Бабінавіцкі кравец Шарэйка разважлівасцю і цвярозым стаўленнем да падзей як нанава адкрыў Зазыбу вочы на тое, што ад-

бывалася навокал. Зазыба разумеў, што цяпер, калі не было ў Верамейках Чубара, адказнасць за калгасную маёмасць, за лёс калгаса наогул зноў ляжала на ім; менавіта за ім было апошняе слова і менавіта з яго першага маглі спытаць за ўсё як свае, так і фашысты. З усіх бакоў выходзіла, нібыта Чубар цалкам меў тады, у Зазыбавай хаце, падставу — была свая суровая праўда ў тым, каб любым коштам пазбавіцца ў калгасе ад усяго, што магло трапіць да немцаў. Па гэтым часе ды пры такім паввароце падзей Зазыбу, няйначай, ужо і прызнавацца нельга было, што ён таксама меў не меншую падставу, калі бараніў у размове са старшынёй калгаса сваю пазіцыю...

Пакуль не прывёз Іван Гаманькоў у Верамейкі Сідара Раўнягіна, мужыкі сядзелі ў калгаснай канторы і, як звычайна, гаманілі.

Кузьма Прыбыткоў, напрыклад, успомніў, як біліся верамейкаўцы пасля рэвалюцыі за Зінкевічаў луг. Той належаў бабінавіцкім панам, але быў па гэты бок Бесядзі. Бадай, гэтая акалічнасць і стала прычынай, што на луг пасягалі адразу некалькі вёсак, і верамейкаўцам даводзілася адстойваць свае правы на яго сілай— рабіць уноч перад касавіцай засады, нападаць на касцоў з лесу... Скончыліся бойкі тым, што Панцялей Казёл паслаў на той свет мужыка з Малога Хоцімска. Міліцыі давялося ці не тры гады ездзіць у Верамейкі, каб выкрыць забойцу, але дарэмна — ніхто не выдаваў свайго чалавека, хоць усе і ведалі, што мужыка таго Панцялей забіў дарэмна: небарака не прымаў удзелу ў бойцы, проста сядзеў каля вогнішча на ўскраіне лесу і пёк бульбу, а Панцялей наскочыў на яго таксама выпадкова, можа, нават старонячыся бойкі, аднак жа ўдарыў калом па галаве... Зінкевічаў луг верамейкаўцы адваявалі сабе ў дзевятнаццатым годзе: з Клімавіч і Чэрыкава, тагачасных павятовых гарадоў (Малы Хоцімск належаў да Чэрыкаўскага павета) былі накіраваны ў забяседдзе каморнікі, і тыя, пад аховай узброеных міліцыянераў, паставілі межавыя слупы.

Амаль усе, хто прысутнічаў у калгаснай канторы, ведалі пра тыя падзеі не горш за Кузьму Прыбыткова, але слухалі старога з нейкай новай настроенасцю, нібыта непакоіліся, што можа ўсё паўтарыцца.

Іван Падзерын, які прыйшоў у кантору пазней за ўсіх, сказаў:

— Дак ета ж нашы выйгралі тады, што большага хабару далі начальніку міліцыі. А калі раптам перайграць цяпер захочуць і ў Малым Хоцімску, і ў другіх вёсках да таксама хабар свой павязуць? Улада ж памянялася!

— Навошта казаць абы-што,— паглядзеў на яго Парфён Вяршкоў.— Ніякага хабару не давалі верамейкаўцы. Само выйшла. А болей таму, што на нашым баку луг. Не дай бог, каб ён на тым баку Бесядзі быў, не бачыць бы нам сена з Зінкевічавага лугу, як чорту салодкіх вушак. Не, хабару мы не давалі. Ета плёткі пусціла тады пакрыўджаная старана, маўляў, верамеўкаўцы падкупілі начальніка міліцыі. Ну, і дагэтуль во гавораць, не перастаюць.

— За луг не давалі,— згадзіўся з Парфёнам Кузьма Прыбыткоў,— ета праўда, а от за Панцялея Казла ці не вазілі кадушку мёду?

Парфён Вяршкоў наморшчыў твар:

— Ты такс-а-а-ама!.. Самога ж у Верамейках няйначай, не было тады!

— Не знаю, ці быў я,— запярэчыў Кузьма,— а помніць дак яшчэ помню, як збіралі па ўсіх пасеках па пяць хунтаў мёду. Няхай во Дзяніс скажа.

— Дак і Зазыба недзе не вяртаўся тады са службы,— па-ранейшаму не пагаджаўся з Прыбытковым Парфён Вяршкоў.

Але ўсе павярнулі ўжо галовы да Зазыбы, што сядзеў за доўгім канторскім сталом, за якім у звычайны працоўны дзень было месца падліковых работнікаў, а ў часе агульных калгасных сходаў — прэзідыума. Зазыба таксама слухаў аднавяскоўцаў, але быццам з вялікай паблажлівасцю.

— Вам, як кажуць, хоць каліўка, хоць цавінку,— зварухнуўся ён.— І якое гэта цяпер значэнне мае?

Пасля гэтага мужыкі таксама заўсміхаліся — маўляў, тут як на марозе, абы лічыць лысых...

— Панцялей во паспеў памерці,— нібы між іншым сказаў праз нейкі момант Іван Падзерын,— а то б цяпера, пры такім часе, калі памянялася ўсё, магло яшчэ адыграцца яму.

— Не палохай ты нас, Іван Хаміч,— зноў, усміхаючыся, паўшчуваў Зазыба,— а то бытта крыві захацелася. Дак ці мала яе льецца цяпера без гэтага.

— Дак жа мы, беларусы, не такія, каб...—спрабую-

чы ўнесці пэўную яснасць, сказаў Парфён Вяршкоў.— Ета на Каўказе дак... А беларусы кроўнай помсты не маюць.

— Не ма-а-а-аюць,— пакруціў недаверліва галавой Іван Падзерын,— а помніш, як Маслюкі адпомсцілі таму лесніку з Гончы, што падстрэліў іхняга бацьку?

— Маслюкі — ета асобая рэч,— не пагадзіўся Парфён Вяршкоў.— Яны і без кроўнай помсты маглі каму хочаш юшку пусціць. А ў таго чалавека з Малога Хоцімска, здаецца, ужо нікога і не засталося ў вёсцы. Жонка ці не да калгасаў яшчэ памерла, а дзеці разбрыліся.

— Ета праўда,— падтрымаў Вяршкова Кузьма Прыбыткоў,— сям'і таго чалавека няма ўжо ў Малым Хоцімску. Але сына яго неяк мы бачылі з Пракопам сваім. Тады якраз у Кажлаеў дошкі пілавалі. Дак гаспадар адзін і сказаў мне, што ягоны падпасак і ёсць сын хоцімскага мужыка, якога нашы верамейкаўцы забілі. Я дак ажно паглядзець пацікавіўся. Гадоў дванаццаць хлопцу было. Дужа кніжкі чытаў. Можа, вывучыўся недзе.

— Яно па-вучонаму дак яшчэ...

Але дагаварыць Івану Падзерыну перашкодзіла Ганна Карпілава, якая раптам падала аб сабе голас:

— Пусцілі б вы мяне, мужыкі, дамоў. А то калі той Сідар прыедзе? Да і ці прыедзе яшчэ?

— Сядзі,— строга сказаў ёй Зазыба.

— Дак малец жа хворы. У жары цяпера недзе ляжыць! Да і рабіць мне няма чаго з вамі. У амбарах жа хоць шаром пакаці. Адна старызна — некалькі скур папрэлых да хамуты, у якія даўно не запрагалі коней. Так што і дзяліць няма чаго.

— Парадак ёсць парадак,— адвярнуўся недаволяны Зазыба, але дадаў: — Ты б хоць папрасіла каго тады паглядзець за тваімі хлопцамі на гэты час. Ведала ж, куды ідзеш і зачым.

— Дак...— Ганна адно сцепанула плячамі ды туга пацягнула за рог чорную хустку вакол шыі, якая была завязана на галаве так званым вясковым буданком.

Мужчыны адчулі на нейкі момант сябе быццам ніякавата, але заступіцца за Ганну ніхто не падумаў. Затое колькі хвілін сядзелі прымоўклыя. Курыў толькі Кузьма Прыбыткоў, але смаліў як за ўсіх, таму пад столлю ў канторы, што была слаба асветлена пузатай

лямпай на крывых ножках, плаваў дым. Святло ад лямпы трапляла больш на Зазыбу, які сядзеў насупраць, тады на Івана Падзерына, што на правах рахункавода таксама прыладкаваўся паблізу, локці за тры ад намесніка старшыні калгаса; астатнія верамейкаўцы — і члены праўлення, і радавыя калгаснікі — сядзелі на суножнай лаўцы ўздоўж сцяны з вокнамі, але не адзін каля аднаго, а наводдаль, з няроўнымі прамежкамі, быццам прыехалі аднекуль на суд; далей за ўсіх ад стала, ужо ледзь не ў парозе, выбрала сабе месца на лаўцы Ганна Карпілава.

На двары была невысокая поўня, і святло месяца, якое трапляла праз вокны, коса ляжала на дошках падлогі, адбіваючы ледзь не карункавыя абрысы аконных рам. Паверхня месяца яшчэ нядаўна была ўся аранжавая, серабрыцца пачала якой паўгадзіны таму, бо святло не набрала пакуль таго зачараванага бляску, што стварае ўражанне, быццам знаходзішся ў нерэальным свеце.

Першая чвэрць перайшла ў поўню ўжо ці не на тры дні таму, але надвор'е мянялася марудна, быццам недзе страчаны былі законы фазавага пераўтварэння: толькі гэты, мінуўшы, дзень выдаўся наскрозь з сонцам; на ноч неба таксама першы раз засталося чыстым, і цяпер вось месяц шастаў за вёскай, якраз над ровам з глінішчам, зазіраючы ў цёмна-чырвоныя пашчы круглых пячурак.

Мужчыны, здаецца, перагаварылі ўжо ўсё, што хацелі і не хацелі, і ў чаканні Сідара Раўнягіна паступова трацілі цікавасць адзін да другога.

Кузьма Прыбыткоў перастаў нават курыць, пачаў патроху драмаць на лаўцы. Парфён Вяршкоў тым часам талопіў у цёмную пустоту позірк сваіх пацяжэлых вачэй і барабаніў пальцамі сагнутай у локці левай рукі па гладкім падаконніку. А Іван Падзерын выйшаў на колькі хвілін у двор, вярнуўся адтуль і сказаў, пацепваючы плячамі:

— Але ж і вечар сянні!

— Ета Чубар любіў за ваколіцу такімі вечарамі хадзіць,— млява ўсміхнулася на Іванавы словы Ганна Карпілава.

— Успомніла! — зарагатаў тады на ўсю калгасную кантору Іван Падзерын.

Ганна нечага зазлавала:

— Чаго ржэш? — і як з нянавісцю паглядзела на рахункавода.

Той праглынуў рогат, але пакпіў:

— Кажу, успомніла!..

Даволі было ўнесці ў кантору гэтую ўзбуджанасць, як зноў пачулася бязладная гаворка, якую спярша падтрымаў Парфён Вяршкоў, надумаўшы абараніць жанчыну.

— Прыемнае заўсёды прыемна ўспомніць,— падаў ён голас,— але скажу праўду — як быў я летася палявым сторажам, дак Ганну з Чубарам ніколі не бачыў, ета праўда. Другія хадзілі, а Ганны не бачыў.

— Дык навошта ёй было хадзіць за вёску — не сунімаўся як пакрыўджаны Іван Падзерын,— калі ў яе месца хапала і ў амбары, на збожжы яно яшчэ лепей, чымся на тым сене.

— Ета ты так гаворыш, бо сам не паспытаў етага рабіць на тым збожжы,— сказаў Падзерыну Парфён Вяршкоў.— Пасля і на другі дзень зярняты з цябе будуць сыпацца.

Мужчыны зарагаталі.

Але Ганну, здавалася, ужо не кранала гэта — яна адно пакутліва сказала, звяртаючыся да Зазыбы:

— Адпусціў бы ты мяне, дзядзька Дзяніс, дамоў адсюль. Хрыстом богам прашу. А то нават не ведаю, як тама малыя мае.

Зазыба ад яе голасу плюснуў вачамі, быццам ачомаўся ці прагнаў ад сябе насланнё, а тады неяк нанава абвёў позіркам прысутных — наколькі хапала святла (і таго, што давала на кантору лямпа, і таго, што кідаў у вокны месяц).

— Нешта і праўда няма Сідара...— пашкадаваў ён.

— Можа, зусім не прыедзе? — падаў няхітрую думку Кузьма Прыбыткоў.

— Павінен прыехаць,— пачаў тады супакойваць дзядзькоў намеснік старшыні калгаса.— Я ж яму паперку напісаў, каб верна было.

— А калі ён лазню топіць для бабінавіцкага каменданта? — засмяяўся раптам Кузьма Прыбыткоў.— Яны ж тама, на сваіх пасёлках, прывыклі ўсякаму начальству дагаджаць. Дак, можа, і цяпера во забегалі, балазе, начальства новае.

Нечакана Кузьмоў жарт выклікаў ва ўсіх рогат, нават Зазыба, да чаго ўжо маўклівы апошнім

часам ды пануры, але і той адпіхнуўся ад стала рукамі і, датыкаючыся спіной да тынкоўкі на сцяне, ажно закалаціўся ў сваім нягучным рогаце: у Верамейках наогул, быццам ад зайздрасці якой, мелі звычку злосна пацьвельвацца з кулігаеўскіх і мамонаўскіх мужыкоў, можа, таму, што тыя багацей жылі нават у адным калгасе.

Насмяяўшыся ўволю, Зазыба выціснуў вялікім пальцам левай рукі слёзы з вачніц, спытаў Кузьму:

— Кажаш, лазню топіць для каменданта?

Але Кузьма ўжо нібыта засаромеўся сваёй дасціпнасці, сказаў, як перапрашаючы:

— Дак ета я...

— Давайце-ка пачынаць будзем без Сідара,— прапанаваў тады Парфён Вяршкоў.— А то ноч скора канчыцца.

— Трэба яшчэ трохі пачакаць,— паглядзеў на яго Зазыба.— Няхай хоць Хрысцінін хлопец вернецца. Тады будзем, няйначай, ведаць.

— А знаеце, каго я сустрэў сянні? — успомніў раптам Іван Падзерын.— Кулака таго з Гончы, што некалі вывезлі ўсю сям'ю.

— Ета каго ж? — выцягнуў шыю Кузьма Прыбыткоў.

— Да, мабыць, Шкроба,— падказаў Парфён Вяршкоў.

— Во-во! — падхапіў Іван Падзерын.

— Дак самога ай сына? — папытаў Кузьма Прыбыткоў і дадаў: — У Шкроба ж сын сямейны быў.

— Самога,— сказаў Іван Падзерын.— Ішоў каля Стаючага возера, відаць, на Гончу. Але як пабачыў мяне, дак запыніўся. Кажа, я цябе ведаю. Ну, мы і пагаварылі. Змарнелы такі, зарослы. Пытае, ці даўно я ў Гончы быў. Нядаўна, кажу. А што там новага, пытае. Як і паўсюды, кажу. А ён мне — пайду хоць з абідчыкамі сваімі паквітаюся.

— Ну і час настае...— пакруціў як у адчаі галавой Парфён Вяршкоў.— З кулакамі етымі таксама...

— Час якраз такі, каб пашкадаваць кулакоў,— кпліва ўсміхнуўся Зазыба.

Тады Кузьма Прыбыткоў паглядзеў задзірыста на Парфёна Вяршкова і сказаў:

— Ета Дзянісу дзякуй трэба сказаць от. Праз яго ў Верамейках раскулачаных не было.

Але Зазыба сам не захацеў Кузьмовай пахвалы.

— Пры чым тут Зазыба? — паморшчыўся ён і сказаў, нібыта ў разліку на кагосьці яшчэ, хто неўпрыкмет прысутнічаў у канторы: — У нас і папраўдзе кулакоў не было!

— Да ўжо ж! — як несвядома кіўнуў галавой Прыбыткоў.

— Але каб тады да замест Зазыбы хто іншы быў, дак знайшліся б і ў нас кулакі,— сказаў Парфён Вяршкоў.— Вон як у Бабінавічах. Тама, калі спатрэбілася, дак і незгаворлівыя серадняки сышлі за кулакоў, абы аднаасобнікаў менш.

— А яно і трэба было б забраць таго-сяго з вёскі,— кінуў вокам на Зазыбу Кузьма Прыбыткоў.— Цяпер во спакайней жылося б.

Вядома, усе разумелі, каго меў на ўвазе рахункавод — таго ж Брава-Жыватоўскага, можа, нават Рамана Сёмачкіна, аднак гатовы былі паадварочвацца адзін ад аднаго, каб не большыць гаворкі, бо справа тычылася аднавяскоўцаў, а ў такіх выпадках верамейкаўцы звычайна давалі пасу: было ў вёсцы нешта як ад несвядомай кругавой парукі. Праўда, гэта магло не датычыць Брава-Жыватоўскага, бо той быў прышлы, але гады, што пражыў ён у Верамейках, таксама незвяглівы характар, які ажно вунь як умеў вытрымліваць у патрэбных межах былы махновец, адыгралі сваё. Якраз па гэтай прычыне не прагучала па-належнаму ўжо і наступная заўвага Івана Падзерына, сказаная ў сувязі з Кузьмовымі словамі:

— От бачыце, а вы казалі пра грузінаў! Яно і беларусы няпроць калі... Нездарма ж Шкроб еты пагражае каму-небудзь кроў пусціць у Гончы, а не дак...

— Але і праўда, табе бытта крыві захацелася!..— здзіўлена паглядзеў на рахункавода намеснік старшыні калгаса.

— Нешта Хаміч сянні дужа настырны,— азвалася тады ледзь не сонным голасам і Ганна Карпілава: яна была сцішылася адна на лаўцы, але ж у канторы паступова зноў рабілася галасна.

— А яшчэ Цукар Мядо-о-віч! — пажартаваў Кузьма Прыбыткоў.

— Дак яму ці засталося ўжо таго мёду? — засмяяўся на гэта Парфён Вяршкоў.— Бацька ўвесь спажыў. Той дак і праўда быў і Цукрам Мядовічам. Здаецца, і

праўду цярэбіць у вочы, а от жа неяк... далікатна ўсё, бытта пад цябе што сцеліць пры етым, як анёлу таму, калі з неба падае. Не, бацька яго мянушку ету па праву насіў, а Іван ужо не заслужвае — нейкі натапыраны, бытта шышка тая з хвоі.

— Ета ў яго, мусіць, ад дзеда,— нязлосна сказаў Кузьма Прыбыткоў,— ад Хомкавага бацькі. Той таксама жыў, як ты кажаш, бытта шышка натапыраная. А бацька Іванаў чалавек быў ласкавы.

Падзерын, апусціўшы ў нецярплівай усмешцы галаву, чакаў, пакуль выгаварацца мужыкі, каб усё ж давесці сваё — нечага прычапілася да яго гэтая кроўная помста!.. Але раптам пад вокнамі калгаснай канторы пачуліся паспешлівыя крокі. Зазыба падсунуўся да акна, нагнуўся да шыбіны і засланіў рукой з левага боку ад сябе святло, каб паўглядацца на вуліцу.

— Нарэшце такі,— з палёгкай сказаў Парфён Вяршкоў, думаючы, што гэта Сідар Раўнягін.

Усе заварушыліся, быццам ім патрэбна было з воза злазіць, але дарэмна. Замест Сідара ў дзвярах, калі адчыніліся напята, апынулася залітая месяцавым святлом нязграбная постаць Мікіты Драніцы. Мікіта затрымаўся трохі на самым парозе, стаўшы на яго абедзвюма нагамі, пасля нібы саскочыў на маснічыны і спыніўся пасярод канторы, паспяваючы адным часам пазнаць у прыцемках аднавяскоўцаў. Быў ён у звычайнай сваёй форме — тыя ж закарэлыя на запятках і на саюзках боты, якіх яму ставала, здаецца, на круглы год, калі яшчэ не болей, таксама доўгая фуфайка, пад якой нават штаноў не ўгледзець, і плісавая шапка, нібыта пабітая лішаём. Але гэты раз Мікіта чамусьці зусім не вушакоміўся — ёсць у Верамейках такое слова, значыць, не задаваўся, як то ўмеюць рабіць недалужлівыя людзі, затое паглядаў ён па баках з тою несхаванай сялянскай патурбаванасцю, калі кожнаму ўжо зразумела — няйначай, прыйшоў чалавек на выведкі.

— І ты, як тэй таго, тута? — казаў ён Парфёну Вяршкову.

— І я,— адказаў той.

— І ты, як тэй таго? — называў далей Мікіта Кузьму Прыбыткова.

— Як бачыш,— ківаў галавой стары.

Усе, каго Драніца надзяляў сваёй увагай, адказвалі

яму з вясёлай прыжмуранасцю ў вачах, быццам распачыналі гульню і чакалі ад яе нейкай асаблівай уцехі. Нарэшце чарга дайшла да Зазыбы. Але Мікіта чамусьці не адважыўся папытацца ў таго — ці то сумеўся раптам, ці, можа, захрасла што ў горле. Тады Зазыба па-змоўніцку падміргнуў Мікіту і сказаў сам, маючы ў гэтым патаемны сэнс:

— Мы, бачыш, тута, а вы дзе?

— Мы? — ныкнуў галавой Драніца.

— У Брава-Жыватоўскага?

— Дак...

— Хто ж тама?

— Ну, Брава-Жыватоўскі, як тэй таго...

— Гэта мы ўжо знаем.

— Раман Сёмачкін...

— І пра гэта мы маглі здагадацца.

— Сілка Хрупчык...

— Гэта ўжо нешта новае!

— Тады, як тэй таго, Рахім, што ў Бабінавічах паліцаем. Дак прыйшоў, як тэй таго, у госці. Раман казаў, што да Ганны во начаваць павядзе яго.

Ганна, пачуўшы гэта, не ўзбурылася, адно сказала, як пра нешта зусім вясковае:

— Няхай толькі напалохаюць мне дзяцей, тама, дак!..

— Значыць, цябе яны паслалі сюды? — не зводзіў з Мікіты насмешлівых вачэй намеснік старшыні калгаса.

— Чаму ета яны? — незалюбіў Мікіта.— Сам ішоў міма, дак бачу, як тэй таго, цяпло ў вокнах.

— Не хітруй ужо, Мікіта, прызнавайся,— кінуў тады з лаўкі сваю заўвагу Парфён Вяршкоў.

Мікіту яўна прыпіралі да сценкі. Ён гэта адчуваў. Таму сказаў на ўвесь голас, бы вельмі пакрыўджана:

— Ну, як хочаце,— і павярнуўся ісці да парога.

Але над сталом падняўся вялікім ценем Зазыба.

— Нікуды ты не пойдзеш, раз прыйшоў сюды! — Ён не хацеў выпусціць Драніцу з канторы, каб той не ўзварушыў сваіх сабутэльнікаў раней часу.— Сядай во з мужчынамі да таксама пагавары. Ты нават не здагадваешся, чаму мы сабраліся тут?

— Дак усе праўленцы!..

— А Кузьма во?

— Дак...

— А Парфён?
— Дак...
— Сядай, сядай! — ужо ледзь не хапаючы Драніцу за крыссё, казаў Зазыба.— Будзеш таксама голас мець, калі што якое.
Драніца муляўся, але не паслухацца не мог.
— Калі трэба, як тэй таго,— робячы выгляд, што з неахвотай даецца на ўгаворы, пацiснуў плячамі ён.
А мужыкі, наадварот, засмяяліся — маўляў, не шлындай ад кампаніі да кампаніі.
Праз нейкі момант Парфён Вяршкоў падначыў Драніцу:
— Ты б расказаў, як тама ў Бабінавічах вам было з Брава-Жыватоўскім? Як немцы?
Але Драніца сцяўся ўвесь на лаўцы:
— Ніяк, як тэй таго...
— Чаму ета?
— Таму!
— Ладна, Мікіта, не будзь!..
— Што вы ка мне прысталі, як тэй таго? Вон Зазыба таксама ехаў праз Бабінавічы, дак і ён бачыў немцаў!
— Ён расказваў ужо.
Драніца недаверліва цыўкнуў вачамі — мусіць, яму не надта хацелася апавядаць пра свой добраахвотны паход у занятае немцамі мястэчка. Але ён добра ведаў верамейкаўскіх мужыкоў: раз тыя прычапіліся ўжо, то ўсё роўна на чым-небудзь заблытаюць. Напрыклад, на той жа торбе, якую выкапалі вясковыя хлапчукі тады на гародзе. А якраз гэтага Мікіта сама больш баяўся. Таму нічога не заставалася, як зрабіць згаворлівы выгляд.
— Дак мы тама кожны па сабе-е-е,— яўна адмяжоўваючыся ад Брава-Жыватоўскага, пачаў Драніца.— Ён жа мяне за перакладчыка, як тэй таго, браў. Але тама адзін пайшоў да каменданта, бо Адольф, як тэй таго, сам разумее па-нашаму. Я застаўся ля ганка. На вуліцы грузавікі нямецкія стаялі акурат. Дак я і застаўся, як тэй таго. Спярша боязна было — а раптам, як тэй таго, які дурны герман возьме да трахне ў жывот з аўтамата. У іх жа ва ўсіх аўтаматы, не тое, што ў нашых салдат, як тэй таго. Дак і я, думаю, мабыць, дарэмна, як тэй таго, увязаўся за Брава-Жыватоўскім! Лепей дома б сядзеў! Але бачу, як тэй таго,

немцы нават не зважаюць на мяне. Сядзяць сабе на мураве паўз платы, гяргечуць, як тыя яўрэі, бывала нават і мне зразумець цяжка, да ядуць нешта ў золаце. Ну, я тады, як тэй таго, і пасмялеў. Балазе, галодны пабег з Брава-Жыватоўскім.

— Няўжо ў немцаў чаго папрасіў? — як не злякаўся Іван Падзерын.

— Так бы яны яму і далі! — ажно з зайздрасцю сказаў на гэта Кузьма Прыбыткоў.

Але Драніца запярэчыў:

— А можа б, і не пашкадавалі, як тэй таго! Падыходзілі ж местачковыя падшывальцы, дак немцы ім давалі.

— Не, мусіць, усё ж пашкадавалі б,— пакруціў галавой Іван Падзерын,— бо... у золаце...

— Дак у іх жа, як тэй таго, усё загорнута ў золата,— ужо падскокваючы на лаўцы, пачаў даводзіць Мікіта.

Тады не ўтрымаўся Парфён Вяршкоў.

— Ета саўсім і не золата,— падаў ён свой усяведны голас.— Ета, мусіць, папера такая ў іх. Дак у яе яны і загортваюць... тама сыр, масла рознае... І не з золата яна, а як пасярэбраная.

— Ну, як на абразах,— падказаў Кузьма Прыбыткоў.

— Дак чорт жа яе ведае! — пачухаў патыліцу Драніца.

— Адным словам, пакаштаваць табе нямецкіх прысмакаў не давялося? — глянуў на Драніцу Іван Падзверын.

— Дак...

— А Брава-Жыватоўскаму? Яго ж хоць немцы накармілі?

— Не ведаю, як тэй таго. Але бытта не. Адно вінтоўку далі з патронамі бяльгійскімі, такія во шырокія на срачках, як тэй таго, да паліцаем залічылі ў Верамейкі. Кажа, скора хворму палуча.

— Да ўжо ж, як тэй таго,— уздыхнуў Кузьма Прыбыткоў, і ўсе раптам засмяяліся з гэтага перайманне.

На вуліцы зноў пачуліся крокі. Але гэты раз парог ужо сапраўды пераступіў Сідар Раўнягін.

— Цябе як чакаць,— сказаў з папрокам Зазыба,— дак хутчэй жабу ў Кулігаеўку пугаю гнаць.

— От,— махнуў рукой Сідар,— тута часам і не ду-

маеш, а клопат цябе сам знойдзе. Так і ў мяне сянні. Карова была правалілася ў багну, што ля Святога возера, дак пакуль выцягнулі з гразі, усе вяроўкі парвалі ў карчах.

Выходзіць, і дакараць чалавека няма за што.

Сідар падышоў да стала, сеў там спіной на кантору, засланіўшы ўсё святло.

— Чаго клікаў? — уставіўся ён на Зазыбу.

— Дак...— Зазыба таксама глядзеў на Раўнягіна.

— З калгасам трэба нешта рашаць во,— нібыта памагаючы Зазыбу, растлумачыў Кузьма Прыбыткоў.

Але Сідар нават не глянуў на старога, сказаў яшчэ да Зазыбы:

— Дак чаму б тады не склікаць агульны сход, раз ужо дайшла справа, каб распускаць калгас?

— Ніхто не збіраецца яго распускаць,— спахмурнеў Зазыба.— Пытанне аб роспуску мы не павінны ставіць. У іншых вёсках няхай робяць як знаюць. А мы свайго не будзем распускаць. Падзелім адно па спісках калгасную маёмасць. Проста будзе лічыцца, што раздалі яе на захаванне да прыходу Чырвонай Арміі.

Усе, у тым ліку і Парфён Вяршкоў, здзіўлена паглядзелі на намесніка старшыні калгаса.

— Гм,— усміхнуўся як збянтэжаны Кузьма Прыбыткоў.

Сапраўды, мудрэйшага нельга было прыдумаць: Зазыбава прапанова, па сутнасці, ратавала ўсё — як кажуць, і ваўкі маглі быць сытыя, і авечкі заставаліся цэлыя.

— А як прыйдуць нашы,— працягваў тлумачыць Зазыба, каб не пакінуць наперад чаго няпэўнага,— дак людзі і вернуць усё.

— Так яны табе і панясуць! — заёрзаў на лаўцы Мікіта Драніца.— Я верамейкаўцаў, як тэй таго, знаю! Будзеш пасля па дварах бегаць, як тэй таго, да па аброці збіраць!

Зазыба глянуў на яго спадылба, сказаў:

— Я таксама іх ведаю. Калі ў калгас ішлі, дак, здаецца, нічога не ўтойвалі.

— Тады от што,— паклаў руку далонню на стол Сідар Раўнягін,— вы нам аддасце тое, з чым мы прыйшлі да вас, калі далучаліся да калгаса. І зямлю, і маёмасць. А мы тама самі памяркуем, што да чаго.

Сідаравы словы выклікалі ў верамейкаўцаў рогат.

— Во куркуль! — пакруціў галавой Іван Падзерын.

— Як Жыватоўшчык кажа, як тэй таго, воўчы дух да лесу цягне,— пакпіў Мікіта Драніца.

— Вы са сваім Жыватоўшчыкам ужо абас...— злосна кінуў у адказ Сідар.

Тады раптам узбурыўся Парфён Вяршкоў:

— Пабачым яшчэ, як вы тама, на сваіх пасёлках, абас... А прапанова твая нам не гадзіцца!

— Дак...

Зазыба пакутліва наморшчыў твар:

— Ладна, перастаньце, мужыкі, бо яшчэ ж, можа, і чэрці сянні на кулаках не біліся, а вы... Парфён праўду кажа,— паглядзеў ён на Сідара,— прапанова твая нам не падыходзіць. Разам аралі, разам сеялі, разам і жыць павінны, а тама... Словам, заўтра перамераем жыта да пачнём.— Пасля гэтага перавёў позірк на Івана Падзерына.— Сядай во, Хоміч, бліжэй да лямпы да пісаць будзеш. Спярша пратакол, а тады спіскі трэба складаць.

Рахункавод дастаў з расчыненай шафы стос чыстай паперы:

— Як пісаць?

— А так от і пішы,— паказаў пальцам Зазыба зверху на аркушы паперы,— маўляў, праўленне калгаса на сваім пасяджэнні ад такога-та чысла адна тысяча дзевяцьсот сорак першага года пастанавіла раздаць сялянам калгасную маёмасць, у дужках — на захаванне, да прыходу Чырвонай Арміі.

— А от етага і не трэба пісаць,— спыніў Зазыбу Парфён Вяршкоў.

— Чаму? — хацеў не паслухацца Іван Падзерын.— Чаму гэта не пісаць?

— Дак не хачу, каб Зазыба павіс на той сасне, што за Кандрусевічавай хатай!

Кузьма Прыбыткоў таксама заварушыўся.

— Парфён праўду кажа,— падтрымаў ён Вяршкова.— Трэба памеркаваць.

— Ага, парахавацца трэба,— паклаў ручку пяром на чарніліцу-двухдонку Іван Падзерын.

— А што тута рахавацца! — з пагардаю ў вачах паглядзеў на верамейкаўцаў Сідар Раўнягін.— Ета Дзяніс не падумаў, што прымушае пісаць. Пратакол

такая рэч — у яго нікому не забароніш глянуць, дужкамі не закрыешся, дак от і скажа хто, можа, той камендант — значыць, Чырвоную Армію чакаеце, хлеб для яе запасаеце? А ну-тка пакажыцеся тады, якія вы смелыя!

Але Зазыба крутануў галавой і настойліва патыцкаў пальцам у паперу:

— Пішы, Хаміч, пішы, як я табе кажу! Тута ўжо не схаваешся! Да й навошта?

— Дак вайна ж цяпера,— пацінуў у неўразуменні плячамі Кузьма Прыбыткоў.— Нездарма кажуць, у голад людзі намруцца, а ў вайну налгуцца.

Усё гэта адбывалася ўчора, дакладней, сёння ўначы, а ўранку Зазыба таксама меў клопат падавацца за вёску ды мерац на палосы ў Паддубішчы калгаснае жыта.

Снедаў ён похапам, адно выпіў з акрайцам пазычанага ў Прыбытковых хлеба карэц халоднага, з сенцаў малака. Марфа і яшчэ наважылася наліць яму — нават стаяла з гарлачом напагатове, але гаспадар як спаражніў карэц, то накрыў яго рукой.

Ранняя гамана на вясковай вуліцы хоць і надта нагадвала колішняе жыццё — у Верамейках гэтак бывала заўсёды, як пачыналася жніво, аднак сёння ўсё здавалася калі зусім непатрэбным, то ўжо лішнім: чалавечыя галасы, беганіна ажно раздражнялі Зазыбу; у душы стаяла такое нядобрае пачуццё, быццам намеснік старшыні калгаса ў нечым падмануўся, быццам нешта не спраўдзілася, на што ён дужа разлічваў. Зазыба разумеў — людзі збіраліся і сёння рабіць тое, на чым трымаўся іхні жыццёвы ўклад, гэта значыць, ісці ў поле ды прыбіраць хлеб, а вось жа варушылася ўсярэдзіне нейкая крыўда на іх, нібыта не з яго дазволу ўчора складаліся маёмасныя спісы. Дзіва, але Зазыбу ажно як хацелася, каб раптам здарылася, што ніводны чалавек з усіх Верамеек, таксама з абодвух пасёлкаў, не паказаўся на полі: тае бяды, што пераспелая збажына зачакалася людзей на нівах. І нядобрае пачуццё, і недаверлівасць, і крыўда на аднавяскоўцаў былі, можа, таму, што вельмі багата ўклаў Зазыба за гэтыя гады і душы свае, і сіл у калгас, і сёння людзі меліся

пабурыць не толькі тое, што створана было калектыўнай працай і адзіным жаданнем, але і ягоную мару...

Калі Зазыба выйшаў у завулак, за глінішчам, над асмужанай зямлёй, стаялі ажно тры сонцы: адно — вялікае — пасяродку, два меншыя, акурат гумовыя мячыкі — па баках. Вялікае сонца мела вакол сябе бліскучы, але як пашматаны круг, на якім і трымаліся два меншыя сонцы,— яно было звычайнае, такое, якім выглядае штодня, а тыя, што збоку, былі прафарбаваны ў чырвоны і блакітны колеры: чырвоны па баках, павернутых да вялікага сонца, блакітны — на адваротных. Зазыба нямала пажыў на свеце, амаль кожную раніцу глядзеў на ўсход, дзе цяпер віселі тры няроўныя сонцы, аднак раней нічога падобнага бачыць не даводзілася яму. Спярша Зазыба падумаў, што гэта здаецца толькі, няйначай, прывід, і ён пачаў плюскаць вачамі, матаць галавой, каб пазбавіцца яго, але дарэмна — сонцы быццам бы і ссунуліся трохі адно адносна другога, круг нават расплюшчыўся, аднак дзіўны малюнак не знік з неба. Тады Зазыба падумаў пра другое: значыць, нейкая прыкмета, кажуць, здараецца гэтак у часы бедстваў народных... Але якая — добрая ці благая? Сам ён не верыў у забабоны, аднак адразу прыгадаў — Марфа сёння перад самым Зазыбавым сняданкам стала расказваць у скрусе, што пасля дасвецця нібыта чула, як спявала на двары пеўневым голасам курыца. Гаворачы мужу пра гэта, яна ажно не ўтрымалася і заплакала, але хутка перастала, бо Зазыба паказаў тварам сваю нездаволенасць і пачаў паспешліва збірацца ў поле.

— Нешта ж во здарыцца,— казала ўжо з сухімі вачамі Марфа.— Раз яна запела не сваім голасам, дак здарыцца. Можа, з Масеем тама... А можа, з намі... А можа, з Марыляй...— І спытала ў Зазыбы: — Як жа вы яе? Хоць пасялілі добра дзе, а то ўчора я пацікавіцца не паспела, дак?

— За поштай, у яўрэйскім доме пасялілі,— адказаў з неахвотай Зазыба.

— А чаму не ў самога Шарэйкі?

— Ну, так мы рашылі...

Марфа паглядзела недаверліва на мужа, уздыхнула.

Тады Зазыба сам сказаў, каб неяк заспакоіць жонку:

— Дак гэта ж, можа, не наша справа. Ты ж не бачыла, якая спявала?

— Можа, й не наша...

Марфе нібыта ўжо і самой не хацелася гаварыць пра гэта.

— Дак навошта тады душу вярэдзіць? — буркнуў яшчэ Зазыба.

Але праз нейкі момант Марфа зноў сказала:

— Ат жа! — і махнула рукой.— Яны цяпера нешта саўсім распеліся, етыя куры... Во Куліна Вяршкова таксама казала, і ў іх бытта пела.— Памаўчала і дадала: — Канешне, каб ведаў, якая спявала, дак ужо не пашкадаваў бы па етакім часе. Можна было б пакласць на парог.

— А я так і не ведаю, як гэта вы, бабы, робіце,— усміхнуўся Зазыба.— Чуў, што на парог кладуць курэй, калі тыя спяваюць не сваім голасам. Нават матка мая, помню, секла. Казалі тады, што памрэ нехта свой, а памёр Кузьмоў брат цераз дарогу. Да і то няскора.

— Дак, можа, не так што зрабілі, як трэба,— пачала тлумачыць Марфа.— Трэба спярша памераць самой курыцай, бы аршынам, ад кутнега месца да парога. Тады і стане ўсё ясна. Калі на парог ляжа галава, значыць, памрэ хто ў хаце, а калі хвост, то за домам ужо...

— Ну, а Куліна мерала? — спытаў, як жартуючы, Зазыба.

— Дак яна таксама не прыкмеціла, каторая спявала.

— Ну, значыць, і не трэба думаць. Во ўчора сарока галаву дурыла пад вокнамі, а госця няма!

— Дак, можа, якая вестка будзе? Можа, пра Масея?

— Ат,— махнуў тады рукой Зазыба, каб папярэдзіць жончыны слёзы,— яшчэ невядома, каму лепей выйдзе, ці яму тама, ці нам во?

...Зазыба пачаў азірацца па баках, хацеў пабачыць каго, каб папытацца пра сонцы на небе, аднак ні ў завулку, ні на самой вуліцы ў Верамейках, як на тое, не было ні душы. Неўпрыкмет Зазыба засаромеўся — пэўна ж гэта вярзецца яму! — і рушыў па завулку да глінішча, дзе па беразе над ровам ішла сцежка ў Паддубішча.

Зямля за кароткі пагожы час паспела ажно пад-

шэрхнуць, нават ноч гэтая, здавалася, не лажылася сваёй халоднай вільгаццю на яе.Ісці па сцежцы было прыступна і лёгка. Па правы бок сцежкі, перад тым як даступіць туды палыну, расла нейкая паўзучая трава, падобная сваімі каробачкамі на плюшч, і калі Зазыба чапляўся халявамі ботаў за яе, то пад цёмна-зялёным кажухом чулася ледзь не змяінае шыпенне.

Чым далей адыходзіў ад вёскі выгінасты роў, тым меней траплялася ў ім круглых пячурак, вырытых глінакопамі. Але затое з кожным крокам роў усё больш мялеў, за яго дно пачынала чапляцца шыпшына, тады раскідзістыя, як запрэжаны ў што, бружмель, і, нарэшце, здалёку кідаўся ў вочы брудна-ружовым цветам канапляны пасконнік.

Ніхто ў Верамейках не ведаў, якая сіла спершапачатку ўтварыла гэты роў, можа, некалі пеніўся тут ручай, але тады недзе павінен быў струменіць і ягоны выток. Між тым роў абрываўся, дакладней, пачынаўся раптоўна, на самым голым месцы, дзе не было ні крыніцы, ні нават звычайнай балацявіны. Няйначай, ручай той — калі ён сапраўды пеніўся тут — выбіўся аднекуль знячэўку і таксама не па сваёй ахвоце, як непатрэбны і незаконны на гэтым свеце, схаваўся пад зямлю, а можа, не хапіла яго, і ён сцёк у лагвіну, якая па баравіковых верасах вяла скрозь лес да самае Бесядзі.

Зазыба тупаў па сцежцы і нібыта баяўся паглядзець на неба: у вачах як адбіліся тыя тры сонцы, дык і свяціліся, бы на экране, чырвона-сінімі плямамі недзе на задняй сценцы ў галаве. Але праз нейкі час сцежка вынырнула на так званую гуцянскую дарогу, што ішла ад коўрат на сярэдзіне вёскі, і тады Зазыба апынуўся адзін на адзін з усходнім небакраем, але трох сонцаў ужо не пабачыў. Як і звычайна, на небе было адно сонца. Прапаў кудысь і той круг, што блішчаў вакол яго і на якім трымаліся два меншыя сонцы. Затое вялікае сонца цяпер падпіралі чырвоныя слупы, і яно ляжала на іх, як казачная істота.

У Паддубішчы ўжо было поўна народу. Зазыба нават здзівіўся, што ў Верамейках яшчэ столькі яго: апошнім часам, як у восеньскую золь, усе сядзелі па хатах, таму можна было падумаць, што вёска апусцела не менш як напалову ад даваеннае. Недзе яно і сапраўды было так, бо мужчыны з вёскі пайшлі па коль-

кіх мабілізацыях амаль усе, за выключэннем старых ды белабілетнікаў, але на поле выйшлі падлеткі — шаснаццаці-семнаццацігадовыя хлопцы-камсамольцы, цяпер яны браліся быць замест бацькоў гаспадарамі, хоць пакуль і не адчувалі сябе вольна паміж дарослых, а стаялі пры боку сваіх мацерак, якія прывялі іх ледзь не сілком сюды.

Дзіва, але без абрадавай песні сёння таксама не абышлося — акурат у сапраўдныя зажынкі Рыпіна Ціткова сустрэла Зазыбу яшчэ на краі нівы:

А што ета ў полі гудзець?
Наш Зазыба-пасол ідзець,
Вясёлыя весці нясецьǃ..

Старая пэўна блазнавала, спяваючы гэта, але Зазыба раптам нахмурыў лоб, ссунуўшы бровы на пераноссі.

— Ты яшчэ ў скокі пусціся! — сказаў ён.

Рыпіна адчула дакор у яго тоне, пляснула, бы вінаватая, рукамі:

— Дак ці ж ты забыў, Яўменавіч? Ета ж кажыннае лета так! Як першы сноп, дак і... Во раней дак і з гарэлкай нават хадзілі зажынаць. Бывала, першы сноп паставіш, а тады за пляшку адразу...

Жанчыны — іх стаяла багата тут з абодвух канцоў вёскі — засмяяліся з Рыпініных слоў, быццам таксама хацелі пераканаць у нечым намесніка старшыні калгаса. Але той не прымаў іхняй вясёлай узрушанасці. Як і ў хаце, калі снедаў, у душы яго зноў стаяла раўнівае пачуццё, і ён ажно не мог глядзець на знаёмых кабет, было жаданне не затрымацца каля іх і прайсці міма. Тым часам Рыпіна Ціткова не зводзіла з Зазыбы вінаватых вачэй.

— Дак ты ж і сам,— казала яна,— калі старшынёй быў, ставіў гарнец бабам за першы сноп.

— Некалі я вам ставіў, а цяпера вы мне павінны паднесці,— як дзеля адчэпкі кінуў бабам Зазыба.

Па правы бок ад дарогі нехта варушыўся ў жыце — няйначай, ужо смурыжыў сярпом. Зазыба прыўзняўся на дыбачкі, каб угледзець.

— Ета Гаўрыліха,— падказалі кабеты.

Зноў сярод жанок пачуўся смех, а Драніцава Аксюта, якая стаяла на абочыне ў лапцях, сказала як у здаўнелую помсту:

— Прывыкла за мужыком уладаць, дак і цяпера закону няма ёй!

Зазыба ступіў на травяністы копчык і абочынай, уздоўж заплылай разорыны, ад якой пачынаўся засеў, падаўся да жанчыны, што, не зважаючы на галасы, то згіналася, то выпроствалася ў жыце. Сапраўды, то была Гаўрыліха. Пакуль верамейкаўцы збіраліся ў гурты ды гаманілі, абмяркоўваючы вясковыя навіны, а больш — тое, што павінны былі сёння рабіць, Гаўрыліха паспела нажаць снапоў на цэлы ўмалот на таку, займаючы паласу як найшырэй. Аксюта Драніцава дарэмна казала — жанчына гэтая ніколі не «ўладала», хоць была замужам за чалавекам, які доўгі час працаваў старшынёй суседняга з Верамейкамі сельскага Савета, бо ў хаце мела багата малых дзяцей, здаецца, пяцёра ажно, і ёй ці было калі нават адысці ад ночваў. Цяпер яна таксама была цяжарная. Але прывяла свой вывадак поўны, і дзеці, адно драбней за другое, распаўзліся ў забаве па калючым іржэўніку, а два большыя хлопчыкі — старэйшаму, Хведзьку, добра калі споўнілася чатырнаццаць гадоў — памагалі маці ў рабоце, вяжучы саламянымі перавясламі цяжкія снапы. Зазыба падышоў крокаў за шэсць да Гаўрыліхі, пастаяў, не падаючы голасу, колькі моманту, быццам хацеў паназіраць, як спрытна і нізка рэжа яна сярпом, пасля ступіў яшчэ трохі наперад і сказаў ціха, з папрокам:

— А Хадоска дак нават дачакацца не магла!

Кабета глянула з-пад рукі на Зазыбу, выпрасталася.

— Дак...— вымавіла яна ў разгубленасці.

— Я кажу, не магла дачакацца, пакуль дзяліць пачнём,— сказаў другі раз Зазыба.

— А чаго мне чакаць? — раптам перамянілася ў твары Гаўрыліха і ўжо нібы зазлавала: — Чаго я з імі во дачакаюся? — Яна паказала на дзяцей.— Колькі ўхаплю сярпом, дак і маё!

— Як у той казцы,— усміхнуўся Зазыба,— колькі абягу зямлі, тая і мая.

Гаўрыліха не адказала. Апранутая, як назнарок, у лахманы, з вялікім жыватом, яна стаяла з растапыранымі рукамі на выжатым лапіку і падобна была на пудзіла, што выстаўляюць на гародах ад птушак. Меншыя дзеці яе тым часам абступілі ўжо намесніка старшыні калгаса і, ледзь не трымаючыся за боты, з цікаў-

насцю пазіралі ўгору, нібыта лавілі пагляд ягоных вачэй. Затое памочнікі матчыны стаялі наводдаль натапыраныя, мусіць, з крыўдаю думалі: маўляў, гэта крычыш ты на нас цяпер, бо бацькі няма, на вайне, а то б не пасмеў праганяць з поля!..

Зазыба і дагэтуль ішоў да Гаўрыліхі без малое злосці, проста хацеў паўшчуваць, што палезла з сярпом абы-куды, не падумаўшы, дзе выпадзе на яе двор паласа, а тут убачыў столькі дзіцячых вачэй і вачанят, скіраваных з дакорам і неўразуменнем на яго, і здрыгануўся сэрцам.

— Ну, а калі тваё што пажала во, да пападзе каму другому? — сказаў ён, тлумачачы.

— Як ета?

— Мы ж дзяліць зараз усё поле будзем... Калі табе паласа тута не выйдзе?

Жанчына адчула, што Зазыба сам ці не збянтэжаны гэтым, адпусцілася, памякчэла голасам.

— Неяк жа тады ў палажэнне трэба ўвайсці,— ужо лісліва пачала яна.— Не магу ж я з другімі раўняцца, бо дзяцей етых ажно во колькі, плойма цэлая, дак... Ты ж Гаўрылу майго ведаеш, помніш, дружылі дайжа?..

Мусіць, недалёка было да жаночых слёз.

— Не хвалюйся, не пакрыўдзім,— паспяшаўся тады супакоіць цяжарную кабету Зазыба.— Гаўрылавых дзяцей не дадзім у крыўду. Але жаць тута, Хадоска, перастань. Няма чаго надрывацца, бо невядома, каму пасабляеш.

Зазыба з вінаватым выглядам падміргнуў мурзатым Хадосчыным дзецям і бокам, баючыся наступіць на якога, выйшаў з іхняга круга, а тады расхінуў перад сабой сцяну выраслага, бы на кучках, жыта і рушыў па ім напрасткі да другой дарогі, што была на краі нівы і аддзяляла яе ад свойскіх гародаў, утвараючы жытні трохкутнік. Зерне на каторых каласках у трохкутніку было ўжо аж чорнае, а з якіх дык і павыпадала на зямлю, і Зазыба са шкадаваннем падумаў, што сёлета не толькі не давядзецца як мае быць распарадзіцца ўраджаем, аднак і страціць багата яго. Тым не менш калоссе было тугое, у ім яшчэ хапала тае хлебнае важкасці, якую адчувае чалавек нават у часе хады, калі яно хвошча па твары, лапоча па закарэлым адзенні на грудзях.

Верамейкаўскія дзядзькі, сярод якіх стаялі і пасялкоўскія, адасобіўшыся ад жанок, гаманілі на дарозе, і Зазыбу, пакуль клычыў нагамі густое жыта, былі відаць іхнія галовы.

— Каторыя, мусіць, дак і начавалі тута! — усміхаючыся, сказаў Іван Падзерын, калі намеснік старшыні калгаса нарэшце выйшаў на абочыну.

Зазыба не абазваўся. Дагэтуль яму рупіла адно — дазнацца спярша ў дзядзькоў, ці бачыў хто нядаўна на ўсходзе тры сонцы, але Падзерын сваёй кплівай заўвагай, здаецца, выбіў з галавы запытанне. Зазыба павітаўся за руку з мужыкамі, скоса глянуў на Рахіма, які сядзеў на капцы, трымаючы на правым плячы вінтоўку. Няйначай, падумаў Зазыба, Раман Сёмачкін прывёў паліцэйскага сюды наўмысна, каб стварыць псіхалагічную насцярогу. Як і ў той дзень, калі верамейкаўцы першы раз пабачылі яго на бёрнах ля стайні, Рахім сядзеў абыякавы да ўсяго, але таксама з ранейшай зацятасцю на скуластым твары, акурат з насцярожанай рашучасцю — адно загадай яму, і ён зробіць усё, што трэба будзе: нездарма казалі ўжо, што Рахім паказаў сябе, можа, самым заўзятым паліцэйскім у Бабінавічах.

— Ну што, пачнём? — знарок весела кінуў мужыкам Зазыба.

— Да ўжо ж...— плаксіва пазіраючы нявыспанымі вачамі на сонца, матнуў галавой Кузьма Прыбыткоў.

Тады сказаў сваё Раман Сёмачкін:

— Мы яшчэ пабачым, як вы тама падзялілі ўсё!

— Рашылі правільна,— кінуў Раману Парфён Вяршкоў.

— Тады навошта было запірацца ў канторы? — пайшоў у наступ Сілка Хрупчык: гэтага, здаецца, больш за ўсіх укалола, што не паклікалі ўчора ў кантору.

Зазыба, хмурачы лоб, пачакаў, пакуль улягуцца незадаволеныя галасы, затым узяў з рахункаводавых рук складзеныя спісы, разгарнуў.

— Рашылі правільна,— павысіў ён голас, паўтараючы Парфёнавы словы, і дадаў: — Дзялілі на душы.

— Ета дзела! — заківаў галавой як узрадаваны Сілка Хрупчык.

— Узялі даваенныя спіскі,— гаварыў далей Зазыба,— да і прайшліся па іх, ад двара да двара.

— Значыць, і на тых давалі, каго няма цяпер у Верамейках? — здагадаўся і заплюскаў вачамі Раман Сёмачкін.

— І на тых,— не адрываючыся ад папер, адказаў быццам у задуманасці Зазыба.

— Дак чаму? — высунуўся наперад стары Ціток.

— Бо так справядліва будзе! — з незалежным выглядам буркнуў Парфён Вяршкоў.

— Але тады адны хлеб будуць есці,— як не закрычаў Раман Сёмачкін,— а другія дак зубы на паліцы трымаць?

— Во-во! — учапіўся за Раманавы словы Сілка Хрупчык, мусіць, шкадуючы ўжо, што незнарокам пахваліў быў праўленцаў.— Ета ж выходзіць, што Гапка Лапэзава атрымае паласу большую, чым Сілка.— Ён гаварыў пра сябе, як старонні.— У Гапкі трое сыноў, і ў Сілкі трое. У Гапкі мужык, Лапэза, а ў Сілкі жонка, Хрупчыха. Здаецца, па-вашаму так? Але Сілкавы дак усе дома, а Гапка цяпера адна на ўвесь двор!

— Гапкіны на вайне,— сказаў Парфён Вяршкоў.— І мужык, і хлопцы. Дык пра ета таксама не варта забываць.

— Але ж есці не просяць! — працяў яго раззлаваным позіркам Сілка Хрупчык.

— Нешта вы тута не дадумалі,— не пераставаў падграваць вяскоўцаў Раман Сёмачкін: яму ажно не месцілася ў ватоўцы.

— Канешне, не дапёрлі,— бадай, не зусім свядома, але далучыўся да яго Ціток: старому, як напраўду, то ўсё роўна было, ён аднолькава меў бы ад дзяліцьбы пры ўсіх варыянтах, бо заўсёды жыў толькі з Рыпінаю.

З гаваркіх ды настырных адзін Мікіта Драніца не прымаў удзелу ў спрэчцы — круціў вялікай галавой, быццам не толькі недачуваў, але і да канца не разумеў аднавяскоўцаў, хоць Зазыба дагадваўся, што той, няйначай, пабег яшчэ ўначы з калгаснай канторы да Брава-Жыватоўскага, адсутнасць якога паміж людзей цяпер дзівіла.

— Не дадумалі, не дадумалі,— робячы нібыта здзіўлены твар, круціў галавой Раман Сёмачкін.— Яно ж праўду кажа Сілка, Лапэзіха пасля такой дзяль-

бы будзе хлебам раскідвацца, а Сілку дак хоць торбы заказвай шыць.— Ён павёў вачамі на Зазыбу.— Што на душы дзяліць будзем, на ета мы згодны, але толькі каб на тыя дні, якія дома цяпера жывуць.

— Будзем рабіць так, як надумалі на праўленні,— вяртаючы Падзерыну спісы, непахісна сказаў Зазыба.

Але Сілка Хрупчык не хацеў слухаць.

— Якое ў вас тама праўленне было! — з пагардай паморшчыўся ён.

— І праўда, тры чалавекі, дак ета не праўленне! — зноў падаў голас Цітох.— Во, бывала, пры Чубары!..

Здавалася, гэта найбольш узбурыла Зазыбу, і ён рашуча секануў у паветры рукой:

— Раз вы лічыце, што намі былі дапушчаны парушэнні, дак завіце тады ўсіх сюды! Тута, ля гэтага капца во, будзе вам і агульны сход, і праўленне зараз!

XII

Яшчэ дыхаў недзе доктараў мозг, а Чубар кінуўся ў роспачы, хоць, мажа, болей са страху, на край схону — сціскаючы вінтоўку і зусім не адчуваючы яе ў руцэ, ён з'ехаў нагамі наперад па абрывістым схіле і апынуўся якраз на той дарозе, па якой прыйшоў з-за Бесядзі ваенурач. Патрывожаны пясок на адкрытым і выветраным схіле пасыпаўся ўніз, але Чубар шоргату не чуў: лучыў, як далей адбегчыся ад таго месца, дзе адбылося забойства. Пра тое, добра ён зрабіў ці не, стрэліўшы ў чалавека, які неспадзявана кінуўся наўцёкі, у галаве не стаяла, ды і ці можна было ў такім стане прыйсці да якой пэўнасці.

Хоць Чубар і ахоплены быў гарачай тлумнасцю, але дарогу выбіраў акурат, гэта значыць, не памкнуўся праз увесь луг да ракі, дзе была Антонаўка, а цаляў у той бок, куды клаўся ягоны цень, якому ён, сігаючы з усяго спрыту, ледзь не наскокваў на галаву: наперадзе відаць быў невялікі, як астравок, бярозавы гай, мусіць, адзін з тых, што, уратоўваючыся ад плуга, часам застаюцца неяк паміж сенажаццю і ворнай зямлёй.

Нейкі час Чубар бег, нават не адчуваючы свайго цела. У вушах, мажа, яшчэ ад стрэлу калыхаўся балючы звон. Здавалася, зусім дзеравянелі ногі. Але паступова замест гарачай тлумнасці, што засціла вочы, і гэтага звону, які ажно распіраў вушы, усярэдзіне, зу-

сім як жывая, пачала варушыцца млосная прытарнасць, і Чубар, нібыта наперакор сабе запавольваючы бег, раптам паляцеў употырч у высахлую копанку, дно якой было зацягнута ліпучай цінай. Здарылася гэта ўжо амаль на краі лугу, калі да бярозавага астраўка заставалася не болей сотні метраў... Выбраўся Чубар з копанкі спалатнелы і абыякавы да ўсяго ад унутранай спустошанасці, акурат звер пасля хваробы ці залечвання ран. Хістка стаўляючы ногі і валочучы за рэмень вінтоўку па траве, ён патупаў далей па лузе, беручы перад сабой за арыенцір белую кару маладых бяроз. Калі ён нарэшце апынуўся там, то адразу лёг грудзьмі на дол, паклаўшы правай шчакой халодную галаву на мяккі сівец. Праз колькі хвілін у галаве прасвятлела, быццам разднела дзе, і чырвоныя мятлушкі, што пырхалі дагэтуль перад вачамі, паляцелі прэч. Але па-ранейшаму грукала, быццам драўляным пранікам па зямлі, патрывожанае сэрца.

Сонца яшчэ стаяла высока, і кусты, што раслі навокал бярэзніку, не заміналі яму высвечваць крамяныя шапкі бардовых падасінавікаў, якія багата дзе выпіналіся з папараці, закіданай, быццам ад маразоў, леташнім хлабыззём.

Пра ваенурача, што паваліўся ад яго стрэлу на схоне, яшчэ амаль не думалася, можа, з тае прычыны, што гэтак выпетрала нечаканае нервовае ўзрушэнне. Чубар адно глядзеў перад сабой — паўзверх злямцаванага мурагу, бо нават заплюшчыць вочы не адважваўся, і ўсё, што трапляла ў поле зроку, успрымаў як нешта нерэальнае. Але вось на бярозавы вываратань, што быў крокі за два ад яго, выпаўзла шэрая яшчарка, і тады Чубару, нарэшце, свядома кінулася ў вочы, што тая не мае хваста — няйначай, адкінула, трапіўшы нейкім чынам у небяспеку, затое цяпер стала падобна на жабу-рапуху: гэтак жа хаўкала ротам, трасучы адвіслым падбародкам, і бяздумна талопіла вочы. Чубару зрабілася гідліва глядзець на яе. Ён паварушыўся. Ды яшчарка не спалохалася, не саскочыла з вываратня. Тады Чубар адвярнуў ад яе галаву і ўжо не стрымаўся, павёў вачамі далей. Тут, на гэтым бярозавым астраўку, аказваецца, быў свой свет, сваё жыццё, і з'яўленне чалавека зусім не парушыла яго. І зноў, ужо другі раз за бясконца доўгі для яго сённяшні дзень, Чубар пачаў з цікавасцю назіраць за так зва-

ымі ніжэйшымі істотамі, жыццё якіх, можа, не менш было загадкавае і поўнае нягод ад людскога. Але цяпер гэтае міжвольнае параўнанне ў ягонай галаве набыло амаль закончаную асэнсаванасць, асабліва пасля таго, калі ўбачыў, як па камлі бярозы поўз угару рагасты вусень, які нават не здагадваўся, што [illegible] макаўкі за ім сачыў лесавы жаваранак...

Чубар ляжаў у здранцвелай нячутнасці свайго цела — дзіўна, але ўсё магутнае тулава яго нібы паралізавана было чым, і доўга не спрабаваў стаць на ногі. А як нарэшце падняўся, то адразу прыхінуўся плячом да дрэва. Ды дарэмна асцерагаўся — ногі ўжо моцна трымалі яго на зямлі.

Ад ракі, якая цякла ў гэтым месцы метраў за трыста, цераз кусты, тхнула ёдам.

Бярозавы астравок, на якім знайшоў Чубар часовы прытулак, ляжаў паміж лугам і яравым клінам; адразу за крайнімі дрэвамі пачынаўся здзірванелы ўзмежак, парослы быльнікам. Бадай, па ім і трэба было падавацца адсюль, бо, як Чубар разумеў сябе цяпер, да Верамеек заставалася кіламетраў трыццаць. Прынамсі, можна было не хваляваццa — Верамеек у кожным выпадку не прамінеш нават з завязанымі вачамі, абы ішоў паўз раку. Да таго ж пільнай патрэбы адразу ісці ў Верамейкі не было, даволі спярша зайсці ў Мамонаўку да Аграфены Азаравай, а гэта ўжо скарачала ўвесь шлях кіламетраў на сем, бо да пасёлка вяла дарога проста з Малога Хоцімска.

Чубар, як і кожны так званы ўдзядзелы халасцяк, вядома, таксама не абыходзіўся без жанчын. Але хутчэй з тае прычыны, што даволі часта пераязджаў па рабоце з аднаго месца на другое, сувязь з жанчынамі была ў яго выпадковая, нават не пакідала глыбокага следу ў душы, не кажучы ўжо пра высокія пачуцці. Праўда, Чубар таксама перажыў сапраўднае каханне — не без таго, яму напаткаўся ў жыцці чалавек, які паланіў усяго. Было гэта першы год, калі вучыўся на саўпарткурсах. Там ён сустрэў прыгожую дзяўчыну, якую звалі Фаінай і якая перад тым працавала начальнікам палітаддзела машынна-трактарнай станцыі ў Аршанскім раёне. Ды каханне было нядоўгае: дзяўчына паехала аднаго разу да бацькоў і трапіла на чыгуначным пераездзе пад таварны цягнік. Жалобу па ёй Чубар насіў ажно колькі гадоў... Але выйшла пасля так,

што стаў неразборлівы ў адносінах з жанчынамі — з якою лёгкасцю знаходзіў іх, з такою і разлучаўся. У Верамейках ён таксама перабраў нямала і сапраўдных, і саламяных удоў. Апошняй была мамонаўская Аграфена. Моцнага пачуцця да яе Чубар тады не меў, але наведваўся на пасёлак часта: умела сустракаць жанчына! Але цяпер, за час гэтай сваёй непрыкаяннасці, адчуў раптам штосьці зусім новае да Аграфены. І не адзін раз па дарозе ўжо ўяўляў сабе, як прыйдзе, нарэшце, у Мамонаўку і ўзрадаваная Аграфена ўзбегаецца за гародамі, каб напаліць у лазні, пасля павядзе туды яго і стане голая ў самай гарачыні махаць над ім распараным венікам...

Схон, на якім зусім нядаўна разыгралася трагедыя, узвышаўся па правы бок, хапала адно павярнуць галаву, каб убачыць знаёмыя сосны на ім, але ў Чубара як не ставала рашучасці...

Пасля стрэлу ў вінтоўцы яшчэ заставалася гільза ў патронніку, і Чубар зусім самохаць кляцнуў затворам. Бліснуўшы, гільза скокнула ўгору, адляцела крокі за два ўбок. Парахавы дымок, які не паспеў вытхнуцца ўвесь, заблытаўся цяпер маленькім жоўтым воблачкам між зялёнай травы.

Час быў ісці далей. Чубар ступіў на ўзмежак і, не азіраючыся, зашастаў нагамі па быльніку, які ўжо стаў руды. Неўзабаве ўзмежак пашырэў і нейк амаль неўпрыкмет перайшоў у звычайны лог з пасохлай белай канюшынай. Лог быў аслонены — з аднаго боку, якраз ад Бесядзі,— ракітавымі кустамі, і чалавека нельга было ўбачыць з тых дзвюх вёсак. Але ж па гэты бок ракі маглі трапіцца другія вёскі...

Бадзянне па чужых ваколіцах шмат чаму навучыла Чубара. І хто-хто, а ён-то ўжо мог расказаць каму, як трэба прыходзіць у незнаёмыя вёскі, каб пазбегнуць небяспекі. Сам Чубар рабіў гэта цяпер звычайна надвечар, калі ў вёсцы наставала нарэшце стомленая сцішанасць. Але перад тым ён доўга цікаваў за вуліцай паміж сялянскіх двароў з якой-небудзь схованкі. Здавалася б, зусім няхітрая навука, аднак да яе Чубар даходзіў праз вялікую, амаль інстынктыўную насцярожлівасць. Праўда, тут маглі мець значэнне таксама асабістыя Чубаравы якасці. Але ўжо напэўна, што насуперак ранейшым уяўленням, ён асцерагаўся прасіць сабе прытулку альбо кавалак хлеба ў так званых бед-

ных ці багатых хатах. Самым надзейным было выбіраць у вёсцы тыя сялянскія двары, якія не кідаліся табе вонкавым выглядам. Гаспадары ў такіх хатах звычайна прымалі без асаблівай перасцярогі — не скардзіліся на нястачу, шкадуючы накарміць, і не паглядалі скоса, загадваючы наперад. І, бадай, самае павучальнае адкрыццё зрабіў Чубар тады, калі пераканаўся, што ў тых вёсках, дзе паспелі пабываць немцы і стварыць так званую адміністрацыю, акружэнцаў і розных «бадзяг» пасылалі калі не проста да бургамістра ці старасты, то ўжо да былой старшыніхі з кучай дзяцей, няйначай. Што да старасты ці бургамістра — тут зразумела, брала сваё даўняя звычка вясковых людзей выбіраць на розныя кіраўнічыя пасады памяркоўных мужыкоў, каб не мець пасля лішніх згрызот (дарэчы, фашысты таксама спярша падтрымлівалі сярод сялян свабодную выбарнасць), а вось чаму накіроўвалі да «старшыніх», Чубар доўга не мог даўмецца.

Былі ў Чубара і іншыя назіранні над жыццём ва ўмовах акупацыі, хоць тая пакуль не лягла ўсім сваім цяжарам. Праўда, багата якія з гэтых назіранняў патрабавалі яшчэ праверкі. Аднак Чубара ўжо багата што пачынала бянтэжыць. Напрыклад, вельмі незразумелай была яму недаверлівая маўклівасць людзей. Чым далей ён адыходзіў ад лініі фронту на тэрыторыю, занятую ворагам, тым мацней адчуваў яе.

Прыгадваючы свае сустрэчы з людзьмі, Чубар успомніў таксама, як прабыў адну раніцу сярод жней. Тыя завіхаліся з сярпамі ля ўскраю лесу, жалі калгаснае жыта. Вёсачка, з якой яны былі, таксама стаяла пры лесе, але трохі наводдаль ад дарогі, што вывела Чубара на тое поле. Кабеты заўважылі чалавека з вінтоўкай, пасталі і пачалі ўглядацца з-пад локця. Першая да Чубара, калі ён спыніўся нарэшце на ржышчы, падышла рухавая і вясёлая з твару жанчына сярэдніх гадоў. Вочы яе, здавалася, ніколі не хмурнелі.

— Глядзіце, бабы, хто да нас прыйшоў! А мы думалі ўжо, адным векаваць давядзецца!

Яна акурат сыпала словамі. Смяялася сама і нібыта прымушала смяяцца другіх. Можна было падумаць, што сярод гэтых вясковых кабет, як у тым бабіным царстве, наогул была забаронена самота, а гаспадыні, як маладзейшыя, так і старэйшыя, яшчэ недзе да вайны папраганялі ад сябе мужыкоў.

Можа, зусім за лічаныя хвіліны Чубар быў і накормлены, і напоены, адно толькі спаць не пакладзены. Жанчына, што першая загаварыла з ім, была старшынёй мясцовага калгаса. Гаспадарку яна прыняла зусім нядаўна, можа, паўмесяца таму, а да таго была ў калгасе так званай незамужняй актывісткай. Чубар калісьці таксама нямала вылучаў такіх жанчын,— за тое, што на сходах выбіралі членамі ў розныя камісіі, у вёсках іх называлі «членкамі»: напрыклад, Полька-членка, Лёкса-членка і г. д. Калі Чубар сказаў, што і ён працаваў старшынёй калгаса, жанчына ажно пляснула рукамі.

— Вось добра! Гэта ж вас як ветрам нагнала.— І пачала ледзь не ўсчуваць: — Хопіць ныкаць па кустах! Бярыце ад мяне калгас!

Чубар, блазнуючы, замахаў рукамі.

— Пашкадуйце! — Але тут жа зрабіў строгі твар, сказаў: — У самой жа, бачу, няблага выходзіць.

Жанчына пасля гэтага сумелася, задумліва ўздыхнула:

— Гэта здаецца. А як на паверку, то... Весялю-весялю сваіх баб, а самой тым часам ажно плакаць хочацца. Не, я папраўдзе, станавіся ў нас за старшыню.— Ёй, мусіць, лягчэй было звяртацца да Чубара на «ты».— І зброя вось у цябе...— Яна паглядзела на вінтоўку так, нібыта сапраўды надавала гэтаму рашаючае значэнне.

Чубар зноў паспрабаваў адбыцца жартам — маўляў, навошта яму другі калгас, калі ён ужо ўцёк ад аднаго? Тады жанчына павяла вачамі вакол, сказала:

— Ужо другі дзень жнём... калгасам...

Чубар спытаў:

— А немцы?

— Яны ў нас яшчэ пакуль праездам усё.

Чубар зноў спытаў:

— А як пажняце, а яны возьмуць ды забяруць зерне ад вас?

— Ім жа не забароніш! Раз прыйшлі, значыць...

— Тады навошта наогул жаць?

Але жанчына на гэта не адказала, адно з дакорам паглядзела на Чубара і зноў нібыта павесялела.

— Так вось калгасам і жывяце? — спытаў праз нейкі момант Чубар.

— А нам іначай не выпадае. Мужыкоў жа ў вёсцы

зусім няма. Нават старых мабілізавалі. Засталіся адны дзяды. Дык што нам пасля, бабам, выдумляць? Будзем жыць як набяжыць.

Гаманілі яны гэтак доўга — Чубар давольны быў, што зноў прытарнаваўся на час да людзей, тыя таксама нічога не мелі супраць, наадварот, пры чужым ды неблагім чалавеку не толькі душу можна адвесці, а і працаваць быццам спарней...

Мясцовасць паўз Бесядзь была няроўная — то над усім узвышалася ўзлобкам, парослым драбналессем, па краях якога відаць пясчаныя плешавіны, акурат пасля апоўзняў, то цераз жоўтае поле нібыта прагіналася раптам, утвараючы глыбокую расколіну, якая нагадвала высахлую дзебру.

З адной такой дзебры нарэшце вынырнула стаптаная сцежка і павяла Чубара паміж кустоў па хвойніку, на краі якога скончыўся лог. Але ў тым месцы, дзе паабапал сцежкі стаялі — як падняць чалавеку руку — маладыя елкі, дарогу перагарадзіла вялікая, бы нацягнутая з суравых нітак павуціна, якая ў лясным сутонні, здавалася, блішчала. Чубар прыкмеціў яе яшчэ крокі за два і ажно спыніўся, як у той казцы. Павуціна, можа, ад парушанага паветра, калыхнулася. Як зачараваны, зрабіў Чубар яшчэ крок наперад. Гаспадара, які незнарок сплёў паміж елак гэты адмысловы карунак, не было дома. Адны ахвяры яго — мусіць, даўно не жывыя восеньскія мухі — віселі, заблытаныя на павуціне. «Значыць, даўно не хадзілі тут ні чалавек, ні звер»,— падумаў Чубар. Ён наважыўся быў парваць локцем павуціну, каб пайсці далей, ды нечага стрымаўся, нібыта ў забабонным страху. Тады саступіў у маладыя хвойнік і, аберагаючы рукой твар, пачаў прабірацца скрозь яго, каб абмінуць павуціну і ўзысці пасля зноў на сцежку. Аднак ужо лягчэй было падраць на сабе адзенне, скрываваць рукі і твар, чымся патрапіць на яе: дужа густа стаялі тут адна каля другой маладыя елкі. Таму Чубар збочыў яшчэ, дзе раслі вялікія дрэвы, і колькі часу вольна ішоў паміж імі. Убачыўшы чалавека, кінулася ад пагрызенага баравіка доўгая, быццам надвязаная чым, вавёрка. Недзе мякка зашпокаў па кары дзяцел. Нарэшце Чубар убачыў верасовую прагаліну, павярнуў туды — прагаліна пэўна ўжо выведзе яго на сцежку. І праўда, не зрабіў ён і паўтараста крокаў, як вачам адкрылася сцежка. Яна

ўжо выпрасталася і спускалася з горкі: там, над непрыкметнай рачулкай, якая, пэўна ж, упадала ў Бесядзь, былі перакінуты дзве кладкі. Вада ў рачулцы была чамусьці дужа цёмная, як палітая чым, і, наўрад ці толькі цень ад кустоў ствараў гэтае ўражанне. Гледзячы пад ногі сабе, Чубар перайшоў кладкі, якія ажно ўгіналіся пад ягоным цяжарам. Густы хвойнік, па якім Чубар ішоў да самага лугу, тут канчаўся; адразу за кустамі на ўсю шырыню развінался поле. Недалёку на ім стаяла нейкая сядзіба — старая, з нізка пасаджанымі вокнамі ды памшэлай страхой хата, пад якой туліўся свіронак пры хляве, тады сад, што зусім не меў агарожы, і, нарэшце, так званы гарод, але ўжо абнесены шырокімі абапалкамі і сукаватым жардзём. Трохі наводдаль — як прабегчы на адным дыханні — кідаў на зямлю цень другі сад, аднак пры гэтым ніякіх гаспадарчых пабудоў не было. Тут, мусіць, стаяў населены пункт, які ці то пачалі звозіць, ды не скончылі, ці наогул людзі паехалі жыць адсюль у іншае месца.

Чубар ішоў і ўглядаўся ў сялібу — здаецца, небяспека не пагражала. На гародзе была пакапана бульба, и на галым месцы, з якога пазносілі бульбоўнік на плот, ляжаў вялікі гарбуз. На падворку, адкрытым з усіх бакоў, ганяліся адзін за адным маладыя пеўнікі — яшчэ з ломкімі, таму ажно непрыемнымі галасамі: такія асабліва смачныя бываюць з маладой бульбай, маласоленымі гуркамі і кропам... Але з-за хаты раптам выйшла на падворак накукшаная кабета — мажная, з мускуламі на шыі і зямлістым тварам. Яна нават не прыгледзелася да незнаёмага чалавека, а забухкала адразу, быццам у трубу, нізкім, акурат балотным, голасам:

— Ідзі адсюль, прахадзі, а то ў нас і без цябе ўжо хапіла!..— І паказала рукой на сад.

І выгляд, і голас яе былі такія, што Чубар не мог памыліцца — гэтак яго не столькі папярэджвалі пра штосьці небяспечнае, што магло б здарыцца, калі ён сапраўды ўзыдзе на падворак, колькі праганялі, як таго каршуна, які пачаў кружыць над дваром, прэч.

Збянтэжаны, Чубар нават не ўсчынаў гаварыць. Моўчкі, быццам з падцятым хвастом абыходзіў сялібу, адчуваючы, як на скронях набухлі жылы пад скурай.

Жанчына тым часам стаяла на падворку, цікавала спадылба за кожным Чубаравым рухам. У садзе, які абмінаў Чубар, стаялі вуллі. Каля абвошчаных летковых шчылін там мітусіліся пчолы. Але на дрэвах пладоў не было — сёлета сад ялаваў. Адны пабурэлыя слівы грувасціліся на напятых галінах, ды чырванелі на мяжы жытнёвага поля садовыя рабіны.

Не паспеў Чубар прайсці праз сад — дарэчы, хацішчаў на полі было больш, можа, нават за дзесяць, але астатнія не мелі садоў, таму і не кідаліся вачам здалёк,— і падняцца на ўзгорак, што пачынаўся ці не адразу за жылой сялібай, як убачыў забітага ваўка. Той ляжаў на калёснай дарозе, ужо амаль на самым скрыжаванні, якое было ўтворана гэтай калёснай дарогай і бальшаком, што ішоў ад Бесядзі. Абмінуць ваўка не было як, і Чубар падышоў да яго зусім блізка. Забіты звер нечым, можа, сваёй прыгожай сівізнай, нагадаў раптам... ваенурача. Ад гэтага параўнання, а дакладней — ад гэтае недарэчнае згадкі, Чубар ажно заплюшчыў вочы і здрыгануўся. Аднак сівыя абрысы прывіду, прынамсі, так хацелася спадзявацца, яшчэ з большай выразнасцю адбіліся ў цёмным прадонні вачэй. Тады Чубар скочыў цераз ваўка і рынуўся на злом галавы па дарозе да бальшака.

Мусіць, як і ўсе больш-менш прыгодныя дарогі цяпер, бальшак таксама выглядаў наезджаным аўтамашынамі. Адно што не хапала сёння руху на ім. Але то з'ява была, відаць, часовая. І Чубар, як толькі выбег на крыжаванне, кінуў хуткім позіркам у два канцы бальшака. У тым канцы, дзе павінна была цячы Бесядзь, штосьці чарнела на абочыне, як абгарэлы карабок. Чубар прыўзняўся на дыбачкі, каб лепей бачыць, але пазнаць не пазнаваў: да карабка яшчэ было не меней паўкіламетра.

Супроць карабка, але па другі ўжо бок бальшака, высіўся над полем шырокім голлем дуб.

Як не ў палахлівым утрапенні, Чубар патупаў да Бесядзі, і неўзабаве яму стала відаць усё, што заставалася дагэтуль скрытым ад вачэй,— за ракой, на самым далёкім плане — шырокая лугавая пойма, за якой сінеў, быццам прарэзаны бальшаком, лес, пасля сама рака, цераз якую на другі бераг вёў па доўгім пясчаным насыпе драўляны мост, а тады ўжо і ўвесь гэты

схіл са счарнелым карабком, што перш за ўсё кінуўся Чубару, калі ён апынуўся на скрыжаванні.

Чым бліжэй падыходзіў Чубар да карабка, тым выразней бачыў, што гэта стаяла падбітая нямецкая бронемашына. Яна была нахілена правым бокам у прыдарожную канаву. Мусіць, нядаўна на бальшаку адбыўся бой: на самай паласе дарогі жаўцелі круглыя лапікі зямлі, хтосьці засыпаў ямкі ад выбуху. Чубар павёў вачамі далей па схіле. Па правы бок за канавай тырчалі драўляныя крыжы — па тры ў двух першых радах, а тады яшчэ два. Нават на адлегласці можна было здагадацца, што пастаўлены яны на варожых магілах: чырвонаармейцам крыжоў наогул не рабілі, а мясцовыя людзі хавалі нябожчыкаў з большай павагай, прынамсі, ніхто не дазволіў бы ставіць нячэсаныя круглякі з вузкімі дошчачкамі.

На крайняй дошчачцы, насупраць якой спыніўся Чубар, было выведзена бліскучай фарбай: «Werner Holzmacher, Leutnant, Kompanienführer, des Grenadierrgiments» *. Нават не ведаючы нямецкай мовы, Чубар разабраў па напісанні лацінскіх літар, што пад трыма іншымі крыжамі ў першым радзе ляжалі два Гансы, пасля Макс.

«Хто ж пабіў іх тут?» — з помслівай зайздрасцю падумаў Чубар і пачаў старанна азірацца, каб адшукаць яшчэ якія-небудзь сляды нядаўняга бою, а тады рушыў пад дуб, што стаяў наўскасок ад падбітай бронемашыны. Першае, што прыкмеціў Чубар, падыходзячы да дрэва,— гэта вялікую, з няроўнымі краямі адтуліну, якая глядзела, быццам акно ў хаце, на бальшак. Праз яе магла вольна праляцець птушка і не зачапіцца крыламі. У дрэве было дупло.

Чубар заглядзеўся на дуб і не заўважыў, як наступіў правай нагой на мяккі грудок зямлі. Грудок быў насыпаны таксама нядаўна і акурат па чалавечым росце, калі палажыць таго ды выпрастаць. Мусіць, тут і знайшоў сабе спачын той, хто напаў на гэтым бальшаку на немцаў.

Чубар нагнуўся, зруйнаваў неасцярожны свой след на грудку і на колькі хвілін нібы схаладнеў над магілай. Хацелася ўведаць хоць што пра чалавека, які ля-

---

* «Вернер Хольцмахер, лейтэнант, камандзір роты грэнадзёрскага палка» *(ням.)*.

жаў у ёй. Але дарэмна. Ніякіх адзнак не было, па якіх можна зрабіць гэта. І тады Чубар падумаў, што гэтым часам неяк лёс дужа несправядліва паварочваецца да герояў: ворагаў, якія прыйшлі захапіць краіну і заняволіць яе народ, нават і ў зямлю хаваюць па-чалавечы, а людзі, якія абараняюць гэтую зямлю ад іх і гінуць у жорсткіх баях, застаюцца безыменнымі, добра яшчэ, калі захаваюцца сведкі ці ўдзельнікі гэтых баёў...

У дубе сапраўды было дупло. Але Чубар убачыў яго толькі тады, калі абышоў дрэва вакол. Дупло мела незвычайны выгляд — быццам хто выбраў цяслом у дубе сяродак ад поля, і цяпер там мог вольна стаяць чалавек. Зямля пад дубам ці не на два вяршкі ўгору была засыпана гільзамі, а той бок, якім дрэва стаяла да бальшака, быў пасечаны скрозь кулямі — як кажуць, не хапіла б нават дзятлу дзе стукнуць дзюбай.

Чубар колькі часу патаптаўся на гільзах, а тады разважыў сабе — значыць, нейкі герой вёў па фашыстах агонь менавіта адсюль, і гэтая адтуліна з няроўнымі краямі служыла яму амбразурай.

Здавалася, апроч васьмі крыжоў, кучы страляных гільзаў ды магільнага грудка, нічога ўжо нельга было прыкмеціць тут. Але хапіла Чубару адно прайсці па ўзмежку, як у жыце трапілася на вочы жалезная ламачына. То быў ручны кулямёт сістэмы Дзегцярова. Перш чым закінуць яго сюды, нехта ў лютай злосці біў ім па зямлі і па дрэве, бо кулямёт ляжаў пагнуты, а каторых дэталяў, напрыклад, дыска-магазіна, спускавой рамкі з ручкай кіравання, правай сошкі, дык і зусім не было. Крокаў за пяць ад пакарабачанага кулямёта — і таксама ў жыце, раскінуўшы крылы, бы вялікая птушка, чарнела казацкае сядло. Чубар падышоў і стаў перад ім на калена, каб адшпіліць вайсковую торбу, прытарочаную да сядла, сунуў туды руку. У адной з перагародак пальцы намацалі прыліплую да адсырэлай скуры паперку. Асцярожна, каб не пакамячыць і не падраць, Чубар выняў яе і, прытуліўшы ствалом на сагнуты локаць вінтоўку, разгарнуў перад сабой. Літары, напісаныя хімічным алоўкам, зацяклі ў торбе, і прачытаць збольшага можна было толькі першы сказ, але таксама не цалкам, затым амаль усю сярэднюю частку тэксту ды ўвесь апошні сказ. Быў тут і подпіс. Аднак і ён зацёк у торбе, акрамя аднаго радка зверху: «Старшы палітрук...» Чубар пачаў разбі-

рацъ почырк. Гэта было, няйначай, баявое данясенне ніжэйшага па званню камандзіра вышэйшаму альбо проста лісток з запісной кніжкі. «Пасля таго,— сляпіў вочы Чубар,— як, па непацверджаных дадзеных, дэзерціраваў Мануйла, я прыняў камандаванне батальёнам, які на 10.00 6.8.41 г. займаў абарону...» — на гэтым першы сказ станавіўся неразборлівы, і Чубар зноў меў магчымасць чытаць тэкст з сярэдзіны: «...вызначыліся камрот 1, 2, 3 — Салаўёў, Зазуля, Рагімаў, Бчырвонаармейцы Прыходзька, Кажанаў, Леўчык, Боня, Гайдук, Аношкін...» — прозвішчаў пералічана было ажно колькі радкоў. Пасля іх тэкст зноў зусім не прачытваўся. Нарэшце, ішоў апошні сказ, пад подпісам: «Па дадзеных праведзенай разведкі можна меркаваць: праціўнік заўтра з надыходам раніцы пачне наступаць у паласе абароны батальёна на населеныя пункты Чудзяны, Вушак, у квадраце 62—35».

Чубар доўга глядзеў на заплямлены подпіс, сіліўся хоць што прачытаць, але дарэмна. Нарэшце склаў нанава паперку, сунуў назад у торбу, бо не адважваўся распарадзіцца ёю.

Зарупіла яшчэ, але ўжо быццам па абвязку, схадзіць да грудка, і Чубар неўзабаве патупаў туды, а там зняў з галавы мяккі, пашыты з зялёнага сукна, картуз і стаў над магілай, месцячы ў сэрцы чалавечы сум па загінуўшым.

Можа, таму, што ўжо столькі часу думалася пра адных забітых, зноў наперакор жаданню згадаўся ваенурач, нават не згадаўся, а быццам з туману выплыла ягоная кашчавая постаць. Галава доктарава за гэты час яшчэ больш пабралася ясвамі і стала зусім сівая, акурат у таго ваўка, што ляжаў на дарозе. Гэта было ўжо, няйначай, насланнё, быццам пастулова сілу браў страх перад немінучай расплатай за нядаўні стрэл. Чубар падумаў пра гэта і скалануўся. А тады паспешліва накрыў сваю галаву картузом і вярнуўся паўз дуб у жыта. Яму можна было ісці адсюль і па бальшаку, каб затым павярнуць на паўночны ўсход і ўжо не аддаляцца зашмат ад ракі. Аднак бучная збажына пакуль найлепш магла схаваць ад чужога вока.

Крокаў праз дваццаць Чубар убачыў на камлюкаватай зямлі чалавечыя сляды (нехта паклычыў жыта, пазначыўшы ледзь прыкметную сцежачку), а між сля-

доў — кроплі счарнелай крыві. Чалавек, які пакінуў гэтыя сляды, чамусьці наступаў больш на наскі, калупаючы імі, бы капытамі, закарэлы пясок.

Чубар падаўся па слядах.

Заўважыў ён чалавека не адразу: давялося няма-ла паўглядацца, да таго ж ляжаў той у зялёнай і кволай траве, якая кучомілася па самым нізе ў жыце, і адзенне яго колерам амаль зусім не адрознівалася ад гэтай травы.

Там, дзе ляжаў чалавек,— то быў чырвонаармеец, жыта было ўсё выкачана. Няйначай, небарака доўга пакутаваў перад тым, як да яго назусім падступілася смерць.

Зямля вакол таксама была заліта чорнай крывёю.

Ляжаў чырвонаармеец на баку, падкурчыўшы ногі ў абмотках, рукі, запэцканыя крывёю, ён трымаў на жываце, дакладней, учапіўся імі за скрываўленую гімнасцёрку на жываце, а галава з расплюшчанымі і нібыта здзіўленымі вачамі, у якіх застыла, можа, учарашняе неба, была вымазана ў шэры, як глей, пясок.

Зброі пры чырвонаармейцу не было. Але затое з кішэняў тырчалі пучком доўгія макароніны, і кроў на іх мела яшчэ першародную і палохаючую чырвань.

«Значыць, старшы палітрук не адзін біўся там?» — азірнуўся Чубар на дуб і ўспомніў адразу пра ямкі ад выбухаў на бальшаку, што былі засыпаныя зямлёй: аднаму чалавеку, бадай, сапраўды не па сіле вытрымаць такі бой!..

Сёння Чубар, здаецца, першы раз на свае вочы бачыў вынікі вайны. Нават не вынікі, а ўжо, бадай, сапраўдную вайну з яе ахвярамі, бо дагэтуль — і тады, як пачалася яна, і тады, як дакацілася ад Сажа да Бесядзі, і, нарэшце, тады, як ужо даганяў сам, ідучы са Шпакевічам і Халадзілавым следам за фронтам,— ён пазнаваў яе нібыта здалёку. Але свежы могільнік, што вырас раптам ля бальшака, чыясьці безыменная магіла недалёка ад дуба, пасля гэты чырвонаармеец, які памёр ад ран, атрыманых у баі на бальшаку, а больш, мусіць, уласны стрэл на тым схоне гаварылі за тое, што Чубар ужо самым непасрэдным чынам сутыкнуўся з вайной. Цяпер яна станавілася і жахліваю яваю, і пачварным успамінам для яго.

XIII

Сходу не склікалі.

Як толькі раззлаваны Зазыба загадаў збіраць да капца народ, што сышоўся к таму часу ў поле, Раман Сёмачкін і тыя, хто яго падтрымліваў, схамянуліся: галасы на сходзе ў сваёй большасці, напэўна, былі б пададзены за праўленцаў, бо рашэнне, якое прынялі праўленцы, адпавядала багата каму як у саміх Верамейках, так і на пасёлках.

— Дак ета тады, як хочаце,— разгублена паціснуў плячамі Раман Сёмачкін і, нібыта наеўшыся якой мыльнай травы, падаўся да Рахіма, няйначай, шукаючы абароны ў таго.

Ціток таксама як не закрычаў на Зазыбу:

— Да не трэба таго сходу! — Тым больш што старому і сапраўды ж аднолькава было б хоць са сходам, а хоць без яго.

Іншая справа — Сілка Хрупчык. У гэтага была вялікая сям'я, і яму хацелася неяк ускаламуціць ваду, каб паспрабаваць злавіць у ёй калі не цэлага шчупака, то ўжо хоць балабку тады. Але і Сілка даволі хутка адчуў, як можа абярнуцца справа на сходзе — мёду пэўна што не накатаеш, адно да астатку пчол раззлуеш, і адразу панікнуў, зніякавеў, ажно змяніўся ў твары, быццам пачаў прыслухоўвацца да нечага забалелага ўсярэдзіне.

Астатнія мужыкі, таксама і Мікіта Драніца, які нечага ў сваёй нязвыклай маўклівасці быў сёння як не падобны на сябе, зарагаталі — тады навошта было дарэмна на хвост станавіцца!

Але Зазыбу, здавалася, гэтай перамены ў паводзінах верамейкаўцаў мала ўжо было.

«А дарэмна, няхай бабы ім вушы пазатыкаюць лаянкай»,— са зларадпасцю падумаў ён пра тых, хто ўсчынаў сёння гэтую сварку, і з ранейшай упартасцю сказаў:

— Не, склікайце людзей, раз на тое!

Ніхто вакол нават з месца не крануўся. Тады Зазыба ссунуў бровы, загадаў Івану Падзерыну:

— Пакліч сюды жанок! — І паказаў на гуцянскую дарогу: — Да і ўсім гаварыце, хто стаіць дзе!

Бачачы, як упарта цяпер стаяў на сваім Зазыба, мужыкі з сарамлівай вінаватасцю заплюскалі вача-

мі — маўляў, з гэтым Раманам заўсёды ані прышыць, ані залатаць, ані палец абгарнуць. Мікіта Драніца і той быццам занепакоіўся:

— Дак навошта, Яўменавіч? Раман, як тэй таго...

— Ета ён ляпнуў, бы з пастала,— палічыў патрэбным азвацца і Сілка Хрупчык.

— Ага, меле, як тэй таго, не падсяваючы.

Але Зазыба ўсё нібыта яшчэ не жадаў вырвацца з чортавых зубоў:

— Не, няхай ужо будзе па закону! — не слухаўся ён. Намесніку старшыні калгаса не тое каб вельмі хацелася распачынаць сярод поля сход ды хахлы вязаць у людзей, але матыліцу выгнаць з дапамогаю салдатак з такіх вось гарлапанаў, як Раман Сёмачкін, варта было б.

Тым часам Раман шаптаўся ўжо аб нечым ля капца з Рахімам, і той зіркаў, быццам запаленым позіркам, на верамейкаўцаў — маўляў, пакажы мне, катора?!

Неразбярыха, пэўна што, зацягвалася ў полі, і Парфён Вяршкоў, ляніва кратаючы скіўіцамі, сказаў мужыкам:

— Во дастаімся тута, пакуль не возьме каго за жывот.

— Дак, як тэй таго...

Тады ступіў наперад Сідар Раўнягін — ён трохі спазніўся, а цяпер падышоў і ціха стаяў у натоўпе.

— Трэба ўважыць Мікіту! — зусім як недарэчы ўсміхнуўся ён і міргнуў правым вокам Зазыбу.

— Дак, як тэй таго...

— Ува-а-ажыць!..— загаманілі адным голасам мужыкі.— Канешне, уважыць!.. Трэба ўва-а-ажыць!..

Але ў іх выходзіла гэта неяк несур'ёзна — быццам усёй вёскай у кульгавага кій адбіралі.

Кузьма Прыбыткоў ажно паморшчыўся.

— Вам абы!..— буркнуў ён і са злосцю торкнуў дубцом, бы казёл нагой, у пясок.— Пастойце во, дак дачакаецеся, пакуль, можа, і праўда, масол абрасце пер'ем у пячурцы.

— Гы-гы-гы...

Між тым жанчынам не застаялася адным на гуцянскай дарозе, і яны пачалі сыходзіцца купкамі, як у кірмашовы дзень, да капца.

— Што ж ета вы думаеце сабе сянні, мужчыны? —

з дакорам загаварыла яшчэ здалёк Сахвея Меляшонкава — пасля таго як яна нарадзіла, салдатка была нібыта налітая нанава жыццёвай сілай.— Няўжо лічыце, што і ў нас часу багата?

— А куды табе цяпера дзяваць яго без Меляшонка? — кінуў ёй Іван Падзерын,— гэты заўсёды, можа таму, што некалі нажыў грыжу, пра якую ўсе ведалі ў вёсцы, не мінаў пры выпадку непрыстойна павыскаляцца з жанчынамі, быццам хацеў такім чынам пераканаць іх у адваротным.

Але Сахвея ссунула бровы:

— Ты не дужа клапаціся пра ета. Без цябе неяк патрачу. Лепей паласу во паказвай. А то мне яшчэ ж люльку трэба прыносіць да вешаць недзе!

— Бачыш, як ні круці, а папросіш...

— Дак ужо не цябе,— паспяшалася перабіць Падзерына Сахвея.

Услед за Сахвеяй пачалі абурацца кабеты:

— А і праўда, мужчыны, што ета вы сабе думаеце сянні?

Тады Зазыба ўзняў галаву, сказаў:

— Мужыкі от разважаюць, што сход калгасны трэба сабраць.

— Дак навошта?

— Бо не давяраюць праўленню.

— Чаму ета? — выйшла наперад Дуня Пракопкіна.— Мы ж сваімі вушамі чулі, бытта правільна зроблена!

— Правільна! Правільна! — узбурыліся навокал кабеты.

Зазыба пачакаў, пакуль яны сціхнуць, тады пачаў:

— Вы лічыце, правільна, а Сілка дак — не! — З усіх гарлапанаў ён выбраў чамусьці аднаго Хрупчыка.

— Етаму Сілку-мылку,— крыкнула з натоўпу Ганнуся Падзерына,— хоць урві, да падай!

— Яны во тута паасталіся, дак ім, канешне,— заківалі галовамі маладыя салдаткі.— Не трэба слухацца іх! Як парашылі на праўленні, так няхай будзе!

— А можа?..— сіліўся перакрычаць кабет намеснік старшыні калгаса.

— Што можа?

— Дак...

— Ты таксама ўжо іхні бок бярэш?

— Ладна, сціхніце,— нарэшце зажмурыў вочы і падняў угору растапыраную далонь намеснік старшыні калгаса.

Але ўжо не лёгка было суняць кабет.

— Цыцце, бабы! — пачаў памагаць Зазыбу Парфён Вяршкоў.

Нарэшце спакой быў усталяваны, і ўсе — мужыкі і бабы — сталі чакаць, што скажа Зазыба. Але перад тым сваё слова сказаў яшчэ Кузьма Прыбыткоў. Водзячы галавой па жытнёвым палетку, стары пакыхыкаў, быццам прачышчаў гэтым горла, пасля прамовіў:

— Ета ж во пакуля мы мак таўчом, як камары, дак жыта і сыплецца на зямлю па зярнятку. Вецер калыша яго, а яно сыплецца. І не чутно. Ета ж не звон, каб на ўсю ваколіцу чуваць было...

— Яй-божачку ж, праўда! — падхапіла Кузьмоў дакор Рыпіна Ціткова.

Каб не даць узнікнуць нанава шматгалосаму пустамалоту, Зазыба глянуў на Рамана Сёмачкіна, які зноў далучыўся да калгаснікаў, а тады спытаў, быццам з усіх Раман быў самы найпершы чалавек у Верамейках:

— Як рабіць будзем? Са сходам ці без сходу?

— Як хочаце,— яхідна ўсміхнуўся Раман.— Я толькі пагляджу, колькі вы мне намераеце!

— Як і ўсім,— замест Зазыбы адказаў Парфён Вяршкоў.

— Дак у мяне ж цяпера яшчэ чалавек во! — паказаў Сёмачкін на Рахіма.

— Нічога, ён палуча пайком у бабінавіцкага Адольфа.

З гэтай Парфёнавай дасціпнасці сярод мужыкоў і кабет выбухнуў рогат, а Мікіта Драніца нечакана сказаў:

— Калі ўжо, як тэй таго, на Рахіма таксама даваць, дак яго паласу трэба кладаўшчыцы аддаць.

Верамейкаўцы пераглянуліся.

Тады Драніца дадаў яшчэ:

— Снедаў жа сянні ён бытта ў яе! — І ўсміхнуўся, плюскаючы вачамі.

Тыя, хто прысутнічаў учора ў калгаснай канторы, успомнілі раптам, як гаварыў Мікіта, што Раман збіраўся павесці Рахіма да Ганны Карпілавай. Падзерын цяпер ажно змерыў вокам паліцэйскага.

— Але такі карантыш да каб дагадзіў Ганне? — зарагатаў Падзерын.— Нешта не верыцца, каб ён саўсім дачакаўся сняданку! Не такія ў яе хаце не вытрымлівалі, а еты! — І зноў кіўнуў на паліцая: — Не, Рахіму са сваім заткалам дак хоць...

Жанчыны ад гэтай Іванавай гамонкі пачалі адварочваць галовы, а Раман Сёмачкін кінуўся напярэймы Падзерыну, каб абараніць паліцэйскага.

Тады павысіў голас Зазыба:

— Ну, от што, хопіць-ка нам блынды правіць! — Ён убачыў у натоўпе Розу Самусёву, спытаў цераз галовы: — А Ганна? Дзе гэта Ганна сянні?

— Дак не ведаю,— пацiснула плячамі салдатка.

— Во, а яшчэ амаль побач жывяце! — з дакорам сказала ёй Рыпіна Ціткова.

Тады людзі вакол, нібыта злоўленыя на чым, пачалі азірацца, няйначай, каб ведаць, каго яшчэ, акрамя кладаўшчыцы, няма сярод іх тут.

— Ты от што,— падумаўшы, сказаў Розе Зазыба,— пакуль мы да цябе дойдзем па спіску, дак схадзі ў вёску. Паглядзі, можа, тама...— Але не стаў дагаворваць, адно глядзеў пахмурна на паліцэйскага.

Сонца ўжо не толькі высока паднялося над зямлёй, але трохі збочыла на ўсходзе, каб паплысці па небе паўз вёску і ўвечары, перагарэўшы на гарачае вуголле, схавацца за возерам паміж зубцоў недалёкага лесу.

На траве блішчала, якая была з начы, вільгаць, а бульбоўнік, што пачынаўся па той бок гуцянскай дарогі, меў акурат падсвечаны выгляд і зелянеў так, што ажно рвала па-веснавому вочы.

Уласна, і жытнёвы палетак, і бульбяное поле ляжалі тут на самым хрыбце нейкага мясцовага ўзвышша, які ці быў нават пазначан дзе на тапаграфічнай карце агульнага карыстання. І калі Верамейкі са сваімі землямі размяшчаліся яшчэ амаль на аднолькавым узроўні з хрыбтом, то па правы бок узвышша мела круты схіл, які сыходзіў на роўны, нібыта ўкатаны, сухадол. Правей было зноў поле, але ўжо не верамейкаўскае. Тое належала адразу тром невялікім вёскам — Мяльку, Гарадку і Дзяржынню. Перад гэтымі вёскамі тануў у ранішняй смузе лес, што асланяў сухадол, удаючыся мысам, быццам карабель, у самую сярэдзіну яго.

Мікіта Драніца ведаў, што гаварыў,— і тады, у калгаснай канторы, і цяпер, у Паддубішчы: Раман Сёмачкін сапраўды вадзіў уначы Рахіма да Ганны Карпілавай.

Рахім прывалокся ў Верамейкі яшчэ задоўга да таго, як вярнуліся з Бабінавіч на возе Брава-Жыватоўскі і Зазыба. І калі перад заходам сонца Брава-Жыватоўскі нарэшце ўзышоў на свой двор, то Рахім, Раман Сёмачкін і Мікіта Драніца ўжо чакалі яго на загавальні. Яшчэ не кончыўся спас, і верамейкаўскія мужыкі былі апрануты па-святочнаму: у Мікіты Драніцы з-пад расшпіленай фуфайкі бялела вышываная чырвоным крыжам манішка, а Раман распалавініў вайсковую форму, у якой уцёк з дзеючай арміі, і замест гімнасцёркі надзеў бліскучую сацінавую кашулю са стаячым каўняром, падперазаўшы яе амаль на клубах кручаным поясам. Перад тым Мікіта Драніца збегаў — як на адной назе — у Дзяржынне да Хвядоса Стражэвіча, прынёс адтуль разбаўленага спірту. Хвядос быў даўні Мікітаў пастаўшчык. Але раней ён забяспечваў Драніцу больш самагонам, які яму неяк удавалася гнаць, хаваючыся ў кустах ад участковага міліцыянера. Тым часам у Бялынкавічах заўсёды працаваў спіртзавод. На ім выраблялі хоць і не зусім ачышчаны, але прыгодны для ўжывання спірт: даволі было разбавіць крынічнай вадой, як ён траціў ці не на семдзесят працэнтаў непрыемны пах і рабіўся падобны на гарэлку, ажно не кожны мог адрозніць ад «Маскоўскай». Вядома, у мірны час такім, як Мікіта Драніца, доступу на бялынкавіцкі спіртзавод не было, і калі здаралася, што ў верамейкаўскай краме па нейкай прычыне не хапала гарэлкі, то даводзілася здавольвацца Хвядосавай кустоўскай. Але перад адступленнем на тым тыдні чырвонаармейскіх часцей бялынкавіцкі спіртзавод таксама быў разбураны, а спірт, які яшчэ заставаўся ў склепе, было вырашана ўпотай выліць з цыстэрны, каб усмактала зямля. Ды не. Бухгалтар спіртзаводскі выдаў гэтую «патаемнасць» у Бялынкавічах свайму сваяку, а той шапнуў пра яго сяму-таму з добрых суседзяў. І вось яшчэ да таго, як павернуты быў на цыстэрне з рамонкавым узорам вентыль, на тэрыторыю завода сышлося багата народу з біклагамі, вёдрамі, збанамі, гарлачамі, слоікамі — хто які посуд здолеў вызваліць у гаспадарцы

дзеля гэтакай справы. Назапасіў колькі вёдраў спірту сабе і Хвядосаў браценік; яго чэрпалі проста з лужыны, якая набягала на заводскі двор са склепа. Неўзабаве добрая палова спірту ад Хвядосавага браценіка была перанесена ў Дзяржынне. А далей ужо свая хаманея — раз нешта апынулася ў Дзяржынні ў Хвядоса Стражэвіча, значыць, будзе яно і ў Верамейках, у Мікіты Драніцы, бо яны, апрача ўсяго, па якойсці далёкай лініі лічыліся сваякамі таксама.

Пакуль мужчыны чакалі дамоў Брава-Жыватоўскага, Мікіта Драніца паспеў пахваліцца Раману, як яны выпілі яшчэ ў Дзяржынні па поўным карцы з Хвядосам і як ён, нягледзячы на ўсё, данёс адтуль бутлю ў Верамейкі і нават не разліў. І наогул, Мікіта ўжо ледзь не вышэйшасць сваю адчуваў над усімі, што здолеў сёння расстарацца гэтулькі спіртнога: у бутлі змяшчалася літры чатыры, а Хвядос не пашкадаваў напоўніць яе па самае шырокае рыльца.

Брава-Жыватоўскі яшчэ ад варот адчуў Мікітаву ўзварушлівасць і, па тым як не месціўся Драніца ў скуры сваёй, зразумеў, што мужыкі на яго загавальні не так сабе, значыць, і сёння прыйшлі з выпіўкай. Але Брава-Жыватоўскі не спяшаўся ні з гаворкай да іх, ні ■ рукою. Спярша паставіў да плота — як гэта робіць пасля работы руплівы гаспадар з сельскагаспадарчай альбо цяслярскай прыладай — сваю вінтоўку, тады прагна, нібыта дражнячы гасцей, напіўся чарпаком з вядра, якое стаяла на лаўцы ля ганка, а ўжо затым здагадлівымі вачамі паглядзеў на Драніцу.

— Ну, што? Не адмовіў табе Хвядос?

— Дак, як тэй таго...— паказаў Драніца на бутлю, што ўвесь час стаяла на зямлі і была заціснута ў яго паміж ног.

Брава-Жыватоўскі здаволена пацёр адна аб адну свае вялікія рукі.

— Як тэй таго, дзеля спасу!

Ці то сумысна, ці ў яго выходзіла так, аднак перамаўляўся Брава-Жыватоўскі пакуль з адным Драніцай, і гэта выклікала ў зайздрослівай душы Рамана Сёмачкіна непрыемнае, нават нейкае помслівае пачуццё, нібыта гаспадар ганьбіў яго перад Рахімам. Але рахунак Раман усё ж браў, здаецца, не столькі да Брава-Жыватоўскага, колькі да Мікіты Драніцы. Брава-Жы-

ватоўскі тым часам гукнуў з гарода сваю гаспадыню. Весела сказаў:

— Бачыш, хлопцы да нас прыйшлі, трэба спас неяк правесці. Ты б сабрала чаго на стол.

Брава-Жыватоўскі гаварыў гэта голасам, які не дазваляў пярэчання, але Параска і сама кінулася выконваць мужаў загад з тою паспешлівай ахвотаю, якая бывае, калі людзі жывуць у добрай згодзе ці доўга не бачаць перад тым адзін аднаго: толькі на хвіліначку прыпынілася каля цэбра з зялёнай сечанкай ды развязала на спіне матузы фартуха, каб вытрасці з яго лебяду, якую нарвала на бульбянішчы. Брава-Жыватоўскаму таксама быццам не стаялася на месцы. Ён засігаў пад павець, да распрэжанага воза з сенам. Касіла сена Параска за Халахонавым хацішчам яшчэ, мусіць, тыдні са два, калі нават не спадзявалася на Брава-Жыватоўскага, які быў на фронце... Брава-Жыватоўскі цяпер падышоў да воза, сеў на дыбачкі, глянуўшы паміж колаў пад калёсы — ці хопіць месца, тады падскочыў і лёгка, быццам дзеля адной забавы, каб паказаць сваю дужасць, тарқануў воз правым плячом. Воз ад яго штуршка здрыгануўся, і сена, зляжалымі пластамі, акурат шапка за шапкай, пачало паволі валіцца зверху на трэскі, вызваляючы калёсы па самыя гнушкі.

— Ты, як тэй таго, не падумаў,— гукнуў гаспадару пад павець Мікіта Драніца.— Трэба было б вынесці траву на сонца, можа ж, як тэй таго, сырая яшчэ?

— Дзе ўжо тое сонца? — смыкнуў шчакой Раман Сёмачкін, але не з таго, каб дагадзіць Брава-Жыватоўскаму: проста ўжо карцела хоць чым ды пярэчыць Драніцу.

— Дак уначы ж дажджу, як тэй таго, бытта не будзе,— недачуваў Раманавай злосці Драніца.

Брава-Жыватоўскі між тым зрабіў выгляд, што не слухае іхняе падказкі. Хвілін праз колькі ён выйшаў з-пад павеці, забраў ад плота вінтоўку.

Мікіта Драніца, які назіраў за гэтым, сказаў:

— Ты б, як тэй таго, хоць паказаў Раману патроны, а то ён, можа, яшчэ і не бачыў, якія яны, бяльгійскія, цяпера.

Але Раман Сёмачкін на гэта адно ўсміхнуўся:

— Дак яны во і нашы, рускія, не горай за вашы, бяльгійскія! — І паказаў кіўком галавы на трохлінейку, якую трымаў на ўлонні маўклівы Рахім.

— Дак, як тэй таго... А дзе ж ты сваю падзеў? Мусіць жа, таксама давалі?

— А чаму ты лічыш, што падзеў? — незалюбіў Раман.— Можа, мая таксама ляжыць змазаная. Выцягну во з-за страхі калі да...

Брава-Жыватоўскі тым часам стаяў пасярод зацененага падворка і крадком зайздросціў Рахіму: маўляў, з чалавека гэтага ці звяжаш добры вузел, калі нешта спатрэбіцца, а ў Гуфельда сярод паліцэйскіх у гарнізоне ён карыстаецца найбольшым даверам! І ўжо невядома чаму раптам прыгадаў выпадак, як у дзевятнаццатым годзе за Растовам яны вешалі на ўкапанай у зямлю чыгуначнай рэйцы бальшавіцкага камісара, татарына па паходжанню. Той таксама быў негаваркі і вельмі зацяты, адно крыкнуў напаследак: «Саа-ба-кі!» Абознікі пасля расказвалі Брава-Жыватоўскаму, што камісар хоць і быў бальшавіком, але веры мусульманскай трымаўся строга — не еў сала і не піў гарэлкі.

«А як гэты?» — адвёў ад Рахіма Брава-Жыватоўскі вочы і стаіў у сабе ласкотную думку — маўляў, зараз паглядзім!

Пакуль Параска завіхалася ў хаце, збіраючы гасцям на стол, а самі госці сядзелі на загавальні, неба над Верамейкамі з цёмна-блакітнага стала неўпрыкмет пазалочаным, пасля наогул як загарэлася ўсё: нарэшце хавалася за лесам сонца, якое за адзін дзень ужо ледзьве не вярнула тую цеплыню жнівеньскага лета, што была страчана ў непагадзі.

Над вёскай, акурат над мостам, які падзяляў яе на два канцы, ляцелі за возера, цяжка махаючы крыламі, вароны: птушкі таксама не хацелі абначыцца абы-дзе!

Над падворкам таўклі мак камары.

Раман Сёмачкін змераў вачамі жывы слуп, схіліў, бы певень да сонца, галаву.

— Ці будзем ета мы сёлета рабіць што па гаспадарцы? — успомніў раптам ён і падлашчыўся Брава-Жыватоўскаму: — Ты ж цяпера ў нас таксама начальства, дак трэба некаму каманду падаваць ужо. А то пагода настае, мы ўсё Зазыбавых слоў чакаем, бытта, апроч яго, і распарадзіцца ў Верамейках няма каму!

Але Брава-Жыватоўскі не падаў здаволенага выгля-

ду — падкусіўшы, быццам у развазе, ніжнюю губу, ён пагіпаўся на падэшвах, а тады сказаў няпэўна:

— Зараз вось пакліча Параска да стала, там і пагаворым за чаркай.— І зноў звярнуўся да Драніцы: — Так, Мікітка?

— Дак ужо, як тэй таго!

Нарэшце Параска таўханула з хаты ў акне фортку, гукнула:

— Дак вядзі ўжо, Антон!

Брава-Жыватоўскі адразу паспяшаўся да высокага ганка і спыніўся там як гаспадар, прапускаючы паперад гасцей, якія заходзілі ў хату адзін за адным: першы, вядома, няўрымслівы ў прысутнасці Брава-Жыватоўскага Мікіта Драніца — абедзвюма рукамі ён моцна трымаў пад крысом фуфайкі цяжкую бутлю, за ім Раман Сёмачкін, тады Рахім. Мікіта Драніца паставіў у хаце бутлю на стол і нечага глянуў вінаватымі вачамі на гаспадыню, быццам асцерагаўся яе, хоць з усяе кампаніі адзін ён прыйшоў у госці, як кажуць, са сваім. Брава-Жыватоўскі зачыніў за сабой дзверы і, агледзеўшы застаўлены паліванымі міскамі стол, а тады — бутлю з разбаўленым спіртам, сказаў нібыта паміж іншым:

— Тут у нас столькі ўсяго, што наўрад ці здужаем мы гэта адны.— Стаўшы паліцэйскім, ён раптам памеў жаданне бачыць у сваёй хаце як пабольш верамейкаўскіх мужыкоў — ужо час быў неяк схіляць іх да сябе.— Можа, яшчэ каго паклікаць тады, га? — Разам з тым ён не траціў цвярозага пачуцця, бо наперад ведаў, што не кожны ў Верамейках цяпер кінецца нават на запрашэнне да яго.

— Можа, тады Сілку Хрупчыка? — зрабіў круглыя вочы Раман Сёмачкін.

Але ягоная прапанова раптам абурыла Мікіту Драніцу:

— Навошта нам, як тэй таго, Сілка тута? — Мікіта занепакоіўся не таму, што Брава-Жыватоўскі меўся частаваць Хрупчыка ягоным спіртам; Драніцу больш за ўсё бянтэжыла тое, што нікому іншаму, як яму, давядзецца яшчэ і ісці ажно ледзь не ў самы канец вёскі па Хрупчыка.

Брава-Жыватоўскі адчуў гэты сэнс Драніцавага пярэчання, таму, падтрымліваючы Раманаву прапанову, паспяшаўся адным часам заспакоіць і Мікіту:

— І праўда, чаму б не паклікаць нам Сіланція? Параска мая, няйначай, схадзіла б па яго?

Гаспадыня і тут нават не павяла брывом — паслухмяна накінула на галаву вялікую гарусоўку і, затрымаўшыся ўсяго на адзін момант супраць люстра, якое вісела на паклеенай шпалерамі сцяне, выкацілася з хаты. Брава-Жыватоўскі паказаў гасцям на табурэты:

— Сядайце!

Вінтоўку сваю ён павесіў перад гэтым на цвік у прасценку паміж вокнамі, што выходзілі на падворак.

— Што гэта, кустоўка? — спытаў ён назнарок Мікіту, беручы ў абедзве рукі пузатую бутлю.

— Спірт, як тэй таго! Зноў спірту Хвядос наліў!

— Але ж разведзены, адна вада бытта,— пачаў пацвельвацца Раман Сёмачкін.

Тады Брава-Жыватоўскі кінуў вокам на абодвух:

— Нічога, што разведзены, булькае вось, як сапраўдны!

Падбадзёраны, Мікіта Драніца кінуў Раману:

— А ты, як тэй таго, не пі тады, раз лічыш!

Брава-Жыватоўскі яшчэ на падворку адчуваў, што паміж Драніцай і Раманам Сёмачкіным быццам чарцяня якое бегаць пачало, таму цяпер паспрабаваў злавіць таго за нябачны хвост.

— Нешта вы, як калгасныя пеўні,— засмяяўся ён,— лепей давайце вып'ем, пакуль дзяўбці адзін аднаго не пачалі.

Ён паказаў рукамі на поўныя шклянкі, а тады перанёс адну, чацвёртую па ліку, асцярожна цераз увесь стол, каб не скрануць кволы нават на вока каптарок, і паставіў перад Рахімам. Але той адмахнуўся. Зрэнкі яго вачэй пры гэтым загарэліся нейкай зусім нечалавечай злосцю. Брава-Жыватоўскі ажно збянтэжана ўскінуў бровы.

— Ты яго не руш з етым,— сказаў тады Раман.— У яго з етым...— І памахаў перад сабою рукой.

Брава-Жыватоўскі падняў сваю шклянку, пахмура сказаў:

— Нам болей будзе.

— Гы-гы-гы,— затрос галавой Мікіта Драніца.

— Ну, выпілі,— сказаў гаспадар.

Але Раман Сёмачкін быццам не пачуў гэтых слоў.

— Ты, вухаед, дужа не строй з сябе тута,— сказаў

ён да Драніцы,— а то ж Рахім во не п'е, ён не паглядзіць, што твой спірт.

— Мусіць, танна ён абыходзіцца табе? — амаль ва ўпор, доўгім позіркам, паглядзеў нечага на Рамана Брава-Жыватоўскі.

— Не так мне, як Адольфу,— пажартаваў той.

— Ну-ну,— кіўнуў галавой Брава-Жыватоўскі.— Выпілі, Мікіта!

— Угу, як тэй таго...

Раман таксама не захацеў адставаць ад верамейкаўцаў.

— Во, хоць пап'ём цяпера сабе,— хукнуў ён ротам.

— А ты не дужа, як тэй таго, хукай,— параіў яму Драніца,— бо спірт.

— Ад спірту таго тута ўжо і пахнуць не пахне,— засмяяўся Раман.

— Але недарэмна гаварылі,— спаражніўшы сваю шклянку, успомніў Брава-Жыватоўскі,— на спіртзаводзе ў Бялынкавічах і на самай справе шмат хто...

— Блым-блым, як тэй таго,— па-блазенску апярэджваючы гаспадара, захітаў галавой Драніца.

А Раман дык ажно пазайздросціў:

— Во недзе раскашуюць цяпера ў Бялынкавічах!

Мікіта Драніца не мог дараваць за «вухаеда» Сёмачкіну, таму адразу ўчапіўся:

— А ты б, як тэй таго, не сядзеў на столі да таксама з вядром збегаў у Бялынкавічы.

Якраз гэтым Драніца, здавалася, даваў вялікі козыр Раману Сёмачкіну.

— Што ты плявузгаеш? — зрабіў той пагардлівую грымасу на твары.— Адкуль табе што вядома? Антон во таксама сядзеў, дак і пра яго будзеш? Ета табе...

Аднак Раману дагаварыць не дазволіў Брава-Жыватоўскі. Яму раптам не спадабалася, што той пачаў ківаць на яго.

Не перастаючы чаўкаць гурком, сказаў Сёмачкіну, каб адбіць на далей ахвоту:

— Толькі не трэба чапаць мяне — не блытай хрэн з... І наогул, што ў вас сёння за размова? Мы ж ці не збіраліся аб справах пагаварыць?

— З ім пагаворыш, з етым шпегам! — буркнуў тады Раман Сёмачкін.

Брава-Жыватоўскі паморшчыўся і нездаволена пацінуў плячамі:

— Не трэба так!..

— Дак, можа, яшчэ і не ведаеш тады? — усхапіўся ўжо Раман.

— Чаго не ведаю?

— Да пра тое, што еты Мікітка твой, можа, пра цябе калі адпісваў у раён?

— Каму? — перавёў незразумелы позірк Брава-Жыватоўскі на ўнуранага Драніцу.

— Няхай сам скажа! — ужо ледзь не з радасцю крычаў Раман Сёмачкін.

— Дык на каго ты пісаў і каму? — спытаў у Мікіты Брава-Жыватоўскі.

Драніца злякнуўся:

— Не бойся, як тэй таго, на цябе я нікому не пісаў...

Але Брава-Жыватоўскі не верыў.

— Ну, до-о-о-обра-а,— неяк нутраным горлам выдыхнуў ён.— Зараз вось вып'ем яшчэ па адной, а потым ужо ты, Мікіта Ляксеевіч, усё па парадачку і раскажаш!

— Во-во! — не пераставаў зларадпічаць Раман Сёмачкін.

Тады Мікіта Драніца, здаецца, пайшоў на апошняе — памкнуўся нагадаць Раману Сёмачкіну пра Домну Вароніну:

— А ты, а ты, як тэй таго!..— Але ўголас усё ж не адважыўся ўспомніць пра забойства.

Брава-Жыватоўскі зноў пачаў наліваць з бутлі. Але рукі яго чамусьці цяпер былі не такія ўпэўненыя, як раней, і спірт з шырокага рыльца плёхкаўся на абрус.

Драніца тым часам лавіў здаровым вухам, як булькала вадкасць у шклянках, а сам быццам астываў і пакутліва думаў, што гэтак недарэчы ўшчаў спрэчку са звяглівым чалавекам: спярша ў іх абыходзілася аднымі кепікамі, а тады перайшло ў зацятае недалюбства, і вось, нарэшце, Раман нагадаў за сталом пра... ягоныя лісты. Нездарма ў Верамейках кажуць — лепей з Меляшонкам згубіць што, чым з Раманам знайсці дзе тое самае. Але гаворкі з Брава-Жыватоўскім, якая мелася адбыцца неўзабаве, Мікіта дужа не палохаўся. Перад Брава-Жыватоўскім ён быў усё ж невінаваты. Мікіта не пісаў на яго, бо Брава-Жыватоўскі ў Верамейках ніколі не вытыркаўся, каб звярнуць на сябе чыю-небудзь увагу, і таму ніколі не быў патрэбны.

Іншая справа Зазыба, Чубар, Ягор Піліпчыкаў, дырэктар сямігодкі Бутрыма, нават участковы міліцыянер Ляўшоў. А гэты!.. І тым не менш Мікіту вывелі з раўнавагі Раманавы словы пра «шпега» — дужа не хацелася, каб цяпер, пры двух паліцэйскіх, пачалася гаворка пра торбу і пра тое, што ў ёй... Ну, няхай бы крычаў у прысутнасці аднаго Брава-Жыватоўскага, гэта б яшчэ так сабе, бо Жыватоўшчык, урэшце, свой чалавек, зразумее, а вось навошта было плявузгаць пры гэтым недарэку-татарыну? Мікіта ўжо гатовы быў варсануць чым душагуба. Разам з тым не мог дараваць ён і сабе, што нечага прынёс торбу з паперамі ў Верамейкі, нібыта ёй і папраўдзе не знайшлося іншага месца.

Падбіваў — ці, як гэта кажуць, вербаваў — на нячыстую справу Драніцу Злотнік, які быў раней начальнікам раённага аддзела НКУС. Невядома па чыёй падказцы выбраў той менавіта яго, але Мікіта пачаў выконваць нязвыклае даручэнне нават без усялякае мужыцкае хітрасці. Не перастаў ён дасылаць свае лісты ў Крутагор'е і тады, калі, нарэшце, знялі з пасады Злотніка — за злоўжыванне службовым становішчам і няправільныя адносіны да савецкіх і партыйных кадраў, а начальнікам раённага аддзела НКУС паставілі Шчамялёва. У Верамейкі Шчамялёў таксама наведваўся, але даносаў ад Мікіты не толькі не патрабаваў, а і ні разу не пагаварыў з ім — здавалася, Шчамялёў нават не здагадваўся пра Мікітаву дзейнасць, і Драніца па-ранейшаму працягваў «збіраць весткі» на аднавяскоўцаў альбо заезджых людзей, нібыта памеў салодкі смак да гэтага і ўжо не ставала сілы адвыкнуць ад яго; праўда, быў і другі бок у гэтай справе — адпісваючы ў раён на людзей, ён адчуваў над імі, бадай, упершыню, сваю вышэйшасць, нібыта ў выніку гэтага меў над імі патаемную ўладу...

Ды дарэмна Драніца чарнеў цяпер душой — гаворкі пра злашчасную торбу паміж ім і Брава-Жыватоўскім не адбылося: раптам грукнулі дзверы, і ў хату, следам за Параскай, зайшоў Сілка Хрупчык. Хоць яго і чакалі тут, аднак ніхто не спадзяваўся, што можна гэтак хутка прыйсці з другога канца вёскі. Брава-Жыватоўскі ажно пажартаваў:

— Ты, Сіланці, быццам нюхам аднекуль пачуў, што ў нас тут!

— Дак я ў праўленне хацеў, а Параска во пера-

стрэла па дарозе. Ну, я й парашыў — дай, думаю, лепей да вас пакуль зайду.

— Няблага падумаў,— усміхнуўся Брава-Жыватоўскі.— Ён усім выглядам паказваў, што рады ў сваёй хаце новаму чалавеку, аднак Сілкава гаворка насцярожыла.— А што там, у праўленні? — спытаў ён, хоць і голас паспрабаваў захаваць абыякавы.

— Дак Зазыба нечага збірае ў кантору праўленцаў. І мужыкі нашы некаторыя падаліся ўжо туды.

— Ціка-а-ава! — наліваючы Хрупчыку ў шклянку спірт з бутлі і не ўзнімаючы ад яе вачэй, прамовіў Брава-Жыватоўскі.

Тады зварухнуўся Раман Сёмачкін:

— Праўда, ета ж некуды ці не ездзіў сянні Зазыба!

— Ездзіць-то ездзіў,— сказаў Брава-Жыватоўскі,— але ж не гаварыў, што думае збіраць праўленне.

— Дык вы што, разам з ім былі?

— З Бабінавіч ехалі.

— Ета ён, як тэй таго, вазіў у Латоку пляменніцу Марфіну.

— А табе ўсё ведама! — пакасіўся на зацкаванага Драніцу Раман.

— Баба, як тэй таго, казала.

— Ну, калі баба,— засмяяўся Раман.— У бабы ў твае дак, праўда, вочы, як у савы. Нават уначы бача.

Брава-Жыватоўскі тым часам сядзеў і думаў. Але вось ён блiснуў вачамі і назнарок зусім бесклапотна махнуў рукой:

— Ат, няхай сабе праўленцы рахуюцца там, а нам спяшацца няма чаго! — Аднак тут жа глянуў на Мікіту Драніцу і як успомніў:— Хоць што я кажу! Мы ж можам зрабіць па-другому. Няхай ад нас пойдзе туды Мікіта!

— Толькі каб слухаў тама на абодва вухі,— засмяяўся здаволены гаспадаровым рашэннем, Раман Сёмачкін.

Брава-Жыватоўскі падміргнуў Драніцу:

— Згода?

Мікіта не даў сябе ўпрошваць — адно перакуліў у рот паперад усіх сваю шклянку і, кусаючы на хаду ацеслы хлеб, спехам падаўся да парога: ён, бадай, з ахвотаю адмаўляўся ад далейшае выпіўкі, абы не даць магчымасці варушыць колішнія грахі.

Як не пад грукат дзвярэй выхлебтаў, быццам не

ўмеючы, першую шклянку Сілка Хрупчык. Яму адразу налілі другую.

— Частуйся, частуйся,— не шкадаваў дармаўшчыны Брава-Жыватоўскі, а Сілку неяк нязвыкла было чуць таго гэтакім тараватым.

Адсутнасць Мікіты зусім не адбілася на «застоллі». Неўзабаве верамейкаўцы зрабіліся п'яныя — хоць Хвядос і разбаўляў спірт у Дзяржынні адзін да трох, але і гэтая прапорцыя моцна біла па галаве, асабліва калі ўлічыць, што наогул цяжка было вызначыць нейкую пэўную мерку для ўжывання. Як і заўсёды здараецца ў такіх выпадках, у хаце пачалася бязладная гамана, якую маглі слухаць усяго два чалавекі — Рахім ды Параска. Нават Брава-Жыватоўскі, які не дужа дазваляў сабе распускаць язык, і той пачаў расказваць Сілку Хрупчыку і Раману Сёмачкіну, як хадзіў першы раз да немцаў у Бабінавічы: яго ўжо нібыта чорт выклікаў на непатрэбную шчырасць, і ён стаў неўпрыкмет сабе пераказваць амаль слова ў слова тое, што апавядаў тады ў Бабінавічах каменданту. Брава-Жыватоўскі не бачыў, як усё большыя рабіліся ад здзіўлення вочы ў ягонае жонкі і як яна, нарэшце, схапілася за галаву і хістка выйшла...

Скончылася за сталом гэтая спасаўская выпіўка тым, што Раман Сёмачкін неяк адчуў, як надышоў позні час, і пацягнуў Рахіма за рукаў — хоць ён таксама быў п'яны, але не забыўся, што абяцаў павесці таго да Ганны Карпілавай.

— Ты нам ліні каліва ў якую пляшку,— папрасіў ён Брава-Жыватоўскага,— а то ў нас яшчэ сянні марцовыя справы з Рахімам.

Брава-Жыватоўскі нават не спытаў, дзе гэта, нацадзіў спірту ў паўлітровую бутэльку з недапітых шклянак і сунуў Раману ў кішэню.

. . . .

Ганны Карпілавай не было дома — не вярнулася пакуль з калгаснай канторы, дзе яна прымала ўдзел у пасяджэнні праўлення, і Раману Сёмачкіну з яго цвярозым татарынам нічога не заставалася, як запаліць у чужой хаце лямпу і чакаць гаспадыню.

— Дзеці — два хлопчыкі — былі паўскаквалі з лахманоў, прачнуўшыся за дашчанай перагародкай,

але неўзабаве сцішыліся: па-першае, адразу пазналі верамейкаўскага чалавека, а па-другое, ім наогул не за вялікую нечаканасць было бачыць у сваёй хаце знаёмых і незнаёмых дзядзькоў.

Раман выбавіў з глыбокай і перакручанай кішэні паўлітэрку, хацеў пашукаць у хаце заесці чым, аднак расчаравана паціснуў плячамі — наўрад ці пашанцуе, бо як і кожная ўдовіная хата, гэтая таксама палохала вока сваімі пустымі кутамі і голымі сценамі. Тады Раман зацята пабоўтаў перад сабой бутэльку, нібыта сіліўся ўбачыць там нейкі схаваны дасюль непарадак, а можа, нават цуд, затым з астылаю абыякавасцю паставіў на стол. Сядзець ды чакаць гаспадыню проста так было ажно мутарна, і Раман неўзабаве пачаў нудзіцца, шкадуючы ўжо, што надумаў усё гэта.

Адчуваючы, што можа неўпрыкмет заснуць за сталом, Раман сказаў нягнуткім языком Рахіму:

— Дак, ета, глядзі ўжо, каб у нас усё... каб у нас ажур быў.

— Мая панімай,— падняў у адказ руку паліцай — на твары яго пры гэтым не расслабіўся ні адзін мускул.

— Ну, ну,— падахвоціў Раман, а сам абвіснуў ад п'янай знямогі, наваліўшыся грудзьмі на край стала.

Кнот у лямпе патрэскваў і не даваў на хату патрэбнага святла — можа, стаў закароткі, і гаспадыні давялося даліць у лямпу вады, бо газы ўжо не хапала ў вёсцы.

За перагародкай, тонка пасопваючы, спалі дзеці. Якраз у тым куце, дзе стаяў іхні ложак, нешта пачало шкрэбацца — няйначай мыш: было чуваць, як яна перабягала з аднаго месца ў другое.

Раман ужо мармытаў у сне.

У Рахіма таксама закочваліся пад лоб вочы.

Пасля другіх ці трэціх пеўняў адчыніліся раптам дзверы, і парог пераступіла стомленая Ганна. Святло ў хаце яна заўважыла з вуліцы. І яшчэ там падумала: «Прывалакліся-такі!» Яна была падрыхтавана да гэтага Драніцай.

Татарын ажно ўпіўся вачамі ў яе. А Ганна прайшла за перагародку і нават не глянула на яго. Супакоеная, што дзеці спяць і што ўсё добра з імі, яна павесіла на цвічок хустку, а тады вярнулася на хату. Раман Сёмачкін к таму часу паспеў ужо прахапіцца — яго пакратаў за плечы паліцэйскі.

— Дак от,— павёў Раман да бутэлькі рукой,— дала б толькі заесці чым...

— Дзе я табе ета вазьму?

— Дак...

— Ідзі во сам на гарод да пашукай тама на градах чаго.

— Як ета ты жывеш, Ганна, што ў цябе і на зуб няма чаго палажыць? — прытворна здзівіўся Раман.

— А да мяне прыходзяць са сваёй гарэлкай і са сваёй капустай.

— Гм...

— От і гм!

— Мда...

— От і мда!

— Ладна, тады нясі хоць шклянку на стол. Я налью ўжо кроплю табе, так і быць, а ты як хочаш. Хочаш закусвай, а хочаш не. Я сваю долю дамоў панясу. З Хрысцінай во вып'ем.

— А ён? — кіўнула Ганна на паліцэйскага, які стаяў ледзь не па камандзе.

— Мусульма-а-анін,— пакруціў галавой Раман,— не п'е.— І хуценька дадаў: — Але навучым!

Ганна пасля гэтага ажно паглядзела на татарына: што ні кажы, а цікава бачыць мужыка, які не па хваробе зусім не бярэ ў рот гарэлкі! Але глядзець, як ёй падалося адразу, надта не было на каго — Раманаў сябра натапыраным і нібыта абгарэлым выглядам падобны быў у нязыркім святле лямпы на таго драўлянага чалавечка, якога некалі знайшлі верамейкаўскія школьнікі ў сваім лесе і якога пасля забралі ад іх у горад, ці не ў музей нават. Ганне ад нечаканага параўнання зрабілася смешна, аднак яна, дзеля прыстойнасці ў хаце, здушыла яшчэ ўсярэдзіне няпрошаны смех, а цяпер адно спытала ў Рамана:

— Што ета ён у цябе нейкі?..

— А ты не будзь дурніцай,— ківаючы галавой над сталом, пачаў павучаць Раман.— Прывёў во табе чалавека, дак, глядзі, не дужа каб, а то!..

Ён, мусіць, палічыў ужо, што галоўнае гэтым зроблена, што, нарэшце, звёў Рахіма з Ганнай, і, не чакаючы, пакуль тая сапраўды прынясе шклянку, пачаў соваць бутэльку назад у кішэню. Тады абапёрся далонямі аб стол, пасядзеў колькі моманту над ім, выпрастаны ў гарбе.

— Ну, вы тута ўжо мілуйцеся, як і трэба, а я тым часам дамоў...

Але Ганна заступіла дарогу.

— Ты от што,— тупнула яна ў раптоўнай злосці,— забірай свайго паліцая да!..

— Аксціся, Ганна! — залыпаў вачыма Раман.

— Ты носа не настаўляй тута!

— Ну, чыстая дурніца,— ляпнуў сабе па клубах Раман.— Ета ж табе не абы-хто. Рахім — найпершы цяпера чалавек у воласці. Ведаеш нямецкага каменданта Гуфельда?

— Здаўся мне твой Гуфельд!

— Нядобра так, Ганна! — як не з жахам пакруціў галавой Раман.— Перад ранейшымі начальнікамі дак!.. А як цяперака во, дак!..

— Ладна,— не слухалася гаспадыня,— ты мне тута язык не глытай, а забірай свайго Рахіма да каціцеся яечкам!

— А ён жа табе можа якія хочаш падаркі прыносіць. Цэлае багацце пасля сабярэш.

— Дзе ета ён возьме цяпера тое багацце?

— Дак! — І Раман распасцёр перад сабой рукі, нібыта кажучы, што цяпер цэлы свет у іх.

— Не трэба мне ні ваша багацце, ні вашы падаркі. Мне спаць пара. А калі хочаш яго прыстроіць да каго, дак вядзі тады ўжо да Хрысціны сваёй.

— Ну, ты!

— П'яны, п'яны, а шупіш трохі,— засмяялася Ганна.

— А ты думала!

Нарэшце Раман выйшаў з-за стала і крадком, быццам сумысна блазнуючы, пачаў абыходзіць гаспадыню, каб пракласці сабе шлях да дзвярэй. Тая, вядома, не стала лавіць за карак яго. Адно скрывіла, як ад болю, вусны ды пагардліва, нават перастаючы злавацъ, паківала галавой услед. На парозе Сёмачкін запыніўся, каб падміргнуць цераз плячо Рахіму — маўляў, а ты не варонь тут! Тады і Ганна павярнулася да Рахіма, крыкнула:

— Ну, а ты чаго зенкі вылупіў? — І ў гэты момант пачула, як ляснулі дзверы — Раман, уцякаючы з хаты, ужо недзе тупаў па маснічынах у сенцах.

Татарын між тым ад яе голасу нават не зварухнуў-

ся — было такое ўражанне, нібыта яго паставілі, няйначай, сцерагчы яе.

— Цьфу, не чалавек, а чорт нейкі,— ужо пацішэлым голасам сказала яна.— Але стой сабе, можаш хоць скрозь усю ноч стаяць!

Зусім назнарок яна зрабіла колькі крокаў за перагародку і схілілася там над дзіцячым ложкам. Хлопчыкаў нават не пабудзіў матчын крык. У хаце было цёпла, і яны параскрываліся. Большы, Петрачок, закінуў сваю голую ручку на шыю брацiку, і Ганна прыбрала яе, паклаўшы пры боку ўздоўж цела. Шыя ў меншага хлопчыка пад рукой спацела, давялося абцерці яе рогам лахмана — дзеці гэтую ноч спалі абы на чым, бо сяннік іхні быў вытрасены і памыты, каб за жніво напхаць свежай саломай. Меншы хлопчык, часам яшчэ здаралася, цурбоніў пад сябе, таму Ганна памацала пад ім рукой. Але дарэмна непакоілася. Лахманы былі сухія. Тады яна ўзяла сына за ножкі, прыўзняла іх і выпрастала доўгую кашульку. Хоць у хаце і гарэла лямпа, аднак за перагародку святло не даходзіла, апрача як праз той занавешаны праём, што быў тут замест дзвярэй, і дзіцячыя тварыкі адно па-васковаму жаўцелі ў прыцемках. Ганна вельмі любіла сваіх хлопчыкаў. Можа, своеасабліва, не так, як другія маці сваіх. Але нават ёй іншы раз здавалася, што яна не аддавала ім усяе свае цеплыні, на якую тыя адны мелі падставу...

Ганна яшчэ больш нахілілася над ложкам, а тады аблакацілася неяк там і ўзяла ў далоні свой гарачы твар.

Неўзабаве пачуліся сцішаныя крокі. Ганна сцепанулася, спалохана павярнула галаву — паліцэйскі стаяў у праёме, трымаючы над сабой саматканую коўдру.

«Яшчэ мне етага не хапала!» — абурылася Ганна, але выпрасталася і, каб не патрывожыць дзяцей, самахоць падалася назад на асветленую палавіну хаты. Пакуль яна ішла туды, паліцэйскі адступаў перад ёю, але вось падскочыў і раптам накінуўся на яе, чапляючыся рукамі за грудзі. Ад яго рэзка патыхнула ў твар ёй гнілым і зусім не мужчынскім пахам, быццам чалавека толькі што выпусцілі аднекуль з мышынае саламарэзкі. Рукі яго, акурат сляпуючы, сутаргава коўзалі па блузцы, спрабуючы знайсці разрэз на манішцы. Мусіць, паліцэйскі дужа хваляваўся, таму рукі яго

былі нязграбныя, а кожнае дакрананне рабіла яе целу балюча.

Ганна не памылялася адносна таго, навошта прывёў Раман да яе гэтага чалавека. Але тое, што паліцэйскі нападаў гэтак, было ўсё ж нечакана. Колькі часу яна стаяла як прымораная альбо ў здранцвенні, быццам сілілася і не магла даўмецца, што ад яе патрэбна цяпер і што яна павінна рабіць у адказ. Але паступова свядомасць вяртала ёй здольнасць разумець усё, і тады жанчыне стала брыдка за самое сябе; з пакутлівай прыкрасцю, якая адбілася нават на твары, яна намаглася сабрацца ўся і штурхнула татарына ў кут, дзе ў яе стаялі проста на падлозе чыгункі. Штуршок удаўся моцны, мусіць, яна такі сабралася ўся, бо паліцэйскі не паспеў утрымацца на нагах і адляцеў да самае сцяны, выцяўся там аб нешта хрыбцінай. Ад такое свае рашучасці Ганна збянтэжылася, але ўсяго на адзін момант, бо паліцай пружыніста ўскочыў на ногі і зноў падаўся наперад, шалёна бліскаючы зрэнкамі. Можа, ад злосці, а можа, ад болю, калі ўдарыўся хрыбцінай, пальцы яго сталі цяпер больш учэпістыя, яны ажно праціналі яе цела; разяўлены рот цягнуўся да грудзей, намагаўся ўкусіць...

«Бог ты мой, што ета сянні на мяне наважджэнне такое?» — жахнулася Ганна і, нібыта паддаючыся татарынавай настырнасці і пэўна ўжо нечалавечай заюшанасці, пачала патроху адступаць да ложка, які стаяў з неразабранай пасцеллю пры сцяне паміж сталом і перагародкай. І тады заплакаў за перагародкай меншы хлопчык.

— Ма-а-ма-а-а...

Татарын раптам спыніў свой націск, а Ганна, нібыта ўспомніўшы аб нечым і адным часам жахнуўшыся гэтага ж, зноў штурхнула з усяе моцы гвалтаўніка. Дзіва, але гэты раз той таксама адляцеў — аж на сярэдзіну хаты, падкаўзнуўся там і гахнуўся ніцам на падлогу.

Малы яшчэ больш заплакаў за перагародкай. Тады прачнуўся — мусіць, ад ягонага плачу — і Петрачок.

— Мама! — паклікаў ён Ганну і, саскочыўшы з ложка, выбег з-за перагародкі на хату.

— Ідзі, дзіцятка, ідзі, спі,— сказала яму расчырванелая і запыханая Ганна, а сама не зводзіла вачэй

з паліцая, які ўжо станавіўся на карачкі: ёй бы цяпер што-небудзь у рукі, але ўзяць нечага было.

Тым часам паліцэйскі гопнуўся на ногі і неяк утрапёна, нібыта аглавушчаны ці з вялікае п'янкі, павадзіў галавой па хаце, затым патупаў да ўслона, дзе ляжала яго вінтоўка. Бачачы гэта, Ганна яшчэ больш жахнулася, схапіла за плечыкі Петрачка і як не запіхнула за перагародку. Але паліцай нават не дакрануўся да зброі. Адно сеў на ўслоне ды насцярожана сцішыўся, нібыта атрымаў дазвол на перадышку.

Ганна таксама адышлася да ложка, спярша села там на самы край, а тады павярнулася бокам і ціха, без голасу, заплакала, уткнуўшыся галавой у падушку. Ёй шкада было сябе, якую няма каму нават абараніць, і таму ці мала хто можа рашыцца пакрыўдзіць. У горкай і бездапаможнай роспачы, здаецца, упершыню яна праклінала сваё так званае саламянае ўдоўства.

Лёс да яе чамусьці быў вельмі ж нелітасцівы — пра гэта звычайна перш за ўсё і лепш ад усіх ведаеш сам, а тут, у Верамейках, і кожны, каму не бракавала сэрца і розуму, мог паспагадаць, што жыццё ў маладой кабеты сапраўды не склалася па-людску, адно што бог даў (калі гэта сапраўды неяк ад яго залежала) не апошнюю зусім прыгажосць, якую ці абмінала чыё вока, ды лагодную, быццам назнарок выхаваную душу, можа, якраз з тым, каб у ёй неўпрыкмет патаналі нават чужыя заганы: іншая справа, што Ганна сама не скардзілася ні на лёс, ні на жыццё, але то ўжо было, бадай, прычынай яе характару.

Бацька ў Ганны, Карпіла Самбук, быў чалавек, як кажуць, тутэйшы, хоць і не з Верамеек — жыў ён да хлопцавых гадоў па той, не лясны, бок Бесядзі, недзе за Вітунём, затое маці Ганчына паходзіла з мяшаных чарнігаўскіх хахлоў: браў яе бацька тады, як працаваў на будаўніцтве цяперашняй чыгункі Унеча — Орша, што павінна была найкарацей злучыць вугальны поўдзень краіны з другой сталіцай. Чыгунка пачыналася ад Унечы. Але да Оршы здолелі давесці яе толькі ў савецкі час. Тады ж, перад вайной з кайзерам (ды і ў самую вайну), будаўнікі паклалі рэйкі з таго канца адно да Клімавіч. Вядома, як і паўсюль на гэтакім будаўніцтве, землякопы і возчыкі з цяглом набіраліся найперш з навакольных вёсак — нарэшце тым, хто меў цільную патрэбу, хоць не трэба было

ехаць далёка на заробкі, а то дзе яшчэ шукаць тыя цукровыя заводы ды шахты, і мужыкі з ахвотай (пакуль не пачалася гужавая павіннасць пад час вайны) наймаліся там на розныя работы, асабліва ў каго былі свае фурманкі. Падаўся на будаўніцтва чыгункі і Карпіла Самбук — гаспадарка ў іх была невялікая, і бацька з ёй упраўляўся адзін. Спярша арцель, да якой дзесятнік неўзабаве далучыў хлопца, вазіла пясок да чыгуначнага насыпу з-за Бялынкавіч, пасля арцельшчыкі пераехалі на работу да Суража, а ў пятнаццатым годзе сталі ездзіць па будаўнічы камень і па смалу бліжэй да Чарнігава. Там Карпіла Самбук і ўпадабаў сабе жонку. Здаецца, ці не за трэцім ужо разам прывёз яе ў Сураж, дзе тады быў на сезонным пастоі. Тут маладыя пражылі да таго дня, як былі спынены будаўнічыя работы на чыгунцы. Але дамоў, у сваю вёску, Карпіла не павёз цяжарную жонку, палічыў за лепшае падацца да жончыных бацькоў. Там, у вялікім сяле за Сновам, нарадзілася ў іх Ганначка. З таго часу, ажно да трыццаць трэцяга года, Карпіла Самбук і не наведваўся ўжо на радзіму. Прывёў яго зноў за Бесядзь голад, які пачаўся тады на ўсім поўдні, таксама і на Чарнігаўшчыне. Карпіла паклаў у мяшок найлепшыя рэчы, якія можна было абмяняць на харчы, дабраўся пехатою да Унечы, а адтуль паехаў далей цягніком па чыгунцы, якую некалі будаваў. Ён не дужа каб спадзяваўся на свае рэчы, затое меў надзею разжыцца збожжам, няйначай, у бацькоў ці родзічаў, што жылі ў вёсцы. Але напаткала няўдача — у вёсцы калгаснікі ўжо таксама ледзь перабіваліся з мякіны на лебяду, і толькі касцам — была ж пятроўка, значыць, касавіца — да рэдзенькага крупніку давалі па кавалачку «пушнога» хлеба, які яны ўвесь прыносілі дамоў дзецям. Карпіла тады нібыта ўпершыню зразумеў, як далёка пайшоў голад. Аднак тут, у беларускіх вёсках, у адрозненне ад украінскіх сёл хоць не паміралі людзі... Адно што па ўсім наваколлі хадзіла багата старцоў, асабліва тых, што неяк датэпалі сюды з паўднёвых раёнаў. Тым часам Карпіла таксама павінен быў хоць што якое прывезці дамоў. І ён пацёгся са сваёй колішняй хаты па знаёмых вёсках, спрабуючы ўсё ж выменяць што на рэчы. У Прусінскай Будзе яму пашанцавала: тамашні аднаасобнік насыпаў у мяшок за пяць аршынаў сукна пуд грэчкі. Нарэшце, можна

было хоць з гэтым вяртацца назад. І ён перадаў цераз знаёмага мужыка бацькам, што пойдзе ўжо на станцыю, каб ехаць дамоў. Але на другі ці нават на трэці дзень небараку знялі нежывога з бярозы, што на Чортавай гары паміж Крутагор'ем і Збужарам. Ніхто не ведаў, чаму павесіўся чалавек,— дарэчы, яго ўсе называлі «ўкраінцам». Аднак прайшоў пагалас, што перад гэтым яго «вадзілі» ў Крутагор'е ў міліцыю: казалі самыя дасведчаныя (а такія заўсёды знойдуцца), што «ўкраінец» нібыта ўкраў нешта ў Прусінскай Будзе... Як бы там ні было, а старшыні мясцовага сельсавета давялося выклікаць тэлеграмай Самбукову жонку з Чарнігаўшчыны. Прыехала з семнаццацігадовай дачкой Ганнай, калі мужа даўно пахавалі. Прыехаць неяк прыехала, а назад вярнуцца ўжо не ставала сілы ў яе. Тады і прывёз Дзяніс Зазыба з Бялынкавіч у Верамейкі дзвюх незнаёмых жанчын, якіх падабраў нядужых на чыгуначнай станцыі. У Верамейках ужо каторы год стаяла пустой хата — пераехаўшы жыць у другое месца, гаспадары, аднак, не прадалі яе, і Зазыба на сваю адказнасць пасяліў Карпілавых жанок у тую хату.

Але на гэтым пакуты не скончыліся...

І ўжо зусім як нешта надзвычай кашмарнае ўспаміналася Ганне тая вясенняя ноч, калі яна ішла ў вёску з хатомкаю бульбы на плячах. Тады яшчэ была жывая маці, і дачка ратавала яе як магла. Хоць верамейкаўцы і дужа спагадліва ставіліся да іх, аднак жа маці пасля бацькавай смерці ўвесь час хварэла сама, і на Ганне адной ляжаў клопат пракарміць дзве душы, асабліва калі ўлічыць, што вынікі галоднага года не адразу мінуліся. Даць у хатомку бульбы паабяцаў дзяўчыне з калгаснага кагату палявы вартаўнік Пахом Палабок. І яна, дурніца, пайшла ўначы па ломкім лядку да кагату, бо не здагадвалася, чым павінна была заплаціць за бульбу...

Калі ўжо Ганна зацяжарыла, Палабок спалохаўся, што ўсё можа высветліцца і наўрад ці даруюць тады яму ў вёсцы за гвалт над дзяўчынай, таму завербаваўся кудысьці на шахты і перавёз туды сям'ю.

Але Ганна не выдала, хто бацька яе большага хлопчыка, дарэчы, як не гаварыла таксама пазней, ад каго ў яе быў і меншы сын.

10 Зак. 52

...У лямпе дарэмна выгарала газа, і Ганне шкада было яе, бо другім разам ужо не будзе чым нават пасвяціць дзецям за вячэрай, але яна не адважвалася тушыць святло: паліцай усё сядзеў на ўслоне, бы сыч, адно не кугакаў.

Няйначай, гэтая ноч была недзе на хуткім сконе, а Ганна яшчэ не прылягла нават на гадзіну. Але яна рада была, што хоць не захварэў меншы хлопчык — цяпер галава ў таго больш не гарэла, мусіць, усё ж перастаяў ён трохі на сонцы. Пасля ёй прыйшло ў галаву, што нядрэнна было б заўтра (калі ўжо не сягоння) таксама прачнуцца як раней ды разам з іншымі верамейкаўцамі пайсці ў поле... Чым больш галаву займалі звычайныя жыццёвыя турботы, тым далей яны адсоўвалі ад яе крыўду на лёс, які хвіліну назад здаваўся надта нелітасцівым; і неўзабаве Ганна неўпрыкмет забралася з нагамі на ложак і яшчэ больш неўпрыкмет заснула, хоць гэтаму працівілася ўсё, што было свядомага ў ёй. Яна не ведала, колькі праспала гэтак, але раптам пачала адчуваць, што на яе хтосьці наваліўся і душыць. Тады Ганна расплюшчыла вочы. Першае, што ўбачыла яна над сабой, быў Рахімаў твар. Але не гэта было самае жахлівае— яна не магла паварушыць рукамі, бо тыя былі прывязаны дзягай да ложка. Змагацца з татарынам, пэўна, ужо не было як. Нават закрычаць Ганна не мела магчымасці: з-за перагародкі тады на яе голас прыбеглі б дзеці, а яна не магла дапусціць, каб тыя пабачылі яе ў такім стане...

Усю светлую раніцу затым Ганна прахадзіла па двары, бы апушчаная ў ваду.

Ёй нікога не хацелася бачыць. І нават тады, як з кожнае верамейкаўскай хаты пайшлі ў Паддубішча людзі, яна не памела ахвоты падавацца за імі.

Роза Самусёва, якую Зазыба выправадзіў з Паддубішча ў вёску, знайшла сяброўку ў хаце: Ганна сядзела, нібы адчужаная, ля акна і нават не павярнула галавы на Розіны крокі — няйначай, мала хто паверыў бы ў Верамейках, але Ганна перажывала гвалт над сабой, як самы вялікі здзек.

Роза паклала на плечы сяброўцы рукі, сказала:

— Ну, што ты?

Тая сцепанула плячамі, як ад холаду.

— А ў Паддубішчы збіраюцца па дварах жыта

дзяліць,— сказала Роза яшчэ. Яна адчула ўжо, што з Ганнай нешта здарылася.

Ганна маўчала.

— А мяне па цябе Зазыба паслаў,— пачала паціху тармасіць Роза сяброўку за плечы.

І тады нарэшце Ганна паглядзела жоўтымі ад бяссонніцы вачамі, крыкнула:

— Ён бы лепей, Зазыба ваш!..— Але не скончыла крыку і заплакала наўзрыд, скаланаючыся ўся.

Роза збянтэжана пастаяла над ёй, а тады з болем спытала, павышаючы голас:

— Ну што? Што здарылася?

Ганна раптам як ачомалася, перастала плакаць.

— Нічога,— сказала сумна.

— Можа, пакрыўдзіў хто?

— Не.

— Дак чаму тады сядзіш? Зазыба вон турбуецца, кажа, без кладаўшчыцы яму тама, як без рук.

— Абыдзецца...

— Дак...

— А я думала, што вы ўсе — і Дуня, і Сахвея, і ты — во пайшлі ў Яшніцу.

— Дак забегалі ж сянні з гэтым перадзелам!

У размове Ганна паступова спакайнела, і неўзабаве Роза сказала ёй:

— Дак бяры таксама серп, пойдзем у Паддубішча. А то паласу ўжо, можа, вызначылі.

— Я не пайду.

— Дак жа Зазыба наказваў!

— Ну і што?

— А тое, што я цябе нешта не разумею сянні!

— Ідзі, Роза, ідзі на поле,— уздыхнула Ганна,— а я сваю паласу паспею пажаць.

Роза спытала:

— Можа, і праўда паліцэйскі што?..

— Адкуль ета ведама?

— Дак...

— Тады не гавары абы-што!

— Ну і то ладна! Што сказаць Зазыбу?

— А нічога. Скажы, што прыйду.

Можа б, Роза пабыла даўжэй у хаце, але адчувала, што Ганна хацела як хутчэй застацца адна. Напаследак Роза яшчэ сказала:

— Можа, трэба што, дак...

— Ідзі, Роза, ідзі ўжо.

— А хлопцы твае дзе?

— Хто іх ведае! Можа, таксама пабеглі за ўсімі ў Паддубішча?

— Дак і табе няма чаго сядзець адной тута.

— Ладна, ідзі, Роза...

Ганна зноў павярнулася тварам да акна, а Роза пастаяла колькі момантаў за ёй, тады зусім ціха, быццам крадком, выйшла за парог.

За коўратамі, якія выводзілі за вёску на гуцянскую дарогу, яна дагнала Брава-Жыватоўскага. Ускінуўшы вінтоўку прыкладам на плячо, той ішоў, цямнейшы за хмару. Розін муж, Іван Самусь, даводзіўся Жыватоўшчыкавай Парасцы раднёй, таму Роза магла загаварыць па-свойску з Брава-Жыватоўскім нават цяпер, калі ён быў паліцэйскім.

— Што ета вы так позна, дзядзька Антон?

— Праспаў,— буркнуў Брава-Жыватоўскі.— А ты?

— Дак бегала во па Ганну Карпілаву. Зазыба пасылаў.

— Угу.

— Дак нешта не пайшла во.

— Ты не клапаціся пра Ганну,— павучальна сказаў Брава-Жыватоўскі.— Ёй і прынясуць, калі трэба.

— Што вы гаворыце, дзядзька Антон? — заступілася Роза за сяброўку.— Многа ёй нанасілі!

— А ты быццам ведаеш?

Брава-Жыватоўскі перайшоў на другую абочыну дарогі. Колькі часу яны ішлі моўчкі. Тады Роза сказала, нібыта хацела пахваліцца:

— А мы ўжо сянні збіраліся з бабамі ісці ў Яшніцу глядзець сваіх мужыкоў. Тама ж цяпера лагер ваеннапалонных. Дак, можа, і наш чый там. А тута Зазыба раптам падняў людзей!

— А я вось спаў сабе і не ведаў, што ўсе ў Паддубішча падаліся.

Але Брава-Жыватоўскі гаварыў няпраўду. Пра ўсё ён ведаў. Ды каб не ісці ўранні разам з усімі ў Паддубішча, на тое ў яго былі свае прычыны. Па-першае, Брава-Жыватоўскі разважыў наперад: яшчэ ж чэрці на кулачкі не пабіліся, каб яму шукаць сабе на лоб гузакоў, а вось як справа з падзелам калгаса будзе скончана ці хоць бы пачнецца па-сапраўднаму, тады і ён з'явіцца — і перад бабінавіцкім камендантам

апраўданне ёсць, маўляў, без яго рабілі ўсё, і верамейкаўцам пакуль на мазоль не наступіш. Па-другое, штосьці незразумелае рабілася з жонкай. Учора ён сп'яну нагаварыў за сталом, а сёння Параска ажно не хацела глядзець на яго. З заплаканымі вачамі яна ныкала з кута ў куток па хаце і пачынала адразу галасіць, як толькі Брава-Жыватоўскі спрабаваў загаварыць з ёй. Ёй нечага пачало здавацца, што менавіта цяперашні яе муж, які, як высветлілася ўчора, служыў і ў белых, і ў махноўцаў, забіў на грамадзянскай вайне яе Рыжанка. І яна ўжо адчувала вялікі грэх перад сваім першым мужам за тое, што пасля яго жыла з чалавекам, якога не толькі не ведала, але і магла цяпер падазраваць...

Калі Брава-Жыватоўскі і Роза Самусёва нарэшце прыйшлі ў Паддубішча, мужыкі, якія наразалі палосы, паспелі прамінуць па спіску як не сярэдзіну вёскі і ўжо ці не дзялілі палетак на канаплёўскія двары.

Брава-Жыватоўскі адразу падышоў да Зазыбы, спытаў:

— Мо забыў, пра што ўчора з табой гаварылі?

— Дак...— Зазыба ўзяў у Івана Падзерына спіскі і стаў шукаць там, памагаючы пальцам, наступнае прозвішча.— Калгаснікі так самі вырашылі,— дадаў ён праз нейкі момант, але галавы на Брава-Жыватоўскага не падняў, быццам зусім ігнараваў таго.

— Ну што ж, наракай пасля на сябе,— пагразіў тады Брава-Жыватоўскі.

XIV

Сонца стаяла супраць верамейкаўскага кургана, а Чубару нейкі час здавалася, што яно меціла сесці ў тым месцы, дзе нядаўна ўзвышаўся маяк, таму нібыта спыніла свой рух па небе, як дзеля нядоўгай раўнавагі, каб потым лучыць акурат на жоўтую і бухматую седлавінку.

Жытнёвы палетак на схілах кургана быў скрозь пачапаны жнеямі, найбольш паўз гуцянскую дарогу, адкуль верамейкаўцы пачыналі мераць палосы, і цераз сухадол былі відны і снапы ў бабках, і кабеты, якія хапаліся жаць. Цікаваў Чубар з мыска таго лесу, што асланяў сухадол з усходу і што засціў верамейкаўцам адразу тры вёскі. Глядзець пад сонца з кожнай хвілі-

най рабілася цяжэй, бо гарачым бляскам ажно калола ў вочы, і Чубар, стоячы ў заценні дрэў, загароджаных спераду кустамі ядлоўцу, шкадаваў, што амаль немагчыма пры гэтакім святле адгадваць людзей — і тых, што былі ў Паддубішчы, і тых, што ўсё падыходзілі туды па дарозе з вёскі.

Калі Чубар гадзіну назад выйшаў на ўзлесак тут і вачам яго адкрыўся гэты, пакошаны яшчэ ў чэрвені, сухадол, а за ім — знаёмы курган з цяперашнім чалавечым мурашнікам, у яго было такое адчуванне, быццам ён вынырнуў на паверхню вады, тоўшчу якой, лічы, ад самага дна, давялося прабіваць без жывога паветра ў распёртых грудзях.

Хоць Чубар і не адважваўся пакуль ісці да верамейкаўцаў, аднак патроху ўжо адчуваў тую ўтульную, як праз сон, палёгку і тое душэўнае, няхай нават часовае, заспакаенне, якія, не зважаючы ні на што, прыходзяць пад канец доўгай і невядомай дарогі. Можа, якраз таму, што Чубар быў у такім стане, але вострага эгаістычнага пачуцця, якое ўзнікае тады, калі чалавек, вярнуўшыся нарэшце дамоў, раптам пачынае свядома разумець, што ў процівагу яго спадзяванню там усё ідзе, як і трэба, да таго ж без ягонага ўдзелу,— дык вось такога пачуцця ў Чубаравым сэрцы пакуль не было. Яно заварушыцца ўсярэдзіне пазней, як толькі стане да канца зразумела, што гэтым часам адбывалася ў вёсках па два берагі Бесядзі. А пакуль Чубар адно стаяў, углядаючыся наперад, ды быццам усё нанава і нанава перажываў сваю радасць, што гэтак шчасліва датупаў сюды. Калі ж пераставаў глядзець на жытнёвы палетак і пераводзіў позірк бліжэй, каб такім чынам расслабіць вочы, то кожны раз крокі за чатыры ад сябе бачыў, як трымцела, ажно ляскала круглай, нібыта бляшанай, лістотай маладая асіна, што вытыркалася сярод купы сасонак, якія не паспелі падняць над зямлёй натапыраныя крыжыкі сваіх першых лапін. Ветру, бадай, не было, прынамсі, тут, у гэтым зацішку, які ахоўвалі разам і кусты, і дрэвы, аднак асіна чамусьці ніяк не магла суняцца, быццам была жывая і баялася чаго — здавалася, на яе дзьмуў хтосьці, схаваны, з вялікай пашчы альбо, яшчэ горай, падпякаў агнём ці труціў ядам карані ў чорнай глебе. І кожны раз, як Чубар бачыў гэтую незразумелую ліхаманку няўдачлівага дрэва, яму рабілася не па сабе,

карцела ступіць да яго і, шкадуючы, прытрымаць рукамі, каб памагчы супакоіцца...

Ужо зусім на сконе быў жнівень, бо тыя колькі дзён, якія заставаліся ў ягоным календары, ці маглі дадаць яшчэ што важкае на нябачныя шалі, на якіх і ўпрыкмет, і неўпрыкмет сіліліся падолець адно аднаго сёлетнія лета і восень, але ў наваколлі зноў было, як улетку, нават там, дзе не пашархала вакол кустоў прыткая каса, па-ранейшаму чырванелі, жаўцелі і сінелі ў высокай траве лугавыя краскі. Пахла мёдам, нібыта паблізу дзе была пасека, хоць Чубар ведаў, што ніводнага вулля за паўтара кіламетра на ўсе бакі не павінна стаяць, значыць, усё яшчэ паўнюткія і моцныя былі меданосы, што як нанава пачыналі духмяніць пасля нядаўняе золі.

Неяк самахоць успомнілася раптам, што недалёка адсюль, на пячышчы, дзе ў старыя гады гналі калініцу з бяросты, была верамейкаўская лупільня — станок з зубчатым колам і невялікая, аршынаў на пяць, хатка. Будавалі лупільню пры калгасе, але да Чубара, калі ў Верамейках кіраваў Зазыба: тады якраз выйшла забарона смаліць свіней, каб кожны гаспадар здаваў скуру дзяржаве. Але ж ці гэта сала ў вёсцы, калі без паджоўклае шкуркі, прапахлай саламяным дымам? І вось паступова, азіраючыся двор на двор, але не выдаючы адзін аднаго, верамейкаўцы занядбалі гэтай забаронай, прынамсі, за свае гады, якія пражыў у Верамейках, Чубар не помніць, каб хто-небудзь з калгаснікаў прывозіў па сваёй ахвоце на лупільню хоць заняпалага парсюка. Што ж датычыла калгасных, то тут рабілася ўсё па закону, як і належыць... Цяпер недзе хатка тая стаяла вольная, і ў ёй, няйначай, можна было перабыць да вечара.

А ўчора Чубар не збіраўся адразу ісці ў Верамейкі. Яму рупіла тады пахаваць забітага чырвонаармейца, якога знайшоў ля бальшака ў жыце, і ён пайшоў прадзеля аднаго гэтага ў вёску, што была таксама па правы бок ад ракі, каб папрасіць там у каго рыдлёўку. Але пажылы, з неспакойнымі вачамі селянін, якога Чубар сустрэў за дварамі, не пусціў назад аднаго — ці пашкадаваў, што незнаёмы чалавек знясе рыдлёўку з двара, ці сапраўды захацеў памагчы яму.

У Чубара было жаданне выкапаць магілу побач з тым пясчаным грудком, дзе, па ягоным меркаванні,

ляжаў старшы палітрук. І ён сказаў пра гэта селяніну. А той нядобра пажартаваў, цыўкаючы вачамі:

— Ну, а як немцы паедуць зараз па дарозе? Мне-то яны што? Мне, можа, і нічога не будзе ад іх за гэта. Трупы ж усё роўна каму-небудзь трэба закопваць. А вось ты, што табе яны загадаюць, калі заспеюць з вінтоўкай?

Тады Чубар, як са злосці, вырваў з рук у селяніна рыдлёўку і моўчкі, націскаючы ботам на загнуты брыж, пачаў капаць зямлю проста ў жыце, крокі за два ад скурчанага чырвонаармейца.

Селянін трапіўся пранырлівы — не стаў чакаць, каб хутчэй падмяніць далакопа, а кінуўся адразу да бальшака, пабегаў там, быццам ганчак, па слядах, і калі вярнуўся да Чубара, то ўжо нёс на сабе казацкае сядло.

— Вось, знайшоў! — сказаў ён, не хаваючы здаволенасці.

Але Чубар не павярнуў галавы і не паглядзеў на яго.

Тады селянін зноў сказаў:

— З яго падэшвы — насіць не пераносіць.— І калупнуў чорным пазногцем крыло.

Чубар адчуў, што селянін будзе стаяць гэтак над ямай і гаварыць пра сядло бясконца, таму разагнуў спіну, паказаў на рыдлёўку:

— На-тка, пакідай і ты зямлю...

Селянін кіўнуў галавой:

— Угу.

Чубар выцер крысом талстоўкі гарачы лоб, сеў на жвір.

Селянін тут жа заняў яго месца ў яме, але, перад тым як працаваць, спытаў:

— Ведаеш яго?

— Не.

— А то ж учора тут цэлы бой быў. Нездарма ж вунь крыжоў ля дарогі колькі. Бранявік таксама падбілі...

І ён пачаў расказваць, як чулі яны са свае вёскі гэты бой і як пасля туды наскочылі раз'ятраныя фашысты, пагражалі спаліць да аднае хаты, калі, не дай бог, знойдуць у каго схаванага чырвонаармейца ці камандзіра.

Чубар слухаў селяніна і зноў нібыта шэрхнуў сам — надта багата давялося яму за адзін дзень наслухацца, пабачыць і перажыць, ужо не ўсё нават успрымалася так, як хацелася б таго нармальнаму чалавеку; ён сядзеў з апушчанымі плячамі, талопіў позірк на растапыранае сядло, якое абеглівы селянін клапатліва паклаў зводдаль, але з усяго там выразна бачыў толькі шрамок, які быў зроблены пазногцем на крыле: скура жаўцела, як незагрубелая кара на сасне.

У яме скрыгнула раз і другі рыдлёўка па камені, і Чубар па гуку зразумеў, што селянін капае зямлю.

— Можаш узяць яго сабе,— быццам падахвочваючы таго, сказаў Чубар пра сядло.

Селянін выпрастаўся, бліснуў вачамі.

— Вось дзякуй табе! — У душы ён дагэтуль, няйначай, спадзяваўся, што сядло дастанецца яму, а як пачуў ад Чубара дазвол, то і наогул несхавана ўзрадаваўся.

— І торбу таксама бяры,— сказаў далей Чубар.— Там паперчына адна ёсць, дык не выкінь калі. Пасушыць трэба...

Хвілін праз колькі ён глянуў уніз, на самае дно:

— Бадай, хопіць ужо...

— А і дос,— не прымусіў сябе чакаць селянін.— Тут і зямлі яе столькі трэба.

Пакуль ён падчышчаў рыдлёўкай дно, Чубар падышоў да чырвонаармейца, бо падумаў абшукаць таго — калі раптам знойдуцца ў кішэнях якія дакументы, то і іх можна будзе сунуць у торбу, каб пасля, як вернуцца свае, паказаць каму трэба. Але ў кішэнях гімнасцёркі было пуста. Тады Чубар успомніў, што вайскоўцы звычайна хаваюць самае «найпершае» на выпадак смерці ў патаемную кішэньку, што на поясе штаноў. Ён адкінуў край закарэлай гімнасцёркі і далікатна, быццам то быў не мёртвы, а жывы чалавек, стаў мацаць пальцамі, складзенымі ў шчопаць, абапал брызентавага пасака. Тут таксама нічога не было. Заставалася абшукаць кішэні, з якіх тырчалі макароны. Чубар павярнуў мерцвяка дагары і, перасільваючы ў сабе гідлівы страх, але баючыся глянуць на зашклянелыя вочы, пачаў патрохі выграбаць макароны рукой. Кроў у кішэні нацякла густа, ды ўжо зусім засохла, нават пабралася шорсткімі камячкамі, таму цяжка было адрозніць, калі сыпаліся на зямлю пакры-

шаныя на дробныя кавалачкі і акрываўленыя макароніны, а калі сама зацвярдзелая кроў...

Селяніну, мусіць, няўцям было, чаму Чубар гэтак шнарыў па кішэнях забітага, бо раптам падаў як не насмешлівы голас:

— Што ў яго магло быць? Відаць, салдат жа... калі, вядома, не надзеў салдацкае...

Селянін вылез з ямы, атрос запэцканыя ў гліну картовыя штаны, якія дудурыліся ў яго, быццам у малога, на каленях, таксама падышоў да забітага. Чубар чакаў, што селянін сапраўды стане ззуваць чаравікі, і рыхтаваўся ўжо накрычаць тады на яго, але той раптам здзіўлена войкнуў і сеў.

— Немцы! — шапнуў ён.

Чубар ад нечаканасці ледзь не ўсхапіўся, аднак стрымаў сябе і ў той жа момант кінуўся, бы малпа, на чатырох, да сваёй вінтоўкі, якую паклаў на кучомістую траву яшчэ да таго, як брацца за рыдлёўку.

— Не гоцай! — сыкнуў на яго селянін.

— Дзе яны? — шэптам спытаў Чубар.

— Не чуеш, па дарозе едуць!..

І праўда, на бальшаку гуло ўжо ад матораў, і гул, здавалася, станавіўся да неба, нават дзіўна, што Чубар не пачуў яго раней...

— Як думаеш, ці ўбачылі яны цябе?

Селянін у адказ адно зрабіў дурнаваты твар ды пацісну́ў плячамі. Гусіным крокам, каб не вытыркацца з жыта, Чубар вярнуўся да селяніна і, кладучыся, прыткнуўся левым плячом побач, акурат выконваў гэтым на агнявым рубяжы першую вайсковую каманду.

Ці то на твары ў яго была рашучасць, якая не пакідала сумнення, ці, можа, уражанне зрабіла тое, як браў ён, быццам напагатоўку, зброю, але селянін раптам ухапіўся за Чубараву штаніну і пачаў тармасіць:

— Ты што гэта надумаў? Хочаш пагубіць нас? Не страляй, кажу!

Чубар вырваў з рук штаніну, пасунуўся трохі далей. Да гэтага яму і ў галаве не стаяла страляць адсюль: па-першае, скрозь жыта не праглядваўся бальшак, на якім гулі машыны, а па-другое, станавіцца на ногі ды вытыркацца і зусім нельга было — не паспееш падняць вінтоўку, як цябе апярэдзяць. Тым часам побач, бы дакор, ляжаў мёртвы чырвонаармеец, які, мусіць, таксама мог адсядзецца ў гэтым жыце, каб толькі

захацеў, а вось жа не стаў хавацца... Аднак Чубар ужо нібыта прырос да зямлі, і ў яго не было рашучасці выпаўзці на край поля альбо стаць на ногі...

Селянін не пераставаў кленчыць за спіной:

— Пашкадуй хоць мяне, раз сябе не думаеш. Што ты адзін зробіш ім, а сябе, ды і мяне вось, пагубіш... Можа, хочаш ляжаць, як гэты?

«Ды змоўкні ты!» — нарэшце з агідай падумаў Чубар, бо ў яго паднялося ўсё ўсярэдзіне супраць гэтага чалавека: захацелася нечакана выцяць кулаком наводмаш альбо піхнуць нагой, каб пакаціўся куды. Але ці гэта зробіш? Не хапала распачаць тут валтузню!.. І Чубар свядома рабіў выгляд, што не спяшаецца страляць толькі таму, што ўважае селяніну, хоць самому было прыкра і сорамна — і за сваю нерашучасць, дакладней, страх, які ён мог апраўдаць і растлумачыць, і за забітага чырвонаармейца, які ўжо не меў такой магчымасці. Гэтая прыкрасць не пакідала Чубара ажно доўга: і тады, як зноў аціхла на бальшаку, і яны ўдвух — ён і селянін — амаль похапам апускалі на руках у магілу чырвонаармейца, а пасля закідвалі зямлёй, і тады, калі Чубар вырушыў з жыта і папраставаў да бакавой дарогі, мяркуючы выйсці да Бесядзі ў другім месцы.

Але ў той дзень, як на тое, Чубара чакала яшчэ адна сустрэча.

Кіламетраў праз колькі, ужо, бадай, у самыя прыцемкі, пазнаў на лясной дарозе, за распрэжаным возам, знаёмага чалавека. То быў бабінавіцкі яўрэй Хоня Сыркін, той самы бежанец, у хату якога Зазыба з Шарэйкам пасялілі Марылю.

Да вайны Сыркін працаваў нарыхтоўшчыкам спажывецкай кааперацыі, ці, як гаварылі мужыкі — каравачнікам, і яго добра ведалі ва ўсіх вёсках па Бесядзі, бо наведваўся ён са сваёй пукатай скрыняй, напіханай гарусоўкамі, гузікамі, грабеньчыкамі і яшчэ рознай патрэбшчынай, усюды, нават не мінаў заехаць за межы раёна. Тым часам у Бабінавічах, ды і ў бліжэйшых вёсках, ведалі яго і па другой прычыне: у Сыркіна была найтаўсцейшая сярод местачковых яўрэяў жонка. Сам ён ростам і плячамі не выйшаў, а жонку ўзяў як на дваіх, і калі, бывала, ішоў з Цыляй па мястэчку, то ў людзей на тварах узнікалі ўсмешкі. Праўда, знаёмыя ўсміхаліся заўсёды за во-

чы. Аднак у кірмашовыя дні цікаўныя вясковыя людзі хадзілі за імі ўжо ледзь не натоўпам. Адным словам, чалавек Сыркін сапраўды быў вядомы ў забяседдзі, і Чубар, напаткаўшы, не мог не пазнаць яго нават далёка ад мястэчка.

У бежанства Сыркін паехаў у адзін дзень з іншымі бабінавіцкімі яўрэямі, балазе, каня яму не трэба здабываць было, бо некаторым даводзілася выбірацца з мястэчка на валах, а то і на каровах, але ў дарозе здарылася няшчасце: у жонкі пачаўся цяжкі прыступ. Доктар, таксама бабінавіцкі яўрэй, які ехаў разам у бежанцы, не параіў везці Цылю далей: доўгая дарога, да таго ж вельмі небяспечная, калі налятаюць самалёты, магла каштаваць хворай жыцця кожную хвіліну. Тады Сыркін даехаў з абозам да першай вёскі, якая трапілася на шляху, агледзеў млын, што стаяў наводшыбе, за невялікай рэчкай, і пачаў падганяць сыноў, каб тыя пераносілі з воза скарб у сярэдзіну млына. Але выратаваць жонку не пашанцавала. Тая памерла акурат праз два тыдні, калі ехаць далей у эвакуацыю не было як: нямецкія войскі выходзілі ўжо за Іпуць да Дзясны. І вось Сыркін з двума хлопцамі, аднаму з якіх, старэйшаму, споўнілася якраз у пачатку гэтага жніўня пятнаццаць гадоў, вярнуўся назад у Бабінавічы. Чубару сваё рашэнне падацца назад у мястэчка ён растлумачыў так:

— Ты паглядзі на мяне — морда, нікуды яе не схаваеш. Хоць тут мяне пазнаеш, што я яўрэй, хоць там. Дык няхай лепей здарыцца гэта там. Бог ведае, я нічога дрэннага людзям не рабіў...

Прыгнечаны горам (памерла жонка), няўдачамі (асабліва тады, як ужо на зваротнай дарозе нямецкі лётчык пацэліў у канёву галаву і воз з хатнім скарбам давялося цягнуць на сабе), а больш, можа, пакутлівым чаканнем, што яшчэ магло стацца наперадзе, Сыркін быў у роспачы, хоць знешне здаваўся спакойным. Але роспач яго лёгка адгадвалася і па тым, як са скрухай і жалем пазіраў ён на сваіх маўклівых сыноў, лупатых і кучаравых, з чырвонымі тварамі падлеткаў, і па тым, як гаварыў часам абы-што, нібыта перакананы быў, што дагаджае гэтым кожнаму, хто мае хоць якую перавагу над ім.

Пакуль яны стаялі ды гаманілі ля воза, у лесе пацямнела больш, аднак не на столькі, каб не бачыць

наперадзе сябе дарогу і ўсё, што магло рабіцца на ёй. Сыркін акурат па-сялянску папляваў сабе на рукі, па-цёр адна аб адну і, як навучаны карэннік, заняў месца ў аглоблях. Хлопцы яго таксама хуценька пасталі абапал. Утрох яны паднялі ўгору аглоблі за перакладзіну, прывязаную лейцамі. Большы хлопец вырас з бацьку, таму перакладзіна даставала яму да грудзей. Горай было ў прыпрэжцы малодшаму, які браўся па левы бок — перакладзіны хапала гэтаму па самыя ключыцы, і небараку даводзілася альбо вісець на ёй, альбо ступаць на дыбачках з паднятымі рукамі.

Чубар зайшоў ззаду і таксама стаў памагаць каціць воз, беручыся папераменна то левай, то правай рукой за гнушку і тым жа часам перахопліваючы з аднае рукі ў другую вінтоўку. Хоць быў ён здарожаны, але цягавітасці пакуль хапала. Яму толькі не зразумела было, навошта Сыркін гэтак надрываецца, няўжо брудныя бэбахі сапраўды вартыя таго, каб нагнаць праз іх і сабе, і дзецям конскую зацінку? Яму нават карцела крыкнуць аб гэтым. Аднак гаворка адбылася толькі пасля начы. Сыркін спярша не надаваў ёй значэння: няйначай, было няўцям чалавеку, як гэта можна кінуць абы-дзе і абы-каму тое, што нажывалася па нітачцы гадамі!..

Тады Чубар больш настойліва і ўжо як са злосцю пачаў пераконваць, нават кпіць з Сыркіна:

— Ты са сваім дабром, як той мужык мілаславіцкі, хоць жыватом качацца згодны, абы сваё г... на чужым гародзе не пакінуць.

Здавалася, на Хоню нішто не магло падзейнічаць, ён адно хітра ўсміхаўся — маўляў, табе лёгка раіць, бо ў самога нічога няма. Але вось перавёў вочы на сваіх хлопцаў і раптам зніякавеў: у дакорлівых позірках абодвух сыноў убачыў, што тыя нібыта саромеюцца чаго, а да гаворкі паміж дарослымі прыслухоўваюцца з несхаванай надзеяй... Для яго гэта было як нечаканае адкрыццё: штосьці адразу абарвалася ўсярэдзіне, ажно плечы звяло быццам сутаргай, і ён няздольны стаў нават узбурыцца, каб прыструніць дзяцей.

— Вы думаеце, што я?.. Вы думаеце?.. Не, я не Гітлер вам, каб так!..— усхваляванай скорагаворкай, але ўжо, няйначай, апраўдваючыся, вымавіў ён, тады падскочыў да воза, выхапіў з-пад лахманоў сякеру

з новым, нешараваным яшчэ тапарышчам і секануў у двух месцах па вяроўцы, якой накрыж было ўвязана радно з хатнім скарбам. Вяроўка адскочыла, як высушаная ды напятая на канёк балалайкі жыла. Але Сыркін на гэтым не спыніўся, а замахнуўся зноў сякерай і шыбануў яе ў вялікі каўбух, напіханы пярынамі, падушкамі і яшчэ ўсякай усячынай. Сякера ажно каўзанулася вастрыём па зашмальцаваным і вільготным ад халоднае ночы радне, затое распарола яго на цэлыя тры чвэрці ўдоўжкі і засела ўсярэдзіне па канец тапарышча. Сыркін ухапіўся рукамі за распораныя краі радна, як мог ірвануў па два бакі ад сябе. І раптам над возам, над дарогай і над палянай, на ўскраі якой стаялі, выбухнула і паляцела ўгору паскубанае пер'е, нібыта дасюль скрозь тут буяў дзядоўнік, які акурат даспеў, а цяпер вецер, што прарваўся аднекуль з поля, пачаў выдзімаць з лускаватых гарлачыкаў белы пух. Тым часам Сыркін не пераставаў шалець, трыбушыў і раскідваў вакол воза хатылі, скрынкі. Збоку здавалася, што рабіў ён усё як бы ў адпомсту: калі хацелі пабачыць гэта, то глядзіце ўжо!.. Але вось у руках у яго апынуўся ці не апошні хатыль з усяго скарбу — важкі і нібыта з якімі рэбрамі, і тады Сыркін раптам ачомаўся, быццам нарэшце зноў адчуў вагу, а праз яе і значэнне ўсім гэтым рэчам, што валяліся на паляне. Пастаяў так хвіліну ці дзве ў задумлівай збянтэжанасці, пасля хістка, бы выцягваў з багніва ногі, абышоў воз, каб сесці спераду на аглоблю. Аддыхваўся ён з гарачкі доўга і ўсё не хацеў падняць вочы. А як падняў, то гыркнуў на сыноў:

— Ну, дэрварт зіх дэм, шалапаі? — І ўжо другім голасам дадаў: — Ану гіб а кук, вос із дорт айерэ, аніт вэт дыр уйскумэн гейн он гейзн...*

Тыя паслухмяна, як наперагонкі, кінуліся падбіраць транты.

Сыркін смаркануўся на траву, паглядзеў прыжмуранымі вачамі на Чубара, які ўвесь гэты час стаяў крокаў за пяць ды спакойна, з усмешкаю на твары назіраў за ўсім. Сказаў:

— Можаш і ты сабе ўзяць што...

Чубар ад такой прапановы зарагатаў. Затым, ужо

---

* — Ну, дачакаліся, блазнюкі?.. Але паглядзіце, што там ваша, а то без штаноў хадзіць давядзецца... (*яўр.*)

быццам спахапіўшыся, падышоў да Сыркіна, пакратаў рукамі за плечы.

— Пара ісці, Хоня! — І дадаў зусім весела: — Былі б жывыя косці, а на іх ужо што-кольвеч ды мусіць нарасці!

Сыркін уздыхнуў, але словам не азваўся. Пасядзеў, пакуль Чубар не зняў свае рукі з ягоных плячэй, тады падхапіў за самы вузельчык той хатыль, які браў апошні з воза, і пачаў прыспешваць сыноў.

...З тае паляны дарогу сюды, да Верамеек, паказаў ужо Хоня Сыркін: ездзіў той некалі ад вёскі да вёскі недарэмна, бо цяпер мог ісці за праваднікa ў каго хочаш. Знаёмых у Сыркіна таксама хапала ў вёсках, але патрэбы пакуль не было ў іх, і яны — двое дарослых і двое падлеткаў — паспелі прайсці за першую палавіну дня нават нямераных трыццаць кіламетраў. Чубару падабалася, што Сыркін гэтак дасканала ведае мясцовасць — акурат мог спатрэбіцца і яшчэ калі. І Чубар спакваля пачаў гаварыць яму пра гэта. Аднак Сыркін з першага ж разу з недаверам паглядзеў на свайго спадарожніка, нібыта баяўся падману, хоць па вінтоўцы ў Чубаравых руках ужо мог бы здагадацца, што верамейкаўскі старшыня не так сабе заводзіць гаворку...

Перад самымі Верамейкамі яны пайшлі рознымі шляхамі: Чубар напрасткі, праз лес, каб выйсці на гуцянскую дарогу пасля і непрыкметна, а Сыркін павёў туды хлопцаў зусім у абход гэтага лесу.

Як прыйшло ў галаву, што недалёка, на пячышчы, ёсць хатка — лічы, гатовае прыстанішча, Чубару карцела падацца туды. Тым не менш ён, пакуль не рушыў з месца, нібыта раздумваў ці шкадаваў, што не ўсё за гэты час згледзеў у Паддубішчы. І чым надаўжэй ён затрымліваўся, чым больш углядаўся ў знаёмыя краявіды, якія, бадай, упершыню па-сапраўднаму ўсхвалявалі яго, тым хутчэй забывалася, што было з ім у дарозе ад самага першага дня, прынамсі, ужо аддалялася яно на такую адлегласць, пры якой нават неадчэпны ўспамін пра забойства ваенурача не прымушаў скалынацца...

Неба сёння было чыстае. Гэта Чубар помніў яшчэ ад таго, як стаялі ў лесе, край паляны, а бабінавіцкі Хоня махаў ля воза сякерай, рашаючы сваё дабро. Але цяпер Чубар здзівіўся, калі задраў галаву і ўбачыў

над сабой замурзаны белымі пісягамі блакіт: акурат мастак паклаў там лёгкую грунтоўку на палатне.

Недзе ўжо Хоня Сыркін павінен быў вывесці на гуцянскую дарогу сыноў, ды пакуль не відаць было за лесам, і Чубар падумаў, што таксама пойдзе адсюль, як толькі пабачыць іх. Але раптам штосьці хруснула за дрэвамі. Чубар крута павярнуў у той бок галаву. І нічога падазронага не ўбачыў. Тады зусім блізка, можа, за пятнаццаць крокаў, задзогалі ногі — яўна ішоў міма вялікі звер альбо тупала капытамі жывёліна. Чубар выцягнуў шыю, адарваў абцасы ад прымятага балотнага моху. На луг выходзіў рагаты лось. За ім, неяк бокам, быццам на моцны вецер, тупала па зялёнай атаве маленькае ласянё. Дасюль сахаты вадзіў яго за возерам, па імшарах, а колькі дзён таму адшукаў дарогу і сюды, у гэты змешаны лес. Чубару не даводзілася бачыць жывых ласёў... А ласі тым часам узышлі на сцежку, якая вяла да бульбянога поля. Там, у неглыбокай лагчыне, біла з зямлі, узятая ў дубовую кадушку, крыніца, і яны, няйначай, хацелі напіцца з яе. Па тым ужо, як вёў сахаты па сцежцы ласянё — зусім не насцярожваючыся — можна было меркаваць, што рабіў ён гэта не першы раз тут.

Неўзабаве заўважылі ласёў і ў Паддубішчы. Чубару было відаць, як пасталі там верамейкаўцы сярод жыта і пачалі ўглядацца з-пад локцяў на невядомага прышэльца з малым, а нейкі мужчына нават кінуўся бегчы напярэймы. Чубару заманулася пазнаць яго. Але дарэмна. Здалёку відаць было, што чалавек нетутэйшы. Прынамсі, нікога ў Верамейках, таксама як і ў Мамонаўцы, у Кулігаеўцы нельга было параўнаць з ім. У руцэ незнаёмы (то быў Рахім) трымаў вінтоўку. Але Чубар не адразу прыкмеціў яе — падумаў, звычайны дубец. Спахапіўся ён тады, як чалавек ускінуў той «дубец» перад сабой ды стрэліў у сахатага. Стрэл выйшаў нечаканы і сухі, быццам паламалася што крохкае ад першага ж дотыку, але рэха, якое паляцела адтуль па ўзлеску, раптам кальнула Чубара ў сэрца. «Ах ты, падлюга!» — сціснуў ён вязанку пальцаў на сваёй вінтоўцы і паспяшаўся глянуць у той бок, дзе былі ласі. Куля Рахімава пацэліла ў самы раз, каб адабраць жыццё ў сахатага, і той ужо стаяў на пярэдніх каленях, апускаючы ў поўнай непрытомнасці галаву на тупкую сцежку. «Ах ты, падлюга!» — зноў

вылаяўся Чубар і перавёў позірк на чалавека, які выпусціў кулю па сахатым. Але нават каб ён і рашыўся адпомсціць за прыгожага звера з магутнымі рагамі на галаве, то ўжо не было як: з Паддубішча да крыніцы спяшаліся верамейкаўцы... Затое цяпер Чубар меў магчымасць пазнаваць сваіх калгаснікаў. Паперадзе, у расхрыстанай фуфайцы, бег, ажно як не каціўся па ўзгорку, Мікіта Драніца. Яго не паспявалі апярэдзіць нават падлеткі, якія ўслед за дарослымі кінуліся з усіх ног да крыніцы. Убачыў Чубар і свайго рахункавода Івана Падзерына. Той таксама спяшаўся паглядзець на забітага звера. Але крочыў ён пасярод жаночага натоўпу, быццам гэта кабеты абкружылі яго знарок і вялі на якую расправу... А Дзяніс Зазыба тым часам ішоў побач з Брава-Жыватоўскім. Па іхняй нетаропкай хадзе і па тым, як заўзята гаманілі аб нечым, Чубар мог пераканацца, што яны і ў галаве не мелі сабе спяшацца да крыніцы, няйначай, былі ўпэўнены, што без іх не пачнецца там ніякі фэст. За плячамі ў Брава-Жыватоўскага вісела вінтоўка. Чубар згледзеў яе і толькі цяпер успомніў — Брава-Жыватоўскага ж яшчэ ці не ў пачатку ліпеня бралі па мабілізацыі!..

Між тым пярэднія верамейкаўцы ўжо абступілі забітага лася. Нехта з дарослых, можа, шкадуючы, паспрабаваў злавіць растапыранымі рукамі ласянё, якое неспакойна мітусілася вакол, але тое не далося. Тады за ласянём пагналіся падлеткі. Ласянё адбеглася трохі на коўзкі сухадол. Але зноў не далося ў рукі. Тым часам і не ўцякала далёка. Адно рабіла, як птушка, кругі вакол натоўпу, пасярод якога на сцежцы ў лужыне крыві ляжаў лось. І толькі пасля, як хлапчукі моцна заганялі яго, яно павярнула шукаць ратунку ў лес.

Чубар адступіў далей за кусты ядлоўцу і, нібыта баючыся прапусціць галоўнае, талопіў вочы на тое, што адбывалася ля крыніцы, дакладней, чакаў, што мелася адбыцца там з прыходам верамейкаўцаў. Захоплены гэтым, ён нават не заўважыў, як трохі вышэй, на ўзгорку і таксама на нядаўні стрэл, выскачыў перадавы раз'езд нямецкай вайсковай часці, якая ўступала ў Верамейкі паўз хату Юхіма Кандрусевіча.

Канчаўся ўсяго толькі другі месяц вайны...

АПРАЎДАННЕ КРЫВІ

I

Маршавая нямецкая калона даўно ўжо ўступіла паўз Кандрусевічаву хату ў Верамейкі, а ў вёсцы мала хто свядома мог бачыць яе: амаль усё дарослае насельніцтва было ў Паддубішчы.

Першай згледзела немцаў старая бусліха, што адзінока і бездапаможна, нібыта падвешаная, стаяла на гняздзе каля могілак. Яна была дужа галодная, і нагогул — жыла гэты год заўсёды ў закарэлым голадзе, бо рэдка калі злятала з бярозы на зямлю, каб пашукаць паміж травы ці край балота ежы, таму ў глыбокім трызненні нямецкая калона ўнізе яшчэ здалёку здалася ёй зварушлівай вужакай.

II

— Ну вось, Зазыба, верамейкаўцы твае нарэшце паставілі скрозь віткі на полі, а скора ж разаруць, пабачыш, ранава межы, і тады зноў будзе як і даўней — кожны сваім дваром зажыве, кожны па сабе будзе. Словам, як і не было вашых дзесяці гадоў шчаслівага і заможнага жыцця!..

Так гаварыў тым часам Зазыбу — і як не ў самае вуха — Брава-Жыватоўскі, ідучы поплеч да крыніцы, дзе канаў у крывавай пене на тупкай лугавой сцежцы

застрэлены лось. Чубар са свае сховы акурат убачыў тады паўзверх купчастага ядлоўцу: сапраўды, гэтыя два не спяшаліся бегчы, каб зірнуць, што раптам здарылася пасярод сухадолу; яны не паддаліся агульнаму настрою верамейкаўцаў, якія адразу пасля Рахімавага стрэлу сыпанулі з Паддубішча ўніз па схіле,— Брава-Жыватоўскі з Зазыбам ішлі, што завецца, нага за нагу, ажно здалёк нецярпліваму Чубару здавалася, што нават наўпрасткі пасля таго ўжо, як Брава-Жыватоўскі з Зазыбам збочылі з гуцянскай дарогі, яны ці не знарок падаўжалі сабе шлях, лішне старанна абмінаючы тыя папорканыя мясціны, дзе можна па нязграбнасці альбо спатыкнуцца аб сухую, пабітую мурашкамі купіну, альбо трапіць нагой у прыхаваную палявою травой выбоіну ці быдлячы капыт. І калі Зазыбава маруднасць Чубару была вядома — у гэтай непаспешнасці была сталая паважнасць, дарэчы, якая заўсёды чамусьці злавала Чубара, але якая ўсё ж адпавядала і паводзінам таго на кожны дзень, і рухам, і, нарэшце, што галоўнае, усёй Зазыбавай сутнасці як чалавека, то Брава-Жыватоўскага бачыць гэтакім жа было нязвычна, і, можа, перш за ўсё таму, што не было ніякага стасунку ў самой ягонай прысутнасці побач з Зазыбам, а тым больш ва ўзаемнасці, якая быццам ужо ўсталявалася паміж іх; ва ўсякім разе, у Чубаравай душы выгляд гэтай блізкасці раптам стварыў непрыемнае ўражанне, якое ў сваю чаргу выклікала раўнівае і помслівае пачуццё.

— Вядома, ён і калгас няроўны быў для ўсіх,— гаварыў Брава-Жыватоўскі,— як і ў жыцці што: аднаму бацька — другому той жа самы вотчым ужо, аднаму матка — другому мачыха. Гэта калі толькі пачыналі справу, дык на ўсю глотку крычалі: настае час усеагульнага дабрабыту ў мужыцкім раю. Адно — працуй, селянін. І селянін, паплакаўшы трохі на сваім загоне, з якім даводзілася развітвацца, ды і не трохі, а добра-ткі, першы ўзяўся быў за калгасную справу шчыра, а як пагаладаў адразу запар колькі гадоў, то зразумеў — не, у гэтым вашым котлішчы няйначай выпрастаеш к парогу ногі. Яны і бальшавікі тваё, у каго розум, затым схамянуліся. Нездарма ж неўзабаве, у трыццаць пятым, увялі калгасны нэп. Нарэзалі прысядзібныя ўчасткі, кароў, авечак і ўсё такое іншае дазволілі трымаць, чаго раней не было. Гэта не важна, што

палёгка тая не называлася калгасным нэпам. Важна — сутнасць сама. А сутнасць была ў тым, што разумныя людзі нарэшце скемілі — без прыватнай гаспадаркі ўсё роўна не падняцца пасля страшэннага голаду мужыкам, а значыць, не падняцца і ўсёй краіне, таму, як і пры Леніне, быў уведзены гэты калгасны нэп. Глядзіш, мужыкі зноў акрыялі трохі. А тады зноў камусьці засвярбела — як жа, каб у мужыка ды і кавалак хлеба не толькі на сённяшні, а і на заўтрашні дзень быў. Не памаглі на гэты раз і разумныя людзі. Бо самі ўжо недзе сабалёў пасвілі. І вось у трыццаць дзевятым абкладаюцца і соткі тыя прысядзібныя, і на карову падатак уводзіцца, і за свінчо трэба плаціць дзяржаве: калгаснікам таксама пачалі прыносіць квіткі таго ж самага колеру, што і аднаасобнікам. Можа, спадзяваліся, тыя адмовяцца і ад сотак, і ад каровы. Але не, мужык ужо гатовы быў апошнія порткі прадаць, каб заплаціць, абы не пазбавіцца гаспадаркі ўласнай, бо добра ж помніў, як было без яе ў трыццаць першым, і ў трыццаць другім, і ў трыццаць трэцім, ды, лічы, і трыццаць чацвёртым.

Гаварыў Брава-Жыватоўскі голасам чалавека, які выпрабоўваў спадарожніка, жадаючы выклікаць таго на новую шчырасць, каб пасля займець належнае месца ў душы. Дзіва, але ў Зазыбы ягоная недарэчная балбатня зусім не нараджала ўнутранага пярэчання, можа, нават з тае прычыны, што горыч, якая была на душы сёння ад самага рання, змянілася за час дзяльбы калгаснага палетка стомленай абыякавасцю ад гарачага сонца і тлуму людскога, а яшчэ, відаць, і таму, што Зазыба разумеў — абвяргаць бязглуздзіцу Брава-Жыватоўскага адзін на адзін, таксама як і пераконваць яго ў адваротным, было справай дарэмнай, раз ужо ўсё гэта вынашана ў думках і складзена ў пэўную сістэму. Яму толькі як бы дзіўна трохі было, што аднавясковец, хоць і прышлы, але ж аднавясковец, гэтак складна ўмее гаварыць; здавалася, Брава-Жыватоўскаму ніякай цяжкасці не каштавала вольна абыходзіцца з такімі моўнымі зваротамі і такімі разумовымі паняццямі (адзін «калгасны нэп» чаго варты!), якія Зазыба дагэтуль мог вычытаць адно ў тайных кніжках альбо пачуць на не менш тайных сходках; калі ж улічыць, што нічога падобнага Зазыба не чытаў і не чуў, для яго ўсё гэта стала новым, упершыню сказаным

цяпер Брава-Жыватоўскім, дык і зусім можна было пазайздросціць мужыку: няўжо хапала на абгрунтаванне такіх высноў той вяскова-гарадской адукацыі, якую верамейкаўскі прымак набыў некалі ў вёсцы, а затым у Баранавічах? Сваёй парадаксальнай гаворкай ён здзівіў і насцярожыў Зазыбу яшчэ ўчора, калі яны вярталіся на адным возе з Бабінавіч, тым больш нечаканай, нават не так нечаканай, як незвычайнай сваім зместам была яна сёння. Але яна — мы ўжо гэта ведаем — не выклікала ў Зазыбы належнага пярэчання. Яна толькі вельмі гняла яго, лёгшы ўсярэдзіне, на самае сэрца, нейкім шчымлівым і неадольным цяжарам, акурат як здараецца перад небяспечнай хваробай, пра якую чалавек яшчэ не здагадваецца, але якая ўжо моцна патурбавала арганізм.

— Вядома, у цябе на душы, Зазыба, кошкі шкрабуць,— чоўп сабе Брава-Жыватоўскі, штораз, мусіць, проста дзеля забавы, шморгаючы сціснутымі пальцамі правай рукі — вялікім і ўказальным — па скураным, з аблезлаю жоўтаю фарбай рамяні бельгійскай вінтоўкі, якую ён нёс на плячы, кароткім ствалом уніз.— Як жа, пачалі раптам разбураць тое, што з тваёй дапамогай рабілася назаўсёды. Нездарма ж зямлю нават з дзяржаўнага карыстання не пашкадавалі перадаць на вечнае калгасам. А тут вось гэты немец! Як кажуць, чорт задумаў адно, а д'ябал узяў ды збунтаваў, нават невядома, з якой карты хадзіць, а каторую на казырную трымаць.— Брава-Жыватоўскі ўсміхнуўся — у яго маналогу ўсё выразней адчуваліся здзеклівыя ноткі, і голас яго паступова рабіўся злосны і нецярплівы, няйначай паліцэйскага раздражняла Зазыбава адмоўчванне, калі нават не абыякавасць; нарэшце Брава-Жыватоўскі ўспомніў, усё роўна як на ноч гледзячы, «чорта і д'ябла», якія бунтавалі карты, тады Зазыба раптам ачомаўся, быццам і папраўдзе толькі цяпер да канца сталі зразумелыя разважанні спадарожніка, задзірліва глянуў на верамейкаўскага прымака — нядаўна яшчэ асцярожнага і руплівага селяніна-калгасніка, а цяпер паліцэйскага-філосафа, і не менш задзірліва сказаў:

— Не кажы, Антон! — Яно б і грэх было Зазыбу не ўчапіцца за апошнія словы Брава-Жыватоўскага, сэнс якіх прагучаў няпэўна і нават двая ка.— Адмысловы гулёк заўсёды ведае, з якой карты калі хадзіць.

Яго ні чорт, ні д'ябал не зблытае. Ты ж, гэта, мусіць, ні разу і не згуляў з нашымі мужыкамі ў карты?

Як у вялікім здзіўленні Брава-Жыватоўскі павярнуў галаву да Зазыбы, дапытліва прыжмурыўшы вочы, ажно стала відаць, як абапал іх пабралася дробнымі зморшчынамі скура.

— Не,— тым не менш проста і лёгка адказаў ён і яшчэ больш проста і лёгка спытаў: — А што? — мусіць, не надта здагадваючыся, чаму раптам Зазыбу, які маўчаў столькі часу і не адважваўся, а можа, і не хацеў пярэчыць яму, зацікавіла такая няважная акалічнасць.

— А тое, што яны б цябе пэўна ўжо навучылі, з якой карты калі хадзіць, а якую на казырную трымаць,— адказаў Зазыба і таксама дапытліва паглядзеў на паліцэйскага.

Той адчуў скрыты сэнс Зазыбавай гаворкі, на момант сумеўся, мусіць, шкадуючы, што гэтак неасцярожна падставіў сябе.

— Пражывём як-небудзь і без іхняй навукі,— сказаў Брава-Жыватоўскі і перасмыкнуў ад прыкрасці левай шчакой.

— Ну, ну...

Тым часам вакол забітага лася варушыўся натоўп — усе, хто памеў цікавасць паглядзець, якога звера застрэліў татарын. Зазыбу відаць было, як нечага ажно ныраў у натоўп і тут жа вынíраў адтуль, быццам сапраўды даставаў дна, Мікіта Драніца, а рахункавод Падзерын стаяў ужо супраць Рахіма, даводзіў штосьці «паляўнічаму», тыцкаючы ў грудзі рукой; трохі зводдаль ад верамейкаўцаў стаяў Сілка Хрупчык — няйначай, гэтаму дужа цікава было, як па лузе падлеткі ганяліся за палахлівым ласянём, быццам ён, як спрактыкаваны хіжак, пільнаваў той хвіліны, калі і асіраццелае ласяня, і яго мучыцелі выб'юцца з сіл, каб потым завалодаць ахвярай самому; нават Кузьма Прыбыткоў, з дубцом і на нядужых нагах-раскірэках, і той паспеў неяк апынуцца разам з іншымі верамейкаўцамі на сухадоле, мусіць, таксама прытупаў туды, падахвочаны цікавасцю. А ўсё гэта адбывалася непадалёку, можа, крокаў за семдзесят ад крыніцы, драўляная кадушка якой вытыркалася над зямлёй сваім краем гэтак высока, што яе відаць было простым вокам яшчэ ці не з гуцянскай дарогі.

Вакол Верамеек наогул багата крыніц — адны выкапаны гаспадарлівымі людзьмі, якім выпала дзе працаваць працяглы час, адчуваючы смагу, другія самі выструменілі на паверхню з сярэдзіны зямлі. Ва ўсякім разе, куды б ні ішоў з Верамеек у не лішне далёкую дарогу чалавек, ён не браў з сабою біклажку, бо заўсёды меў магчымасць напіцца [redacted] бліжкай крыніцы. Гэту крыніцу выкапаў захожы салдат, яшчэ калі быў у вёсцы прыгон, а ў войску — рэкрутчына. Салдат трапіў у Верамейкі, ідучы па дарозе з Унечы — вяртаўся з царовай службы ці то ў Маластоўку, якая была за трыццаць вёрст адсюль, ці то нават у Латоку. Пражыў ён у Верамейках... Але не. Якраз вось гэтага ніхто не захаваў у памяці. Вядома толькі, што ўпадабаў салдат сабе ў вёсцы кабету, чужую ўдаву, наняўся касіць ёй пожню, ну і, як бывае звычайна ў лагодзе ды згодзе, прыжыў малое. Але памяць аб сабе пакінуў у Верамейках не тым, а гэтай вось крыніцай. Дужа прыдалася яна верамейкаўцам, ажно пачалі з тае пары клапаціцца, каб не звёўся кволы струменьчык, вада якога была заўсёды халодная і смачная. Былі таксама спробы зрабіць крыніцу святой. Адзін год нават крыж ставілі побач мужыкі. Але нехта адгаварыў вёску — маўляў, салдат, які знайшоў гэту ваду, быў чалавек грэшны, дык навошта працу яго рук ператвараць у святую справу? Крыж занеслі назад у вёску, а крыніцу неўзабаве раскапалі шырэй і ўзялі ў дубовую кадушку, каб было яе на доўгія гады. Такім чынам, крыніца стала падобная на звычайную студню, з якой можна было ўранні чэрпаць вёдрамі ваду ўсім вясковым канцом. Але з вёдрамі сюды верамейкаўцы не хадзілі — не так блізка. З гэтай крыніцы пілі ваду тады, як касілі гарачым летам сухадол. Другім жа часам, крадком ад людзей, карысталіся ёю звяры — насельнікі недалёкага лесу. Сёння вось наталіць смагу ішлі гэтыя ласі...

Нарэшце Зазыба адвёў вочы ў бок ад вірлівага натоўпу, спыніў позірк ужо на самой крыніцы і прыгадаў нечага, як Чубар загадаў пазамінулым летам, каб калгаснікі пачысцілі дно. Яго абурыла, што крыніца заплыла пяском акурат па самае дупельца, прасвідраванае для сцёку лішняй вады, та таго ж, знутры сценкі кадушкі пабраліся травой-ліпучкай, накшталт вадарасцяў ці нават звычайнай ціны, дзе хаваліся жабы-жарлянкі. Адным словам, у наяўнасці была, на яго

думку, брыдкая безгаспадарлівасць, якая характарызавала верамейкаўцаў, самае лепшае, як дужа неахайных людзей — дзе ж гэта яшчэ дадуць, каб забрудзіўся калодзеж, і новы старшыня калгаса не прамінуў тыцкнуць Зазыбавых аднавяскоўцаў тварам у гразь. Ну, а сваволя горай нявол. Пачалі мужыкі раскопваць крыніцу, хоць і ведалі добра, што гэта небяспечна ёй: досыць няўмела патрывожыць верхні пласт намытага знізу пяску, як яна раптам пачынае чэзнуць, бо некуды прападае той пульсуючы ключ, што гоніць з глыбіні сцюдзёны струмень, і тады колькі ні шукай яго, калупаючы грунт рыдлёўкай, усё дарэмна, аж пакуль сам, праз багата часу, не выб'ецца зноў на паверхню. Гэтак здаралася з крыніцай двойчы — першы раз, калі стаўлялі дубовую кадушку, тады яна высахла на доўгае лета, толькі ўвосень неспадзявана напоўнілася вадой, спярша верамейкаўцам нават падумалася, што наліло яе дажджамі; другі раз — пасля таго, як мужыкі паспрабавалі пачысціць крыніцу,— кадушка заставалася без вады яшчэ надаўжэй, здаецца, ці не да наступнай вясны. Пазалетась верамейкаўцам таксама давялося насіць біклажкі з вадой сюды і ў касавіцу, і ў жніво. Мужыкі, вядома, пацвельваліся — і з новага, ды вельмі пryткага старшыні, і з саміх сябе, а верамейкаўскія бабы клялі, выціраючы пот, тых жа мужыкоў, што не адгаварылі Чубара...

Адлегласць да крыніцы з кожным крокам змяншалася.

Зазыбу з Брава-Жыватоўскім заставалася адно абмінуць невялічкую балацявіну, акурат сажалку ці звычайную копанку, каб трапіць на сцежку і па ёй ужо датупаць да вяскоўцаў, што стоўпіліся вакол сахатага.

Здавалася б, нізкае барвовае сонца (яно ўжо ледзь не кацілася па правым схіле верамейкаўскага кургана — бліжэй ды бліжэй к захаду), што высвечвала сухадол па ўсёй яго няроўнай, бы здзёртая звярыная шкура, шырыні, павінна было адпаведным чынам пафарбаваць і цёмна-зялёную атаву, якая недарасла да другога ўкосу, прынамсі, у самы звычайны, з надвячэрняй празалоцццю колер, але наперадзе, якраз у прасцягу паміж крыніцай і лесам, сухадол быў акурат пасярэбраны, быццам там ужо выпала на ноч раса ці, наадварот, аднекуль выпаўз рэдкі, нясмелы туман, які

цяпер, баючыся прыўзняцца і рассеяцца ў паветры, з усяе сілы чапляўся за вострыя, як у лясным змяёўніку, макаўкі кволай атавы.

Аглядаючы знаёмы краявід, Зазыба раптам адчуў шчымлівы неспакой у душы, які быў пакуль незразумелы нават самому — можа, той з'явіўся ад замілаванасці да ўсяго ўбачанага, што спярша зусім непрыкметна, бы ластаўчыным крылом, страпянула яму грудзі, а тады падступілася да сэрца нейкай амаль беспрычыннай малінавай журбой.

Перад тым як узысці нарэшце на торную сцежку, Брава-Жыватоўскі быццам спахапіўся, што не паспее сказаць усяго, і зноў пачаў гаварыць, але нават голасам даваў зразумець, што нядаўняга Зазыбавага намёку сапраўды не прымае і нічагусенькі не баіцца.

— Я разумею, ты злуешся, што я гавару гэтак, можаш не пярэчыць, усё роўна злуеш. У цябе сёння сапраўды кошкі на душы шкрабуць — калгас рушаць. Але ты думаеш, што ўва ўсіх таксама гэтыя твае кошкі на шлунку сядзяць? Памыляешся. У мяне вочы ёсць — рады верамейкаўцы, што назад бяруць усё. Здаецца ж, пажылі ў калгасе, паспыталі раю, а вось жа зноў у пекла спяшаюцца. Не глядзі, што Вяршкоў ці другі хто ва ўсім табе патрапляюць, робяць выгляд, быццам аб адным з табою дбаюць. У іх у галаве сваё, Зазыба. Яны сёння, як на тым вяселлі, аднымі вачамі на жаніха глядзяць, а другімі на нявесту, адны словы табе кажуць, а другія пры сабе трымаюць. Пра гэта сказала б табе нават зямля, каб гаварыць умела. О, колькі яна сённяшні дзень пабачыла радасных вачэй! Вунь бабы, якія схіліўшыся жнуць палосы, разумееш, зноў свае палосы,— дык якія ў іх вочы? Ты б пацікавіўся ды зірнуў. А зямля ўсё бачыць. Гэта толькі мужыкі ды бабы не хочуць перад табой радасць паказаць. Можа, шкадуюць нават цябе з павагі, а можа, гэтак хітруюць. Праўду ўчора ты сказаў на праўленні...

— Адкуль табе вядома, што я гаварыў на праўленні? — агрызнуўся Зазыба, нібыта яму і сапраўды няўцям было, што паліцэйскі яшчэ тады ж паспеў пра ўсё выведаць у Мікіты Драніцы.

— Каб мне ды не дазнацца цяпер, што ў Верамейках робіцца!

— Хіба што!

Гэтае зларадное Зазыбава «хіба што» неспадзявана збянтэжыла паліцэйскага. Мусіць, каб не выдаць сваёй збянтэжанасці, ён ад ніякаватасці нагнуўся і на хаду, амаль з-пад нагі, падхапіў плямісты, зусім падобны на птушынае яйка, дзіч, адкінуў прэч, нібыта невялікі камень стаў перашкодай у яго на шляху.

Зазыба адчуў збянтэжанасць свайго спадарожніка, усміхнуўся, здавалася, пасля гэтага Брава-Жыватоўскі альбо зусім пачне злаваць на Зазыбу, альбо перастане лезці са сваёй гаворкай у душу, але дарэмна. Ён зноў перасмыкнуў ад прыкрасці шчакой, выціраючы тым часам аб штаніну руку, якой браўся за дзіч, хоць на ім ці было што, апрача сухога пяску, а тады пачаў:

— Помніш, ты гразіўся мне, як ехалі з мястэчка,— маўляў, сам па сваёй ахвоце лезу ў пятлю? А ты вось? Думаеш, па табе асіна ўжо наперад не плача, раз такія пратаколы асмельваешся пісаць?

— Значыць, абодвум нам пятлі не мінаваць.

— А гэта яшчэ як выйдзе. Нездарма ж кажуць, бабка на двох варажыла.

— На карты?

— А што?

— А тое, што дрэнны ты гулёк на картах.

— Ды ўжо як-небудзь...

— Ну, ну...

Брава-Жыватоўскі пагардліва ўсміхнуўся.

— Яшчэ пабачым, што ты адкажаш Гуфельду, чаму распусціў калгас?

— Якому Гуфельду?

— Каменданту.

— А-а-а...

— Я ж казаў табе, не чапаць.

— Ці мала што можна казаць. Распараджэння ж я ад каменданта твайго не палучаў.

— Затое я табе гаварыў.

— Хіба што. Але ж можна і так — нічога ты мне не гаварыў.

— Значыць, адмаўляешся?

— А і адмаўляюся.

— Ну што ж, пабачым.

— Дык не адна ж мая ахвота была зрабіць гэтак з калгасам. Збіралася праўленне, на ім і рашалі. Так што...

Ужо даляталі блізкія галасы ад натоўпу. А гэта

значыць, што іхнюю гаворку мог пачуць хто-небудзь. Таму Брава-Жыватоўскі не стаў пярэчыць Зазыбу.

Мікіта Драніца, вядома, і тут не мог здрадзіць сваёй натуры, каб першаму не перастрэць верамейкаўскае начальства. Як толькі згледзеў блізка Брава-Жыватоўскага з Зазыбам, то выскачыў з натоўпу напярэймы.

— Гляньце вунь, як тэй таго, татарын аленя ўкокаў!

Мікіта, бадай, у захапленні быў, што Рахім гэтак спрытна застрэліў не бачаную дасюль у забяседдзі рагастую жывёліну, але губляўся, не ведаючы, каму з двох, Зазыбу ці Брава-Жыватоўскаму, аддаць перавагу, таму вочы яго па-сабачы вінавата блукалі паміж адным і другім і былі маленькія, мусіць, таксама з тае прычыны.

— Не аленя, а бытта лася,— пасняшаўся на дапамогу Мікіту Сілка Хрупчык,— бо ў аленя...

Але Зазыба не стаў слухаць Сілкава ўдакладненне. Пакідаючы Брава-Жыватоўскага, які дапаў да Мікітавай гаворкі, ён хуценька прайшоў па жывым калідоры, што ўтварылі перад ім, якраз уздоўж сцежкі, верамейкаўскія мужыкі і бабы. Сапраўды, на сцежцы ляжаў нежывы лось. На момант Зазыба прыгадаў, як вазіў у Бабінавічы на спасаў дзень па даручэнні сакратара райкома Маштакова і незнаёмага вайскоўца Марылю і як па дарозе, за Гарбатым мастком, прыкмеціў круглы, не бачаны дасюль у забесядскім лесе памёт. «Значыць, гэта ласі завіталі да нас аднекуль»,— падумаў цяпер чамусьці зусім без жалю па забітым прышэльцы Зазыба і пільна, як і вымагала таго сапраўднае дзіва, агледзеў сахатага. Той ужо не падаваў ніякіх адзнак жыцця. Гарбаносая галава яго, у якую трапіла куля, бездапаможна ўткнулася шэрай пысаю ў сцежку, а з ноздраў тонкімі вяроўкамі сцякала, загусаючы, скрываўленая жыжка. Куды дакладна, у якое месца на галаве пацэліла куля, Зазыба не знайшоў, бо звер пасля стрэлу паваліўся на зямлю тым, прастрэленым правым бокам; нячыстая, як забруджаная, белая поўсць на магутных грудзях была вымазана ўжо крывёй, што нацякала на сцежку з нябачнай раны. Відаць, сахаты зусім не біўся ў перадсмяротных сутаргах, бо зямля вакол была не папорканая — ні там, дзе ляжалі цяжкія рогі, што яшчэ не паспелі як трэба адрасці ў гэтым годзе, і пасынкі тырчалі, бы чортавы пальцы, ні суп-

раць капытоў, вузкіх і раздвоеных, як у звычайнага вала. Лёгкая смерць зусім не абязвечыла ляснога волата. І калі б не кроў на сцежцы ды гэтая бездыханная нерухомасць яго, то льга было падумаць, што звер раптам нечага забавіўся тут і заснуў, адно няўдала месца сабе выбраў, а людзі, якія стоўпіліся вакол, ішлі аднекуль па сцежцы ды прыпыніліся, каб падзівіцца, злашча дзівіцца і праўда было з чаго: лось вырас на волі прыгожы — з цяжкімі грудзямі і лёгкім, быццам для палёту, коса адсечаным азадкам, з тонкімі, акурат вытачанымі нагамі, светлая поўсць на якіх заходзіла вышэй каленак, з сухарлявым, як ніколі не кормленым, жыватом, праз які ледзь не ад завушніцы бялела шырокая паласа... Зазыба спакваля, як у ціхмянай задуманасці, абышоў кругом сахатага — упершыню ж даводзілася бачыць гэтак блізка, тады зноў вярнуўся да ўзгалоўя. Мінаючы тое месца, дзе ляжалі, бы паваленае царскае крэсла, разгалістыя рогі, ён неасцярожна зачапіўся левай нагой за крайні пасынак, самы даўжэйшы [redacted] усіх, але ласёва галава ад гэтага, здаецца, нават не зварухнулася, толькі балюча засадніла вялікая бярцовая косць, якой Зазыба выцяўся.

Пакуль Зазыба з непадробнай цікавасцю аглядаў забітую жывёліну, адбылося нечаканае — нават не столькі нечаканае, колькі непрадбачанае, прынамсі сёння, бо найважнейшыя падзеі гэтага дня ўжо пэўна што адбыліся: зранку верамейкаўцы ўзяліся за падзел калгаса (хіба не падзея?), а цяпер вось татарын застрэліў сахатага (таксама мужыкам размоў на цэлыя гады!). Такім чынам, дзень і так ужо быў поўны адметнымі падзеямі, быццам укоптарак. Здавалася б, якога ражна яшчэ трэба? Але здарылася менавіта тое, чаго ў Верамейках, хоць і са страхам, аднак чакалі. Па адным ужо тым, як раптам аціхлі вакол галасы, Зазыба мог даўмецца, што людзей нешта насцярожыла. Але ён яшчэ патупаў трохі, быццам цяпер толькі ўсведамляючы, якая недарэчнасць выйшла з гэтым забойствам; ён ужо гатовы быў апякчы вачамі і самога стральца, ажно пачуў гарачы шэпт, няйначай, хтосьці ўспомніў маліцца, хоць для малітвы ў голасе было залішне трывогі і плаксівай разгубленасці. Між тым адгадка была простая — да сухадолу імчалі, гарцуючы ў сёдлах, нямецкія коннікі. І ўсе ўжо, акрамя Зазыбы, бачылі іх — і Чубар, які баяўся выйсці на луг з-за

кустоў ядлоўцу, і тыя кабеты, што не пабеглі разам з іншымі да крыніцы, а па-ранейшаму хапаліся жаць у Паддубішчы, і, вядома, усе на сухадоле. Зазыба падняў галаву ўжо на выразны тупат конскіх ног. Рассыпаўшыся паўкругам па схіле, коннікі, якія таксама чулі стрэл, відаць што мелі праз гэта намер захапіць натоўп знячэўку, каб ніхто не здолеў уцячы ў лес, да якога рукой падаць. Той-сёй з верамейкаўцаў, падпарадкоўваючыся інстынкту самазахавання, пачаў неўпрыкмет адступацца назад, патрапляючы стаць суседу за спіну. Следам за коннікамі, калываючыся на выбоінах, выпаўз з-за пагорка і пакаціўся па ўзмежку лёгкі бронеаўтамабіль «Хорх».

Зазыба другі раз бачыў немцаў — тады, як вазіў у мястэчка Марылю, і вось цяпер. Але ў адрозненне ад першага разу сёння ён нават не спалохаўся, згледзеўшы іх. Здаецца, ні адна жылка не здрадзіла і не страпянулася ў ім. Халоднымі вачамі абвёў ён на захадзе па самым грэбні пазлацанае ўзвышша і са спакойным клопатам, як толькі здольны рабіць спрактыкаваны пастух са збродлівым статкам, пералічыў коннікаў. Немцаў было дзевяць, вядома, апрача тых, што ехалі ў бронеаўтамабілі. Але праз коўраты ўжо на гуцянскую дарогу выступала з вёскі цэлая вайсковая часць...

Зазыба чакаў, пакуль наблізяцца немцы, усё больш пранікаючыся тым, што адбывалася на яго вачах; ураўнаважанасць, можа, нават і сапраўды спакойнасць, з якой ён адкрыў для сябе блізкую прысутнасць немцаў, паступова пакідала яго, і ён самым звычайным чынам пачынаў хваляваецца: мусіць, настрой аднавяскоўцаў паступова перадаўся і яму. Як перад вялікім выпрабаваннем, Зазыба глянуў з невыразнай надзеяй па два бакі ад сябе. Справа, амаль прыхінуўшыся да яго пляча, стаяў і таксама не зводзіў палахліва здзіўленых вачэй з немцаў Парфён Вяршкоў. Ад таго, што поруч апынуўся менавіта гэты чалавек, зрабілася хораша на душы ў Зазыбы, вядома, у такой ступені, якую дазвалялі час і акалічнасці, але Зазыба схільны быў прызнаць, што якраз Вяршкова і спадзяваўся ён убачыць бліжэй за ўсіх. Прыкмеціў Зазыба ў натоўпе сярод баб і Марфу сваю. Гэта здзівіла ажно—не думалася, што і яна тут. Марфа стаяла трохі наўскасок і ззаду, але, здавалася, зусім не талопіла вочы, як іншыя, на немцаў, якія ўжо міналі крыніцу, нібыта ў душы яе

перад імі не было страху. Позірк яе бліскучых вачэй быў скіраваны на мужа. У ім Зазыба прачытаў недаўменне, усё роўна як Марфа не разумела чагосьці і вось лавіла момант, каб дазнацца пра тое ад мужа. І яшчэ Зазыба ўбачыў — і гэта выклікала ўсмешку, якая хоць і не паспела адбіцца на твары, але пэўна што была недарэчнай: як хаваюць пад сябе квочкі ад спорнага дажджу ці небяспечнага коршуна куранят, так і верамейкаўскія бабы, жагнаючыся ў роспачы, гатовы былі ратаваць цяпер сваіх дачок, адно ставала б на тое андаракоў ды спадніц...

Мала не наскочыўшы на ўтрапёны натоўп, коннікі раптам асадзілі скакуноў. Васьмёра з іх трымалі напагатове кароткія, быццам урэзаныя, карабіны. Дзевяты быў афіцэр. Пра гэта можна было здагадацца нават па шапцы з высокай тулляй, на аколышку якой блішчала вакол чырвонага, быццам запаленага з сярэдзіны, вочка дубовае лісце кукарды з шасцю маленькімі жалудамі. Выгінаючы шыі, рысістыя коні з закручанымі ў куксы хвастамі струнілі нагамі, ледзь не становячыся на дыбкі ад напятых павадоў, і моцна секлі падковамі набрынялую атаву. Здавалася, адно паслаб хто з коннікаў повад, як разгарачаны конь ірванецца з пенай на зубах далей у натоўп і пачне ўтоптваць у зямлю безабаронных людзей. І ўжо не дай бог, калі гэта зробяць усе разам...

Насупленыя коннікі агледзелі зверху натоўп і, не вылучыўшы ў ім нічога вартага ўвагі альбо проста падазронага (гэта найперш, бо сярод мужыкоў стаялі нават два паліцэйскія з павязкамі на рукавах), пачалі раптам выскаляцца адзін да другога: мусіць, недарэчнымі і смешнымі ў сваім утрапенні здаліся ім вясковыя людзі, што стаялі насупраць забітага лася, але ні адзін з іх не памкнуўся павесіць — няйначай, без каманды — карабін на плячо. Тым не менш гэтыя дурнаватыя салдацкія ўсмешкі ўжо як не пачыналі здымаць тое ўтрапенне з верамейкаўцаў, бо той-сёй ажно стаў разяўляць — і, пэўна ж, па-дурному, зусім неўсвядомлена — рот, паказваючы па прыкладу коннікаў зубы і пераглядваючыся. Але маўклівасць не знікала аж да таго моманту, пакуль не зачмыхаў блізка запылены «Хорх», прывёзшы на ўхаладзелы сухадол смурод адпрацаванага бензіну, выпушчанага вонкі дыму і пах нагрэтай фарбы, што ільснілася, быццам спацелая, на

нізкай шасцікутнай вежцы, спераду якой кратаўся кулямёт. Тады нібыта пасмялеў афіцэр. Выпрастаўшы калена і стаўшы на левае стрэмя, ён гопнуўся на рыпучым жоўтым сядле, спрытна перанёс цераз канёў крыж правую нагу ў глянцаваным, цалкам кавалерыйскім боце, на абцасе якога бліснула ў вочы сялянам серабром звонкая шпора. Калі афіцэр, ужо стоячы абедзвюма нагамі на зямлі, аддаў другому конніку, што трапіўся бліжэй да яго, повад свайго мышастага, але трохі цяжкаватага на выгляд скакуна і рушыў да верамейкаўцаў, знарок ляпаючы па левай далоні, быццам шпіцрутэнам, плёткай-валасянкай, усе ўбачылі, што гэта быў цыбаты чалавек з кароткім тулавам, якое пачынала тлусцець, можа, якраз на вольных акупацыйных харчах, бо з куртатага кавалерыйскага фрэнча шэрага колеру неяк па-качынаму выпіраў жывот, нават не жывот, а пакуль усяго рахітычнае пузца; галава ў афіцэра была вушастая, з кароткай, да самай чырвонай скуры, стрыжкай і дробная, акурат у падлетка, таму і вуграваты твар яго з невыразнымі рысамі здаваўся па-дзіцячы маленькім і нязлосным; прынамсі, гэты нямецкі афіцэр выглядам сваім нават і трохі не нагадваў таго дабрароднага тыпу, які належаў па «сістэме прыроды» да германскай расы. Праўда, апошняя акалічнасць зусім абыходзіла верамейкаўцам. Тыя не толькі не мелі магчымасці займацца цяпер такімі антрапаграфічнымі назіраннямі, але і няздольныя былі наогул па сваёй недасведчанасці, можа, за выключэннем аднаго Брава-Жыватоўскага, які ў адрозненне ад іншых аднавяскоўцаў, што прысутнічалі тут, з большай зацікаўленасцю, а дакладней, ужо амаль свядома ставіўся да ўсяго прачытанага і пачутага. Але ў Брава-Жыватоўскага галава была занята другім. Скеміўшы, што афіцэра, няйначай, прывабіў застрэлены лось, паліцэйскі, як прадстаўнік аховы парадку ў вёсцы, кінуўся праз натоўп мужыкоў ды баб расчышчаць шлях, быццам не спадзяваўся, што тыя самі не здагадаюцца альбо, яшчэ горш, не захочуць расступіцца перад немцам. Аднак дарэмна — мужыкоў гэтаму вучыць не трэба. Не паспеў афіцэр зрабіць першыя крокі, а вяскоўцы ўжо заклапочана заварушыліся. Папіхаючы задамі адзін аднаго, яны адхіснуліся на бакі, утвараючы праход да лася. Ды так шырока, каб афіцэр не толькі не зачапіўся ненарокам за каго-небудзь, а і не да-

стаў плёткай. І пакуль ён няспешна, па-буслінаму, тупаў па гэтым праходзе, чыркаючы шпорамі па мурагу і не перастаючы ляпаць па далоні распушанай на канцы, быццам хвост нейчы, плёткай, з яго няскладнай постаці не зводзілі позіркаў багата сялянскіх вачэй, насцярожана-недаверлівых і ліслівых, спалоханых і хітравата-пагардлівых — гэта ўжо цалкам залежала ад таго, як хто разумеў сваю грамадзянскую годнасць ці нават, калі хочаце, сваю ўяўную вінаватасць перад акупантамі: урэшце, не маглі ж аднолькава глядзець на гэтага афіцэра, напрыклад, савецкі патрыёт Зазыба альбо перакідлівы і беспрынцыповы абібок Драніца, добраахвотны паліцэйскі Брава-Жыватоўскі альбо мнагадзетная старшыніха Гаўрыліха... Нарэшце афіцэр дакрочыў да забітага звера і спыніўся блізка ля ўзгалоўя. Тады зноў кінуўся дагаджаць яму Брава-Жыватоўскі.

— Пан афіцэр,— пачаў ён як не сваім голасам, ажно было з чаго падзівіцца верамейкаўцам,— гэта вам... вам ад нас вось... Гэта прэзент доблеснай германскай арміі ад сялян...

Брава-Жыватоўскі акурат выбраў, з чым найперш звярнуцца да нямецкага афіцэра, шчыра думаючы, што сваім паднашэннем выкліча, як у таго міфічнага бога, прыхільнасць, але ён не мог улічыць, што ў гэтага даўганогага і вугратага заваёўніка апрача пагарды, прасякнутай усведамленнем сваёй вышэйшасці, раптам зварухнулася ў душы звычайная паляўнічая зайздрасць, нездарма ж ён з'яўляўся да вайны раённым кіраўніком прускага таварыства аматараў прыроды і палявання. Калі загаварыў Брава-Жыватоўскі, паказваючы на нежывога лася, афіцэр зрабіў пакутлівы твар, усё роўна як недавольны стаў, што раптам адарвалі ад прыемнага сузірання; вочы яго нібы патанулі ў прадонні арбіт, схаваліся па самыя зрэнкі пад вадзяністымі павекамі. Афіцэр яўна пачаў злавацъ, бо, мусіць, дужа лёгкі, акурат недарослы, быў на злосць, а там ужо, такім чынам, і на ўсё астатняе. Але Брава-Жыватоўскаму пакуль было няўцям. Паліцэйскі толькі падумаў, што немец не разумее ягоных слоў, таму ён адразу павярнуўся да верамейкаўцаў, каб адшукаць у натоўпе Мікіту Драніцу і ўжо з дапамогай таго даводзіць перад афіцэрам свой дабрачынны намер. Мікіта нагадзіўся на вочы хутка — яны з Сілкам Хруп-

чыкам стаялі амаль на праходзе, быццам вартавалі парадак, каб ніхто не заступіў дарогі назад.

— Растлумач па-іхняму пану афіцэру!

— Дык што, як тэй таго, тлумачыць трэба?

— Ну, што я гэта ім... што мы ўсе вось, хто тут ёсць, гэтага лася...

Можа, дзеля таго каб пачуць Брава-Жыватоўскага дакладна, верамейкаўцы раптам заварушыліся ўсім натоўпам і зноў, бы авечкі ў статку, пачалі цясніць адзін аднаго, прапускаючы смялейшых бліжэй да гамонкі.

— От жа народ! — незалюбіў гэтай цікаўнасці Брава-Жыватоўскі і апёк вачамі вяскоўцаў, каб неяк асадзіць тых.

А Мікіта тым часам стаяў побач як апараны: па-першае, ён так і не пачуў усяго ад Брава-Жыватоўскага, што павінен быў сказаць афіцэру, па-другое, раптам вылецелі з галавы патрэбныя нямецкія словы. Небарака сіліўся хоць трохі прасеяць іх праз сваю думку, але дарэмна. Кожны раз чамусьці на памяць прыходзіла адна і тая ж напаўзабытая прыпеўка, у якой невядома чаму з'явілася чужое слова «варум» *. «...Варум ты не прыйшоў?» — пыталася ў хлопца дзяўчына і чула ў адказ: «Матка лямпу патушыла, а я лапці не знайшоў». Раптоўнае выгасанне памяці пагражала кепска абярнуцца для Мікіты Драніцы. Але як напраўду, то гэтае выгасанне не стала б прычынай, бо ўсё роўна Мікіта няздольны быў ператалумачыць на нямецкую мову тое, чаго жадаў Брава-Жыватоўскі: хоць і нахапаўся некалі чалавек слоў ад свайго цесця, аднак звязаць адно з адным ён не ўмеў, проста яны запаміналіся яму без усялякай прычыннай сувязі. Між тым, Брава-Жыватоўскі не разумеў, чаму Драніца стаў кешкацца, і гэта ўкалола яго нядобрым адчуваннем. Ён неяк няверліва пераводзіў позірк з Мікіты на афіцэра і наадварот, і ад яго не магло схавацца, як цень клаўся на вочы ў таго, і яны ўжо былі не толькі прыжмураныя, але і лютыя. Паліцэйскі бачыў: вось-вось можа сыпануцца — няйначай, на яго ж, а не на каго іншага — уся афіцэрава помста... Тады ён кінуўся ратаваць становішча.

— Гэты чалавек ведае па-вашаму,— пачаў даво-

* Чаму *(ням.)*.

дзіць ён афіцэру, ставячы паміж сабой і ім Мікіту Драніцу і паказваючы на пальцах нешта такое, чаго, бадай, і сам не разумеў.— Ну, гавары! — піхнуў ён Мікіту.

— Дык што?

— Ну, пра тое, што мы гэтага лася забілі знарок, каб сустрэць пачастункам прадстаўнікоў новай улады, словам, скажы яму, што гэта наш прэзент доблеснай германскай арміі.

Драніца кіўнуў паліцэйскаму сплюснутай галавой, быццам спалохаўся, што не ўсё запомніць з гэтага і таму папярэджвае, каб той гаварыў яму не адразу, а па частках, тады зняў шапку і скланіўся немцу. На твары яго сапраўды была адзнака пільнай заўзятасці. Але ў галаве стаяла ранейшая атупеласць, і нічога, апроч недарэчнай вясковай прыпеўкі з нямецкім словам «варум», не прыгадвалася.

— Варум, як тэй таго, варум,— пачаў паўтараць нарэшце Драніца.

— Вас? * — спытаўся нейкім віхлястым і танклявым голасам афіцэр.

— Вас, вас, як тэй таго,— пераняў адразу Драніца і ўзрадаваўся: яму край як трэба было на вачах у аднавяскоўцаў вытрымаць ролю перакладчыка — няхай абы выгляд размовы, каб унікнуць на гады наперад іхняга рогату, бо на чужы рот гузіка не нашыеш.

Але афіцэру аднаго пераймання было замала, больш таго, у вуснах вясковага ёлупа, якога падсунуў яму чырванаморды вярзіла-паліцэйскі, яно здалося здзеклівым, і наогул нібыта ўсё тут рабілася назнарок, разыгрывалася ўнасмешку; такім чынам льга было ўзбурыцца ўжо праз адно гэта, а калі ўлічыць яшчэ забітага лася, то і зусім мужыкам не варта было чакаць літасці. Урэшце, так яно і выйшла: раптам афіцэр спрытным рухам, быццам з-пад маланкі, сцебануў плёткай па карку Мікіту Драніцу, а тады навотліў і таксама неяк у адзін кароткі міг сперазаў, цаляючы цераз лоб, Брава-Жыватоўскага, уклаўшы ў гэты апошні ўдар, бадай, больш пагарды, чым нянавісці. У натоўпе, бачачы гэта, нехта віснуў, мусіць жанчына, і волкі халадок вячэрнім інеем палез за каўнер багата каму

* — Што? *(ням.)*

з верамейкаўцаў — а што, калі раз'юшаны немец не спыніцца на Драніцы з Брава-Жыватоўскім ды пачне перабіраць плёткай астатніх, дастаючы з кожнага гізунты? Але дарэмна мужыкі непакоіліся. Афіцэру хапіла двух чалавек, каб спагнаць злосць. Пад рогат коннікаў, якім відаць было зверху ўсё, што адбылося паміж іх обер-лейтэнантам і сялянамі, ён, як пакусаны дзік, рушыў па тым жа жывым калідоры назад да каня, нават не заўважаючы, што калідор за гэты час ажно пашырэў. Верамейкаўцы туліліся адзін да аднаго, кідаючы палахлівыя позіркі: ці не кожны чакаў яшчэ горшай для сябе хвіліны. Аднак афіцэр мірна дакрочыў да каня, узяўся рукой за стрэмя. Ён ужо гатовы быў скочыць на сядло, як убачыў ласяня, якое наблізілася да таго месца, дзе ляжаў на сцежцы заслонены натоўпам сахаты. Мусіць, ласяня не пакідала надзеі, што сахаты неяк стане на ногі, здолее вырвацца на волю праз людзей. Афіцэр нешта сказаў салдатам, паказваючы плёткай на ласяня. Тады адзін коннік загалёкаў раптам маладым, зычным голасам на ўвесь сухадол, аж пакуль спуджанае трапяткое ласяня не памчала, як вокам зглянуць (здавалася, яно зямлі нават не дакраналася), да лесу — гэтым шляхам ужо даводзілася ратавацца ад вясковых хлапчукоў. Верамейкаўцаў яшчэ больш злякнула — зараз немцы пагоняцца на конях за асірацелым звярком альбо ўшчануць пальбу з карабінаў наўздагон, але ні першага, ні другога тыя чамусьці не сталі рабіць, адно пагалёкалі ў хлапечым азарце з хвіліну, нечага забаўна ім было, як уцякала па сухадолу ласяня, пасля павярнулі коней і, поркаючы пад заднія пахі шпорамі, скіравалі іх наўскач па ўзмежку да гуцянскай дарогі, па якой рухалася з Верамеек у конным страі вайсковая часць. Бронеаўтамабіль таксама загурчаў, пускаючы пад гумовыя колы сіні кучомісты дым,— пакуль запылены «Хорх» стаяў ды астываў тут, з яго так і не вылез ніводзін немец.

Утрапёнасць з верамейкаўцаў пачала зыходзіць хутка, яшчэ ці паспелі дамчаць да дарогі коннікі і ўліцца ў калону, можа, якраз таму, што ўвогуле нічога жахлівага не здарылася ў выніку гэтага раптоўнага наскоку немцаў — ну, наляцелі аднекуль, ну, папалохалі трохі, нават Брава-Жыватоўскі з Драніцам адве-

далі плёткі (урэшце, так ім і трэба!), аднак ні гвалту, ні грабяжу не ўчынілі.

Праўда, ніхто з прысутных тут не ведаў, што акупанты паспелі нарабіць у самой вёсцы. Але пра тое пакуль не думалася, бо свежае і дзіўнае, ва ўсякім разе, неспадзяванае было ўражанне ад першай сустрэчы з немцамі, і нейкі час, хвіліны, можа, тры ці чатыры, усе верамейкаўцы, што сабраліся каля крыніцы, яшчэ не дыхалі на поўныя грудзі, ці то жагналіся са старой прывычкі — хвала богу, за агонь не ўхапіліся, ці то знарок гучна кашлялі, усё роўна як адхарквалі з горла дарожны пыл.

Першы падаў выразны голас Брава-Жыватоўскі — адлупцаваны паліцэйскі раптам пачаў пляваццa ды крычаць наўздагон коннікам:

— Вы яшчэ мяне папомніце! — Пры гэтым ён меў на ўвазе аднаго обер-лейтэнанта, які сперазаў яго плёткай.— Вось я дакладу каменданту, ён і пад зямлёй вас усіх знойдзе. Будзеце яшчэ адказ трымаць за самаўпраўства!

Вядома, у душы Брава-Жыватоўскі не вельмі спадзяваўся, што бабінавіцкі камендант пакарае некалі афіцэра — шукай ветру ў полі! — і тым самым дапаможа яму хоць нейкім чынам зноў стаць самім сабой у вачах аднавяскоўцаў, таму і першыя словы і апошнія крычаў ад крыўды, бездапаможнай злосці і ўсё цалкам дзеля мужыкоў ды баб, ажно Кузьма Прыбыткоў не сцярпеў, адчуўшы фальшывую і зусім недарэчную ягоную ўзбуранасць, сказаў насмешліва:

— Дак ета, Антон, яшчэ паглядзець трэба. Бачыў, колькі ў етага цыбатага, што цябе так з Мікітам, бачыў, нашывак у яго залатых ды сярэбраных колькі? Увесь жа бліпічаў, акурат як пасудзіна тая, што пяском націраюць к абеду.— Стары яўна перабольшваў — нямецкі кавалерыйскі фрэнч з бакавымі кішэнямі (нагрудныя зусім адсутнічалі) не меў асаблівага фацэту і каляровых нашывак на ім было не багата; калі не лічыць маленькіх пагонаў на плячах ды цёмна-зялёных пятліц на адкладным каўняры з сярэбранымі галунамі, дык гэта крылаты жоўты арол на грудзях, які трымаў у кіпцюрах свастыку, ды знак прыналежнасці да роду войск на рукаве ў выглядзе падаючых сярэбраных стрэл.— Дак ты думаеш, ён меншы начальнік за твайго каменданта?

Мікіта Драніца тым часам хваліўся рахункаводу Падзерыну:

— Мне, як тэй таго, ужо кія хоць і не паказвай. Я адразу бачу, што к чаму. Гавару ета з ім, як тэй таго, па-іхняму і адразу чую — недавольны немец. Ажно прышчыкі на твары гарацъ. Вось-вось, як тэй таго, пачне лупцавацъ. Ну, я і крутануўся. Затое вывернуўся, як тэй таго. А ён трошкі па мне, а то ўсё па махноўцу етаму.

— Чаму па махноўцу?

— Дак ты, як тэй таго, можа, яшчэ не чуў?

— Не.

— Дак пачуеш. Бач, як тэй таго, учора хвастаў Жыватоўшчык, што Махнову служыў.

Мікіту ўсё роўна як лягчэй было адчувацъ сябе перад людзьмі, што папала не аднаму яму. Да таго ж, ён разумеў таксама — яго ганьба сёння куды меншая, чым Брава-Жыватоўскага... Выходзіць, свой свайго не пазнаў!

Нездарма кажуць, на чужым возе едзь ды аглядайся на заднія колы.

Бабы, нібыта прысаромленыя тым, што мужыкоў немец пабіў, пачалі скоранька разыходзіцца ад крыніцы: хто спяшаўся назад у Паддубішча, дзе яшчэ да змяркання можна было ўхапіць сярпом сноп-другі, а то большасць падавалася па сцежцы ў вёску.

Мужыкі, між тым, яшчэ пастаялі колькі на месцы, як водзіцца, пагаманілі, каб болей не наганяць адзін аднаму панікі.

Парфён Вяршкоў, які ўвесь гэты час трымаўся ў натоўпе Зазыбы, неяк зусім па-будзённаму, быццам з вялікай утомы, спытаў:

— Ці можна ж яго хоць есці? — І паказаў на сахатага, пра якога, няйначай, верамейкаўцы нарэшце забылі, здавалася, яго нават абыходзіла тое, што блізка былі немцы — адно павярні галаву і ўбачыш на гуцянскай дарозе.

— Дык чаму ж не, раз звычайная жывёліна,— адказаў лагодна Зазыба, знарок патрапляючы ў тон Вяршкову.

— А раптам і ў зуб не ўвяжаш?

— Вось ты пра што! Ведаеш, як пра той мёд кажуць: будзь, мядок, ні горкі, ні салодкі: салодкі будзеш — пражруць, а горкі — праплююць. Так і ласёва

мяса. Бацька мой некалі дзіка ўходаў сякерай. Ішоў паўз возера, што ля Зацішша, а той і кінуўся на яго знянацку. Кажуць, ні воўк, ні дзік дарэмна не кідаюцца на чалавека, а гэты...

— Дык, можа, хто патрывожыў да таго?

— Можа. Але я не пра тое. Маці мая, нябожчыца, помню, моршчыцца ды мала не плюецца. Кажа, смярдзець будзе, выверне пасля вантробы, як з'ясі калі скварку. А бацька не паслухаўся, прывёз употай дзіка на саначках дамоў, абсмаліў за пуняй ды ў кубел. Хапіла пасля ўволю есці на ўсю зіму, ці не да самага другога Міколы раскашавалі. Звалі і сватоў, і браценнікаў, і кума.

— Значыць, і етага ўпарадкаваць можна?

— А чаму ж не!

— Тады загадвай во — зараз на якія драбіны ўзвалім ды на двор, злашча што лета.

— Ат,— махнуў рукой Зазыба,— не мы з табой забівалі лася гэтага, не нам і мяса яго спажываць. Шкада вось толькі малога. Мусіць жа, адзін, небарака, застаўся. Прыйшоў аднекуль да нас, ратуючыся, а цяпер будзе нудзіцца. Прападзе дарма.

— Прападзе, прападзе!

— Гэта ж трэба было ісці сюды, каб кінуцца ў вочы татарыну...

— А з таго во цяпера, як з гуся вады.

— Дык гарбатага ж да сцяны не паставіш.

— Праўду кажаш, Дзяніс,— паківаў галавой Парфён Вяршкоў і неяк светла, як у самую скруху, глянуў на Зазыбу, а тады ласкава зграб яго пад сваю лёгкую руку.

III

Нарэшце сонца перастала сляпіць Чубару вочы — зрабілася як зімовае, у самую піліпаўку, і ён мог вольна, зусім не жмурачыся, глядзець на ўсё, што рабілася і пасярод сухадолу ля верамейкаўскай крыніцы, і на жытнёвым полі, і на дарозе, якая вяла з Верамеек у Гутку, звычайную для забяседдзя вёску двароў на пяцьдзесят, што ляжала пры так званым кацярынінскім бальшаку.

Але Чубару, тым не менш, не ўдавалася пранікнуць

зрокам у сярэдзіну людскога натоўпу, каб зразумець, што адбывалася каля забітага лася, бо верамейкаўцы засцілі ўсё там сваімі рухавымі постацямі. Ён добра бачыў толькі, як дамчалі туды, гойдаючыся ў сёдлах, нямецкія коннікі, пасля да ўтарапелага натоўпу пад'ехаў бронеаўтамабіль, а ўжо затым адзін з коннікаў гупнуўся з сядла на зямлю і рушыў праз натоўп да забітага лася... Тым часам гуцянская дарога была перад Чубаравымі вачамі як на далоні — агінаючы па самым схіле верамейкаўскі курган, яна выпроствалася паводле сухадолу і неўзабаве знікала за наступным пагоркам, нагадваючы там аб сабе ўжо аднымі прысадамі. Зусім блізка адгаліноўвалася ад яе другая дарога, шмат вузейшая і голая ў абапал; простай лініяй яна прасякала скрозь сухадол, амаль паўз самы лес, знікаючы за мысам. Гэтая вяла таксама ў недалёкую вёску, Мялёк. Дакладней, то была не сама вёска, толькі невялікі пасёлак, двароў, можа, на дваццаць, якія разам з двума іншымі такімі пасёлкамі — Гарадком і Гразіўцам — утварaў новае паселішча, што гадоў дзесяць назад, ужо за калгасам, атрымала агульную назву. Недзе з Мялька і павінен быў выйсці на сухадол бабінавіцкі Хоня з сынамі-падлеткамі. Аднак Чубаравы спадарожнікі чамусьці пазніліся, можа, селі адпачыць дзе на травяны грудок за тым зялёным мысам, калі, вядома, не павярнулі таксама, як і ён, куды на другую таемную сцежку. Якраз гэтага Чубару і хацелася цяпер, бо тады б Хоня ўжо напэўна не выйшаў на немцаў, што рухаліся па гуцянскай дарозе. Але вось натоўп ля крыніцы зноў быццам узвіхурыўся, раздаўся на бакі. З сярэдзіны яго нарэшце выйшаў той коннік, што злазіў з сядла, каб паглядзець на забітага лася. Ён яшчэ не паставіў нагу нанава ў стрэмя, як раптам пачулася — нечага загалёкалі ля крыніцы іншыя немцы, а яшчэ праз момант стала відаць, як скочыла, нібыта пырхнула панізоваю птушкай, да ўзлеску асірацелае ласяня. Імчала небарака напрасткі, нават не патрапляючы на сцежку, па якой зусім нядаўна вёў яго на вадапой лось, але, тым не менш, цаляла да таго месца, адкуль вынырала з лесу на сухадол сцежка — гэта блізка, усяго крокаў за дзесяць да Чубара. Хвалюючыся і жадаючы ўдачы звярку, Чубар адным часам не спускаў вачэй і з таго, што заставалася на другім плане, гэта значыць, з ве-

рамейкаўскага натоўпу, дзе ўсё яшчэ ўзвышаліся на конях немцы. Таму для Чубара не магло застацца незаўважаным, як той-сёй з немцаў пачаў ускідваць на ўзровень вачэй карабіны, беручы на мушку ласяня. Гэта ажно кальнула Чубару ў грудзі, спярша са страху за ласяня, якое магло загінуць ад стрэлу, а пасля і ад усведамлення небяспекі, якой падвяргаўся сам, бо страляць кожны немец мусіць адтуль — насупраць, і ядловец, за якім хаваўся Чубар, не мог стаць перашкодай, затрымаць кулі. У момант, які наўрад ці вымераць, вераемнасць небяспекі гэтай зрабілася настолькі выразнай, што Чубар нават не ўпаў у здранцвенне, якое на нейкі час, няхай самы кароткі, звычайна замаруджвае альбо яснасць думкі, альбо рухі. Інстынкт самазахавання, які за дарогу сюды абвастрыў успрыманне акаляючага, пачынаючы з людзей і канчаючы прадметамі і рэчамі, тут жа кінуў яго ніцма, як штосьці амаль нежывое і цяжкае, ажно здрыганулася тупкая тарфянікавая глеба. Але хутка здалося, што і гэтага мала для ратунку. Чакаючы стрэлаў, Чубар вобмацкам споўз у нейкую распадзіну злева, акурат у пролежань ці невялікае логава. Ды ніводнага стрэлу не пачулася. А неўзабаве і галёканне сціхла на сухадоле. Выходзіла, што дарэмна Чубар падаў на зямлю і ляжаў у гэтай распадзіне, бы напяты. Акурат прысаромлены, ён усё роўна як з неахвотаю падняўся з распадзіны, атрэпаў каленкі незанятай рукой і ўжо затым асцярожна глянуў паўзверх ядлоўцу на сухадол. Ласяня на лузе не было. Няйначай, паспела забегчы ў лес. Верамейкаўцы таксама не засталіся на месцы, памалу разыходзіліся ад крыніцы, беручыся ўгору, а коннікі дык тыя і зусім ужо гарцавалі блізка ля бальшака, маючы намер далучыцца да ўсёй калоны. Услед ім чадзіў бронеаўтамабіль.

Галава нямецкай калоны тым часам успаўзала на пагорак, за якім прападаў з вачэй бальшак. Пільна, акурат выглядваючы знаёмых, Чубар прасачыў калону з канца ў канец. Яна складалася з артылерыі, пяхоты і коннікаў. Спярша, на чале калоны, рухаліся тры лёгкія гарматы, на зарадных скрынях якіх спераду сядзелі ездавыя і кіравалі за лейцы коньмі. Затым тупалі пешыя, збіваючы з дарогі на абочыны, парослыя ўчэпістай муравой і разлеглым трыпутнікам, пыл. Кавалерыя трымалася ззаду, яна чамусьці трохі ад-

ставала, утвараючы невялікі прагал у калоне, можа, якраз таму, што лёгка магла дагнаць усіх, хто рухаўся наперадзе. У нейкім прамежку, калі наогул не ў канцы калоны, павінен быў заняць сваё месца і бронеаўтамабіль. Але гэтага навідавоку не здарылася. Раптам адбылася нейкая затрымка ў калоне, штосьці занепакоіла немцаў. Чубар заўважыў, як спынілася ўся калона і некалькі коннікаў памчалі з канца ў канец яе, ці то аддаючы каманды, ці то разносячы іх. Тады Чубар і сам насцярожана кінуў позірк вакол калоны, абвёў вачамі і сухадол, наколькі льга было адсюль бачыць па баках, і жытнёвы схіл на кургане, і дарогу з Мялька. Здавалася, нічога падазронага, што б магло ўстрывожыць немцаў, нават і блізка не было. Між тым, гэта не так. Па дарозе з Верамеек, ужо ўніз, паспяшаў конь — пад сядлом, але без чалавека. Па ўсім было відаць, што конь даганяў калону. Льга было меркаваць, вядома, па-ўсякаму: і што ён, будучы запасным, недзе адарваўся, адлучыўся ў шкоду, і што... Хоць з другога боку падобныя здагадкі не маглі мець падставы ўжо нават з тае прычыны, што конь усё-такі быў кавалерыйскі, значыць, прывучаны да пэўнага парадку. Ды і губляцца доўга ў такіх развагах не варта было, бо далей здарылася якраз тое, што само ўжо наводзіла на пэўную яснасць. Няйначай, штосьці здарылася з седаком. Але дзе? Ад калоны аддзялілася група коннікаў, можа, цалкам якое падраздзяленне, і павярнула коней назад у Верамейкі. А яшчэ адна група коннікаў, раз'ехаўшыся па полі і сухадолу, пачала зганяць адусюль к дарозе верамейкаўцаў.

Чубару з-за ядлоўцавых кустоў відаць было, як мітусіўся там разам з немцамі Брава-Жыватоўскі, памагаў ім зганяць у адно сваіх вяскоўцаў. Ад яго, здавалася, ні на крок не адставаў і той незнаёмы, што застрэліў сахатага. «Значыць, Брава-Жыватоўскі стаў паліцаем!» — нарэшце скеміў Чубар, бо іначай нельга было растлумачыць тое, што ён робіць цяпер вось, як нельга было растлумачыць іншым і тое, што Брава-Жыватоўскі адкрыта насіў пры сабе вінтоўку. «А хто ж гэты?» — кінуўся ў думках Чубар, маючы на ўвазе татарына Рахіма. Але дарэмна. Чалавек быў сапраўды незнаёмы. «Мусіць, прыцёгся аднекуль у Верамейкі разам з Брава-Жыватоўскім»,— адзначыў для сябе Чубар, памыляючыся толькі ў адным — Рахіма якраз

прывёў у вёску не Брава-Жыватоўскі, а Раман Сёмачкін. Калі б адкрыццё гэтае Чубар зрабіў другім разам, а не цяпер, то і рэагаваў бы на такую акалічнасць хутчэй за ўсё па-іншаму. Цяпер жа ён толькі адзначыў для сябе гэтую акалічнасць як факт, які трэба мець у памяці.

Каб не прамінуць чаго, Чубар ажно станавіўся на дыбачкі, высоўваючы галаву вышэй ядлоўцу, ужо не надта клапоцячыся нават, што стане для немцаў выпадковай мішэнню. Але вось калона, якая была спынілася на нейкі час, кранулася з месца і рушыла далей у ранейшым кірунку.

Праз колькі хвілін на гуцянскай дарозе ўжо стоўпіліся ледзь не ўсе верамейкаўцы — мужыкі і бабы, якія апынуліся паблізу і якіх можна было сагнаць у адзін гурт. Бронеаўтамабіль, што не паспеў далучыцца да асноўнай калоны, таксама павярнуў з сухадолу туды, да натоўпу вясковых людзей, і як толькі праехаў праз гэты натоўп, які расступіўся на абочыны, канвойныя — конныя немцы і два пешыя паліцэйскія — пагналі верамейкаўцаў да коўрат.

Але што здарылася? Чаму раптам успалашыліся гэтак немцы, убачыўшы каня з пустым сядлом? Няўжо хтосьці знайшоўся адважны ў Верамейках ды прыстукнуў адстаўшага гітлераўца? Разважаючы гэтак, Чубар нават перабраў у памяці сваёй, хто ў Верамейках здольны ёсць на такі ўчынак. Але, здаецца ж, усе верамейкаўскія мужчыны, якія заставаліся ў вёсцы ад мабілізацый, прысутнічалі тут, на сухадоле. Хоць, вядома, магло выйсці інакай. Нечага ж вось апынуўся ў Верамейках Брава-Жыватоўскі!..

Між тым, хутка гуцянская дарога апусцела з двух канцоў — нямецкая калона схавалася за пагоркам, а верамейкаўскі натоўп таксама знік з вачэй, няйначай, падыходзіў ужо недзе да коўрат. І раптам у тым баку, каля Верамеек, грымнуў вінтовачны стрэл. Хоць вялікай нечаканасці ў гэтым не было, бо не так жа сабе немцы пагналі ў вёску людзей, няйначай, была на тое прычына, аднак, пачуўшы яго, Чубар ажно здрыгануўся. Але стрэл атрымаўся адзінокі, усё роўна як выпадковы, і больш не паўтараўся. І, тым не менш, у Чубара пасля гэтага, няхай нават выпадковага, стрэлу з'явілася адчуванне, нібыта ён трапіў у іншае фізічнае асяроддзе, чым тое, у якім знаходзіўся дасюль.

На гуцянскай дарозе тым часам асядаў пыл, узняты нядаўнім рухам па ёй.

Сонца, што надта доўга, нават нязвычна доўга — ці то ў паслугу, ці то ў здраду тутэйшым людзям — ляжала на правым схіле верамейкаўскага кургана, нарэшце не ўтрымалася на ім і скацілася па той бок яго, абдаўшы небасхіл кароткімі бліскаўкамі промняў, нібыта па ім, па самым распаленым абадку, грукнуў хтосьці нябачным молатам. Неба над сухадолам пацямнела на момант. Але гэтага часу хапіла аж, каб і луг насупраць, і гарбатае поле з зялёным бульбоўнікам туды далей, за крыніцай, і жытнёвы палетак на схіле кургана, устаўлены скрозь ужо мэндлікамі, ахутаў прыцемак. Тады ўвачавідкі зноў пасвятлела. А вакол белай аблачыны, што вытыркала з-за кургана ліштвяную шапку сваю, заззяў ледзь не ўсімі колерамі вясёлкі шырокі беражок. Усё ў тым баку неба стала рэльефным, выразным, быццам толькі што праявілася пад уздзеяннем хімічных рэактываў. З поля дыхнула на пахаладнелы і заценены луг цёплым паветрам, запахла ядлоўцам, акурат тады, як паляць калючыя хваінкі яго на вогнішчы. І чамусьці толькі цяпер, ужо над самы вечар, зрабілася выразна адчувальнай таксама і спякотлівая гаркавасць, што стаяла ва ўсім вялікім тутэйшым наваколлі круглы дзень.

Лёс верамейкаўцаў, якіх раптам абступілі немцы ды пагналі пад канвоем у вёску, па-сапраўднаму ўсхваляваў Чубара. Аднак стаяць на месцы ды чакаць нечага тут ужо не мела ніякага сэнсу. Таму Чубар падаўся ў абход сухадолу. Ішоў берагам лесу, прыслухоўваўся, а ў душы было такое адчуванне і такая насцярожлівасць, усё роўна як нёс у сабе штосьці крохкае і дужа нетрывалае альбо пераходзіў над кручаю клявую кладку.

Па часе ўжо напэўна было, што немцы паспелі прагнаць захопленых верамейкаўцаў праз вясковыя коўраты. А гэта ў сваю чаргу азначала, што хутка мелася адбыцца і тое, дзеля чаго затрыманы і паведзены верамейкаўцы ў вёску.

Але з Верамеек ні стрэлу, ні дыму.

Быццам і міжволі, акурат само па сабе, аднак кіраваўся Чубар цяпер да калгаснай хаткі, што была збудавана некалі пад лупільню,— як падумалася раней пра яе, калі выйшаў на ўзлесак, так і засталося пры-

тоенае жаданне на ўвеце, ва ўсякім разе, пакуль шуканне прытулку на першую ноч знаходжання ў забяседдзі не займала галавы. Стаяла хатка не лішне далёка, на сухім грудку, скрытая ад вёскі альховымі кустамі. Выходзіла, такім чынам, што лепшага месца для начлегу і знайсці нельга.

Унураны Чубар нарэшце абышоў краем лесу сухадол. Далей шлях ляжаў праз невялікае балота, дакладней, праз звычайны ўзбалотак, адрэзаны ад асноўнага багнавага абшару глыбокай канавай. Па гэтым узбалотку да хаткі-лупільні вяла пратаптаная сцежка, але не знарок туды, бо рабіць гэтага не было патрэбы якраз тут, таму што верамейкаўцы, калі здаралася, хадзілі ці ездзілі на тую грыву проста з вёскі; сцежку ж людзі прабілі праз балота, прастуючы з сухадолу да сіўцовых лагоў, дзе звеку ў верамейкаўцаў таксама быў пакос; тым часам пракапаная ўручную канава служыла адразу дзвюм немалаважным мэтам — сушыла ад іржавай вады з абодвух бакоў багну і аддзяляла калгасны масіў ад дзяржаўнага. Чубар заглыбіўся па сцежцы ў балотны зараснік, прайшоў так крокаў з паўтараста, тады збочыў направа і, скочыўшы цераз дрэнажнамежавую канаву, рушыў уздоўж яе, падмінаючы ботамі пасохлую тарфяную крошку. Абапал канавы буялі зараслі маліны, ажынніку. З вясны і да ранняе восені тут звычайна бывае птушынае царства. Цяпер птушаняты вывеліся ўжо, пакінулі гнёзды, але ўсё яшчэ не адляталі далёка, бо дзе ў другім месцы знойдзеш столькі ягад? Таму даволі было Чубару затупаць гучна і блізка, як птушынае царства адразу ўстрывожылася, занепакоілася прысутнасцю чалавека — спярша, зляцеўшы з куста ажыны, прарэзліва крыкнула жаўна, а за ёй залапаталі крыламі нейкія іншыя вялікія і малыя птушкі, і ўміг ажыло, забілася, запырхала ўсё ў гушчары. На тым кусце, з якога зляцела жаўна, было ажно густа ажыны, і Чубар, убачыўшы цёмна-чырвоныя ягады, не ўцярпеў, стаў абіраць іх, далікатна ціскаючы шчопацем грубых пальцаў і кідаючы па адной у рот. Ягады былі разам і салодкія, і кіслыя, ажно вінныя, таму хутка наталялі смагу. Але дзіва — ягады, да якіх гэтак прагна дапаў Чубар, разбудзілі голад. Раптам ён адчуў яго востра, амаль неадольна, таму неўзабаве гатовы быў нават пашкадаваць, што не прайшоў міма. Разам з тым, не

ставала таксама духу і адмовіцца ад нечаканай спакусы, каб перастаць зрываць ажыну з куста — быццам і сапраўды ўпіўся яе даўкім, забрадзіўшым сокам.

Між тым, ужо край было па часе ісці далей, бо на балоце, пад навіссю ракітавых і альховых кустоў, упрыкмет плавала сутонне. Збіраючыся ў думках працягваць шлях, Чубар заклапочана выцер пальцы аб лісце ажынніку, усё роўна як не хацеў, каб заставаліся запэцканыя, тады, у дадатак, свядома правёў імі яшчэ па мяккім крысе сваёй плісавай «талстоўкі», якая даўно ўжо служыла не толькі аднаму прызначэнню. Зноў чамусьці прыгадаліся спадарожнікі. Тое, што Хоня Сыркін з сынамі не натрапіў пакуль на немцаў, не пакідала сумнення. Чубар жа быў сведкам, як калона прамінула дарогу, што адгаліноўвалася на Мялёк. Цяпер Чубар нарэшце зразумеў, як не стае яму былых спадарожнікаў, нягледзячы, што Хоня, пакуль яны дабіраліся сюды, часта выклікаў непрыязнасць, нават прымушаў злавацца — сваёй прыгнечанасцю, нейкім задзірлівым рабалепствам: скажа слова, якое павінна нібыта дагаджаць, а тады дае зразумець альбо выразам твару, альбо проста рухам якім, што ў яго ўсё вымушанае, дзеля аднае хітрасці і вымаўлена. Затое Чубар за дарогу ўпадабаў Хоніных хлопцаў, разумных і далікатных, якія чамусьці больш трымаліся чужога чалавека, чым бацькі. Чубару нават прыходзіла думка, што хлопцы ў нечым не даравалі бацьку матчыну смерць у тым незнаёмым млыне, дзе давялося правесці ў жахлівым чаканні нямала дзён і начэй. Як бы там ні было, але Чубар не стаў залішне цікавіцца ды распытваць, няйначай, шкадуючы ўсіх іх — дзяцей і бацьку.

Памагаючы рукамі, Чубар працярэбіўся скрозь ажынавы зараснік, зноў выйшаў да канавы. Тут, па правы бок ад яе, адкрылася вачам вялікая купіна, парослая белым мохам, шматступеньчатым парудзелым хвашчом, лапушыстымі пеўнікамі з цёмна-чырвонымі, як у цацерукоў, шышкамі і дымчатым, нібыта ў тумане, чаротам, паміж мятліцамі якога чарнелі палопаўшыя таўкачыкі. З таго ж боку, але паўз самую канаву, была выкашана ладная прагаліна асакі, якая так і засталася ляжаць нязгрэбенай — ці то махнуў хто знарок рукой, упэўніўшыся, што сёлета і без яе незабароненай травы будзе гібель, абы касіў, альбо, наадварот, чалавека, які шчытна махаў тут касой, не было

цяпер у вёсцы. Казалі, што некалі замест гэтай купіны бурчала тут балотным газам так званае чортава акно, якое ўтварылася пасля таго, як глыбока, на некалькі сажняў уніз, выгарала тарфяное нутро. Праўда, сведкаў даўняга пажару ў Верамейках ад таго часу не засталося, паўміралі ўсе, аднак пагалас жыў. Расказвалі таксама, што на купіне гэтай водзяцца сапраўдныя арлы. Чубару ажно заманулася ў адно лета пацікавацца за імі. Аднак дарэмна — прыйшоўшы ўпотай сюды, ён проста марна патраціў час, бо ніводнай вялікай птушкі, якая б хоць зводдаль нагадвала арла, не ўбачыў. Расчараваны, старшыня пасмяяўся быў з гэтага пры Кузьме Прыбытковым. Той усміхнуўся ў адказ паблажліва — маўляў, гавораць жа людзі... Але ў Верамейках наогул шмат пра якія рэчы разважалі, сказаць проста, залішне сур'ёзна. Напрыклад, папраўдзе сцвярджалі, што адсюль не лятаюць у вырай ластаўкі, нібыта яны зімуюць у нейкіх пячурках на дне Цяменскага возера, за вярсту ад вёскі... Прыгадваючы цяпер пра ўсё гэта, Чубар нечакана зразумеў, што думае ён пра верамейкаўцаў не столькі з бяскрыўднай паблажлівасцю, колькі з нейкай чуллівай любасцю — бадай, гэта было ў яго практыцы, у яго адносінах да іх зусім новае пачуццё, якога ён дасюль, вось так акрэслена, яшчэ не ведаў.

Але як яны там цяпер, у вёсцы? Чаго ад іх дамагаюцца немцы? «Канечне, я мог бы тады адцягнуць увагу немцаў на сябе, проста ўзяць ды стрэліць хоць бы па тым браневіку, што нейкі час заставаўся ля крыніцы адзін. Але ці памагло б такое заступніцтва верамейкаўцам? Хутчэй наадварот. Бадай, немцы вылучылі б з калоны яшчэ адну каманду, якая кінулася б праз сухадол прачэсваць лес. У выніку — ні шкоды немцам, ні карысці верамейкаўцам не прынёс бы сваім умяшаннем, а шуму дарэмна нарабіў бы. Ды добра яшчэ, калі б аднаго шуму!..»

Разважаючы так, Чубар раптам пачуў, як нехта скочыў зусім побач. Тупат быў слабы, акурат заечы, калі той, падняты з утульнага лежышча, спрабуе непрыкметна ўцячы ад небяспекі. Чубар крута азірнуўся — яму хапіла адно павярнуць галаву. Па гэты бок канавы, усяго крокаў за шэсць, растапырыўшы па-цялячы пярэднія ногі, стаяла ласяня. У цёмна-вішнёвых вачах яго Чубар выразна ўбачыў штосьці зусім пранік-

лівае і даверлівае, ажно ў грудзі раптам прыліла гарачая хваля, якая здараецца ў хвіліну неспадзяванай, нават нежаданай пяшчоты.

— Ах ты, беднае!..— хутчэй падумаў, чым уголас выказаў Чубар, баючыся зрабіць лішняга руху.

Ласяня і без таго намучылася сёння. Чубар сам з'яўляўся сведкам ягоных пакут, таму нават неўзнарок адпужваць шкода было. І ён нейкі час стаяў нерухома, быццам апантаны, пакуль не пачала дубець павернутая шыя. Зразумела, што нязручную паставу неабходна было мяняць, бо доўга так, каб нават і вельмі хацеў Чубар, усё роўна не прастаяў бы. З другога боку, стаяць на балоце ды чакаць змроку яму таксама ніяк не выпадала. Таму ён астудзіў у сабе гарачую хвалю і адвярнуўся. Паціху, каб не рабіць дарэмна шуму, Чубар патупаў далей уздоўж канавы з упэўненасцю, што ласяня таксама патрапляе ззаду. Адзін раз яму нават здалося, што яно расчаравалася ісці ўслед і адстала. Але калі ён азірнуўся назад, каб пераканацца ў гэтым, ласяня па-ранейшаму тупала блізка, крокаў за дзесяць. Мусіць, яно баялася застацца першы раз адно ў цёмным лесе і Чубара ўспрыняла сваім жывёльным інстынктам за ратунак сабе, адчуўшы ў ягоным паглядзе спагаду, якая выклікала ў адказ давер.

Вось і край балота. За ім пачыналіся сіўцовыя лагі, дзе па колішніх лучках, якія не кожнае лета запаўняліся вадой, рос аір. Верамейкаўцы чамусьці называлі лагі гэтыя наддаткамі, але Чубар так і не дазнаўся, чаму іменна, проста не выбраў моманту, ды і думка сама западала ў галаву звычайна выпадкова, як нешта вельмі нязначнае. Урэшце, яно і сапраўды так — і думка, калі разважыць сур'ёзна, нязначная сама па сабе, і выпадак не кожны раз бывае.

Ступіўшы з краю балота на сіўцовы кужаль, Чубар доўга і зацята соўгаў падэшвамі ўзад-уперад, вызваляючы боты ад наліплай балотнай гразі, усё роўна як меўся заходзіць праз звіліну да кагосьці ў хату. Пакуль ён мінаў паўз канаву балота, на дварэ звечарэла. Аднак змроку густога на галым прасторы не было. У небе, павіснуўшы над лесам, што выступаў няроўным грэбнем справа, ужо адбіўся невыразным, быццам яшчэ не цалкам выяўленым, абрысам месяц. Гэта ён, стаўшы на мяжы паміж днём і ноччу, паміж святлом і змрокам, не даваў згусціцца вечару, высвечваючы

наўкол даступныя яму закуткі на зямлі. Не толькі тут, на сіўцовых лагах, але і паўсюль у забяседдзі стаяла спавітая цішыня. Быццам не паверыўшы ў яе, Чубар павярнуўся тварам у той бок, дзе за пагоркавымі палеткамі былі Верамейкі. Зноў трывогай апякло яму свядомасць. Зноў усярэдзіне зварухнулася прыкрасць, і зноў яму падумалася пра тое, што ён усё яшчэ бездапаможны што-небудзь зрабіць тут. Але і адтуль, з Верамеек, не прылятала сюды ніводнага гуку.

Ласяня стаяла амаль побач — і не аддалялася, і не набліжалася, усё роўна як добра ведала тую невымерную адлегласць, на якой яму належала трымацца ад чалавека.

Да хаткі-лупільні, дзе Чубар меў намер сёння знайсці сабе спачын, заставалася яшчэ прайсці гэтыя сіўцовыя лагі, тады павярнуць бліжэй да вёскі. І Чубар пайшоў. Цяпер ён чамусьці ўпэўнены быў, што ласяня і далей пабяжыць за ім, таму нават не прыслухоўваўся і не азіраўся. Гэтая даверлівасць асірацелага звярка ўвесь час неяк ахінала пяшчотай яго і нарэшце павярнула Чубаравы думкі на самога сябе, успомнілася раптам сваё сіроцтва. Чубар нават здзівіўся, што такая акалічнасць можа выклікаць нечаканы ўспамін. Гэта ўсё ад адзіноты, падумалася Чубару, нібыта і папраўдзе трэба было штосьці тлумачыць сабе ў апраўданне... Чубар асірацеў у дзевяць гадоў. Бацькоў яго пахавалі на вясковых могілках у адзін дзень, бо памерлі яны таксама ў адзін дзень ад тыфусу — спярша, пад ранне, бацька, за ім, пражыўшы яшчэ гадзін колькі, сканала маці. Тады па ўсіх вёсках хадзіла гэтая хвароба, касіла людзей. Праз яе не пашанцавала багата каму, а дзевяцігадоваму Родзьку Чубараву дык найгорш. Жыццё сваё ў дзіцячай працоўнай камуне ён амаль не помніў, таксама як мала чаго захавалася ў памяці і з часу вучобы ў каморніцкай школе, затое хутар і яго гаспадара ніколі не забываў, хоць і працаваў там нядоўга, усяго дзве зімы, вядома, з вясною, летам і восенню паміж іх. У хутараніна не было сваіх дзяцей, і невядома дзеля чаго і каму ён капіў багацце, але з парабкаў вымаў усё, што можна было. Парабкавалі яны на хутары ўдвох — Родзька і Цімох Сачнёў, які даводзіўся гаспадару ці не стрыечным братам і які ці не на пяць гадоў старэйшы быў за Чубара. Але сваяцтва не ішло ў залік, адно што Цімох быў к таму часу збольшага ўжо

сталы чалавек і меў смеласць паказаць нораў, калі дужа насядаў гаспадар з работай. Чубар жа адчуваў сябе зусім безабаронным, таму на ім, як кажуць, і ездзілі ўсе, каму ўздумаецца, уключаючы таго ж Цімоха. Праўда, меншага парабка часам шкадавала гаспадыня, ціхая жанчына, якой праз яе бяздзетнасць таксама жылося нясоладка ў доме. Але спагада яе да Чубаравага сіроцтва часта абарочвалася гаспадаровай лютасцю — угледзеўшы, што жонка знарок выгадвае, каб малы парабак паспаў хоць крыху лішне, муж пачынаў шалець, крычаць на ўвесь хутар, пагражаючы прагнаць з двара і лайдака, і заступніцу. Яго не бянтэжылі нават жончыны слёзы: «Пабойся бога, ён жа няшчасны, адзін на ўсім свеце!» — «Цяпер адбою няма ад такіх сірот! — звычайна даваў у процівагу свой довад хутаранін, як не тупаючы ў злосці нагамі.— Дык няўжо я вінаваты, што іх так багата? А мо я сам не рву жылле на гэтай вашай рабоце?» Сапраўды, гаспадар таксама браўся за цэп ці сахор яшчэ на досвітку і потым не выпускаў з рук скрозь цэлы дзень. Гаспадыня, здаралася, казала парабку: «Што ты, дзіцятка, думаеш сабе? Уцякай куды ад нас, ці ж на адным нашым хутары свет для цябе?» Але работы ў гаспадарцы было процьма, гаспадыня паступова і сама за ёй надоўга забывалася пра чалавечую жаласць. Ды і куды было падацца Чабару, які не дужа багата чаго пабачыў у жыцці? Нават працоўная камуна і тая не навучыла яго таму, чаго звычайна другія вельмі хутка набіраюцца. Праўда, тут, у Чубаравай някемлівасці, прычынай, бадай, была тая акалічнасць, што, нягледзячы на сіроцтва, ён тым не менш не быў у поўным сэнсе беспрытульнікам, бо адразу з сялянскай хаты трапіў у дзіцячую працоўную камуну. Але ж і зразумець яго таксама можна — чаго-чаго, а харчу добрага хутаранін не шкадаваў, абы паказваў на гумне ці ў полі спрыт ды ўвішнасць. Навошта тады ад дабра ўцякаць? Урэшце, ежа таксама нямала чаго значыць у жыцці, асабліва калі чалавек досыць нагаладаўся!..

Выйшла само, што Чубар пакінуў хутар. Пад вясну ён аднаго дня выпусціў з хлява авечак, а загнаць назад у час забыўся. А тым быццам толькі і снілася ўсю зіму воля: не паспелі гаспадаровы шуткі збегчы з сонечнага двара, як на ўзлеску напалі на іх ваўкі. Ну, і не далічыўся ўвечары хутаранін у статку двух ба-

раноў і адной авечкі. Вядома, адказваць давялося Чубару, але ён усё ж неяк крутануўся ды выкаўзнуў з учэпістых гаспадаровых пальцаў. Памагло Чубару вырвацца, няйначай, тое, што хутаранін утрымліваў яго адной рукой, а другой тым часам з поцягам сцёбаў па спіне дубцом. Зразумела, што пасля такой экзекуцыі мала хто добраахвотна захоча вярнуцца назад.

Не вярнуўся і Чубар. Зноў падаўся ў працоўную камуну, яшчэ не ведаючы, што яе к таму часу паспелі распусціць. Колькі месяцаў пасля гэтага Чубару давялося жыць выпадковымі заробкамі ў навакольных вёсках, а потым нехта падказаў яму паступіць у школу каморнікаў, балазе туды набіралі навучэнцаў ледзь не такім жа чынам, як у старыя гады ў дзяржаўныя сельскагаспадарчыя школы. Доўга, вельмі доўга пасля прахопліваўся Чубар уначы на ложку, чуючы ў сне на сабе ўдары дубца...

Хоць дарогі напрасткі было не так і многа, але Чубар дабраўся да хаткі-лупільні, калі месяц на небе ўжо набраўся сталага бляску. Цяпер грудок, на якім тулілася гэтае нехлямяжае збудаванне, падобнае на звычайную сялянскую лазню, увесь быў заліты амаль шызым месяцавым святлом, а вузкі цень падаў наўскасок, даставаў акурат гатычным верхам самага краю. Сёлета нехта разводзіў тут, на грудку, вогнішча, можа, пастухі, і крокаў за дваццаць ад хаткі дасюль яшчэ чарнела лапікам папялішча, як ад згарэлага лаўжа. Побач ляжала струхлелая бярозавая калода. Яна свяцілася фосфарам, а здалёку здавалася, што там датлявала вугolle.

Дзверы ў хатку засталіся пасля кагосьці расчыненыя — значыць, наведваліся людзі і цяпер. У нясконччанай прыбудове бялела на зямлі пашматаная папера. Паколькі папера ляжала не прыбітая дажджамі, то льга было падумаць адразу, што яе пакінуў нехта тут гэтымі, ужо сухімі, днямі. Чубар узяўся за вушак, каб ступіць на парог і потым зайсці ў хату, але штосьці жывое варухнулася на парозе, раскруцілася пругкай маланкай і шмякнулася ўніз, па той бок парога. Чубар здрыгануўся ад нечаканасці, але паспеў усё ж згледзець і здагадацца, што патрывожыў соннага вужа, які абначыўся на парозе. Пазнаў ён яго па чырвоных шчочках, якія ажно бліснулі пры святле месяца. Няйначай паўзун меў тут сталае жыллё сабе, можа, нават

вывеўся пад падлогай, калі, вядома, не прыпоўз адкуль з балота. Чубар з дзяцінства не мог спакойна глядзець на такія стварэнні прыроды, як гэты вуж, яны заўсёды выклікалі ў ім непрыемны халадок, нават страх, аднак цяпер чамусьці адразу перасіліў гідлівае пачуццё і, лішне не стрымліваючы сябе, падаўся ў хатку. Скрозь зашклёнае акенца ў бакавой сцяне туды пранікала знадворку месяцава святло, кладучыся снопам на дашчанай падлозе. Зваліўшыся з парога, вуж кудысьці знік зусім, можа, паміж няшчыльных масніц. Чубар моцна патупаў для пэўнасці па падлозе, тады чыркнуў па карабку запалкай. Насупраць акенца, ля другой сцяны, у хатцы быў тапчан, акурат палок у вясковай лазні,— проста нехта паклаў на яловыя круглякі тры шырокія дошкі, на якіх хапала месца выпрастацца чалавеку на ўвесь рост. Трымаючы запалку ў руцэ, Чубар сеў на тапчан, паёрзаў задам на ім, усё роўна як прабуючы на трываласць. Запалка, між тым, дагарэла і, апёкшы пальцы, патухла. Аднак цёмна ў хатцы зрабілася толькі на момант, бо зрок даволі хутка прызвычаіўся да таго святла, што пранікала праз акенца і дзверы, якія Чубар таксама пакінуў расчыненымі. Чубар паваліўся на тапчан галавой да сцяны, паляжаў колькі хвілін на спіне, быццам у здранцвенні, тады крутануўся ўдоўж і паклаў на дошкі як не пудовыя ногі. Звычайна ён засынаў цяпер хутка, абы дапаў да чаго бокам, нягледзячы нават на волкасць, а тут чамусьці доўга не мог заплюшчыць вочы, усё роўна як замінала што зрабіць гэта.

Знадворку было чуваць, як бегала вакол хаткі неспакойнае ласяня. Але што мог сказаць яму Чубар?

Між тым, на парог неўзабаве зноў успоўз вуж і лёг там абаранкам, скруціўшыся ў колькі разоў. Блізкая прысутнасць сцішанага чалавека, які толькі і выдаваў сябе тым, што дыхаў, пэўна, зусім не трывожыла яго.

Цяпер Чубар выявіў паўзуна многа пасля, калі нечага глянуў з тапчана праз расчыненыя дзверы ў прыбудову. Але гэты раз ён паставіўся да яго з'яўлення спакойна, без гідлівай утрапёнасці, нават не падумаў, каб нейкім чынам пазбавіцца на ноч непрыемнага суседства.

* * *

У Верамейках таксама гэтым часам яшчэ ніхто не спаў, не раўнуючы, можа, дзяцей.

...Зазыба з Парфёнам Вяршковым паспелі адысціся ад крыніцы тады не лішне далёка, бо спяшацца ўжо не было куды пад канец дня: жытнёвы палетак на схіле верамейкаўскага кургана цяпер меў выгляд нядбайна пастрыжанай аўчыны; праўда, заставалася яшчэ перамераць на палосы і той клін, што паміж Мамонаўкай і Кулігаеўкай, але з жыхарамі абодвух пасёлкаў, якім дастаўся клін — Сідар Раўнягін усё-ткі дамогся свайго, адваяваў у верамейкаўцаў палетак,— была такая дамоўленасць, каб перанесці далейшы падзел на заўтра. Гэта што тычылася грамадскай справы. Але ж пра яе раптам неяк і забылася: тое, што немец нечакана высцебаў верамейкаўскага паліцая, а разам з ім і ягонага прыхвасценя, цяпер скрозь весяліла вяскоўцаў. Парфён Вяршкоў з Зазыбам таксама ўвесь час мелі на ўвеце гэты дзіўны выпадак і ўнутрана ажно свяціліся. Праўда, шкадавалі лася, якога застрэліў Рахім. Але часцей думкі чапляліся за адно.

— Дак, кажаш, свой свайго не пазнаў? — радасна плюскаючы вачамі, круціў галавой Парфён Вяршкоў.

— Як у тым старым жарце,— смяяўся Зазыба.

— Во-во!

— Але ж ці будзе Антон скардзіцца каменданту?

— Яшчэ чаго! Не такі ён дурны!

— Дак і я думаю, што не такі. Але ж цяпер яму хоць ты вочы заклей чым. Бо сечаны паліцай — усё роўна што сечаны пан.

— Але сапраўднае дзіва. Ад немца такога дак ужо ніхто і не чакаў. Бытта чорт лапаю накрыў.

— Нічога, тараватаму мужыку таксама навука патрэбна.

— Дак ета так, ета што чыя душа прымае.

— Словам, нездарма кажуць — век пражыў, а розуму не нажыў. Так гэта і Мікіта наш.

— Але ж гавораць і па-другому — вучыцца таксама не варта спяшацца.

— Ну але! Добра вучыць разумнага. Але ж гэты шаленец немец! Адкуль ён наскочыў сюды?

— Праўда, шаленец! Га-га-га! Ну да ладна. Няхай цяпер Брава-Жыватоўскі на свой хвост пабрэша.

— Няхай. Я не супраць. Я, Парфён, за тое, каб дурны з дурным заўсёды сварыўся, а разумны з разумным цешыўся.

— Хвала ўсявышняму, што з астатнімі ўсё абышлося. Здаецца, немцы паехалі далей. Мусіць, у Гутцы начаваць збіраюцца, калі іншага чаго ў галаве не маюць.

Але Парфён як сурочыў — раптам усе ўбачылі, што сярод немцаў на гуцянскай дарозе зрабілася неспакойна: спярша спынілася калона, а тады ва ўсе бакі паскакалі коннікі.

— Чаго гэта яны? — сцепануўся Зазыба.

— Няйначай, перадумалі,— цмокнуў языком Парфён Вяршкоў: у голасе было расчараванне.

А Зазыбу за адзін міг нібы ў гарачку кінула — штосьці здарылася!..

Тым часам мала хто звяртаў увагу на адзінокага каня з пустым сядлом, што трухаў уніз па гуцянскай дарозе.

Спацелы коннік падляцеў таксама па папары да Зазыбы з Вяршковым, разлучыў іх, адціснуўшы адзін ад аднаго буланым канём. Ён нешта залапатаў на сваёй мове, яўна пагражаючы, і стаў паказваць плёткай у бок гуцянскай дарогі, куды ўжо зганялі адусюль другіх верамейкаўцаў, якія за гэты час не паспелі далёка адысціся ад крыніцы.

— Што здарылася? — гукнуў уголас Зазыба, калі і яны з Парфёнам Вяршковым нарэшце апынуліся пад канвоем сярод натоўпу.

Яму не адказалі: ужо гурчаў блізка знаёмы «Хорх», і верамейкаўцы, палохаючыся, расступаліся на абочыны, вызваляючы дарогу.

Невядомасць тачыла ўсім сэрцы.

Дзіва, але Драніца таксама стаяў у натоўпе — ужо, няйначай, лічыў за лепшае трымацца ў баку ад Брава-Жыватоўскага. Ведаў, бэстыя, што б'юць іншы раз не толькі за тое, што перакруціў, але можа не менш, калі нават не больш, папасці і за тое, што недакруціў.

Тым часам Брава-Жыватоўскі хоць і пабіты, але быў без усялякае хітрасці сярод немцаў. Ды і службу паказваў шчыра — то наўздзіў скоранька, не зважаючы на сваю грузнасць, аббягаў верамейкаўцаў, нібыта баяўся, што тыя не захочуць стаяць на месцы, то спяшаўся зноў да немцаў, усё роўна як дзеля таго, каб

папытацца ў іх, атрымаць новае даручэнне, а найбольш затрымліваўся ўсё каля аднаго, які, мусіць, і быў за камандзіра — немец гэты на свой малы рост выглядаў надта затоўстым для спрытнага конніка і меў шырокі твар з вялікім носам, што выступаў ледзь не з сярэдзіны лоба.

Не хацеў заставацца без справы ў гэтай сітуацыі і татарын Рахім. Мала разумеючы, што трэба рабіць, ён тым не менш рухамі сваімі, паводзінамі нагадваў здурнелага сабаку, які ганяў на полі, ад пячуркі да пячуркі, мышэй.

Зазыба чуў, як прыглушана гаманілі вакол верамейкаўцы, найбольш кабеты, бо дзецюкі, здаецца, стаялі ў натоўпе моўчкі, але па ўсіх — і па мужчынах, і па жанках — было відно, што ранейшага страху, ранейшай утрапёнасці, якія валодалі сялянамі яшчэ зусім нядаўна, на сухадоле, цяпер не адчувалася, прынамсі, нічога такога па тварах вяскоўцаў Зазыба не прыкмеціў, быццам пасля здарэння ля крыніцы тыя не верылі, што нешта наогул можа пагражаць ім.

Начадзіўшы, бронеаўтамабіль нарэшце праехаў праз расколаты на дзве часткі натоўп і, не спыняючыся тут, пакаціўся з горкі да расчыненых коўрат.

Аказваецца, конныя немцы толькі і чакалі гэтага. Адразу загопалі на сёдлах, замахалі плёткамі.

— Шыбчэй, шыбчэй! — пачаў падганяць верамейкаўцаў Брава-Жыватоўскі.

Ужо на падыходзе к коўратам да Зазыбы ў натоўп праціснуўся Драніца.

— Дзяніс, як тэй таго...

— Што?

— Дак...— Драніца выразна шукаў моманту злавіць Зазыбаў позірк.

— Што тут здарылася ў вас? — спытаўся Зазыба.

— Дак... Конь іхні, як тэй таго, прыбег адзін з вёскі.

— Ну і што?

— Як што? Можа, хто наш, як тэй таго, прыстукнуў...

— Глупства,— сказаў упэўнена Зазыба.— Нашы ўсе былі разам. Сам жа ведаеш.

— Дак, як тэй таго...

— А ў цябе, нябось, і жылкі трымцяць? Ай ужо не спадзяешся на сябрука?

— На Жыватоўшчыка, як тэй таго? Але ж вунь як стараецца!

— Ну што ж,— спакойна сказаў на гэта Зазыба,— не хацела сабачая лапка ляжаць на лаўцы, дык трапіць некалі пад лаўку.

— Ну да, як тэй таго,— акурат не паверыў у Зазыбаву алегорыю Драніца,— Антон заўсёды сухі з вады выйдзе. Для яго ўсё роўна — ці чорнае, ці белае.

— Як бы не так,— усміхнуўся Зазыба, праганяючы з твару зацятасць.— Ты ж сам некалі ў кампаніі любіў прыгаворваць: прыйдзе коза да воза, а мы ёй пужкі. Помніш?

— Дак, як тэй таго...

— От бачыш, тыц-мыц і няма чаго гаварыць. А ўсё таму, што навуку позна пазнаеш.

Драніца цыўкнуў вачамі, сказаў, быццам заплакаўшы:

— Дак без мукі ж, як тэй таго, няма і навукі. Але што з намі будзе? Куды нас вядуць?

— Сам жа бачыш, у вёску. А, урэшце, пацікаўся ў свайго сябрука, тады і мне дакладна скажаш.

— Дак...

Зазыба пашукаў у натоўпе Парфёна Вяршкова.

— Чуў, што гавораць? — спытаўся ён цераз галавы.

— Чуў,— адказаў Вяршкоў, прабіраючыся бліжэй.

— Але я нешта не веру. Пры чым тут конь? Мы ж усе былі разам!

— Дак і я прыкідваў ужо. Выходзіць, так.

— А там... Словам, трэба, Парфён, глядзець, каб не прымусілі нас кроіць дзіравыя порткі.

Сонца заходзіла за лес чыстае. Зачапіўшыся за макушы дрэў над возерам, яно ўжо роўна дагарала там.

Раптам на дарогу, амаль пад ногі верамейкаўцам, выскачыў з бульбовых разорын сабака. То была Хрупчыкава лайка, і яе ўсе пазналі — з закручаным у абаранак хвастом, з чырвоным языком, які заўсёды хадзіў у яе зяпе ходырам, нават у самы холад. Сабака Хрупчыкаў увогуле быў бяскрыўднай жывёлінай, ён мала калі заставаўся ў вёсцы, а то ўсё бегаў безгалосы вакол, ганяў кагосьці ўдоўж і ўпоперак па засеяных палях. Ва ўсякім выпадку ні звягі, ні агрэсіўнасці яго ў Верамейках ніхто не помніў. А тут ціхоня нечакана вякнуў, быццам з пераляку, на знаёмых людзей, адскочыў на абочыну і тут жа кінуўся да канвойнага, што

ехаў па правы бок, цаляючы ўчапіцца зубамі за звешаную нагу ў стрэмі. Пры гэтым ён гучна гаўкаў, лёгка, проста мячыкам, падскокваў угору, ажно конь пад седаком захваляваўся не на жарты, пачаў касабочыць, спатыкацца ды падавацца назад.

— Сіланці,— устрывожыўся хтосьці ў натоўпе,— памані ты, далібог, сабаку свайго, а то...

Але Хрупчык у адказ і слова не паспеў вымавіць — канвойны амаль у адно імгненне сарваў з сябе карабін, што вісеў за спіной накрыж, і, нават не клацнуўшы затворам, стрэліў у раз'ятранага сабаку, які адразу тыцнуўся пысай у замуравелы прыдарожны дзірван, закалаціўся ў сутаргах, быццам хапянуў з хлебнай прынадай хуткадзеючай атруты.

Верамейкаўцы, на вачах якіх адбылося недарэчнае забойства, у жудасці ўцялі галовы, нават збіліся з роўнай хады. А нейкая жанок пры гэтым залямантавала ўголас, але тут жа спалохана здушыла ў сабе плач.

— Ну от, дажыліся,— сказаў нехта ў натоўпе,— і заступіцца няма каму.

— Хто ж ета палезе цяпера на ражно? — пачуўся другі голас, але Зазыба пазнаў — гэты, здаецца, належаў Падзерыну.— Вунь, сабака адно загаўкаў, і то...

— Шкада сабаку...

— Што тута ўжо плакаць па сабаку, калі дзень такі — адно другое даводзіць да ліха,— сказаў Сілка Хрупчык, якому, можа, пакуль аднаму было да слёз, бо за коўратамі пры дарозе застаўся ляжаць забіты яго сабака.

— Яно так,— падтрымаў Хрупчыка нечы жаночы голас,— толькі пусці першую слязу, за ёй адразу другая пацячэ, потым і не стрымаеш.

Зазыба ступаў па мяккім, бы прысакавым пяску на дарозе і, губляючыся ў здагадках, пакутліва прасейваў праз сваю разважлівую думку ўсё, што прыходзіла на памяць, аднак дапасці розумам да чагосьці пэўнага не мог: сапраўды, куды, ну куды і для чога гоняць пад канвоем верамейкаўцаў?

Раскрылася загадка адно ў вёсцы. Нават не сама загадка, а ўсяго толькі прычына, якая ўзбурыла немцаў.

Калі верамейкаўцаў нарэшце прыгналі на пляц супраць былой калгаснай канторы, там ужо стаяў знаёмы бронеаўтамабіль. Некалькі спешаных коннікаў,

якія таксама паспелі сюды наперад, пахаджвалі з карабінамі паўз штакетнік пад вокнамі. Твары ў немцаў былі як напятыя, нават разгубленыя, прынамсі, так падалося шмат каму [redacted] верамейкаўцаў. З бронеаўтамабіля адразу пры ўсіх вылез рослы, але ўсё роўна як стончаны ў поясе афіцэр з вельмі спакойнымі светлымі вачамі. На ім спраўна выглядаў зялёны кіцель з чорнымі абшлагамі на рукавах і гэткім жа чорным каўняром з зялёнай акантоўкай. На грудзях, прадзетая ў пятліцу для гузіка, чырванела малінавая стужка, а на рукаве з правага боку блішчаў значок афіцэра палявой жандармерыі — сярэбраная страла на залатым фоне.

Жандар наблізіўся да верамейкаўцаў, якія, апынуўшыся на пляцы, зусім збіліся ў цесны гурт, павадзіў па тварах вачамі, акурат шукаў паміж гэтых людзей кагосьці, хто яму край патрэбны быў, тады крута, адным кароткім рухам, павярнуўся ў процілеглы ад натоўпу бок і мерна, быццам падлічваючы крокі, пашнураваў да штакетніку. Пасля гэтак жа сама зноў павярнуўся да верамейкаўцаў і ці не па сваіх слядах, не прыспешваючы і не збаўляючы крок, вярнуўся на тое месца перад натоўпам, дзе ўжо спыняўся раз.

— У вашай вёсцы знік наш салдат,— пачаў ён паруску чыстым, бы з літой медзі, голасам, ніколечкі не павысіўшы яго, але так, каб чуваць было самым заднім.— Я аб'яўляю — калі праз дзесяць хвілін салдата не адшукаюць, абвінавачаны будзеце ўсе вы. Калі ж салдата знойдуць забітага, абвінавачаны таксама будзеце вы. Але ў гэтым выпадку, каб пазбегнуць пакарання, вы павінны назваць забойцу. Іначай — расстраляем усіх. Ніводная кропля крыві, дарэмна пралітая салдатам вялікага фюрэра, не можа застацца без адказу. Вы ўсе павінны ведаць пра гэта, ведаць сёння, заўтра, ведаць заўсёды. Хто стараста?

Адчуўшы, што менавіта яму, а не каму іншаму першым трэба азвацца цяпер, каб адказаць на пастаўленае пытанне, Зазыба праціснуўся наперад, сказаў зусім спакойна і гэтак жа не надта гучна, акурат як гаварыў афіцэр:

— У вёсцы няма яшчэ старасты.

— Чаму?

Зазыба праставата паціснуў плячамі, схіліўшы трохі набок галаву, але раптам спахапіўся, што трымае

перад жандарам па швах рукі, і ў той жа момант прымусіў сябе сагнуць правую ў локці, дацягнуцца ёй да носа, каб пакратаць шчопцем за самы кончык,— гэта было яго заўсёднай звычкай, калі выпадалі раптам раздумлівыя хвіліны.

Афіцэр, мусіць, таксама адчуў Зазыбаву знарочытасць, таму асабліва пільна паўглядаўся ў ягоны твар, які зусім не паказаўся яму праставатым, тады нечага прыжмурыў вочы і сказаў з выразным адценнем паблажлівасці:

— Добра.— Але тут жа паклікаў да сябе сярэднім пальцам левай рукі Брава-Жыватоўскага, які стаяў напагатове непадалёк.— Пан паліцэйскі, хто з вашых людзей заставаўся тут, у вёсцы? — спытаў ён Брава-Жыватоўскага, каб тым часам пачулі іншыя.

— Не ведаю,— адказаў Брава-Жыватоўскі, наперад паказваючы выглядам усім сваю вінаватасць,— маўляў, нечакана гэта адбылося, таму не мог прадугледзець.

— Даведайцеся і далажыце! — загадаў яму афіцэр.

Брава-Жыватоўскі падскочыў бліжэй да натоўпу, крыкнуў віхлястым голасам:

— Каго не было ў Паддубішчы?

— Дакладней, хто быў у гэты час у вёсцы,— паправіў яго жандар, зусім не выдаючы сваёй раздражнёнасці, якая, няйначай, бунтавалася ў ім, нягледзячы на вонкавы спакой.

— Так, хто заставаўся ў вёсцы? — ужо выразна губляючыся, крыкнуў зноў Брава-Жыватоўскі.

— Дак, здаецца, нікога,— зварухнуўся ў натоўпе Сілка Хрупчык, чамусьці ажно прысядаючы.— Усе ж нашы ў Паддубішча хадзілі.

— Ты сам бачыў, Антон,— азваўся нарэшце з-за спінаў вяскоўцаў і Раман Сёмачкін, які пасля здарэння ля крыніцы прыціх надоўга і зусім не выдаваў нідзе сваёй прысутнасці.— Мужыкі ўсе былі на падзеле. Ета можна нават пералічыць цяпера. А бабы... Дык бабы, сам знаеш...

— Ды не маглі нашы бабы забіць чалавека,— падала адразу ж нясмелы голас Рыпіна Ціткова.— Ета ж не певень, што б...

Брава-Жыватоўскі павярнуўся да афіцэра, паціснуў плячамі — маўляў, самі бачыце. Але той усё роўна як не зразумеў гэтага апраўдання. Сагнуў руку ў локці

і глянуў на круглы, падобны на компас, жоўты гадзіннік:

— На роздум вам дзве, не, нават дзве з палавінай хвіліны. Калі за гэты час не будзе знойдзены наш салдат, абвінавачаны будзеце вы. Калі не...— І ён зноў амаль слова ў слова пачаў паўтараць тое, што гаварыў раней.

Дзіва, але нібыта цяпер толькі верамейкаўцы па-сапраўднаму паверылі, што ім нешта пагражае, і не нешта, а самае што ні на ёсць жахлівае.

— А людзечкі, што ж ета будзе! — залямантавала з краю Ганнуся Падзерына, чамусьці адпіхваючы ад сябе шчыльна стаяўшых кабет.

Выходзіла, што верамейкаўцам дасюль нібыта аднаго яе ляманту і не хапала. Натоўп раптам прыйшоў у рух, загаманіў, ажно насцярожыліся канвойныя, пакраталі настаўленымі карабінамі. Толькі ніхто з верамейкаўцаў не асмеліўся зрабіць нават кроку ні ўперад, ні ўзад. Кабеты, як самыя трапяткія натуры, пачалі праклінаць уяўнага забойцу, праз якога немцы збіраліся парашыць усіх. Зазыба пачуў узбураныя галасы, падумаў збянтэжана — што ж гэта робіцца? Сам ён страху не адчуваў, усё роўна як назло, насуперак тым, хто паддаўся паніцы. З усяго, здаецца, хацелася аднаго — засланіць рукамі вушы, каб не чуць галасоў. Але вось нехта крыкнуў:

— Вядуць! Вядуць!

І праўда, па вуліцы да пляца немцы вялі, піхаючы прыкладамі, нейкага чалавека. Аказваецца, увесь гэты час, пакуль верамейкаўцы стаялі пад пагрозай, другія немцы,— а іх там было нямала,— шнырылі па вёсцы, абшуквалі ўсе закуткі. Чалавек спатыкаўся ад моцных штуршкоў, аднак не падаў. Неўзабаве верамейкаўцы пазналі яго. Гэта быў прыдуркаваты Ціма з Прудкоў. Яго ведалі ўсе, ад малога да сталага, і не толькі ў Прудках ды Верамейках. Такіх людзей, як Ціма, звычайна ведаюць па ўсёй акрузе, у кожным разе, у бліжэйшых вёсках напэўна. Гэтага чалавека прырода надзяліла магутнай сілай, але забрала розум, навекі зрабіўшы яго юродзівым. Праўда, да яго таксама часам вярталася здаровая свядомасць, і ён нармальна ўспрымаў усё, што яму гаварылі і чаго ад яго хацелі. Тады нават хоць каму цікава было мець Ціму субяседнікам. Якраз таму хадзілі згадкі, што хвароба з ім прыклю-

чылася пазней, калі ён плаваў недзе на параходзе. Вядома, у саміх Прудках знайшліся б людзі, якія маглі сказаць пра Ціму больш пэўнае што, аднак чамусьці ніхто ўжо і не хацеў іншага тлумачэння. Ціма прудкоўскі ды Ціма. Як звычайна бывае ў такіх выпадках, за ім ганяліся паўсюль дзеці, дражнілі абразлівымі словамі, строілі рожы, паказвалі языкі. Жыў Ціма ў Прудках адзін. Меў яшчэ бацькаву хату. Але ў печы паліў рэдка, можа, калі ў лютыя маразы, а то ўсё ляжаў у лахманах. З усёй жывой гаспадаркі меў адну карову, якую не кожны раз прыгадваў даіць, хоць вельмі акуратна глядзеў за тым, каб хапала ў хляве корму — насіў з калгасных стагоў у парваных рэзгінах сена, клаў адразу ў яслі і супакойваўся да наступнага разу. Сам ён карміўся найбольш па людзях. Прыходзіў у хату, сядаў за стол разам з гаспадарамі, а калі ў хаце не было гаспадароў, сам браўся ў парозе за вілкі, даставаў гаршчок з варывам з печы. Рабіў Ціма гэтак і ў Прудках, і ў Верамейках, нават наведваўся ў Бабінавічы, адным словам, адчуваў сябе вольна ўсюды, куды трапляў у сваім свядомым ці не свядомым бадзянні. І вось цяпер гэтага юродзівага вялі на верамейкаўскі пляц.

Да жандарскага афіцэра пад'ехаў коннік, той самы, што меў вялікі нос, які выступаў амаль з сярэдзіны лоба (яго верамейкаўцы запомнілі яшчэ адтуль, з-за коўрат), і нешта стаў гаварыць па-свойму.

Другія немцы, не чакаючы ніякай каманды, падвялі да штакетніку Ціму і сілай прымусілі павярнуцца да пляца. Нават за тыя дзесяць ці трохі больш крокаў, якія аддзялялі цяпер юродзівага ад верамейкаўцаў, льга было ўбачыць на ягоным твары, што небарака пакуль нічога не разумеў з усёй дзеі, адно талопіў з нейкай нечалавечай злосцю перад сабой як невідушчыя вочы ды раз-пораз хапаўся закарэлай рукой за скіўіцу, няйначай яна садніла ў яго ад удару. Няўходжаны, натапыраны Ціма нагадваў хутчэй чалавекападобную істоту, чым самога чалавека, усё роўна як прымусілі яго стаць на заднія ногі. Але вось раптам ён пазнаў у натоўпе кагосьці з верамейкаўцаў, калі, вядома, зусім не ўсіх і яўна што з радасці разявіў ва ўсмешцы рот.

Тым часам афіцэры — і жандарскі, і той, кавалерыйскі,— скончылі перамову і тады абодва падышлі

да юродзівага. Здавалася, яны загаворацъ з ім. Аднак жандар павярнуўся да натоўпу, спытаў на адлегласці:

— Хто ведае гэтага чалавека?

Але на верамейкаўцаў раптам таксама быццам замарачэнне найшло. Ніхто не адказаў, усё роўна як людзі не зразумелі, чаго цяпер ад іх хацеў гэты немец з голасам то ўкрадлівым, то строгім, нават грозным. Да таго ж, ніхто не верыў, што Ціма наогул здольны на забойства.

— Значыць, не ведаеце? — зларадна ўсміхнуўся жандар.— Тады я скажу. Гэта пераапрануты чырвонаармеец. І гэта ён забіў у вашай вёсцы нашага салдата. Па закону ваеннага часу вы таксама несяце адказнасць за забойства, таму што адбылося яно ў тыле нашай арміі, у вашай вёсцы. Вы хавалі ў сябе гэтага чырвонаармейца!

Трываць далей ужо нельга было.

— Мы ведаем гэтага чалавека!

Амаль з сярэдзіны натоўпу выбіраўся на край Парфён Вяршкоў.

— Мы знаем яго! — загаманілі тады наперабой і другія мужыкі.

Але жандарскі афіцэр глядзеў ужо на аднаго Парфёна Вяршкова.

— Ніякі ён не чырвонаармеец,— ужо амаль злосна сказаў Парфён.— Ета Ціма з Прудкоў. Ён не ў сабе, разумееце, пан афіцэр?

— Што значыць — не ў сабе? — быццам зніякавеў ад Парфёнавай настойлівасці жандар.

— А тое, што ён хворы,— паглядзеў проста ў вочы фашысту Вяршкоў.

— Чым хворы?

— На галаву хворы!

— Ідыёт?

— Так, дурны.

Афіцэр кінуў няверлівы позірк на Брава-Жыватоўскага. Той здалёк пакруціў каля скроні пальцам.

Мусіць, жандар такога павароту ў справе зусім не чакаў. Раптам у яго задрыжаў падбародак — не, ён не засмяяўся, каб хоць гэтак выйсці з недарэчнага становішча; проста яму нарэшце ўсё-ткі здрадзіла яго паказная ўраўнаважанасць. І ён закрычаў на Парфёна Вяршкова ў шаленстве:

— Туды! Станавіся туды! Станавіся побач з гэтым вашым ідыётам!

Але жандара вывела з раўнавагі не толькі тое, што чалавек, якога злавілі салдаты ў нечым двары, аказаўся ўсяго звычайным вясковым ідыётам. Найбольш яго прывяло ў шаленства свядомае і спакойнае заступніцтва вось гэтага пажылога селяніна з упэўненым позіркам у вачах, дзе не было не толькі страху, а нават і знаку на малейшае падлашчванне.

Да таго ж, на жандары ляжала адказнасць высвятліць галоўнае — куды падзеўся салдат вермахта? Не загасцяваў жа ён, урэшце, у кумы!

Між тым, станавілася відавочным таксама, што пошукі нічога не даюць, нягледзячы, што ў вёсцы ўжо мала што не перавернута дагары.

Парфён Вяршкоў не стаў чакаць, пакуль яго падштурхнуць карабінам к штакетніку, сам падышоў да Цімы і стаў па левае плячо.

Жандар таксама прымусіў сябе зрушыць з месца, зрабіць некалькі крокаў па пляцу. Патрэба ў гэтым была, каб супакоіцца. Ужо на чацвёртым ці цятым кроку ў разгарачаную галаву яго чамусьці прыйшла старая прымаўка: «Ман шлегт дэн закт, дэн эзель мейнт ман» *. Прымаўку гэтую часта паўтараў адзін яго таварыш, таксама недавучаны студэнт (іх прызвалі ў палявую жандармерыю з юрыдычнага факультэта), але сам ён, калі гаварыць шчыра, да канца не мог ахапіць яе розумам: адзін раз тлумачыў так, другі іначай. Затое цяпер здалося, што сэнс нарэшце дайшоў да яго, прынамсі, дастасоўна да гэтага выпадку.

Адчуўшы, што зноў здольны паводзіць сябе спакойна, жандар павярнуўся да асуджаных. Адзін з іх, той, што быў злоўлены ў вёсцы, сапраўды меў твар ідыёта, жандару нават дзіўна стала, як ён не зразумеў гэтага раней, з самага пачатку, ужо хоць бы па вачах, зусім адсутных, і па вялікай, занадта вялікай для нармальнага чалавека галаве. А вось другі!.. Гэты пры іншых акалічнасцях не мог бы не выклікаць захаплення нават у сапраўднага арыйца: зграбная пастава (нягледзячы на немалыя гады), сівая галава на жылаватай шыі, спакойныя рысы пачырванелага твару і гэтыя ледзьледзь прыўзнятыя бровы, з-пад якіх трохі скоса гля-

---

* Б'юць па мяшку, а на ўвазе маюць асла *(ням.)*.

дзелі глыбокія цёмныя вочы. Якраз вочы і выдавалі ў ім чалавека моцнага духам і багатага розумам. Аднак жандар не мог дазволіць сабе захапляцца!..

«Небст гефанген, небст геханген» *,— вырашыў ён.

Момант — і салдатам была аддадзена каманда стаць паміж натоўпам і асуджанымі.

Але сёння нібыта і праўда над верамейкаўцамі лунала літасць.

Раптам пачуўся конскі скач, і ўсе ўбачылі, як на пляцы каля жандара асадзіў буланага каня нямецкі кавалерыст. Нахіліўшыся з сядла, ён шапнуў нешта жандару. Той адразу ж павярнуў запытальны позірк да кавалерыйскага афіцэра, які ўвесь гэты час стаяў крокі за чатыры збоч, і, здавалася, безуважна да ўсяго. Прынамсі, ніякай актыўнасці ён пакуль не выяўляў.

— Гевер аб! ** — скамандаваў жандарскі афіцэр салдатам, якія трымалі ўзведзеныя карабіны.

Перасмыкнуўшы ад прыкрасці тварам, ён сарваўся з месца і хутка засігаў да «Хорха», затым рукой паклікаў да сябе Брава-Жыватоўскага.

Таўстун з вялікім носам таксама ўзяў у канавода повад свайго скакуна.

Збоку можна было падумаць, што нечакана здарылася нейкая зусім непрадбачаная акалічнасць, усё роўна як самім немцам ужо нешта пагражала. Але выйшла ўсё прасцей.

Гітлераўцы нарэшце адшукалі прапаўшага кавалерыста. Як ні дзіўна, але выявілі ў вясковым калодзежы, што насупраць Хрупчыкавага двара, выцягнулі адтуль нежывога.

Памог адшукаць гаспадара ягоны конь.

Раптам хтосьці з немцаў, якія гойсалі па вёсцы, убачыў, што ля калодзежнага зруба стаіць і ўсё не адыходзіць засядланы конь, той самы, які належаў іхняму прапаўшаму таварышу. Пры гэтым конь неяк дзіўна ржаў, заглядваючы цераз невысокі зруб у калодзеж. Ягоныя паводзіны і навялі немцаў на думку, што, можа, гаспадар апынуўся нейкім чынам там.

Гэты калодзеж у Верамейках таксама быў з жураўлём, а значыць, глыбокі. Але ён таіў у сабе адну небяспеку — выцягваючы бодню з вадой, трэба было заў-

---

* Разам злоўлены, разам павешаны *(ням.).*

** — Адставіць! *(ням.)*

сёды пільнавацца, каб трымаць у руках, схіляючы да сябе, вочап, бо каля самай паверхні, ужо на ўзроўні апошняга вянка на зрубе, бодня раптам моцна, рыўком тузалася да другой сценкі, і чалавек, які не ведаў пра гэта, мог не ўстаяць на нагах і лёгка пашаснуцца, паляцець галавой уніз. Акурат так і здарылася з немцам.

IV

Было недзе на пятую гадзіну па поўначы, і Шпакевіч, стоячы ў глыбокім акопе, бачыў па правы бок ад сябе, як на ўсходзе, акурат над зямлёй, ужо нібыта святлела, а на небе, што трапяткая істота, гарэла-міргцела вялікая зорка. Няйначай, Мілавіца.

Па Шпакевічавых разліках ужо час быў прыйсці тым акружэнцам з-за абаранялынага рубяжа, што меліся выйсці тут, на гэтым участку, да сваіх. Казалі, што адтуль сёння прынясуць на насілках нейкага палкавога камісара, які быў паранены ў нагу яшчэ недзе далёка за Дняпром.

Шпакевіч ужо каторы дзень знаходзіўся ў стралковай роце, але пра яго не забываў і старшы лейтэнант з асобага аддзела. Той наведваўся сюды, на пярэдні край, лічы, кожнага дня. Уласна, Шпакевіч нават не зусім выразна ўяўляў сабе, дзе яго цяпер служба — у роце, якая была сфарміравана за Пёклінам на зборным пункце з ліку выйшаўшых за абаранялыны рубеж байцоў, ці ў асобым аддзеле, што размяшчаўся па-ранейшаму ў не далёкім адсюль лесе.

У абавязак Шпакевічу ўваходзіла сустракаць групы, якія выходзілі [redacted] акружэння. Суправаджалі іх у лес, на зборны пункт, у адрыну, другія, а Шпакевіч толькі сустракаў. У гэтае паняцце «сустракаў», праўда, уваходзіла таксама і многае іншае, ажно да арганізацыі сустрэчнага бою.

Калі ён на другі дзень свайго знаходжання на зборным пункце зайшоў у адрыну, дзе праходзілі праверку былыя акружэнцы, і сказаў, што служыў у Мазыры ўчастковым міліцыянерам, старшы лейтенант у каверкотавай гімнасцёрцы, на рукаве якой была нашыта эмблема з залацістым шчытом і мячом, адразу спытаў:

— А чаму цяпер раптам радавы?

— Самі ж ведаеце,— развёў рукамі Шпакевіч,—

нашы наркаматаўскія званні не адпавядаюць агульнавайсковым. Мае кубікі ледзь дасягалі трохкутнікаў сяржанта. Ды і не збіраўся я доўга служыць. Прызываўся ж па ўсеагульнаму. Па ўказу трыццаць дзевятага. Так што.

— Значыць, не захацеў насіць секялі? Спадзяваўся начапіць нанова кубары?

— Не так спадзяваўся на міліцэйскія кубары, як не збіраўся ваяваць.

— Многа хто не збіраўся,— ссунуў свае чорныя бровы старшы лейтэнант.— Я вось таксама... нават не паспеў пераадзецца. Хаджу яшчэ ў наркаматаўскім.

І сапраўды — акрамя каверкотавай гімнасцёркі, якая была на ім і якая сведчыла аб прыналежнасці да Камісарыята дзяржаўнай бяспекі, на стале, па правую руку ад яго, ляжала фуражка з ярка-малінавым аколышкам і васільковым верхам.

— Ладна, давай дакументы і выкладвай усё як ёсць,— агледзеўшы з ног да галавы Шпакевіча, сказаў затым пасля нядоўгага маўчання гаспадар яе.— Дзе адстаў ад сваіх? Па якой прычыне?

Хоць цёмна-карыя вочы ў яго былі жывыя і зачэпістыя — пэўна ўжо адпавядалі службе і паўсядзённаму занятку,— але прадаўгаваты твар з высокім лобам выгляд меў стомлены, нават як не змарнелы. Мусіць, чалавек не ўпраўляўся ні паспаць як след, ні добра паесці. Шпакевіч адзначыў усё гэтае чалавечае ў ім і раптам неяк стаў вальней адчуваць сябе, стоячы пры стале, прынамсі, ужо неўпрыкмет унутрана пераконваў самога, што трапіў сюды зусім не на допыт. Яго не бянтэжылі больш і плакаты, якія адразу кінуліся былі ў вочы, калі ён зайшоў у адрыну. Два з іх віселі на сцяне за спіной у старшага лейтэнанта. На адным была намалявана рука з высунутым указальным пальцам, ад якой па дыяганалі зверху ўніз ішлі прапісныя фіялетавыя літары: «Дэзерцір, баязлівец і панікёр — вораг савецкага народа». На другім малюнак адсутнічаў, затое пасярэдзіне ў два радкі было выведзена зусім не друкарскім чынам — «Бальшавіцкая пільнасць — неабходная ўмова перамогі над ворагам».

Нетаропка, нават вяла Шпакевіч пачаў расказваць, як апынуўся па той бок фронту і як пасля выходзіў разам з Халадзілавым і Чубарам сюды па адрэзанай немцамі тэрыторыі.

— І ўсё-такі я дзіўлюся,— перабіў яго старшы лейтэнант,— чаму вы дасюль радавы?

— Я ж казаў, не збіраўся доўга служыць.

— Ну, гэта ў мірны час. А цяпер?

— Дык, здаецца ж, не да званняў пакуль было. Ваюю ўвесь час.

— Ваюеш! — строга сказаў старшы лейтэнант.— А тут камандных кадраў не хапае. Каму як не табе ўзводам, нават ротай, камандаваць? Якая адукацыя?

— Сем класаў.

— Ну вось, а ў другіх добра калі царкоўнапрыхадская... Не, у дэзерцірах доўга хадзіць мы табе не дазволім.

— Які ж я дэзерцір?

Але асабіст усё роўна як не пачуў яго.

— Ну няхай на абавязковай, там яшчэ куды ні ішло. А цяпер... Сорамна, таварыш Шпакевіч, сорамна! Я вось зараз паперу напішу. Суправаджальную.— Ён выдраў з тоўстага блакнота аркуш, пачаў хутка накідваць літары.— Вось,— склаў ён аркуш,— пойдзеш у Аўчынец, гэта блізка адсюль, кіламетры паўтара, далажышся, як падабае. Туды нядаўна пайшла сфарміраваная намі рота... з такіх вось, як ты. Там якраз і спатрэбішся. Улічы, камандзір роты мой добры знаёмы. Так што пасылаю цябе амаль па яго просьбе. А ў далейшым, калі нічога не здарыцца, то май на ўвазе — у нас тут, у аддзеле, таксама работы хапае.

— Але ж мне трэба свой полк шукаць,— узмаліўся Шпакевіч.— Павінен далажыць, што заданне мы з Халадзілавым выканалі.

— Рабі так, як загадана! — не стаў слухаць старшы лейтэнант.— Дзе твой Халадзілаў?

— Чакае, каб зайсці сюды.

— Канечне, яго толькі тут і не хапала. Не, таварыш Шпакевіч, бяры свайго падначаленага і топай у роту да Зімавога. Урэшце, сам адказвай за свайго Халадзілава. А то і праўда, кубікі пахаваў у кішэнь і прытвараешся ўжо каторы год.

— Ды не хаваў я іх! Проста...

— Ясна, што проста.

Але не паспеў Шпакевіч апынуцца ля варот, як у небе над адрынай спікіраваў нямецкі самалёт. Дзіва, але да той хвіліны, пакуль не зароў ён над галовамі, ніхто не пачуў нават гуку, усё роўна як фашыст пад-

краўся знянацку. Самалёт не застрачыў з кулямёта, не стрэліў з гарматы. Ён толькі скінуў на адрыну бомбу. Адну-адзіную. Але яна не пацэліла ў адрыну. Разарвалася метраў за дваццаць ад яе, раскалоўшы напалам таўшчэзную сасну, якая адна стаяла на колішнім лядзе.

Здавалася, апрача расколатай сасны, скінутая бомба нікога больш не зачапіла, не знайшла сабе іншай ахвяры. Больш таго, было падобна, што яна не паспела напалохаць чырвонаармейцаў, якія яшчэ з начы стаялі і сядзелі вакол адрыны. Ва ўсякім разе так думаў Шпакевіч, калі пасля выбуху выскачыў за вароты. Але тое, што ён убачыў у наступны момант, прымусіла скалануцца. Халадзілаў, яго Халадзілаў, ляжаў ля варот на баку, і са скроні, прабітай асколкам, цякла кроў.

Кажуць, на вайне гінуць самыя лепшыя людзі!..

Невядома, лепшы чалавек з усіх добрых людзей быў Халадзілаў ці не, аднак смерць яго перажываў Шпакевіч моцна. Здаецца, большай страты нават і ўявіць нельга было ў жыцці.

Напаткаў Халадзілава Шпакевіч у пачатку ліпеня, калі 55-я стралковая дывізія пасля баёў у раёне Слуцка нарэшце спынілася на даўкамплектаванне. У лясным лагеры за шэсць кіламетраў ад Чачэрска палкі 55-й папаўняліся адразу і за кошт вайсковага рэзерву, і за кошт мабілізаваных праз мясцовыя ваенкаматы, і за кошт чырвонаармейцаў і камандзіраў, якія адбіліся ад сваіх часцей. Дзеля гэтага прадстаўнікі розных службаў дывізіі гойсалі па наваколлі, накіроўваючы ў лагер тых, хто трапляўся на шляху і каго можна было завярнуць з дарогі. Уласна, там, у Чачэрскім лесе, адбывалася амаль тое ж, што назіралася цяпер на гэтым абараняльным рубяжы, можа, толькі з той невялікай розніцай, што тады справу гэтую ад пачатку да канца рабілі вайсковыя штабы... У адзін такі мітуслівы дзень Шпакевіч вярнуўся ў лясны лагер к позняму абеду — яго браў з сабой у паездку ў якасці байца-ахоўніка афіцэр са штаба артылерыі, і яны дапялі на грузавой машыне ажно да Доўска. Шукалі згублены артдывізіён сваёй жа дывізіі. Дарога выйшла цяжкая, наогул, у франтавых умовах дарогі заўсёды нялёгкія, асабліва ў час адступлення. Артдывізіёна яны не знайшлі: можа, той адыходзіў на ўсход па якой іншай дарозе.

Затое прывялі ў лагер чужую батарэю 76-міліметровых гармат. Камандзір гэтай батарэі даволі хутка, амаль без угавораў, даў згоду «папоўніць» артылерыйскі парк дывізіі. Тым больш што ў зарадных скрынях у яго не было ні аднаго снарада. Добра ці блага, але начальнік штаба артылерыі 55-й вельмі задаволены быў такім набыткам.

Паабедаўшы сухім харчам, Шпакевіч рушыў на пошукі штабной батарэі, дзе служыў кулямётчыкам,— сказалі, што батарэя выехала на палявыя заняткі. Сапраўды, батарэю сваю Шпакевіч убачыў на вялікай паляне, кіламетры за два ад штаба. Спярша на паляну выскачыў з лесу верхам на кані камандзір батарэі, малодшы лейтэнант Макараў, а ўжо за ім вынесліся артылерыйскія запрэжкі. Камандзір махнуў шабляй, і батарэя, зрабіўшы вольт направа, амаль не збаўляючы алюру, развярнулася пасярод паляны фронтам на захад. Ездавыя тут жа адчапілі пастронкі ад станінаў, пагналі коні, уносамі, назад у лес, а разлікі тым часам кінуліся рыхтаваць гарматы да бою, паспешна забіваючы сашнікі ў зямлю і вынімаючы з зарадных скрыняў на перадках латкі са снарадамі.

— Спякта-а-акаль! — раптам пачуў ледзь не над вухам Шпакевіч — побач стаяў малады ўсмешлівы салдат і круціў ад здзіўлення галавой.

Шпакевіча гэта ўкалола. Ён змераў позіркам чырвонаармейца — гэта быў Халадзілаў,— нават апёк яго тым позіркам, тады павучальна сказаў:

— Суворaў гаварыў — цяжка ў навуцы, затое лёгка ў баі!

— Але ж Суворaў і пра другое гаварыў,— запярэчыў чырвонаармеец, працягваючы гэтак жа ўсмешліва пазіраць, як па камандзе камандзіра батарэі артылерысты імітавалі прыцэльны агонь з усіх гармат,— салдат навуку любіць, быў бы толк з яе.— Пры гэтым ён паглядзеў і на Шпакевіча, паставіўшы на нейкі момант ледзь не праўцом светлыя вочы.

Шпакевіч пасля гэтых слоў ажно ўскінуў бровы, здзіўлены найбольш тым, як проста, з нейкай несалдацкай бестурботнасцю разважаў незнаёмы чырвонаармеец.

— Значыць, яны гэта робяць без толку? — усё роўна як заступаючыся за артылерыстаў, раўніва спытаўся Шпакевіч.

— Гм, толк...— адвёў ад Шпакевіча позірк Халадзілаў.— Толк можа быць. Але тады, як на перадавую падвязуць дастаткова снарадаў. За ўсю вайну яшчэ не даводзілася чуць, каб артылерыя наша дрэнна страляла таму, што разлікі не ўмеюць наводзіць гарматы. Наадварот, не хапае снарадаў. А то і проста, здараецца, не бывае іх на батарэях. Таму я і кажу — навошта дарэмна клацаць затворамі? Працуюць жа артылерысты і так, быццам аўтаматы, хоць кожнаму завязвай вочы.

«Разумны які! — з'едліва падумаў Шпакевіч.— Няма на цябе!..»

Але размову ім працягваць не далі — Шпакевічу раптам знайшоўся пільны занятак на батарэі.

Між тым, запомніць Халадзілава з аднаго разу нават ва ўмовах вайны не складала цяжкасці.

Хутка палкі 55-й занялі абарону на ўсходнім беразе Сажа. Якраз галоўныя баі з немцамі тады ішлі ў ваколіцах Магілёва. Аднак неўзабаве дывізія атрымала новы загад — зрабіць трыццацікіламетровы марш і засяродзіцца ў лясах на поўдні ад Чэрыкава. І вось пакуль яна перамяшчалася з аднаго месца на другое, немцы перайшлі Днепр і занялі Прапойск, што ў вусці Проні. Далей на іх шляху ляжаў Чэрыкаў. Дывізію зноў кінулі назад да Сажа. Словам, тэатр ваенных дзеянняў ажыў паўсюль, і салдату стала не да прыватных знаёмстваў, не да ўспамінаў: адно павяртай галаву па баках, кланяйся кулям ды сцеражыся, каб не раструшчыла коламі альбо гусеніцамі дзе-небудзь соннага. І тым не менш Шпакевіч стрэўся з Халадзілавым. Якраз ішоў бой з нямецкімі танкамі на паўднёва-ўсходняй ускраіне Чэрыкава. Сюды найперш быў кінуты з левага берага 111-ты стралковы полк. Шпакевіч таксама знаходзіўся на танканебяспечным напрамку, як гэта прынята гаварыць,— ахоўваў з ручным кулямётам назіральны пункт начальніка штаба артылерыі, які быў вынесены за раку і размяшчаўся за нейкім свіранам. Але артылерыя страляла далёка з-за Сажа, таму непрыцэльны агонь, нягледзячы на ўсё ўмельства памочніка начальніка штаба, мала памагаў батальёнам. Для стварэння ж нерухомага загараджальнага агню ў дывізіі не хапала снарадаў. Тым часам нямецкія танкі не пераставалі страляць на хаду, усё бліжэй падыходзілі да раённага цэнтра. Сярод нашай пяхо-

ты было многа страт. На назіральным пункце памочніка начальніка штаба артылерыі таксама ўжо загінулі тэлефаніст і разведчык-вылічальнік. І калі за свіранам на назіральным пункце паявіўся баец з невялікай скрыняй у брызентавым чахле, Шпакевіч падумаў, што з-за ракі нарэшце прыслалі тэлефаніста. Аднак то быў не тэлефаніст, а сапёр.

— Загадана ўзарваць мост,— далажыў ён памочніку начальніка штаба артылерыі.

— Калі? — адняў ад вуха тэлефонную трубку счарнелы камандзір.

— Як толькі наблізяцца танкі. Загадана не пусціць іх на той бок.

— Ну што ж,— нявесела ўсміхнуўся памочнік начальніка штаба,— дзейнічай. Раз мы сваімі сродкамі не можам стрымаць танкі, дзейнічай ты.

— Падпалкоўнік Тэр-Гаспаран загадаў...

Але побач выбухнуў снарад, і Шпакевіч, які ляжаў за кулямётам, не пачуў у яго грымоце далейшых слоў.

Тым часам сапёр перагаварыў пра ўсё з памочнікам начальніка штаба артылерыі і, сядаючы, прыхінуўся спіной да сцяны свірана, якраз наўскасок ад Шпакевіча.

— Глянь, знаёмы! — пазнаў Шпакевіч Халадзілава і неяк ажно ўзрадаваўся, мусіць, усцешаны тым, што чалавек не аціраўся па тылах за ракой, а таксама сунуўся ў пекла...

Халадзілаў у адказ адно змоўшчыцкі плюснуў вокам.

— Што гэта ў цябе, патэфон? — кінуў на скрыню ў брызентавым чахле Шпакевіч.

— Адгадаў — патэфон.

— Мусіць, у гарнізонным клубе прыхапіў?

— Таксама адгадаў.

— А чаму без зброі?

— Навошта яна мне? Я ўсё больш пад крылцам. Убачу, дзе кулямёт стаіць, туды і сігаю. А вось не прападу: ёсць каму і прыкрыць і засланіць.

— Многа ты разумееш! Ды толькі я стрэлю са свайго кулямёта, як тут жа снарады змяшаюць усё вакол. Кулямёт — гэта першая мішэнь для ворага. Артылерысты толькі і палююць за імі.

— Што ж, ты артылерыст — табе і відней,— махнуў рукою схільны да жартаўлівай размовы сапёр, у якой цяжка было адрозніць сур'ёзнае ад несур'ёзнага.

Зноў разарваўся паблізу снарад, ажно здалося, што пачала спаўзаць бокам страха са свірана.

Хоць Шпакевічу пакуль і не было занятку, бо ён меў загад усяго толькі ахоўваць назіральны пункт памочніка начальніка штаба артылерыі і адкрываць агонь з кулямёта тады, калі будзе пагражаць блізкая небяспека, але размову з Халадзілавым больш не аднаўляў.

К вечару таго дня назіральны пункт памочніка начальніка штаба артылерыі быў перанесены бліжэй да ракі, а к раніцы наступнага дня і зусім зрабіўся непатрэбны: Чэрыкаў занялі немцы.

Між тым, Шпакевіч нечакана стаў сапёрам. Прыняўшы ўдзел ва ўзрыве моста цераз Сож, ён так і пайшоў з Халадзілавым у сапёрную роту, бо нехта сказаў яму, што штабная батарэя лейтэнанта Макарава таксама перастала існаваць.

Разам з Халадзілавым у канцы ліпеня і ў пачатку жніўня Шпакевіч узрываў масты і на Сене, што недалёка ад Пільні, і на Лабжанцы ў Клімавіцкім раёне, каля Лазовіцы, і на Сураве, што з таго боку Забялышана. Апошні мост яны ліквідавалі на Дзяражні, адкуль і прыйшлі сюды па нямецкіх тылах, на гэты абаранчальны рубеж...

Узрываючы масты на рэках і падоўгу застаючыся разам, яны паспелі шмат чаго перагаварыць. Шпакевіч усё ведаў пра Халадзілава, а Халадзілаў пра Шпакевіча. Хоць Шпакевіч гадамі і быў старэйшы, аднак гэтая розніца ва ўзросце не адчувалася...

«Эх, Халадзілаў, Халадзілаў!» — часта засмучаўся цяпер Шпакевіч, усё роўна як той вінаваты быў у сваёй смерці.

Дзіва, але Халадзілаў сам лічыў, што яму наканавана загінуць. І не таму, што напісана было на раду.

Нават у апошнюю ноч, якую яны правялі разам, ужо тут, у лесе каля адрыны, Халадзілаў таксама загаварыў пра гэта.

Як і многія іншыя чырвонаармейцы, што трапілі на зборны пункт, яны абначыліся пад яловымі шатамі, лёгшы проста на зямлю і накрыўшыся адным шынялём, бо Шпакевіч у Пёкліне аддаў свой Чубару. Хоць

абодва і былі зморапы дарогай, але сон да іх не ішоў доўга.

Зусім блізка, крокі за чатыры ад іх, хтосьці бубніў у цемнаце малітву «Ойча наш». Дзіўна чуць было яе тут, між людзей, якія за два месяцы адступлення пазабываліся нават, што побач з апраметнай бывае рай. Няйначай, то маліўся нейкі набожны селянін, якога вайна адарвала ад сям'і і дому. Ад малітвы раптам зрабілася чамусьці ажно вусцішна ў абодвух — і ў Шпакевіча, і ў Халадзілава — на душы. Але вось нарэшце чалавек вымавіў апошняе перад «амінам» «яка жэ твае есць царства і сіла і слава ва векі», і тады Халадзілаў неяк зларадна сказаў:

— От жа моліцца. Відаць, спадзяецца, што ўсявышні выбера з усіх яго, праявіць сваю літасць.— Паляжаў трохі, пасля яшчэ сказаў, але ўжо без жорсткасці ў голасе, раздумліва: — Кажуць, на вайне гінуць самыя лепшыя людзі. А я жыву яшчэ. Значыць, не лепшы!..

Шпакевіч усміхнуўся сабе ў цемнаце:

— Шкадуеш, што цэлы?

— Не, я гэта к слову. Але з гэтай вайны мала надзеі выйсці жывым. Ну, а меркаваць пра нас, мёртвых, будуць пасля тыя, хто ўцалее.

— Скажы яшчэ што!

— Дык яно па логіцы так выходзіць. Калі сапраўды на вайне гінуць самыя лепшыя, значыць, меркаваць пра нас будуць...

— Горшыя? — перахапіў яго думку Шпакевіч.

— Выходзіць, так.

— Глупства! Узяў сабе ў галаву. Рана яшчэ хаваць сябе. Вось адваюемся хутка, дамоў прыйдзем!

— Па-першае, адваюемся не так хутка, як гэтага ўсім нам хочацца. Не тыя маштабы. Не тая вайна. Гэтая малатарня надоўга заведзена. Ты не глядзі, што немцы хутка дапёрлі сюды. Вунь ужо Арол не надта далёка. А там, па прамой, і Тамбоў, і Саратаў... Яныто сапраўды хутка сюды зайшлі, а выганяць іх давядзецца марудна. Гэта заўсёды так, абы пусціў нячыстую сілу ў дом, пасля набярэшся марокі, пакуль прагоніш. Нават папа з кадзілам і таго папросіш.

— Ты, я бачу, таксама прымхлівы. Нячыстую сілу памінаеш.

— Гэта я так. Для большай пераканаўчасці.

— Ну, а калі ўсё-ткі чарцям назло застанешся жыць, га?

— Таксама радасці мала. Сярод нармальных людзей ды быць ненармальным — незайздросны лёс. Бо к таму часу, як вытурым за граніцу немцаў, амаль кожнага па два разы памылкова пахаваюць, па два разы — і таксама, можа, памылкова — да сценкі паставяць, не важна, па два разы... Словам, не будзе канца гэтым «двум разам». Дык дзе ўжо тут, у такой калатэчы, захаваць сябе нармальным чалавекам?

— Нічога. Не журыся. Пераможам фашыстаў, помнікі нам паставяць — жывым і мёртвым, лепшым і горшым.

— Нават тым, хто іншы раз і слова добрага не заслужваў.

— З песні слова не выкінеш.

— Яно так.

— Таксама палёгка для душы.

— А я вось слухаю цябе і думаю — няшчадны ты ўсё-ткі... і да сябе, і да другіх.

— Наадварот, — усміхнуўся Халадзілаў, — апошнім часам я нават падабрэў. Раней, у пачатку вайны, зусім быў жорсткі. А цяпер, як нагледзеўся ўсяго за гэтыя месяцы, то і адпусціўся душой. Адчуў, што лягчэй нават стала жыць. Аказваецца, гэта вялікая справа, зразумець раптам, што горш за смерць для чалавека нічога няма і не будзе. І вось ужо каторы тыдзень і па зямлі я хаджу лёгка і смела, і раблю ўсё амаль з ахвотай, і разважаю пра ўсё без лішняй асцярогі. Так што выбачай, калі надакучыў.

V

Хтосьці адчыніў з гарода фортку-весніцы, нячутна ўзышоў на Зазыбаў двор. Зазыба пачуў гэта скрозь нямоцны сон — спалася сёння вельмі няроўна, нават у самога было такое ўражанне, быццам зусім і не спаў, а звечара, як лёг упоперак, галавой да сярэдняй сцяны на тапчане, дык тонуў ужо на нейкай густой, акурат зацукраванай альбо засоленай вадзе, то выныраючы на кароткі час прыглушанай, але яшчэ пакуль жывой рыбінай на паверхню, то патанаючы зноў. Пачуў і здагадаўся: узышоў на двор чалавек

свой, а калі і не свой, то, прынамсі, не далёка чужы, бо ведаў някепска дарогу; сапраўды, каб гэта быў хто чужы, то наўрад ці даўмеўся б пайсці па гародзе ды яшчэ праз фортку, якую з таго боку, не ўмеючы, і не намацаеш уначы рукамі ўздоўж суцэльнай сцяны прыбудоў; значыць, усё ж прыйшоў чалавек свой. Можа, гэтая акалічнасць і стала адразу прычынай, што Зазыба прахапіўся ў тую ж хвіліну, не насцеражыўся, як мае быць, не зацікавіўся і не адчуў небяспекі; ён яшчэ даў сабе волю паляжаць, не лішне спяшаючыся выйсці з ранейшага дрэмнага стану, усё роўна як спадзяваўся, што ў хаце ёсць каму мець аб гэтым яшчэ большы за яго клопат. Аднак у хаце, апроч Марфы, нікога не было. Дык не Марфе ж бегчы, глядзець праз тайнае акенца ў сенцах на двор!.. Нарэшце Зазыба свядома адхінуў, як дзяругу, з сябе плыткую дрэмнасць, заварушыўся на мулкім тапчане і сеў неўзабаве, слухаючы адным часам, ці падасць чалавек на двары якія-небудзь іншыя адзнакі сваёй прысутнасці. Ціха было там цяпер. Але ж глухая сцяна таксама для чалавечага вуха перашкода — як не клямкне зноў жалезам там, то і не пачуеш у хаце. Зазыба павёў вострым, амаль заечым позіркам па вокнах: па часе недзе было ўжо многа, хоць месяц, які ці не апошні раз сёння паказваўся поўняй, свяціў на вуліцы. «От жа цыганскае сонца!» — акурат раззлаваўся Зазыба, усё роўна як час карцеў збірацца ў зладзеі, а не ісці правяраць, хто шастае па двары. І адразу чамусьці падумаў, няйначай, то юродзівы Ціма прыблукаў аднекуль, злашча, што пасля таго разу, як яго валачылі па вёсцы немцы, ён і не паказваўся сярод верамейкаўцаў. Але, прыгадаўшы мінулае, дакладней, тое, што адбылося на вясковым пляцы, Зазыба раззлаваўся яшчэ больш, маўляў, носіць гэтага Ціму нялёгкая!.. Зразумела, прыйшло ў галаву і больш таго. Напрыклад, як хваліўся потым цэлага вечара Брава-Жыватоўскі, расказваючы, што гэта ён адвёў бяду ад верамейкаўцаў, даказаўшы немцам, што салдат іхні сам уваліўся ў калодзеж; з яго слоў выходзіла, Брава-Жыватоўскаму ажно колькі разоў дзеля гэтага давялося брацца за вочап ды паказваць, як яно ўсё магло здарыцца — нават жандарскі афіцэр і той мусіў паверыць. Салдата-тапельца закапалі пад плотам Сількі Хрупчыка самі немцы, крокаў за дваццаць ад ка-

лодзежа, без воінскіх ушанаванняў, акурат саромеючыся нечага ды крадучыся, а калодзеж загадалі сялянам разбурыць, каб не паўтарыўся выпадак. Вядома, верамейкаўцы не сталі марудзіць, па-першае, загад трэба выканаць было, а па-другое, у тутэйшых вёсках і без таго спрадвеку засыпалі студні, з якіх даставалі альбо людзей-тапельцаў, альбо проста якую здыхляціну, калі нават і кошку. Ва ўсякім разе вады з такога калодзежа па сваёй ахвоце ўжо ніхто б не стаў піць. Таму Зазыба першы адарваў рукамі дошку, на якую звычайна ставілася бодня, і з прыкрасцю ў сэрцы кінуў яе ў сярэдзіну зруба, у ваду, што гэтак недарэчы была спаганена немцам. Верамейкаўцы тады разыходзіліся па хатах узрушаныя. Вядомая рэч, што і размоў было шмат, бо кожны стараўся прыпомніць штосьці такое, чаго не згледзеў другі. Словам, настрой у верамейкаўцаў быў як найлепшы, калі выйшла ўсё, быццам у той прыказцы — і ваўкі адбегліся прэч сытыя, і авечкі засталіся ў статку непаедзеныя. Натуральна, што і Брава-Жыватоўскі зноў у цэнтры ўвагі стаў, ледзь не ў героях (а яму гэтае «геройства» пасля лупцоўкі, якую атрымаў на сухадоле, якраз дарэчы!). Тым часам пра Парфёна Вяршкова, што кінуўся выручаць прыдуркаватага Ціму, мала хто ўспамінаў, прынамсі, геройства ў ягоным учынку верамейкаўцы не бачылі, скора вяскоўцаў хапала ўсяго на тое, каб паспачуваць Парфёну, маўляў, праз гэтага юродзівага ледзь не атрымалася з табой няшчасце!.. Цяперашняя Зазыбава злосць на Ціму таксама была недарэчная. Зазыба і сам гэта разумеў. Але тлумачэнню яна, гэтая злосць, асабліва не паддавалася, можа, таму, што было проста прыкрае пачуццё, выкліканае жахлівымі акалічнасцямі, незалежна, хто апынуўся вінаваты ў іх. Да таго ж цяпер была ноч, і турбавацца праз нечую несвядомую непрыкаянасць не надта хацелася нават Зазыбу. Тым часам не выйсці ў сенцы ды не прыпасці вокам да акенца таксама доўга не мела сэнсу гаспадару, які павінен клапаціцца пра свой двор. Таму Зазыба нарэшце прымусіў сябе нацягнуць на босыя ногі ялавыя боты ды пашукаць у галавах ватоўку.

Месяцава святло давала магчымасць прайсці невялікі шлях ад тапчана да парога амаль па віднаму, але Зазыба праз гэта раптам занепакоіўся: не шкодзіла б

глянуць і ў завулак перад домам. Так ён і зрабіў — павярнуў да сцяны з вокнамі.

— Дзяніс, ета ты? — пазвала Марфа.

— Вады напіцца хачу,— растлумачыў Зазыба.

— А я падумала...

— Спі. Я нап'юся і таксама лягу.

Тады Марфа зноў спытала, але пазяхаючы ўжо:

— Ці позна ета?

— Другія пеўні спяваць будуць.

— Дак і не дужа ж позна,— нібыта здзівілася Марфа.— Колькі тае начы прайшло, а я паспела сон пабачыць. Што ты надзеўся? Вада ж і ў хаце ёсць. Вядро вунь на ўслоне.

Зазыба крактануў ад жаночай несвядомасці, сказаў:

— Здаецца, на двор да нас хтосьці зайшоў.

— Дак, можа, карова з пуні выйшла? Можа, я забылася зачыніць? Во памяць старая!

— Можа, й карова,— зусім з неахвотаю азваўся Зазыба.

Ватоўка дасюль была накінута наапашкі ў яго, таму ён апрануў яе ў рукавы, пацiскаў плячамі, акурат надзяваў новую, першы раз прымерваючы.

— Не, карова, здаецца, не магла выйсці,— усё яшчэ разважала ўголас Марфа.— Сама ж запірала вароты.

Праверыўшы, колькі хапала вачамі, у абодва канцы асветлены месяцам завулак, Зазыба падаўся на парог.

На двары нічога не ўлоўлівала вуха, і ён з прыкрасцю падумаў, што дарэмна занепакоіўся, ніхто не адчыняў з гарода форткі. Тым не менш, ён выпрастаў у цемнаце рукі, ступіў па сенцах далей збоч чулана, дзе ў сцяне, што выходзіла ў двор, святлела вузенькае, у паўдалоні, акенца, якога хапала адно, каб дапасці вокам.

Частка двара, тая, што ад завулка, патанала ў цяню, бо месяц стаяў насупраць і ўжо нізкавата, прынамсі, вароты не давалі яму высвечваць усю плошчу двара, з канца ў канец; затое другая частка двара праглядвалася добра.

Кінуўшы скоры позірк праз акенца, Зазыба, здаецца, нікога не прыкмеціў. Аднак у наступны момант адчуў, што нехта зварухнуўся на ганку, можа, незна-

рок выдаючы гаспадару сваю прысутнасць на двары. Выходзіла, што Зазыба ўсё-ткі недарэмна прачнуўся ад бразгату клямкі, а яшчэ больш правільна зрабіў, прымусіўшы сябе пераступіць парог у сенцы. Вось толькі малы свет з гэтага патаемнага акенца! Тады Зазыба здагадаўся падняцца трохі вышэй, дзеля чаго ціха намацаў нагамі плінтус, прыбіты ўнізе, і, упіраючыся сагнутай у локці правай рукой у чулан, стаў на плінтус мысамі ботаў. Пратрымаўся ён у такім становішчы аднае паўхвіліны, нават чвэртку яе, але гэтага часу хапіла, каб акінуць двор паўз самыя сенцы, убачыць на ганку чалавека. Ужо толькі па абрысах постаці можна было зразумець, што дарэмна спярша легла здагадка на юродзівага Ціму. То быў хтосьці іншы. Сядзеў ён на ганку, спіной да дзвярэй, а бараду трымаў у складзеных далонях, аблакаціўшыся на калені. Збоку Зазыбу добра былі відаць згорбленая спіна ў лапатках ды ўнураная галава без шапкі. Здавалася, чалавек нават не здагадваўся, што за ім ужо пільнуюць староннія вочы з сенцаў. Прынамсі, знешнім выглядам сваім, тым, як сядзеў на ганку, паставіўшы на драўляную сходку ногі, ён выдаваў сябе супакоеным і нібыта абыякавым. Магло скласціся такое ўражанне, што чалавек вярнуўся аднекуль з вялікай вандроўкі, а гаспадароў не заспеў дома, таму вось і чакае, даўшы сабе адпачынак на ганку. Больш таго, яму хораша сядзець аднаму, думаць... Зазыба і сам часам, здавалася, горбіўся так вось на ганку — узыдзе на двор стомлены, ажно разбіты, з распухлай галавой ад розных лёгкіх і нялёгкіх думак і рады бясконца, што трапіў нарэшце дамоў, тады сядае адразу на ганак, абшчапервае рукамі галаву, быццам дзеля таго, каб не раскалолася ад тых думак, і ў чаканні вячэры, якую гатуе ў хаце Марфа, прасейвае патрохі ўсё, што назбіраў за цэлы дзень і ў душу, і ў галаву. Для яго такія хвіліны заўсёды былі хвілінамі своеасаблівага, усё роўна як малітоўнага роздуму і супакаення. Не дзіва таму, што ў чалавека, якога згледзеў цяпер праз маленькае акенца ў сенцах, Зазыба ўбачыў раптам самога сябе, няхай збоку, але ж такога, якім бываў сам, гэта значыць, у знаёмым яму душэўным і фізічным стане. Зазыбу толькі заманулася яшчэ раз зірнуць праз акенца ў двор, і ён зноў заняў тое нязручнае, амаль вісячае, як у кажана, становішча — ногі мысамі ботаў на плін-

тусе, а локаць правай рукі ўпіраецца ў чулан. Аднак і гэты раз чалавека не пазнаў. Тады падумаў, што варта паклікаць таго і ў хату, калі ўжо здарылася так, што апынуўся ў двары. Ён адарваўся ад сцяны, крутануўся на абцасах, быццам не хапала месца стаць на ўсю падэшву, рушыў да дзвярэй. Цяпер Зазыба не прымушаў сябе стрымлівацца, таму чалавек, які сядзеў там, на ганку, мог свабодна чуць увесь тупат. Звыклым рухам, даўно ўжо, лічы, на памяць, Зазыба саўгануў убок запор, пацягнуў на сябе дзверы, якія раптам чамусьці гучна зарыпелі, акурат рассохлыя вароты. Чалавек пры гэтым ад нечаканасці ажно ўцяў у каўнер галаву, усё роўна як спахапіўся, каб не ўпала што на цемя. Але на ногі не ўскочыў. І нават не памкнуўся зрабіць гэта. Толькі ў наступны момант хуткім рухам кінуў на каленкі рукі і павярнуўся напаўабарота, горбячыся тулавам, да дзвярэй. Зазыба ўбачыў ягоны твар і адчуў, што кроў у гэты момант нібыта прыпыніла бег у жылах. То быў сын, Масей!

Зазыба не даў бы веры іншым разам, што можна страчваць раптам адчуванне самога сябе, сваёй фізічнай важкасці, а тут нібыта ўзяў хто ды выняў з яго ўсё жывое нутро, якім ён дагэтуль адчуваў навакольны свет. Нават скура, асабліва на твары, зрабілася акурат струпянелай альбо змерзлай. Адзін мозг разумеў усё і здольны быў рэагаваць. І гэтым мозгам Зазыба нарэшце вельмі выразна зразумеў, што дамоў вярнуўся сын, адзін іхні з Марфай сын, якога зусім і не марыў дачакацца, нягледзячы нават на вайну, на ваенны час, які звычайна суправаджаецца невытлумачанымі акалічнасцямі, незвычайнымі выпадкамі і самымі, як кажуць, вялікімі нечаканасцямі. Масей таксама пазнаў бацьку, пачаў уставаць. І тады Зазыба ўнутранай сілаю, якая невядома адкуль вярнулася да яго, выбавіў сябе з поўнай здранцвеласці, кінуўся, не, хутчэй паваліўся, нібыта з перабітымі нагамі, адным перадам на Масея, абдымаючы рукамі за шыю. Сын стаяў у той жа нязручнай паставе, напаўабарота і трохі падаўшыся наперад, і Зазыба неўзабаве схамянуўся, што той можа не ўтрымацца на нагах ад гэтай нязручнасці, але не знаходзіў сілы разамкнуць рукі на сынавай шыі, адарвацца ад яго і хоць бы самому трывала стаць на ганку. Твары іх былі прыцісхнуты шчака аб шчаку. Яны не цалаваліся і не абменьваліся

ні шэптам, ні голасам, толькі моўчкі пагойдваліся, быццам у адчаі, з боку на бок, адчуваючы вуснамі, як з вачэй цякуць у абодвух салёныя слёзы. О, гэтыя салёныя мужчынскія слёзы!.. Нарэшце Зазыба сабраўся з сіламі і адпусціў сына, пацiскаў вялікім і ўказальным пальцамі левай рукі ў арбітах свае заплюшчаныя, мокрыя вочы, мусіць, спрабуючы гэтым спыніць слёзы, тады ступіў на ніжнюю прыступку ганка.

— Сядай, сын,— хрыпла сказаў ён, зусім забываючы, што таго найперш трэба весці ў хату.

Масей паслухмяна ўкленчыў побач.

— Чаму ж дасюль не пастукаўся?

— Баяўся будзіць вас. Як мама?

— Нічога. Жывая. Во і не ведае яшчэ, што гэта ты.

Зазыба сціснуў ад непраходзячай радасці галаву рукамі.

— А я чую, быццам нехта ўзышоў на двор з гарода. Дай, думаю, зірну. Адкуль жа ты, сынку?

— Потым, бацька, потым.

— Ну, то і праўда, пачакаем,— згадзіўся Зазыба, зразумеўшы, што сыну таксама нялёгка даецца сустрэча.

— А як вы тут?

— Сам пабачыш, раз ужо прыйшоў. Вайна от!..

— Так, вайна.

— Але што я цябе трымаю на ганку? Хадзем, сынку, у хату, хадзем да маці.

Зазыба адчуў нарэшце, што да яго пастулова вяртаецца ранейшая здольнасць валодаць сабой. Разам з тым, ён зразумеў раптам і тое, што непрыкметна, але неадолена бярэ ў ім сваё старасць. Вядома, цяперашнюю слабасць сваю ён мог яшчэ растлумачыць, напрыклад, хваробай, якая пачалася па дарозе з Арлоўшчыны і потым выпетрала яго як мае быць. Аднак...

Зазыба паспрабаваў падняцца вышэй на прыступку, ды не адразу здолеў — пад каленкамі ногі паздрадніцку трымцелі, не хацелі выпроствацца, усё роўна як іх звяла сутарга і ўсё не адпускала. Тады Зазыба зноў на момант дакрануўся задам да ганка. Масей, мусіць, зразумеў бацькавы пакуты, сказаў амаль летуценна:

— Пасядзім, бацька, яшчэ трохі! Хораша ў вас тут!

— Маці ж чакае...

— А яна не спіць?

— Прачнулася, як выходзіў я.

— Тады пойдзем, тата.

— Ага, сынку...

Яны пабраліся за плечы і так, беражна падтрымліваючы адзін аднаго, пачалі ўзыходзіць па сходках на ганак.

Марфа адразу пачула, што вяртаецца гаспадар у хату не адзін. Але сынава раптоўнае з'яўленне яна перажыла куды спакайней, чым бацька. Яна толькі хваравіта войкнула, угадаўшы сынаў голас, а тады хуценька, акурат з горкі, каўзанула на тапчан і ўжо ў наступны момант была ў Масеевых абдымках — ён не даў ёй нават стаць нагамі на падлогу, перахапіў на краі тапчана. Калі Зазыба сабраўся ды запаліў святло ў лямпе, маці з сынам сядзелі абое на тапчане і не зводзілі адзін з другога шчаслівых вачэй.

«Чыста дзеці!» — таксама ў радасці параўнаў Зазыба.

Ён раптам убачыў, што ў іх аднолькавыя вочы — і ў маці, і ў сына, такія ж цёмныя, як вішнёвыя; і бровы мелі адзін і той жа злом над знешнімі куточкамі вачэй. Гэта адкрыццё нечага ажно здзівіла Зазыбу, бо дасюль ён лічыў, што Масей цалкам падобны на яго, бацьку, што ў ягоным абліччы нават і ў знаку не было нічога матчынага. Выходзіла ж наадварот. Цяпер Зазыба ў сынавым абліччы знаходзіў чамусьці больш матчынага, чым свайго, усё роўна як Масей увесь час рос і выхоўваўся далёка ад дому, і Зазыба не бачыў яго даўно, яшчэ з малых гадоў, таму прапусціў гэтую перамену ў падабенстве.

— А дзіця-я-ятка маё-ё,— як забедавала нарэшце Марфа.— Адку-у-уль жа ты ўзя-я-яўся? Як сне-е-ег на галаву звалі-і-іўся? А я ж цябе толькі што ў сне-е-е ба-а-ачыла!..

— Сціхні-тка на хвіліну,— папрасіў яе Зазыба і звярнуўся да Масея.— Ты вось што скажы мне, сынку,— будзем з тваім прыходам хараніцца ад людзей ці не? Можа, вокны трэба занавесіць? Можа, не кожны павінен ведаць, што ты вярнуўся?

— Што ўжо хавацца!..— нават не адвярнуў галавы ад маці Масей.— Ды і дакуль хавацца? Усё роўна доўга не нахаваешся!

Здалося пры гэтым, што Масей адказваў залішне абыякава, нават у голасе чулася прыкрасць, быццам нездаволены быў бацькавым запытаннем.

— Ну, глядзі, сын!..

Пакуль сын з бацькам перамаўляліся, Марфа на гэты час акурат стаіла ў сабе дыханне, бо выгляд у яе сапраўды быў нейкі надзьмута-сцішаны. Але, як толькі Зазыба вымавіў апошнія словы, яна адразу ажыла, загаманіла зноў, па-ранейшаму звяртаючыся да аднаго сына. Было ў яе захапленні, у яе дарослай гамонцы штосьці зусім бездапаможнае, усё роўна як дзіцячае — хоць ты і праўда падумай, што гэта сустрэліся пасля доўгай разлукі не маці з сынам, а малодшая сястра з братам.

— Дак я бацьку во хацела расказаць пра сон, а цяпер й ты,— ласкава тузанула яна Масея.— Раскажу зараз табе.— Яна больш не расцягвала слоў, гаварыла звычайна, толькі часам збівалася, быццам усё яшчэ ад той радасці, якая была ў ёй.— Дак бачу я...

Зазыба паблажліва ўсміхнуўся, маўляў, вось прывязалася старая са сваім сном!.. А ў душы яго, між тым, крадком варухнулася штосьці падобнае на зайздрасць, быццам ён стаў раптам лішні ў хаце, быццам гэта ўжо была не агульная іхняя радасць, што вярнуўся сын, а толькі матчына...

— Матка наша цяпер самая адгадчыца сноў,— не мяняючыся ў твары, сказаў сыну Зазыба, але яўна дражнячы жонку.— Нават нікуды не ходзіць. Сама разгадвае. Адзін раз дык галаву была адурыла — крычала нейкая курыца пеўнем, дый годзе!..

— Дак то ж не сон быў, а павер'е,— не дала гаварыць яму далей Марфа.— І не к таму тады курыца пела. Я казала, што будзе...— Але схамянулася, не стала перадаваць даўнюю размову паміж імі, каб не сапсаваць сыну настрой.— А сон дак і напраўду выйшаў! Прыйшоў мой Масей. Значыць, сон правільны быў, раз усё спраўдзілася.

Масей перавёў позірк на бацьку, пасля зноў з аднаго на другога — дзяцінствам раптам патыхнула, далёкім дзяцінствам: і тады вось гэтак бацька з маткай раўнавалі яго адзін да другога, балазе адзіны сын на дваіх, адно дзіця. Малым Масей умеў ажно выгадваць ад іхняй такой няхітрай рэўнасці, ад іхняй забаўнай гульні — «мой Масейка!..», «не мой!», цяпер жа яму

чамусьці шкада стала і маці, і бацьку, можа, нават ад дарослай, усё разумеючай сарамлівасці.

Бацька, няйначай, таксама ўгадаў гэтае Масеева пачуццё, пасуравеў у момант і сказаў, як гаспадар, якому нарэшце прыспела распарадзіцца:

— Ты б лепей сабрала, старая, на стол. А то мы сына ўсё байкамі кормім, як таго салаўя.

Маці вінавата пляснула ў далоні, пабегла па хаце, як па розум, нькаючы з кутка ў куток.

— А дзіця-я-ятка ж маё-ё-ё,— зноў забедавала яна, акурат галосячы.— Можа ж, ты і праўда гало-о-одны прыйшоў, можа ж, і е-е-естачкі хочаш, а я ўсё галаву табе тлумлю-ю-ю!..

Але Масей кінуўся супакойваць усіх:

— Не трэба, не трэба! Я — сыты.— І калі маці азірнулася ў яго бок, затрос галавой і заплюскаў вачамі, усё роўна як гэтым дадаваў сваім словам большай веры.

— Дак...— Марфа збянтэжана застыла ля шкапчыка, што вісеў на сцяне паміж парогам і крайнім акном, тады кінула няверлівы позірк на Дзяніса, які ўсё яшчэ стаяў пасярод хаты, лічы, з таго моманту, як прывёў сына.

Муж у адказ маўчаў, здавалася, яго не датычыла тое, што сын адмаўляўся ад вячэры — хоць якая цяпер вячэра!..

Сын тым часам, не ўстаючы з тапчана, наадварот усім неспакойным выглядам, рухамі паказваў, што ён сапраўды есці не хоча і не жадае таксама, каб маці нагул праз яго лішне турбавалася.

А тая ўзяла ды не паверыла: махнула на абодвух рукой, маўляў, а ну вас! Затым расчыніла шкапчык, пачала вымаць адтуль посуд.

— Я праўду кажу! — ужо быццам узмаліўся Масей, звяртаючыся цяпер да бацькі; тым часам ён зразумеў, што трэба ўсё-ткі растлумачыць, чаму адмаўляецца ад вячэры, бо вясковыя людзі нават чужога чалавека, у які б час, позні ці ранні, ні папрасіўся той у хату, не пакладуць спаць не накарміўшы, а тут — сын! — Мяне ў Белай Гліне цётка адна накарміла,— сказаў ён.— Хлеба вынесла. Вялікі акраец. Ну і з'еў увесь, бо дзень цэлы перад тым праляжаў у лесе. Так што, есці я, праўда, не хачу. Хіба напіцца дайце.— Ён

стомлена аблакаціўся, упіраючыся самымі локцямі трохі вышэй каленак.

— Дак, можа, малачка тады? — птушкаю страпянулася маці.

— Давай малачка,— ласкава ўсміхнуўся сын.— А то хлеб нейкі ацеслы ў жанчыны белаглінаўскай быў, ажно пячэ нутро. І ваду, здаецца, піў з Бесядзі, а ўсё пячэ.

— Гэта не хлеб вінаваты,— паслухаўшы сына, сказаў Зазыба.— Жывот твой вінаваты. Штосьці ў страўніку парушана. Бо здаровы страўнік і ацеслы хлеб здолее. У здаровага чалавека страўнік, як жорны. Яму толькі падавай.

— Можа, і так,— згадзіўся прыціхлы Масей.— Не на курорце ж столькі гадоў быў.— І глянуў неяк выпрабавальна на бацьку, ажно той нечакана апусціў галаву, быццам таксама віну меў і хаваў вочы.

Трымаючы аберуч, маці ўнесла з сенцаў чорны, з высокім горлам, гладыш малака вячэрняга ўдою — яна заўсёды на ноч пакідала малако ў чулане, каб адразу не пракісала.

Масей перасеў з тапчана к сталу, уціснуўся на той услон, што стаяў паміж унутранай бярвенчатай сценкай і сталом. Пакуль ён ішоў ад тапчана, бацька паспеў агледзець яго, як кажуць, з ног да галавы, бо дагэтуль — і тады, на ганку, і цяпер, на тапчане,— сын увесь час сядзеў. Здаецца, і рост у сына заставаўся ранейшы, і постаць такая ж, але ў абліччы выразна заўважалася новае, і не столькі таму, што сын зблажэў (урэшце, няхітра зблажэць чалавеку ў адной дарозе!), колькі таму, і, можа, хутчэй за ўсё таму, што ён ужо як бы свіціцца тварам пачаў. Зазыба адзначыў таксама і тую акалічнасць, што дзеля такога радаснага выпадку сын і ўсміхаецца замала, найбольш тады, як размаўляе з маці, а то ўсё трымаецца з выглядам, быццам мае ў сабе нейкую пакуту альбо проста балючасць, якія не даюць магчымасці хоць на хвіліну забыць пра іх. І яшчэ Зазыбу здзівіла адно — сын так і не распрануўся ў бацькавай хаце, не скінуў зашмальцаваную апратку, падобную нечым на старую куртку, акурат спадзяваўся толькі на часовы прытулак.

«Нялёгка, вельмі нялёгка гаварыць нам будзе аднаму з адным...» — раптам падумаў Зазыба.

Між тым Марфа спаласнула чыстай вадой медны

карэц, які зняла з цвічка на сцяне, паднесла яго да самага беражка гладыша, каб не праліць коптарак, схоплены жаўтаватай плеўкай, і ўжо затым спакваля нагнула гладыш — белы струмень жвава пацурчэў у літровы карэц, усе ў хаце пачулі гэта.

Бацька сказаў, выразна падбадзёрваючы сына:

— От пажывеш з намі, матка і адпоіць цябе малаком. Пройдзе тады і печая твая, і ўся астатняя трасца мінецца, калі завялася дзе.

Нарэшце Марфа паставіла перад сынам карэц з малаком, сама спынілася насупраць, крокі за два ад стала. Сын тут жа ўзяў карэц з боку за дужку, пачаў прагна піць, адчуваючы чамусьці пры гэтым няёмкасць ад таго, што на яго пільна глядзелі і маці, і бацька. Адпіўшы паўкарца, Масей адарваўся, каб аддыхацца, хвіліну, можа, нават болей, сядзеў пасля гэтага нерухома. Тады зноў узяўся піць. А як выпіў да дна, то ажно засмяяўся ціха нейкім зусім іншым смехам, быццам дасюль няўпэўнены заставаўся, што сапраўды апрастае знаёмы з дзяцінства карэц, даўнюю сваю мерку. Ад гэтага нечаканага яго смеху бацькі, здаецца, яшчэ больш павесялелі.

— Ну, во,— усклікнула маці,— напіўся малачка, а цяпер спаць ляжаш, раз есці не хочаш. Зараз я табе пасцельку збяру. Выспішся, а там бог і раніцу дасць.

Масей зацята, як ад вялікай прыкрасці, паківаў галавой:

— І спаць мне не хочацца!..

— А дзіця-я-ятка маё-ё-ё, дак ноч жа вунь яшчэ ў вокнах стаіць!

— Я цэлы дзень спаў, мама. І вось так колькі часу: дзень ляжыш, зашыўшыся ў кусты падалей ад дарогі, а ўночы тупаеш.

Па гэтай гаворцы Зазыба нарэшце адчуў, што матчына ўлада над сынам канчаецца.

— Ну што ж, папаўночнічаем,— сказаў ён без усялякага клопату.— Яно й праўда, які цяпер сон!.. Ну, хіба яшчэ ты, Масей... А нам з маткай ужо сну не багата і трэба. Часам схопіш адным вокам гадзіну-другую, і дос. Старэем мы з маткай, сын, старэем!

— Ці ж у вашы гады старэць?

— Старэем, старэем!..— не прыняў Масееву далікатнасць Зазыба.— Але, можа, і праўда павесіць коўдры на вокны.

— Дак...— Марфа няўцямліва зварухнулася, маўляў, за чым жа затрымка?

— Як хочаце,— адказаў сын, зразумеўшы, што бацькава настойлівасць невыпадковая.— Урэшце, светамаскіроўка не пашкодзіць.— Спытаўся: — Немцы ў вёсцы ёсць?

— Няма,— адказаў бацька.— Але я гэта к таму гавару, каб завесіцца, што прывыклі мы ўжо.— І пачаў далей тлумачыць: — Звычайна мы нават не запальваем святла. Ну, а калі, здараецца, патрэбна бывае яно, то вокны занавешваем. А немцаў у вёсцы няма. Так што не бойся.

— Ты, мама, таксама сядай,— спахапіўся Масей, што маці дасюль не скранулася з месца.— І ты, бацька, дарэмна не стой,— сказаў ён далей.— А то вы нешта сёння, як перад чужым, са мной.

— Дый ты б скінуў гэтую адзежыну, вальней бы адчуваў сябе дома,— параіў у адказ бацька.

А маці спыталася:

— Можа б, ты, Масейка, малачка яшчэ выпіў, а?

— Не, мама, не.

— А то ж карова дае...

Зазыба не стаў занавешваць вокны. Прысеў на той услон, што быў прыстаўлены да сцяны з вокнамі.

— Адкуль жа ты гэтак ішоў доўга?

— З-пад Мінска.

— Ажно?

— Мала што не ад Мінска. Ад Смалявіч. Якраз там адзін добры чалавек і адпусціў мяне.

— І ні разу пасля не пад'ехаў? — павярнула на сябе гаворку Марфа.

Масей усміхнуўся — яму наогул сёння хацелася ўвесь час усміхацца маці, нібыта задаўжаў у гэтым ёй.

— Здаралася, што і пад'язджаў,— сказаў ён.— Нават немцы адзін раз на машыне кіламетраў трыццаць правезлі. Але больш дабіраўся на сваіх.

— Скажы ты, нават немцы!

— Тылавікі. Ужо як фронт далёка адышоў. Ім абы сунуў што-небудзь смачнае ў рукі. Ну, а ў мяне якраз аказаўся кавалак сала. Дзед адзін пасля начлегу ў дарогу даваў. Я гэты кавалак і паказаў немцам.

— Скажы ты!..— зноў здзівілася Марфа.

— А што гэта за чалавек быў, што адпусціў цябе, як ты кажаш? — праз нейкі момант спытаў Зазыба.

— Канвойны.
— Значыць, ты не па чыстай прыйшоў?
— Не.
Моцна ўражаны, Зазыба апусціў галаву.

Адчуўшы раптоўную бацькаву зніякавеласць, Масей ажно пакратаў ад прыкрасці мышцамі скуру на лобе, каб паганяць маршчыны. Ён зразумеў, што гаворка нарэшце перайшла тую мяжу, за якой ужо ляжала нешта такое, што, няйначай, магло атрымаць у іх успрыняцці зусім рознае тлумачэнне. Можа, ад гэтае думкі, а можа, і яшчэ ад чагосьці, што не было пакуль усвядомлена, раптам яго ўзяла моцная і неадольная, амаль невыносная скруха, якая находзіла часам толькі раней, калі ён пачынаў разважаць сам-насам пра ўсё: справа ў тым, што гэтай недарэчнай сваёй зняволенасцю ён не мог нават пахваліцца; у лепшым выпадку, пры самым шчаслівым зыходзе, яна ўспаміналася б, як штосьці надзвычай кашмарнае і ганебнае. Тым часам вайна яшчэ больш зблытала яго лёс. Масей далёкі быў ад містыкі, аднак другі раз гатовы быў паверыць, што за яго вось ужо каторы год д'ябал спрачаецца з богам. Пра сваё нечаканае вызваленне ён хоць і расказваў спакойна, аднак галавой разумеў, што яно таксама зрабілася адным з тых вузельчыкаў, што хітрым канцом завязваў на яго лёсе д'ябал, бо ў цяперашніх умовах, нават апынуўшыся шчасліва дома, наўрад ці выпадзе магчымасць цалкам разблытаць гэты вузельчык. У кожным разе Масей пакуль не бачыў такой магчымасці. Няйначай, праз гэта і бацька сядзіць перад ім на ўслоне і не хоча падняць галавы, усё роўна як прыйшоў на пахмелле, бо яму ёсць чаго саромецца гаспадароў, у якіх учора буйна гуляў.

Ці то ад скрухі, якая агарнула душу, ці то проста ад бруду, што закарэў на целе, Масей, зусім не заўважаючы таго, зрабіў рукою звыклы рух пад адзенне і зацята стаў шкрабаць па рэбрах. Маці, якая насцярожліва, нават з болем у душы, чакала, калі нарэшце зноў загавораць у ранейшым радасным тоне яе мужчыны, убачыла гэта, сказала ўсцешліва:

— Нічога, сынок, зараз во дзень настане, тады вытапім лазню табе, папарышся...

— А навошта дня чакаць? — быццам прабудзіўся ў гэты момант Зазыба, няйначай, узрадаваны, што зна-

ходзіўся занятак не ў хаце і што ўжо не трэба будзе пакутліва сядзець на ўслоне.— Цяпер от і займуся лазняй. Усё роўна ж не спім. Дзе гэта мае анучы, маці? Падай, абгарну ногі ды пайду. Сапраўды, навошта нам чакаць дня?

* * *

Хвілін праз колькі Зазыба ўжо стаяў пад дашкам на сваім высокім ганку, прыбудаваным да сенцаў з боку завулка, дыхаў начным водарам. З хаты сюды не далятаці галасы, і таму ён не чуў, як Марфа гаварыла сыну:

— Ты, сынок, бацьку таксама спагадай. Яму нялёгка цяпер, ой нялёгка! Здаецца, раней дак і не надта каб прыставала ўсё да яго. Але гэтыя гады, як не было цябе,— сама найгорш. Мы ж нават не ведалі, дзе ты і што з табой. Сказалі яму ў райвоне, што засудзілі цябе, ну, мы й паніклі адразу. Ета ж трэба, каб у такога заслужанага бацькі да такі сын вырас, ажно не кожнаму верылася, што мог ты што-небудзь супроць уласці зрабіць. Але скажу табе... Ну, як я сама думала, ета дзесятае дзела. У маткі заўсёды сваё ў галаве і ў душы. Яе ніхто не пераканае, раз яна не верыць сама. Дык я кажу, бацька твой... Ён таксама не паверыў, што б ты недзе там нешта якое супроць уласці.

— І правільна рабіў, што не верыў,— упэўнена, быццам з нейкім дакорам, сказаў на гэта Масей.

— Праўда, ён усё маўчаў,— кіўнула маці,— але ж ад мяне не схаваешся. Я па вачах убачу і то ўжо буду ведаць. Дак, бывала, прыйдзе ета дамоў ён, сядзе хоць дзе і думае. А тута неўзабаве яшчэ і са старшыні знялі. Таксама, гаварылі, праз цябе. Не, сынок, нялёгка яму было. Але цяпер, кажысь, дык і саўсім цяжэй стала. Вайна ета, скажу табе, таксама вялікім цяжарам легла на яго. Усё ён душой хварэе, бядуе ды хвалюецца. Іншы раз глядзіш на яго і падумаеш — ну ці ж ты вінаваты, што ўбіваешся? Ці ж ты вінаваты ў тым, што немец наступае?..

З тае хвіліны, як Зазыба ўбачыў на двары сына, мінула не дужа багата часу, але месяц паспеў схавацца, і вёска была ўжо атулена цемнатой. Праўда, на небе па-ранейшаму блішчалі зоркі. Іх нават цяпер быццам пабольшала, прынамсі, свяцілі яны ярчэй, зда-

ецца, ужо не чужым, нерухомым святлом, якое адбівалася ад іх, а сваім, трапяткім і зыркім. Гэтае сваё святло перашкаджала і на зямлі зрабіцца цемнаце зусім густой, пра якую кажуць — хоць вока выкалі. У кожным разе Зазыба пэўна ўжо згледзеў бы ў цяперашняй цемнаце чалавека ў сваім завулку, каб той наўдаку стаяў дзе альбо заварушыўся.

Святло гарэла толькі ў Зазыбавай хаце. Выплёскваючыся вонкі праз два акны, яно коса, палосамі высвечвала шэрую дарогу і на тым баку яе, коўзаючыся і ламаючыся, дасягала абшаляваных будынкаў Прыбытковага двара.

Як фронт стаяў на Сажы, то амаль заўсёды чуваць было ягонае дыханне — раптам то сполахі на небе зайграюць, то кананада ўзбунтуе цішыню, а часам тое і другое разам. Цяпер фронту зусім не адчувалася: як адкаціўся далей, хоць на самой справе перадавая праходзіла ў міжрэччы Дзясны і Іпуці, кіламетраў за семдзесят ад Верамеек, проста забяседдзе трапіла ў так званую зону цішыні, калі нават самыя моцныя гукі цалкам губляюцца ў прасторы, бо гукавыя хвалі спярша коса ідуць угору, а потым вяртаюцца на зямлю ўжо далёка ад стрэлу ці выбуху. Аднак ніхто не бачыў сёння і бліскавіц, што паласавалі неба, напрыклад, яшчэ ўчора, акурат недзе там гуляў сухавей і дагрызаў у дубровах арэхі.

Сыходзячы з ганка, Зазыба нібыта міжволі кінуў позірк у крайняе акно сваёй хаты. Масей па-ранейшаму заставаўся за сталом, толькі не сутуліўся больш і не абапіраўся на локцях — сядзеў прытулены спіной да сцяны, а галава яго пахіснулася да левага пляча. Няйначай, Масей ужо спаў. Марфы Зазыба ў пярэдняй хаце не ўбачыў, можа, яна сапраўды збірала на другой палавіне сыну пасцель. Зазыба прыпыніў позірк на сцішаным, акурат распластаным, Масею, зноў падумаў, як і тады, хвілін колькі назад у хаце, што ім сапраўды будзе цяжка разам, здаецца, няхай бы ўжо і не вяртаўся Масей дамоў, раз незаконна. І наогул, Зазыба не хацеў бы, каб у вёсцы цяпер жыў хоць які вяртанец з «тых месц». А то вунь у Гончы... Не паспеў прыйсці туды аднекуль раскулачаны ў пачатку калектывізацыі Шкроб, як адразу паквітаўся з вясковымі актывістамі — першую застрэліў родную цётку, старую жанчыну, якая прысутнічала некалі ў

якасці дэпутата сельскага Савета пры апісанні і канфіскацыі ягонай маёмасці. Хоць, вядома, параўноўваць кулака з Гончы з Масеем!.. Зазыба і сам разумеў, што гэтага і блізка не трэба рабіць, што гэта зусім незраўнаныя рэчы, што сын яго ва ўсякіх адносінах не тое, што Шкроб. Але ж і ён вярнуўся дамоў незаконна!.. «Божа,— акурат на ўсходні лад усклікнуў у душы зусім не набожны Зазыба,— дай мне сілы!..»

Яшчэ яму прыйшла ў галаву думка, што варта як хутчэй пагаварыць з Масеем адзін на адзін. Яму здавалася, што ў такой справе, як іхнія будучыя ўзаемаадносіны, іхняе будучае ўзаемаразуменне, нават Марфа, ад якой ён, бадай, толькі не таіўся,— нават Марфа можа стаць перашкодай, бо гэта ўзаемаадносіны, бо гэта ўзаемаразуменне не чужых ёй людзей, а бацькі і сына, мужа і сына.

«Добра, што падказала яна вытапіць для Масея лазню,— пачаў супакойваць сябе Зазыба.— Якраз у лазні мы і пагамонім, а калі спатрэбіцца, то і парахуемся».

Ужо ідучы па завулку, Зазыба адчуў моцны пах нейкай расліны. Пах гэты быў знаёмы, яму не аднойчы даводзілася дыхаць ім, і кожны раз на пачатку восені, у канцы свайго завулка. Але зазірнуць хоць адным вокам у той куток, дзе расла гэтая пахучая расліна, ён чамусьці ніколі не знайшоў часу, бадай, не ўзнікала і думкі такой — паглядзець, што духмяніла ў завулку. Пах быў прыемны, а галоўнае — незадушлівы, ніколькі не замінаў дыхаць чалавеку, прынамсі, Зазыбу.

Паўз плот, ужо як павярнуць на парослую палыном і быльнікам пустку, у Зазыбаў была дрывотня, у якой яшчэ з леташняга выпетрываліся паколатыя сасновыя абапалкі, знарок складзеныя ў шурку, каб хутчэй напаліць у лазні каменную печку. Далей трохі стаяла сама лазня, невялікае, аршыны на чатыры ўдоўжкі збудаванне з уцепленым прылазнікам: улетку мыйся ці ўзімку — аднолькава. Лазню гэтую некалі яны з бацькам будавалі на адну сваю сям'ю, але потым пачалі прыходзіць да іх памыцца і суседзі. Складалася лазня з дзвюх частак — уласна лазні і прылазніка, які адыгрываў перш за ўсё ролю адпачывальні; тут звычайна распраналіся, сюды ж выскоквалі пасля апарні паляжаць на ўслоне альбо проста на шчыльнай падло-

зе, аддыхацца, абдацца вадой, тым больш што якраз у прылазніку змяшчалася патрэбнае для ўсяго гэтага начынне — шайкі, карыты, бодні. У другой частцы, дакладней, у самой лазні, былі разам і парыльня і мыльня. Тут жа знаходзілася ў адным радзе з палком паўз сцяну печка. Печка была складзена з буйнага камення, якога хапала вакол вёскі на крушнях. Палок тым часам нагадваў звычайны хатні тапчан, але збіты з асінавых дошак, бо сасновыя і яловыя не падыходзілі для такой справы праз сваю смольнасць, якая пякла голае цела. Печку ў Зазыбавай лазні палілі па-чорнаму, таму дым з яе вытыкаўся праз дзверы і два акенцы — верхняе і ніжняе. Словам, то была самая звычайная вясковая лазня, такой яе ведалі ў забяседдзі, бадай, не толькі прадзеды, але і далёка ранейшыя продкі. Праўда, з'яўлялася думка ў асобных гаспадароў удасканаліць што-кольвеч у такіх лазнях, напрыклад, умазаць за печкай чыгунны кацёл для гарачай вады, вывесці праз страху комін. Але якраз гэтыя спробы і пераканалі нанава верамейкаўцаў, што дзяды іхнія нездарма некалі выбралі менавіта такі вось тып лазні: аказалася, што пасля ўдасканалення лазня адразу страчвала сваё другое прызначэнне, у ёй ужо нельга было адмыслова сушыць лён, рабіць вяндліну і гэтак далей...

Зазыба падышоў да шуркі, садраў з яе задубелую кару, якой укрывалі дровы ад макрэчы; пры гэтым штосьці варухнулася жывое на шурцы. І Зазыба ажно адхапіў руку, якой пачаў выцягваць паленне. Але дарэмна палохаўся — толькі і страху, што разбудзіў спаўшага ў шурцы вожыка, які невядома як забраўся на самы верх, пад гарбатую кару: можа, выпадкова абначыўся, а можа, і зусім даўно палюбіў гэтае ўтульнае сухое месцейка. Спуджаны вожык сярдзіта фыркнуў, быццам толькі што вылез з вады, у якую яго злаўмысна таўханулі, каб пацешыцца, адкінуў ножкі назад і, выпростваючыся, кульнуўся на бок. Зазыба здагадаўся, што гэта быў вожык, тады толькі, як звярок тыцкнуўся мордачкай у яго між ботаў. Кажуць, вожыкі добра бачаць уначы, аднак гэты чамусьці ўсё тыцкаўся ў Зазыбы між ног, акурат нюхаў там ваксу, якая прыйшлася даспадобы яму, альбо проста быў сляпы. Зазыба нейкі час ажно не адрываў ад зямлі ногі, каб не зачапіць дарэмна звярка, не адтаптаць яму

што. Але вось вожык нарэшце выбавіўся з-паміж Зазыбавых ног, шмыгануў кудысьці, як з таго палону, у новы зацішак. Тады Зазыба набраў на левую руку дроў, каб пасля ашчапіць іх і правай зрабіць бярэма, і звыкла, як і належыць гаспадару, накінуў назад на шкурку яловую кару. Пры ўваходзе ў прылазнік ляжала на зямлі спластаваная яшчэ з леташняга кастра, якая нападала тут, калі трапалі лён,— звычайна ў Верамейках развозілі калгасны лён да прыватных лазняў, і тут ужо, па нарадах брыгадзіраў, бабы мялі яго на самаробных альбо куплёных мялках. Зазыба самахоць, з добрай сялянскай ахайнасцю, выцер аб кастру ногі, адну за адной, усё роўна як з нейкай асаблівай здаволенасцю, тады зняў з прабоя чэп, таўхануўшы вызваленай на час рукой дзверы. З лазні патыхнула насустрач пэўна што нежылым і горкім, таму Зазыба ажно плаксіва зморшчыў твар, акурат падаспела чыхнуць. Дровы ён пакуль скінуў з рук у прылазніку, а сам прайшоў далей праз адчыненыя дзверы ў сярэдзіну, лазні, дзе на дошчачцы, прымацаванай унізе да сцяны, стаяў у яго ліхтар — «лятучая мыш». Намацаўшы ў цемнаце пад жалезнымі рэбрамі пукатае шкло, Зазыба прыўзняў яго на колькі вяршкоў, паднёс да кнота запалку. Перад тым як запаліць дровы ў печы, яму трэба яшчэ было падмесці падлогу і выграбці [illegible] печкі старое вуголле. Што ён і зрабіў даволі хутка, выкарыстаўшы спараны венік і рыдлёўку, якая стаяла ў прылазніку. Такім чынам, не прайшло і дваццаці хвілін, як з лазні паваліў праз дзверы і акенцы густы дым. З дымам, нібыта выгнаны д'ябал, выйшаў адтуль і Зазыба. Ён пастаяў трохі зводдаль ад лазні, быццам непакоячыся, што дровы кожную наступную хвіліну могуць патухнуць, затым рушыў ад плота, каб прынесці з шуркі дадаткова сухіх абапалкаў.

Па сцежцы насустрач ішла Марфа. Яна несла на каромысле два поўныя вядры вады, мусіць, тыя, што стаялі ў сенцах яшчэ звечара.

— Як ён там? — глуха спытаў Зазыба.

— Дак жа сцішыўся,— адказала Марфа, акурат з неахвотаю, падстаўляючы па чарзе абодва канцы каромысла, каб муж здымаў з вушак вёдры.— Але ці заснуў, не ведаю.

— Ты ж хоць паклала яго на ложак?

— Не, сядзіць за сталом.

— То распранучца б прапанавала!

— Дак...

— Ладна, ідзі дамоў. Я сам упраўляцца буду. Во зараз выллю ў чыгуны твае вёдры, а тады сам пайду па ваду. Якраз і нанашу, пакуль развіднее, ды і венік трэба звязаць,

— Ты б узяў лепей гатовы.

— Хто цяпер гатовымі парыцца!

— Але ж восень, ліст аблятае.

— Нічога, на маладых бярозках яшчэ ёсць зялёны і трымаецца моцна. Думаю, што наламаю на венік.

— Ты ж хоць далёка не йдзі тады па яго,— паспачувала Марфа.— Во тута, за глінішчам, адразу бярозкі маладыя стаяць. Дак ты абапал і наламай.

— Ладна, ідзі ўжо, а то без тваёй навукі не наламаю веніка.

Але Марфа не спяшалася адыходзіць ад лазні.

— Дак што ж ета цяпера з Масеем будзе? — раптам спыталася яна зрушаным голасам, быццам праз боль.

— Як гэта — што будзе? — сурова глянуў на яе муж.

— Дак ты ж сам чуў! Кажа, бытта!..

— Нічога ён яшчэ не сказаў нам такога, каб... Словам, ступай туды да яго і не рві душу сабе.

Нягледзячы на мужаву непрыступнасць, Марфа ўсё яшчэ мулілася, маючы намер не маўчаць і далей. Але Зазыба панёс вёдры з вадой у лазню. Няйначай, ён лаштаваў там чыгуны ў печцы, бо доўга не выходзіў назад. Нарэшце Марфа зразумела, што не дачакаецца мужа, бо нездарма той гэтак трывае дым у лазні. Ад прыйшоўшай думкі ёй зрабілася прыкра, яна пакрыўджана ўздыхнула і з раўнівай крыўдай у сэрцы падалася ад лазні, каб па завулку вярнуцца дамоў. Чым далей яна адыходзіла ад лазні, тым мацней адчувала адтуль пах дыму; дым быў без дамешкаў, чысты ад непрыемнага смуроду, таму ёй як гаспадыні здалося, што гэта ўжо запалілі па ўсёй вёсцы бабы ў печах. На Каспераковым гародзе, туды, пад хлявы, нешта шмякнулася аб зямлю, усё роўна як споўз зімою са страхі ў адлігу лапік снегу. Дробязь, але гэта затрымала на колькі часу Марфіну ўвагу, прымусіла губляцца ў здагадках.

Ужо ўзыходзячы на ганак, Марфа зразумела па

водсвету на сценах сваёй хаты, што загарэлася святло і ў Прыбытковых. Мусіць, Кузьмовы нявесткі падмануліся святлом насупраць, страцілі, як гэта здараецца ў вёсцы, без гадзінніка, адчуванне часу і прахапіліся, пачуўшы да таго ж тупат чалавечых ног у завулку. «Во, дарэмна збілі са сну маладзіц!..» — пашкадавала Марфа, але тут жа супакоіла сябе, маўляў, тае бяды, што цяпер і праўда баба раней управіцца з хатняй гаспадаркай, застанецца больш светлага дня на работу ў полі. З гэтым адчуваннем, з гэтай няхітрай жаночай здаволенасцю яна і зайшла ў сваю хату. Масей за яе адсутнасць так і не пакінуў застолле, сядзеў у той жа паставе, нібыта прыбіты лапаткамі да сцяны, нават галаву трымаў схіленай да таго ж левага пляча.

Назад выкручваць кнот, каб дадаць на хату святла, Марфа не стала — няхай пабудзе сын непатрывожаны, бо святло ўдарыла б яму ў твар. Цяпер ніщто не замінала ёй глядзець на сына, бачыць яго схуднелы, з упалымі шчокамі твар, высокі лоб, на які звісала пасмачка русых, не, бадай, толькі русявых, калі гэтае слова перадае дакладнае адценне валасоў; некалі ў маленстве, калі Масей бегаў падлеткам, на месцы гэтай пасмачкі тырчаў віхор, таму, можа, і не прылягала шчыльна пасмачка да галавы, а нязгодна матлялася ад кожнага руху ва ўсе бакі; сынаў твар быў як расслаблены, адзін момант Марфе нават здалося, што Масей патаемна ўсміхаецца, аднак не, проста ён не хмурыўся і не перажываў нічога ў сне, мусіць, здаволіўшыся нарэшце, што трапіў дамоў, гэтага прыгожага і адухоўленага спакою на Масеевым твары не псавалі нават цені ад прыцемак у хаце. Усё, да драбніц, усё было знаёмае ёй у сынавым аблічча! Але чым даўжэй узіралася маці ў яго, тым больш знаходзіла, што сын неяк дзіўна перамяніўся, стаў падобны нечым на таго самога сябе, якім быў у дваццаць гадоў.

Марфа прайшла ад парога на хату і села на тапчан, улюбёнае сваё месца, не столькі ўлюбёнае, колькі назаўсёды абранае,— яна і уявіць не магла, каб сядзела вось гэтак без справы яшчэ дзе-небудзь у хаце сваёй. «Дасталося, відаць, Масею недзе, раз етак зблажэў і здзяцінеў з твару!..» Услед за гэтай думкай ёй нібыта ўкалола ў сэрца, яно зазнібела адразу; Марфе да слёз зрабілася шкода сына, акурат як і тады, калі стала вядома пра суд над ім, спярша вырасла злосць на ка-

госьці незнаёмага і ні разу не бачанага, хто вінаваты быў у сынавых пакутах, але вось яна прыгадала зусім нядаўнюю размову, якую вяла з мужам ля лазні, і ўся яе неакрэсленая злосць чамусьці перакінулася на яго, з'явілася такое адчуванне, быццам бацька хацеў сыну нядобрага, і яна унутрана, у пачуццях сваіх, апынулася раптам недзе на мяжы, калі недалёка і няцяжка ўзненавідзець блізкага чалавека той сляпой і зацятай нянавісцю, якая наўрад ці была зразумета кім нават ва ўраўнаважаным стане.

Зазыба тым часам таксама не забываў пра Масея, дакладней, не мог не думаць пра яго, бо што б ні рабіў — ці тады, як снаваў па завулку з вёдрамі ад калодзежа і назад, ці тады, як вязаў бярозавы венік за глінішчам,— заўсёды яго думкі кружыліся вакол сына. Па-першае, сынава з'яўленне было зусім неспадзяванае, а гэта ўжо адно не магло не выклікаць моцнага ўражання, нават узрушэння, якое не так сабе мінаецца, добра, калі на змену прыйдзе другое, яшчэ мацнейшае, а па-другое, у сувязі з незвычайным сынавым вяртаннем наогул было над чым падумаць. Іншая справа, што Зазыба гнаў ад сябе нядобрыя думкі, свядома абрываў іх яшчэ ўпачатку, як разважлівы чалавек, якому мала аднаго схопленага, краем пачулага; яму неабходна ўнікнуць у сутнасць справы, каб зразумець, а тады ўжо рабіць вывад. Паколькі гнаць прэч думкі пра сына, пра акалічнасці яго вяртання ў вёску рабілася з кожнай хвілінай цяжэй, то ён стараўся ўхапіцца ў галаве абы за што, каб толькі замясціць ім папярэдняе. Пры вольным часе такім вось чынам можна багата што чалавеку перабраць у памяці. А ён такі ў Зазыбы цяпер і сапраўды быў, гэты час, бо тое, што рабіў Зазыба рукамі, ніколькі не замінала галаве, наадварот, нават спрыяла сваёй размернасцю і няспешнасцю.

Але чалавек так ужо складзены, што адным сучасным ці толькі будучым не можа доўга жыць. Усё часцей прыходзіць на памяць што-небудзь з таго, што было перажыта даўно, таму, лічы, ужо як адрэзанае, бо чалавек, які б вынаходлівы ён ні быў, не здольны вяртаць наяве мінулае, ён мае ўладу над ім толькі ва ўспамінах.

Прыходзіла на памяць Зазыбу мінулае таксама цяпер, бадай, лягчэй таму, што і сучаснае, і будучае, як

людзі кажуць, пакуль далей носа цяжка было згледзець.

Можа, таму што ішла вайна, дык і ўспаміналася найбольш ваеннае — і, няйначай, што самахоццю: трохі з часоў імперыялістычнай, калі Зазыба карміў у акопах вошы на Румынскім фронце, а то ўсё з грамадзянскай. Балазе, было чаму — імперыялістычную ён скончыў у пятнаццатым, калі прыехаў далечвацца ў вёску, грамадзянскую ж прайшоў без малога ад пачатку да канца, трапіўшы да Шчорса. Шчорс наведаўся ў васемнаццатым у забяседдзе не выпадкова, не праездам — ён стаяў тады на Унечы, вузлавой чыгуначнай станцыі, фарміраваў Багунскі полк. Нарадзіўся Мікола Аляксандравіч, ці, як яго, мала больш дваццацігадовага хлопца, называлі байцы,— «бацька Шчорс», на Чарнігаўшчыне, у Сноўску, але не менш шанаваў ён і Беларусь, зямлю, дзе некалі жыў бацька яго. Сам Шчорс часам жартаваў — маўляў, я адным разам і хахол, і кацап, і беларус. Словам, беларусаў, якія траплялі ў полк, ён таксама называў землякамі. У Зазыбы выйшла выпадкова, што запісаўся ў Багунскі полк, але пасля ён ніколі аб гэтым не шкадаваў. Толькі з Багунскага неўзабаве перайшоў у Таращанскі. То быў час, калі з акупіраванай і гайдамацкай Украіны выходзілі на Унечу адданыя Савецкай уладзе партызанскія часці. Трапілі туды і таращанцы, ад якіх перад тым збег іх першы камандзір Грабёнка. Замест царскага афіцэра атрадам камандаваў цяпер рабочы чалавек Бажэнка. (У адрозненне ад Шчорса гэты сапраўды ўжо быў па гадах бацькам.) І вось у тыя дні сярод таращанцаў Зазыба сустрэў свайго аднапалчаніна па Румынскім фронце. Само сабой, зноў пасябравалі. Ну, і застаўся Зазыба з ім у таращанцаў, тым больш што ніякая канцылярыя не затрымлівала. З таращанцамі браў Зазыба Кіеў, удзельнічаў у баях за Фастаў, Бярдзічаў, Ноўгарад-Валынск, Гошчу... Незадоўга перад тым як атрымаў рану за Шапятоўкай-Падольскай, яму пашчасціла пабываць у Верамейках. Склікаў тады іх, ветэранаў брыгады, у штаб «бацька» і сказаў: «Людзей нам стала не хапаць. У каго ў палку дык яшчэ так-сяк, а ў каго і па сто чалавек не набярэцца ў ротах. Надумаў я такую справу, браткі. Падавайцеся вы ўсе ў свае вёскі, у гарады. Збірайце там людзей — маладых, сярэдніх, старых, якія захочуць

пайсці да нас. Але глядзіце, каб добраахвотна было. Не трэба скандалу. Уладу савецкую шануйце. А ўжоткі папоўнім зноў брыгаду новымі байцамі». Хоць і далёка было Зазыбу ехаць да Верамеек, але падаўся ён у родныя мясціны з ахвотай. У штабе брыгады выдалі адпаведны мандат з такім штампам: «Украінская Савецкая рэспубліка. Першая Украінская армія. Першая Украінская савецкая дывізія. Штаб другой Таращчанскай брыгады. Дзеючая армія».

З гэтага свайго наведвання Зазыба добра помніў, як ужо на другі дзень пасля прыезду ў Верамейкі падаўся са сваім мандатам у Бялынкавічы, да вайсковага камісара таварыша Алейнікава. Браў ён туды і малога Масея...

Але зноў Масей!..

Акурат схапіўшыся, Зазыба ўтапіў у шайку, поўную гарачай вады, бярозавы венік, і ўзяўся заліваць карцом вуголле ў печы. У твар адразу патыхнула гарачынёй і попелам, адно Зазыба засланіўся сагнутай у локці свабоднай рукой. Нарэшце Зазыба адставіў ад сябе карэц, пасядзеў трохі на дыбачках перад печкай, чакаючы, што недзе ў сярэдзіне яе бліснe незаліты вугельчык. Але дарэмна. Тады Зазыба другі раз сёння падмёў у лазні падлогу, агледзеўся — здаецца, можна было ісці клікаць сына.

Быў досвітак.

Хоць Зазыба наперад і не разлічваў, аднак лазню падрыхтаваў акурат, быццам па сталай дамоўленасці, адно прачынайся пасля начы ды ідзі мыйся.

Зазыба ўвайшоў у сваю хату, апусціўся стомлена на ўслон. Ад яго ціхага шуму зварухнулася, як закапашылася, на тапчане Марфа,— яна ўсё-ткі прыкархнула пад самае ранне, бо не вытрымала глухой цішыні, якая ўсталявалася ў хаце, злашча, боязна было разбудзіць няўрокам сына. Бадай, вось гэтае, апошняе мерканне і прывяло да яе насцярожаны сон.

— Ты б цішэй хоць, а то...— занепакоілася яна.

— Нічога,— гучна, зусім не сцішваючы голасу, адмахнуўся ад яе папярэджання Зазыба.— Лазня ж гатова!

— А яму цяпер, можа, і не патрэбна наша лазня,— зноў шэптам сказала Марфа.

— Ну, трэба — не трэба, а я кажу, што гатова,—

здаецца, яшчэ гучней сказаў Зазыба, усё роўна як прыйшоў з далёкай дарогі і заспеў дома непарадак.

Цяпер ужо не мог не расплюшчыць вачэй і Масей, як бы ён моцна ні спаў. Аднак прачнуўся спакойна, гэтак людзі звычайна прачынаюцца альбо на кароткі час, маўляў, вось гляну толькі вакол, а тады зноў засну, альбо тыя, хто прывучаны да ўнутранай насцярожанасці, калі трэба ўвесь час заставацца пільным і не лішне выдаваць сваю прысутнасць.

Зазыба ўбачыў, што Масей прачнуўся, нават узрадаваўся, што не трэба будзе тармасіць за плечы ды шкадаваць.

— Кажу, лазня гатова, сын! — паведаміў і яму Зазыба.

— Ужо? — нібыта здзівіўся Масей.

— Дак ранне ж,— лагодна сказала з тапчана маці.

— А можа, ты перадумаў,— спытаўся Зазыба,— можа, дарэмна тапілі?

— Наадварот!

— Тады будзем збірацца. Давай-тка нам, маці, чыстую бялізну.

Масей лёгка, рыўком адхінуўся ад сцяны і так жа лёгка адвёў назад сагнутыя ў локцях рукі.

— Дарэмна праспаў,— пашкадаваў ён.— Трэба было спаліць там, у лазні, усё гэта.— І паказаў на куртку, таксама на штаны, пашытыя ці то з таннага сукна, ці з пафарбаванай зрэбніны.

Зазыба ў адказ усміхнуўся, сказаў:

— Агонь можна будзе развесці зноў. Спаліш, раз ужо табе хочацца зрабіць так. Тым больш што касцюм твой у нас захаваўся.

— Дак ляжыць твой касцюм! — узрадавана сказала і Марфа.— Зберагла!

— То дзякуй,— усміхнуўся сын.

— Можа, дастаць? — усхапілася маці.

— А і праўду, сын,— падтрымаў Марфу Зазыба,— навошта гэтымі трантамі ўжо трэсці? Панасіў недзе, і дос!

Калі ўсё патрэбнае для лазні было складзена гаспадыняй на ўслоне ў адзін стос, а тады закручана, як і належыць у такім выпадку, у палатняны ручнік-уціральнік, Зазыба сказаў Марфе:

— Ты глядзі, таксама не баўся. Можаш паклікаць да пары Прыбыткову Анэту, каб адной не быць у лазні.

— Не, не! Я сянні і саўсім не пайду.

— Як сама знаеш,— паціснуў плячамі Зазыба.— Хадзем, сын.

Дзіва, але разгарачаны ў лазні Зазыба нават не адчуваў, што досвітак выдаўся сёння ўжо зусім па-восеньску золкі, нездарма ж Масей, як толькі выйшаў з хаты, адразу пачаў пацепвацца і неяк смешна сутуліцца.

— Калі не забыў,— сказаў сыну Зазыба,— дык завярні за лазню, заткні пакуллем акенца.

— Ды не забыў.

Масей тут жа рушыў за вугол лазні, кінуў па баках вачамі, шукаючы тое пакулле, а як знайшоў яго бліз-ка ля сцяны, у самым равочку, выбітым капяжом, пачаў сілай піхаць у акенца — квадратную адтуліну, выразаную пілой на ўроўні паднятых рук паміж бёрнаў. Адтуль моцна патыхала гарачынёй, ды Масей не зважаў на гэта, старанна выконваючы бацькава даручэнне. Дзеля большай пэўнасці ён яшчэ некалькі разоў падносіў да акенца руку, трымаў яе насупраць, каб вызначыць, ці не струменіць пара. Дзіва, але пакуль Масей не атрымаў ад бацькі гэтага даручэння, чамусьці было такое ўражанне, што ён не адчуваў сябе цалкам дома, нібыта толькі цяпер бацька нарэшце далучыў яго да ўсяго хатняга, што зноў мелася стаць блізкім, а найбольш, мусіць, зварухнуў сынаву душу проста бацькаў голас, якім той паслаў затыкаць пакуллем акенца. Здаволены Масей з палёгкай уздыхнуў і ў дадатак уголас засмяяўся, усё роўна як убачыў раптам тое, чаго не хапала яму і што ён даўно шукаў, альбо разгадаў нешта такое, што надта непакоіла дасюль.

— Заткнуў! — ажно не ўстрымаўся ён пахваліцца бацьку, калі праз хвіліну зайшоў у прылазнік.

Бацька тым часам стаяў у адных падштаніках, атрэсваў над шайкай з гарачай вадой свежы бярозавы венік.

— Добра,— азваўся ён здаволена,— тады раздзявайся, кладзі свае лахманы, дзе ўпадабаеш, а хочаш — вешай на гэтыя рагачы.— Ён паказаў венікам на ўбітыя ў сцяну жалезныя крукі.— А я пайду ўжо рабіць дух.

Неўзабаве праз зачыненыя дзверы пачуўся моцны трэск у апарні, акурат выбух, і Масей зразумеў, што бацька сапраўды пачаў «рабіць дух»: ад першага ж карца халоднай вады нейкі распалены камень на печцы не вытрымаў, уздыхнуў і раскалоўся, стварыўшы гук, падобны на лёгкі выбух.

Як помніў Масей, бацька ягоны не надта вытрымліваў у лазні гарачыню, раней лазню для ўсіх рыхтаваў дзед Яўмен, пачынаючы з таго моманту, як засоўваў у печку дровы, і канчаючы вось гэтым развядзеннем пары; звычайна дзед і на палок першы лазіў — насоўваў на пляшывую галаву суконны картуз, стаўляў побач драўлянае вядро з халоднай вадой, замест карца — алюмініевую місачку, з якой зручней паліваць на гарачае каменне, і пачынаў апрацоўваць бярозавым альбо дубовым венікам сваё старэчае цела, робячы пры гэтым малыя ці вялікія перапынкі. У такія хвіліны не лішне хто мог уседзець у лазні, мужыкі звычайна збіраліся ў прылазніку, чакалі пакуль дзед Яўмен раскашаваў на палку...

Нарэшце Зазыба ўзліў на бунтоўную печку апошні карэц вады, піхнуў локцем дзверы, ступіў у воблаках пары цераз парог адтуль. Папярод чым сказаць слова, ён косым позіркам акінуў з ног да галавы голую сынаву постаць — няйначай, хацеў пераканацца, ці прынёс Масей дамоў на касцях яшчэ што, акрамя жывой душы, затым утапіў прыгаршчы ў шайку з халоднай вадой, спаласнуў сабе твар.

— У-у-уф-ф-ф!.. — выдыхнуў ён пасля гэтага і спытаўся ў Масея: — Ці вадзілі ж там у лазню, дзе ты быў?

— Вадзі-і-ілі,— чамусьці расцягваючы словы па складах, адказаў Масей.

— Значыць, вадзілі? — здзіўлена перапытаў Зазыба, усё роўна як не спадзяваўся пачуць ад сына станоўчага адказу.

— Вадзілі,— ужо зусім коратка пацвердзіў Масей.

— Ну, то і добра,— таксама не надта распаўсюджваючыся, сказаў на гэта Зазыба.— Ступай у лазню, раз не адвык, ды папацей там, а тады пачнём.

Масей паслухмяна склаў крыжам на грудзях рукі, быццам не ў апарню збіраўся ўвайсці, а па меншай меры, у купель, тады звёў павекі і, сляпуючы, пераступіў парог, за якім адразу захлынуўся гарачынёй.

— Носам дыхай, носам,— пакуль не зачыніліся за сынам дзверы, паспеў кінуць услед яму бацька.

Але дзе там! Масей толькі паспрабаваў зрабіць так, як раіў бацька, а ўжо зліпліся ноздры, і ён зноў пачаў быў хаўкаць ротам. Тады нанава перасіліў сябе. Можа, паўхвіліны душыўся так у парозе, можа, даўжэй, аднак неўзабаве адчуў на сабе, што дыханне сапраўды становіцца раўнейшае, і яму ўжо нават не пякло ўсярэдзіне.

— Я цябе папару сам,— сказаў, зайшоўшы ў апарню, бацька. Ён змачыў з карца ўвесь асінавы палок, пасунуў бліжэй к сцяне драўлянае вядро з халоднай вадой.— Кладзіся! — загадаў сыну.

Памагаючы сабе рукамі, Масей забраўся на палок і лёг трохі наўскасок, галавой у самы кут. Але бацьку не спадабалася гэта. Камлём веніка той адразу даў адчуць сыну, каб павярнуўся больш на сярэдзіну, выставіў падэшвамі к печцы ногі. Масей прыўзняўся на руках, перанёс цела на другое месца. Тады бацька зусім зухавата, акурат напаказ, узмахнуў пад самай столлю венікам і, дробна-дробна патрэсваючы, пачаў апускаць яго над распластаным сынавым целам, потным, але яшчэ не чырвоным.

Чым ніжэй апускаўся венік, тым мацней Масей адчуваў спіной апякаючую гарачыню яго. Здавалася, яна дыхала, асядаючы са столі. Лежачы на жываце, Масей чакаў, што бацька пачне секчы венікам адразу, аднак той не спяшаўся рабіць гэтага, ён яшчэ пранёс — і таксама дробна патрэсваючы — венік уздоўж цела, ад самых пятак да патыліцы, і толькі затым хваснуў з працягам па правай лапатцы. Наогул Масей дарэмна напружваўся: у бацькавых ударах нічога балючага не было, добра распаранае бярозавае вецце мякка сцёбала па спіне, па ягадзіцах, па лытках, пры гэтым нават тушыла сухую гарачыню.

Шлёп-шлёп-шлёп... Плясь-плясь-плясь... Шлёп-шлёп...

І чым мацней бацька аходжваў яго венікам, тым болей сыну хацелася, каб ён рабіў гэта: ва ўсім няўходжаным, брудным целе вырастаў нейкі нясцерпны сверб, а пад скурай варушыўся халадок.

— Ну як, сын? — перахопліваючы левай рукой венік, гарэзліва спытаў Зазыба.

— Цярплю-ю-ю,— амаль філасофскі выгукнуў з-пад сябе Масей.

Тады бацька здаволена кіўнуў галавой і па-ранейшаму гарэзліва сказаў:

— Гэта яшчэ што? Гэта яшчэ так сабе! А вось зараз як паддамо трохі, тады і праўда давядзецца табе пацярпець!

Ён намацаў побач з вядром карэц, зачэрпнуў вады ім і апрастаў увесь на печку. Цяпер каменне не трашчала і не разрывалася, аднак пара адтуль адразу як выбухнула ўгору, пругка ўдарыла ў столь, распаўсюджваючыся пякучымі хвалямі над палком.

— У-у-уф-ф! — звыкла выдыхнуў Зазыба і зноў, усё роўна як нанава пачынаючы ўсё, стаў дробна патрэсваць венікам.

Шлёп-шлёп, шлёп-шлёп... Плясь-плясь, плясь-плясь... Шлёп-шлёп...

— А спераду я сам,— раптам нібыта ўзмаліўся Масей.

— Што ж, паспрабуй,— лёгка згадзіўся Зазыба, але перад тым як выпусціць з рук венік, паклаў яго яшчэ пад каленкі сыну, па самае сухажылле.

— Ну, от,— нарэшце ўсклікнуў бацька, кінуў на край палка венік і, згінаючыся ў плячах, вываліўся ў прылазнік.

Масей крутануўся на мокрых асінавых дошках, якія хоць знізу ратавалі яго ад гарачыні, звесіў уніз ногі. Але доўга парыцца самастойна не здолеў. І не таму, што зрабілася зусім горача сядзець на палку. І, вядома, не таму, што вельмі часта даводзілася апускаць руку, у якой трымаў венік, у халодную ваду, каб не дазволіць апёкаў. Справа ў тым, што праходзіла ўжо тая зацятасць, ад якой, здавалася, не будзе спакою ні душы, ні целу. Наперакор сабе, Масей пратрымаўся без бацькі на палку хвілін колькі, тады адкінуў убок, быццам непатрэбную рэч, венік і рынуўся ў прылазнік, гатовы выбіць галавой дзверы.

— У-у-уф-ф! — пераймаючы бацьку, выдыхнуў ён за парогам: з сіняга цела зрабілася малінава-чырвоным.

Зазыба таксама з падкрэсленай цікавасцю каўзануўся вачмі па ім, спытаў з добрай усмешкай, у якой усё-ткі адчулася трохі і паблажлівасці,— не быў бы ён бацька!

— Ну, як яно?

— Уф!

— Абмый во твар, вада ў шайцы,— прапанаваў бацька,— ды кладзіся на падлогу, аддыхацца трэба.— І, убачыўшы, што сын нібыта асцерагаецца, пачаў супакойваць: — Не бойся, не забрудзішся і не застудзішся. Маснічыны тут шчытна падагнаны. Я нават летась яшчэ раз клінам падціскаў кожную. І загавальня добра абкопана. Так што не прадзьме сыспаду. Кладзіся. А хочаш, дык я цябе і вадой абдам. Праўда, доктар Каласоўскі казаў, што гэта шкодна, нібыта скура нанава закрываецца ад халоднай вады і не дыхае. Але дзед твой не страшыўся. Заўсёды пасля парыльні тут вось, у прылазніку, абліваўся халоднай вадой. А зімой — дык і зусім у снег цаляў. Бывала, ужо нямоглага выведзеш з лазні, а ён так і наравіць з парога нырнуць у сумёт. Знарок шчыт ставілі з шалёвак, каб сумёт паўза сцяну надзімала. Ну дык як, абліць?

Масей адмоўна пахітаў галавой.

— Дзед! — амаль летуценна сказаў ён.— Што дзеду?

— Тады кладзіся проста,— пацягнуў яго за руку Зазыба.

Спярша Масей укленчыў на падлозе побач з бацькам, а ўжо затым дапаў грудзьмі да маснічын.

Здавалася, пасля доўгага знаходжання ў апарні будзе грукаць і біцца сэрца, але не, яно паволі ўжо супакойвалася, і, наогул, уся істота Масеева сцішвалася, а ў вачах з'явіўся сон, праўда, не той, ад якога адразу правальваешся ў небыццё; гэты, наадварот, калом распіраў вейкі, не даваў зліпнуцца ім. Масей склаў адну на адну перад сабой далоні, прытуліў да іх правай шчакой галаву. Бацька таксама пасунуўся бліжэй да сына.

— Значыць, рашыў дамоў прыйсці? — спытаў ён праз нейкі момант. І Масей раптам зразумеў, што бацька ўвесь час насіў гэтае пытанне ў сабе.

— Дамоў,— быццам скрозь сонную млявасць, адказаў ён.

— А чаму ў Чырвоную Армію не паступіў?

— А хто б мяне ўзяў? — трохі абыякава адказаў Масей, але ўжо як знарок.

— Ну, як гэта — хто б узяў? — не зразумеў бацька.

— А так,— адарваў шчаку ад тыльнага боку далоні Масей і падняў галаву.

— Трэба было растлумачыць добра, хто ты і чаго хочаш.

— А хто б мяне слухаць стаў? Хто б слухаў маё тлумачэнне?

— Ці ж мала разумных людзей?

— Разумных людзей сапраўды нямала,— згадзіўся з бацькавым довадам Масей.— Але раз не паслухаліся... раз не здолеў растлумачыць у мірны час, дык няўжо думаеш, што ў ваенны да кагосьці б дайшло?

— А можа, якраз і дайшло б?

— Не, бацька, усё абстаіць трохі іначай, чым ты ўяўляеш сабе гэта. Здавалася б, хто мае права адмовіць чалавеку са зброяй у руках абараняць айчыну? Але ж адмаўляюць.

— Дык табе і праўда адмовілі ці ты гэта толькі кажаш так?

Размова стала рабіцца падобнай на допыт, і Масей быццам у адчаі наморшчыў лоб.

— Кажу, бацька, толькі кажу,— тужліва прамовіў ён, усё роўна як нічога не мог знайсці ўжо супраць бацькавай пераканаўчасці; ды надоўга не змоўк, набраўся цярплівасці, потым пачаў: — Але я кажу таксама і тое, што з гэтай справай усё абстаіць іначай, чым ты сабе ўяўляеш, бацька, а можа, проста хочаш выдаць жаданае за сапраўднае. Так, ніхто мне не адмаўляў, бо як можна адмовіць, калі ты не прасіўся?

— Сапраўды, як?

— Але ты ўзваж тым часам, хто добраахвотна стане з-пад вінтоўкі ды адразу пад вінтоўку? Не паспеў бы я нават заікнуцца ў ваенкамаце, што з турмы, ды па якім артыкуле быў, як у момант апынуўся б ля сценкі. Не толькі што разбірацца, але і размаўляць далей не сталі б. Гэта калі армія паспяхова наступае, то ўсе, пачынаючы ад палкаводца да шарангоўца, лагодныя і пры цвярозым розуме. Тады кожны паспачуваць згодны. А калі адступае, то ўсё атрымліваецца якраз наадварот. Ну, а тут у нас нават не адступленне, хутчэй суцэльнае бегства.

— Дапусцім, у вайне па-ўсякаму бывае,— няпэўна кіўнуў галавой Зазыба.— Гэта як і ў звычайнай бойцы, калі абодва моцныя, нябось, сам не раз бачыў — то спярша адзін зверху, то, глядзіш, ужо другі на ім...

— Але ж гэта не простая байка, гэта — вайна!..

— Вайна,— разважліва згадзіўся бацька.— Таму

я і гавару, што за адступленнем будзе наступленне. Ай, не верыш?

— Не верыць, бацька, я не маю права,— адказаў Масей.— Гаворка ж наша, здаецца, не пра гэта?

— І пра гэта,— настойліва ўдакладніў старэйшы Зазыба.— Але, добра. Мяне хвалюе, што ты не па чыстай вярнуўся да нас.

— Фармальна, па чыстай. Тэрмін мой ужо выйшаў.

— Тады ў чым справа?

— А ў тым, што... Словам, па чыстай, бацька, адтуль апошні час, здаецца, нікога не выпускалі. Проста прывозілі назад, адкуль некалі бралі, і давалі новы тэрмін.

— Ну, а табе новы далі?

— Не паспелі.

— А што гаварылі на судзе?

— Гаварылі на следстве,— усміхнуўся Масей.— А на судзе было проста: прыводзілі ў залу, старшыня спецкалегіі зачытваў пастанову, і на этап.

— Я тады ж, у той год, пацікавіўся ў раёне табой, дык мне сказалі, што ты адбываеш тэрмін па семдзесят другой стацці. Растлумач мне, што гэта такое?

— Мяне судзілі за антысавецкую агітацыю.

— Ясна. Ну, а правіннасць якая?

— Хіба ж не помніш, які снежны ком тады каціўся з гары. Абы данос на каго паступіў!

— Значыць, на цябе таксама быў?

— Перад тым мы вечарынку наладзілі. Прафесара свайго ўшаноўвалі. Якраз дзень нараджэння ў таго быў. Ну, мы і сабраліся разам, былыя студэнты. Аднак не ўлічылі аднаго. Трапіў на вечарынку сярод нас хлопчык адзін. Све-е-етленькі такі, чы-ы-сценькі, роўна з іконы за гадзіну да таго сышоў. Здаецца, пляменнік асістэнта нашага прафесара. Вось ён і нашрайбаваў на нас.

— Дарэмшчыну?

— Ты, бацька, як следчы мой! — засмяяўся Масей.— Той таксама вось гэтак шчыра здзіўляўся — маўляў, і што, нічога такога не гаварылі вы між сабой? Дык вось, як на споведзі гавару — ані блізка! Справа ў тым, што сярод высокаадукаваных людзей зачасаўся чалавек, бачыш, я не гавару, што нягоднік, нават больш, дык вось... сярод высокаадукаваных людзей зачасаўся чалавек, які толькі што скончыў у вёсцы сямігодку.

Можна ўявіць сабе, чым здалася яму размова разумных людзей? Вось ён і выклаў яе па свайму разуменню, няйначай палічыўшы сябе большым патрыётам, чым кожны з нас.

— Ну, а следства? Няўжо следства не магло разабрацца?

— Вось у тым жа і загадка часу! Я ж недарэмна кажу, што нібыта сляпы снежны ком з гары каціўся. Аказваецца, абы данос паступіў. А той ужо, як след, зачароўваў усіх.

Масей раптам пачаў кашляць, чамусьці ажно да гідлівасці ў жываце. Зазыба дакрануўся да яго рукой:

— Ты не хвалюйся, сын!

— Я ўжо даўно не хвалююся з гэтай прычыны,— нарэшце пракашляўся Масей.— Усярэдзіне ў мяне — горка і пуста.

— Але ж горыч таксама ачышчае чалавека.

— Чым?

— Сваёй гаркатой.

— Але ж яе замнога ў людзей. Толькі цяпер яна разбаўлена другімі якасцямі, урэшце, у час вайны інакш і быць не можа. Разбаўлена, але не знішчана.

— Нічога, усё мінецца, сын. Горыч — яна таксама абуджае ў чалавеку новае веданне жыцця. Вось толькі з вызваленнем тваім трохі не так выйшла. Таму я ўспомніў адразу пра армію — гэта якраз самы выхад з твайго становішча быў. Нездарма ж кажуць,— пераможцаў не судзяць.

— Думаеш, я сам не разумею, у які капкан трапіў? — сумна паглядзеў на бацьку Масей.

— Ага, у капкан наогул, хоць у які, няма зайздрасці трапляць, а ў гэтакі, дык і зусім ужо няварта было б.

— Ён усё роўна як забыты. Можа, ніхто ўжо не прыйдзе праверыць яго.

— Нічога, сын, неяк жа будзе!.. Абы за табой не было...

— А што за мной магло быць? — ускінуўся Масей.— Хіба ад цябе я хаваўся б? — Ён зноў пачаў кашляць, хоць і не так надрыўна, як мінулы раз.

Зазыба сказаў:

— Хадзем, сын, яшчэ раз на палок. Пагрэемся. А то і праўда — разлегліся тут. Даўно ў цябе гэты кашаль?

— Было неяк, а тады само прайшло.

— Можа, грудзі?

— Не-не, мусіць, не.

— То і добра. Хадзем. Больш парыць венікам не буду. Пагрэю так.

У лазні ўжо дыхалася вальней, гарачыня амаль не даймала, аднак Зазыба расчыніў на вуліцу і зашклёнае ніжняе акенца.

— Кладзіся зноў на палок,— сказаў ён.— Ды павярніся галавой да печкі. З правай рукі мне зручней будзе.

Пакуль Масей мулка ўкладваўся на асінавых дошках, асцерагаючыся нарабіць сінякоў, Зазыба ўправіўся прынесці з прылазніка вядро з варам, накрытае драўляным вечкам. Паставіўшы вядро на падлогу, ён падняў кінуты Масеем венік, агледзеў яго, каб не тырчалі голыя пруты, тады тапляну́ў у гарачую ваду.

— Вось аб чым я прасіць цябе мушу, сын,— сказаў раптам ён, кладучы на спіну Масею нанава распараны венік.— Не гавары ты з мужыкамі пра ўсё гэта ў вёсцы. Я разумею, ты цяпер пакрыўджаны. Табе і праўда не соладка. Але павер мне, свайму бацьку, што Савецкая ўлада ў тваёй бядзе не вінаватая. Ты ж сам кажаш, ком з гары каціўся. Было, адмаўляць нельга. Але ж... не ўсюды аднолькава. У нас, напрыклад, дык ніводнага і пальцам не кранулі. Ды і не толькі ў нас. Значыць, самаўпраўства на месцах тварылася. А зверху за ім недагледзелі.

— Дзіўныя ў мяне бацькі,— пацепваючыся скурай ад пякучага бярозавага лісця, горка ўсміхнуўся Масей.— Маці ўвесь час на госпада бога спадзяецца, а бацька — на вышэйшую ўладу!..

— Іначай мне нельга, сын,— тапляючы зноў венік у вядро, крактануў Зазыба.— Бо што я варты сам тады. А ў жыцці ці мала што здараецца. Тым больш калі гэтае жыццё нанава будуеш. Тут і памыліцца не цяжка, не тое што недагледзець. Сам разумееш.

— Вопыту няма — таму рабі што хочаш, набірайся вопыту. Памыляешся? Ну што ж, не памыляецца той, хто нічога не робіць. Таму рабі памылкі, хутчэй навучышся. Папомніш мяне, бацька, пра гэта яшчэ скажуць, ой, скажуць!

— Я і сам разумею, што скажуць! — незалюбіўшы сынаву зласлівасць, павысіў голас Зазыба.— Бо не раз

ужо гаварылі! У калектывізацыю наварочалі лішняга — паправілі, галавакружэнне ад поспеху выйшла. У трыццаць восьмым таксама паправілі. Яжова пакаралі. На пленуме парушэнні асудзілі. Так што...

— Святы чалавек ты ў мяне, бацька,— уздыхнуў Масей.— За гэта я і паважаю цябе. За тваю веру, якая не дае зразумець, дакладней, прызнаць нават самае жахлівае.

— І на тым дзякуй, сын. Другім разам, можа б, і не сказаў, а сёння — прымаю нават пахвалу. Прыемна. Асабліва калі сын хваліць, а ты добра ведаеш, за што ён хваліць.

Гэтыя словы прагучалі для Масея адным часам і як дакор, і як схаваная іронія. Таму ён, сумеўшыся, змоўк.

Бацька таксама не пачынаў нанава гаворкі.

Тапляючы раз-поразу венік у вар, ён патрэсваў яго над сынавай спіной, праносіў уздоўж хрыбціны і кожны раз на момант спыняўся ў якім-небудзь адным месцы, прыціскаў бярозавае вецце да цела. Масею моцна пякло ад гэтых дотыкаў, але ён пакорліва маўчаў, нават не варушыўся, толькі часам пацепваўся скурай.

...Надзеты ва ўсё новае, Масей неўзабаве ступіў на парог у прылазніку, глянуў наперад сябе ў шырокі прасцяг, дзе над гарбатым полем узыходзіла чырвонае сонца, і адчуў раптам, як моцна, нібыта перад самымі маразамі, патыхала палыном.

VI

Баі на абараняльным рубяжы, што перасякаў тульска-арлоўскі тракт, як пачаліся амаль нечакана, быццам знянацку, калі яшчэ не ўсе палкі 284-й дывізіі занялі траншэі перад вялікім супрацьтанкавым ровам, так і спыніліся, дакладней, не спыніліся, проста аціхлі на нейкі час. Уласна, зацятых абараняльных баёў, як гэта мела месца на ранейшых рубяжах, напрыклад, на Дняпры, пасля і на Сажы, тут пакуль наогул не завязалася. Немцы спачатку мелі намер разбурыць новую паласу «абароны рускіх» проста з паветра. Над супрацьтанкавым ровам, над траншэямі і акопамі, што загадзя, яшчэ ці не ў канцы ліпеня, былі падрыхтаваны амаль уздоўж усяго абараняльнага рубяжа ў некалькі ліній, ад самага віднага віселі гарбатыя «юн-

керсы», сыпалі ўніз, вывальваючы з чэрава бомбы. Бамбёжцы былі падвергнуты таксама ўсе блізкія вёскі, у тым ліку і Пёкліна, лясы і пералескі па левы бок ад супрацьтанкавага рова, на адлегласці трох-чатырох кіламетраў. Нямецкаму камандаванню здавалася, што пасля такой стараннай авіяапрацоўкі дастаткова будзе адразу пусціць танкі, каб прабіць новую, неўстаялую абарону яшчэ да падыходу асноўных, матарызаваных сіл. Але надзеі аказаліся дарэмныя. Задума немцаў была разгадана ў час, і на танканебяспечных напрамках артылерыя паспяхова адбіла варожыя атакі. Тады немцы супакоіліся, рашылі пачакаць свае асноўныя сілы, якія яшчэ рухаліся к фронту. Таму ўсё і аціхла вакол. Разам з тым кончыўся і паток акружэнцаў, што адступалі ад папярэдняга абараняльнага рубяжа. Такім чынам, Шпакевічу таксама нібыта не стала чаго рабіць. Апошняя група байцоў і камандзіраў на гэтым участку перайшла лінію фронту няўдала, якраз то была група, у якой адну ноч у лесе каля Шыраеўкі гасцінна правёў Чубар і вельмі хораша пагаварыў з палкавым камісарам. Але пра гэта Шпакевіч не ведаў. Ды яму і не належала надта пытацца ў акружэнцаў, нават калі б увесь час і рупіла. У перастрэлцы, якая раптам пачалася з абодвух бакоў, загінуў паранены палкавы камісар, якога чырвонаармейцы прынеслі на насілках у траншэю па ўзбалотку ўжо мёртвага... Вядома, сустракаць акружэнцаў, наладжваць праход цераз лінію фронту, было справай надзвычай турботлівай, шмат даводзілася напружвацца і мала спаць, таму Шпакевіч з ахвотай вярнуўся да выканання сваіх непасрэдных абавязкаў у роце: з самага пачатку яго прызначылі памкамузвода.

Улічваючы, што абараняльны рубеж быў падрыхтаваны зараней, салдатам тут мала даводзілася капацца ў зямлі, адно папраўляць калі траншэю пасля бамбёжкі. Ну, а раз не трэба кідаць рыдлёўкай на бруствер зямлю, значыць, і работы, лічы, сапраўднай салдату няма. Таму Шпакевіч дамовіўся з камандзірам узвода, што адлучыцца сёння на нейкі час у Пёклінскі лес, туды, дзе нядаўна размяшчаўся зборны пункт.

— Трэба на магілу адну схадзіць,— сказаў ён, каб і праўда не выглядала гэта звычайнай прагулкай.

Узводны не пярэчыў.

Шпакевіч паклікаў з сабой яшчэ і чырвонаармейца, уральца, які назваўся цесляром. Справа ў тым, што

ўвесь гэты час, як знаходзіўся на перадавой, Шпакевічу рупіла дагледзець па-чалавечы магілу Халадзілава.

Хаваў забітага ён сам, але паспешліва, амаль як папала, бо пасля таго налёту было загадана не дэмаскіраваць зборны пункт і, наогул, не надта затрымлівацца каля адрыны, бо на пазіцыях чакаюць пустыя акопы. І вось цяпер Шпакевіча непакоіла, што ён таксама паддаўся спешцы і не зрабіў нават людскай магілы — ледзь паспеў выкапаць ямку, глыбінёй ці не ў звычайны салдацкі акоп для стральбы лежачы.

Пісьмо на радзіму Халадзілава Шпакевіч паслаў раней. Ён правільна разважыў — Халадзілаў быў тут нічыйны, яшчэ не прыпісаны ні да якой часці, таму і паведаміць пра яго смерць афіцыйна не было каму. Значыць, зрабіць гэта належала Шпакевічу. І не толькі па дружбе, але па абавязку, няхай не афіцыйнаму. Адрас Халадзілава ў Шпакевіча быў, ён дастаў яго разам з іншымі дакументамі, якія ляжалі ў кішэні гімнасцёркі. Але што напісаць, якімі словамі апавядаць бацькам пра гібель сына? Спярша яму хацелася расказаць пра ўсё, што наогул можна было прыгадаць з іх сумесных вандраванняў, з іх вайсковай службы — хоць, вядома, якая служба на вайне, на вайне проста салдаты ваююць, а не служаць! — але нават у думках ліст выходзіў доўгі, амаль бясконцы, на яго не хапіла б паперы, таму Шпакевіч пасля разваг напісаў самае простае: маўляў, дарагія бацька і маці (бацька ў Халадзілава з яго ж слоў быў чалавек не старога веку, але інвалід — на плытах некалі па Чусавой застудзіў нагу ды так і не вылечыўся), сёстры і браты, ваш сын і брат Халадзілаў Валянцін Тарасавіч загінуў геройскай смерцю ў барацьбе з нямецка-фашысцкімі захопнікамі за гонар сацыялістычнай айчыны і пахаваны ў лесе, што за паўтара кіламетра на паўночны ўсход ад вёскі Пёкліна... А раптам адтуль, з Уфы, калі і праўда здарыцца, што затрымаецца тут надоўга фронт, прыедуць на магілу?..

Дарогі ад перадавой у той Пёклінскі лес было не багата. І Шпакевіч з цесляром хутка ўзяліся за справу: з узаемнай згоды рашылі не пашкадаваць якую гадзіну-другую ды перазахаваць Халадзілава.

Адмераўшы крокаў дзесяць ад першай магілы, Шпакевіч пачаў капаць рыдлёўкай другую, глыбокую і не цесную, тым больш што зямля была пясчаная і да-

зваляла гэта. Чырвонаармеец тым часам стаў вычэсваць з расколатай сасны надмагільны абеліск, каб пасля выразаць на ім і прозвішча загінуўшага: ён быў з нядаўна мабілізаваных, трапіў сюды, на гэты абарайльны рубеж, з дывізіяй, якая яшчэ не ўдзельнічала ў баях, і таму не бачыў, як хавалі салдат дасюль — абы паспець ды зямлёй прысыпаць, яму хацелася зрабіць усё па-сапраўднаму, зусім без сакрэтнасці, як трэба; Шпакевічу толькі і ўдалося пераканаць яго, што Халадзілаву нельга ставіць крыжа, чырвонаармейцу на магіле належыць мець звужаны кверху гранёны слупок, які завецца абеліскам.

Рабіць справу ім ніхто не замінаў: у адрыне нікога не было, з учарашняга дня яна наогул стаяла пустая, бо і старшы лейтэнант з асобага аддзела, і тыя вайсковыя службы, што займаліся тут пасля так званага «прапускніка» фарміраваннем новых баявых падраздзяленняў, перабраліся непасрэдна ў штабы, дзе ім і належала быць.

Пакідаўшы з паўгадзіны зямлю з ямы, Шпакевіч выпрастаўся — было па грудзі ўжо, абапёрся далонямі на берагі і выкінуў на паверхню ногі, каб перадыхнуць.

Чырвонаармеец убачыў гэта, таксама перастаў ляпаць сякерай.

— Я, канечне, не ведаю,— сказаў ён, сядаючы на пень,— але часта думаю і хачу ўсё спытаць. Займае маю галаву і цярэбіць адна думка. Ад самага пачатку вайны.

— Што ж гэта за думка такая, што вы ўсё не можаце спытаць? — прыязна азваўся Шпакевіч, які ўжо тым часам таксама паспеў сесці сабе на пень, якраз насупраць.

— А вось якая,— салдат зняў з галавы пілотку, паклаў блінам на правае калена; мусіць, яго і праўда даўно цікавіла штосьці, бо ён і цяпер не спяшаўся гаварыць пра тое, быццам узважваў ці прыглядаўся да чалавека, якому збіраўся даверыцца.— Помню, у дзевятнаццатым годзе збіралі для немцаў сухары. Самім есці не было чаго, а немцам збіралі.

— Я малы тады быў, не ведаю,— сказаў на гэта Шпакевіч, усё роўна як паспрабаваў адмежавацца.

— А я помню, хоць таксама не ў вялікіх гадах быў...

— Цікава, колькі вам цяпер? — спытаў Шпакевіч.

— Дык няўжо не відаць?

— Ну...— няпэўна вымавіў Шпакевіч.

— А ўжо багата,— сказаў, каб не рабіць лішняй затрымкі, цясляр.— Як па-нармальнаму, дык у запечку павінен сядзець ці на чаране грэцца. Ну, а па цяперашняй вайне... Але я не пра гэта. Праўда, збіралі для немцаў тады сухары. Гэта я помню. А самім тым часам не было чаго есці. Добра, калі па паўвасьмушцы на дарослага чалавека ў Маскве і Петраградзе прыпадала. Ды і ў іншых гарадах не смачней было. У саміх людзі паміралі з голаду, а чужым сушылі сухары. Казалі, нямецкім рабочым, іхнім дзецям падмога трэба. Моў, пралетарыят не забудзе пасля. Таксама салідарнасць праявіць, калі спатрэбіцца.

— Што ж, правільна,— пацвердзіў Шпакевіч.

— Але гэта яшчэ як паглядзець,— нібыта з дакорам зірнуў на яго чырвонаармеец.— У мяне тады браценнік у Піцеры з голаду памёр. Малы, сапляк яшчэ быў. Але сірата. Ну, і паехаў к дзядзьку, на завод уладкавацца ці так у горадзе прыжыцца. Прыехаў, а дзядзькі няма. Дзядзька недзе ваюе. Я ўжо не помню, з кім тады ў дзевятнаццатым вайна ішла. Але пэўна, што не з немцамі. У іх тады, пісалі, рэспубліка была. Баварская.

— З Юдзенічам,— падказаў Шпакевіч.

— Дык вось я і гавару... браценнік мой... Пабадзяўся бяздомны ды галодны па Петраграду і здырдзіўся недзе на вакзале. Ну, а каб наадварот было, каб не немчык якісьці тыя сухары з'еў, а мой браценнік? А іх з'еў немчык. І, няйначай, цяпер па нас страляе.

— А чаму раптам страляе той, што еў сухары? — паціснуў плячамі Шпакевіч, які нарэшце зразумеў, куды прыйшла гаворка.

— Не абавязкова, канечне, аднак...

— Справа якраз у гэтым вось «аднак»! А чаму не дапусціць, і гэта будзе хутчэй за ўсё так, што немчык той сядзіць цяпер у гітлераўскім канцлагеры? А можа, у падполлі з фашыстамі змагаецца?

— Дапусціць, вядома, можна,— зноў тымі ж дакорлівымі вачамі зірнуў на Шпакевіча цясляр.— Ну, канцлагер, канечне, ясна, турма. А што яму рабіць там, у Германіі, у падполлі?

— На заводзе бомбы псаваць, кулі...

— Дзе ж тады яны, тыя псаваныя бомбы? Здаецца, увесь час усе разрываюцца. Як каторая падае на зямлю, то і разрываецца. Ды і кулі сапраўдныя!

— Фронт жа не толькі тут! — усё роўна як абражаны, запярэчыў Шпакевіч.— Фронт жа вялікі! Дык чаму трэба лічыць, што там?..

— Ат, бачу, не варта было пачынаць мне пра гэта? — ужо выразна шкадуючы, паморшчыўся ад прыкрасці пажылы чырвонаармеец.— Думаў бы сабе і думаў, як раней, а так...

— Чаму не варта? — ускінуўся Шпакевіч, а сам у гэты час прыгадаў, як нядаўна вось тут, у адрыне, дапытвалі збітага над абараняльным рубяжом нямецкага лётчыка, які з двухкрылага самалёта раскідваў лістоўкі. «Я — рабочы!» — чамусьці ўсё паўтараў той, быццам меў за гэтым нейкі асаблівы сэнс, быццам шукаў нейкай еднасці з тымі, хто дапытваў яго. Але калі ў яго спытаў цераз перакладчыка старшы лейтэнант з асобага аддзела, чаму ён, рабочы альбо сын рабочага, ды ваюе з рабочымі, палонны адказаў: «Бо вайна!» Тады яму адразу ж другое пытанне паставілі: «А чаму вашы фюрэры наогул пачалі вайну супраць Савецкага Саюза?» Адказ быў блытаны, пэўна, што не зусім прыдуманы, хоць адчувалася, што завучаны, зводзіўся ён да наступнага: маўляў, мы б не прыйшлі сюды, каб вы самі адмянілі савецка-марксісцкі камуністычны лад, прагналі камуністычны інтэрнацыянал за межы краіны; словам, ён разумеў задачу так, што ім, немцам, нічога не заставалася, як толькі з рабочай салідарнасці ўмяшацца ў справы Расіі...

Шпакевіч цяпер разумеў, што з пажылым чалавекам неабходна было пагаварыць абдумана, растлумачыць яму, што тут да чаго, яго памылку, хоць разумеў ён і тое, што не надта проста зрабіць будзе гэта, бо вайна сапраўды моцна парушыла шмат якія ўяўленні, асабліва тыя, што лічыліся дасюль як бы непахіснымі ўжо, аднак прадоўжыць гаворку не далі ім. Раптам на паляну, дзе яны размаўлялі, седзячы адзін супраць аднаго на спілаваных пнях, прыбег запыханы пасыльны, чырвонаармеец з іхняга ўзвода, і яшчэ крокаў за колькі крыкнуў Шпакевічу:

— Узводны загадаў прыбыць вам у размяшчэнне роты!

— Калі?

— Неадкладна.

— А чаму?

— Не ведаю.

— Аднаму ці з ім? — Шпакевіч кіўнуў галавой на пажылога чырвонаармейца, які паспешліва надзяваў пілотку, топчучы яе зверху рукой.

— На гэты конт нічога не сказана!

Шпакевіч з неахвотаю падняўся з пня, пашкроб пальцамі за вухам, усё роўна як расцягваў гэтым час, тады сказаў цесляру:

— Вы вось што... Дарэчы, як вас завуць?

— Тарасам. Тарас Якаўлевіч.

— Яго бацька таксама Тарас,— сказаў Шпакевіч, маючы на ўвазе Халадзілава.— Так што сынам мог быць.

— А малады? — павярнуўся цясляр у той бок, дзе трохі гарбацілася на магіле зямля.

— Студэнт. Таксама любіў пагаварыць. Я нават падумаў — сысціся б вам раней, вось нагаварыліся б адны, можа б, і мне тлумачыць пасля не трэба было. Самі б разабраліся, што да чаго на гэтым узбураным свеце. Але, як кажуць, не лёс. Я вось аб чым папрашу вас, Тарас Якаўлевіч, вы тут ужо не кідайце пачатае справы. Яму я амаль што выкапаў. Засталося толькі падчысціць дно. Ну, а...

— Ладна, камандзір,— узяўся за тапарышча цясляр,— ідзіце ўжо, раз завуць. Нешта ж не так сабе, можа, што здарылася. А без вас не могуць абысціся. Не турбуйцеся. Зраблю тут усё акурат. Я такі, я падвесці хоць каго не магу. Раз трэба, дык трэба!

— А то, можа, пакінуць і яго! — паказаў на пасыльнага Шпакевіч.

— Не, я адзін спраўлюся. Вы скажыце толькі... Прозвішча таварыша свайго забітага скажыце...

— Ах, так. Ледзь не забыў. Халадзілаў. Валянцін Тарасавіч Халадзілаў.

— Запомніў.

— Так і напішыце: «Чырвонаармеец Халадзілаў Валянцін Тарасавіч, загінуў...»

— Кажаце, напісаць? Не, аловак першы ж дождж размые. І знаку ніякага не застанецца. Шкада, што стамескі няма. Ну, ды ладна. Ножыкам паспрабую. Словам, не турбуйцеся, усё зраблю акурат.

Быццам прадчуваючы наперад, што гаворыць з ча-

лавекам апошні раз, а можа, ад звычайнай удзячнасці, якую хацелася паказаць хоць бы чым, Шпакевіч моцна пацісную чырвонаармейцу руку і хуценька пашыбаваў услед за пасыльным, якому не стаялася на месцы.

Камандзір узвода чакаў яго, таму адразу пачаў ледзь не з парога, хоць ніякай віны за Шпакевічам не бачыў.

— Прыходзіў Зімавы, загадаў расшукаць цябе, нават калі пад зямлёй. Добра, хоць яшчэ не папала.

— А навошта я спатрэбіўся яму? — спытаўся Шпакевіч.

— Каб жа яму! А то некаму ў штабе дывізіі!

Шпакевіч падумаў — зноў кліча старшы лейтэнант з асобага аддзела.

— Дык куды мне цяпер ісці — адразу ў штаб дывізіі ці да Зімавога?

Узводны пацісную плячамі.

— Ну, раз прыходзіў сюды Зімавы, значыць, да яго і трэба. А там ужо высветліцца ўсё як ёсць.

— Слухай,— сказаў Шпакевіч,— я там, у лесе, пакінуў байца, ну, таго...

— А-а, Святлічнага?

— Так. Дык ты яго не лай, калі трохі запозніцца. Магілу ён там робіць.

— Дарэмна ты гэта задумаў, Шпакевіч,— паківаў галавой узводны.— Трэба было пахаваць свайго таварыша ў брацкай магіле. Хацяя, між іншым... ці не ўсё адно, дзе ляжаць забітаму? А наконт Святлічнага — няхай у цябе галава пра яго не баліць. Ну, давай развітвацца. Адчуваю, не вернешся ты да нас. Мусіць, забіраюць цябе назаўсёды. А шкада, добры памочнік быў.

— Напамага-а-аў я табе! — зрабіў расчараваны твар Шпакевіч.— Толькі і лічыўся, што памкамузводам у цябе.

— Нічога, усе мы тут пакуль што лічымся. Галоўнае пачнецца тады, як немцы папруць. А яны восьвось збяруцца з сіламі.

Амаль гэта ж праз якія паўгадзіны гаварыў Шпакевічу і камандзір роты Зімавы. Напаследак спытаўся:

— Рэчы ж хоць з сабой?

— Якія ў мяне рэчы!

Падышоў нампаліт, сярэдніх гадоў чалавек, з круглым, добрым і трохі здзіўленым тварам. Гэты дык і зусім у роце знаходзіўся з учарашняга дня — працаваў недзе загадчыкам парткабінета, пакуль раён не падпаў пад акупацыю. Але паколькі ўся рота складалася з людзей выпадковых, гэта значыць, з тых, каго ўдалося звесці ў адно падраздзяленне на зборным пункце, то байцы і камандзіры прывыкалі ў ёй адзін да аднаго хутка, дастаткова было часам перакінуцца спагадлівым словам ды адсыпаць у дзвюхрогую масцёнку лішні шчопаць махоркі. Нампаліта таксама адразу прынялі ўсе ў роце, як свайго, нават ужо хадзіў сярод узводных анекдот, які той расказаў у першы дзень знаёмства: нібыта ўвосень цераз сялянскія палосы спяшаўся заяц і сустрэў на мяжы вожыка. «Куды гэта, касы?» — пытаецца вожык.— «А за тым вось пагоркам,— адказвае заяц,— вярблюдаў валашаць».— «Дзе ты вярблюдаў бачыў у нас? Здурнеў?» — «А мне другія зайцы казалі!» — «Ну, а табе які страх? Ты ж не вярблюд!» — «Ну так, але як адрэжуць прымусію, тады позна ўжо будзе даказваць, што ты не вярблюд».

І цяпер, убачыўшы нампаліта, Шпакевіч чамусьці перш за ўсё і прыгадаў гэты анекдот, усміхнуўся ўнутры сабе: от жа і чалавек, здаецца, не з боўталаў, а таксама выдумае...

Нампаліт, мусіць, адчуў ягоную ўнутраную ўсмешлівасць, пажартаваў зусім па-таварыску:

— Глядзі там, у штабе, кіруй ды не вельмі тузай. Асабліва нас з Зімавым.

У Шпакевіча, таксама як і ў цяперашніх камандзіраў яго, прадчуванне было недарэмнае: наперадзе сапраўды яго чакала заданне, якога ён і ўявіць дасюль не мог.

Са штаба дывізіі, куды ён трапіў неўзабаве, яго накіравалі ў палітаддзел, які займаў хату ў гэтай жа вёсцы, але насупраць, вокны ў вокны.

За сталом у сялянскай хаце з дзвюх палавін сядзелі трое. Аднаго Шпакевіч пазнаў адразу, яшчэ са спіны, бо то быў знаёмы старшы лейтэнант з асобага аддзела, хоць ужо і пераадзеты ва ўсё вайсковае, а на пятліцах замест сваіх трох наркаматаўскіх шпал меў кубікі. Другі сядзеў начальнік палітаддзела дывізіі. Дагэтуль начальніка палітаддзела Шпакевічу даводзілася бачыць усяго адзін раз, і то мяльком, калі той не-

чага наведваўся дзён колькі таму на зборны пункт у Пёклінскім лесе. Трэцяга чалавека, які прысутнічаў тут і сядзеў за сталом тварам на хату, Шпакевіч зусім не ведаў і нават не здагадваўся, хто ён і адкуль, тым больш што на адзенні яго знакі адрознення адсутнічалі напроч. А справа якраз і была ўся ў гэтым чалавеку, камандзіры спецыяльнага разведвальна-дыверсійнага атрада, створанага з добраахвотнікаў у Маскве па ініцыятыве народнага камісарыята дзяржаўнай бяспекі і накіраванага сюды, у размяшчэнне дывізіі, каб у вёсцы Белагалоў атрад мог пераправіцца на той бок лініі фронту. З выгляду ён адразу здаўся Шпакевічу чалавекам прыемным — хоць і сядзеў, але постаццю быў рослы, з чорнай, яшчэ не моцна адрослай барадой, з густымі брывамі, і цёмнымі праніклівымі вачмі. У жыцці нярэдка сустракаюцца людзі, якія сваёй пранікілівасцю звычайна спрабуюць разгадаць патаемныя думкі другіх, каб нагнаць жудасць на іх і гэтым узвысіць сябе. Але гэты быў не такі. Адчувалася ў ягонай пранікілівасці адным часам штосьці вострае і далікатнае, нібыта ён баяўся дарэмна ўкалоць чалавека сваім позіркам.

Пасля, тыдняў праз колькі, калі яны будуць ужо па той бок фронту, у тыле ворага, Шпакевіч па-належнаму ацэніць гэтага выключнага чалавека і шмат чаго даведаецца пра яго ад іншых, асабліва ад Ерафеева, былога інструктара фізкультуры на адной з прадзільна-папяровых фабрык Падмаскоўя; і пра тое, што камандзір іхні — кадравы чэкіст, які васемнаццацігадовым юнаком удзельнічаў у Кастрычніцкай рэвалюцыі, разганяў паліцыю ў Бежыцы і Бранску, і пра тое, што потым ён пайшоў добраахвотна на фронт супраць Юдзеніча, нарэшце, і пра тое, што пасля грамадзянскай вайны доўга змагаўся з бандытызмам і контррэвалюцыяй на Украіне... А цяпер яны адкрыта, а то і ўпотай пазіралі адзін на аднаго — Шпакевіч і яго будучы камандзір — ды вывучалі пакуль: камандзір спецатрада таму, што меўся прапанаваць Шпакевічу адказнае заданне ў сваім атрадзе, а Шпакевіч у сваю чаргу таму, што адразу адчуў гэтую няпростую зацікаўленасць да сваёй асобы.

Але першы ў хаце палітаддзела загаварыў старшы лейтэнант.

— У нас тут новая акалічнасць з'явілася,— пачаў ён здалёку.— І вось таварышы хочуць паслухаць, як вы з акружэння выходзілі сюды. Маршрут апішыце, розныя там падрабязнасці. Словам, паспрабуйце ўсё выкласці так, як тады, у нас.

Шпакевіч насцярожыўся — з вопыту ведаў, калі два разы пытаюць пра адно і тое ж, значыць, нешта не так. Але не адказваць не мог. Нібыта збіраючыся з думкамі і прасочваючы ў іх свой шлях сюды з забяседдзя, які давялося пераадолець у самае дажджлівае надвор'е па нямецкім тыле разам з Чубарам і Халадзілавым, Шпакевіч найперш, вядома, прыгадаў, што ён ужо гаварыў старшаму лейтэнанту з асобага аддзела там, у адрыне. Выходзіла, што тады ён дык і не надта ўдаваўся ў падрабязнасці. Гаварыў усё, як было, аднак збольшага, акурат баяўся заняць многа часу. Між тым, камандзір спецатрада, няйначай, зразумеў яго ную затрымку па-свойму, бо паспяшаўся на выручку.

— Карту чытаць умееце? — спытаўся ён.

— Так,— адказаў Шпакевіч, нарэшце выразна зразумеўшы, што гэта той чалавек, дзеля якога за сталом сядзелі і начальства палітаддзела дывізіі, і старшы лейтэнант з асобага аддзела і дзеля якога паклікалі сюды яго, Шпакевіча.

Камандзір спецатрада задаволена кіўнуў галавой, дастаў з-за спіны ў сябе разбухлую вайсковую торбу, якая ляжала на ўслоне паміж сцяной і ім, і выняў адтуль складзеную гармонікам тапаграфічную карту. Старшы лейтэнант з асобага аддзела пры гэтым паслужліва пацягнуўся рукамі да яе, памог раскласці на стале — і гэта таксама не засталося па-за ўвагай Шпакевіча, значыць, сапраўды нейкая важная шышка!

— Падыдзіце бліжэй,— сказаў Шпакевічу партызанскі камандзір.

Шпакевіч ступіў два крокі да стала, якіх не хапала, каб апынуцца побач з астатнімі, хто знаходзіўся ў хаце, і, не чакаючы далейшай каманды, дакладней, далейшага запрашэння, схіліў галаву над картай.

— Ну, а цяпер пакажыце нам, як вы ішлі сюды і адкуль?

Шпакевіч зусім без цяжкасці адшукаў па звілістай лініі Бесядзь, паказаў пальцам, у якім месцы ўпадае ў яе Дзеражня, дзе быў узарваны апошні мост,

і ўжо адтуль, даючы сапраўды падрабязныя тлумачэнні, пачаў паступова набліжацца да Пёкліна.

— У вас там знаёмыя засталіся? — спытаў камандзір спецатрада, як толькі палічыў, што Шпакевіч дакладна паказаў увесь маршрут ад Бесядзі.

— Не.

— Ну, а тыя?.. Словам, вы ж па дарозе з кімсьці сустракаліся... Такія знаёмыя засталіся?

— Такія былі,— памуліўся Шпакевіч.— Вядома, і есці ў людзей даводзілася прасіць, і начлегу. Але ж гэта так. Як кажуць, паеў, паспаў дый дзякуй на тым.

— Добра,— ссунуў густыя бровы партызанскі камандзір.— А гэты, Чубар, з якім вы ішлі сюды, дзе ён цяпер?

— У Журынічах, там, кажуць, апалчэнне збіраецца.

— З якой ён вёскі быў?

— Дакладна цяпер не помню, але гэта недзе недалёка ад Белай Гліны.

— І кім ён там працаваў?

— Старшынёй калгаса.

— Таксама не лішні чалавек,— падумаўшы трохі, сказаў камандзір спецатрада,— але... гэта так, дзеля цікавасці. Тым больш калі яго цяпер знойдзеш?

— А Халадзілаў загінуў,— дадаў Шпакевіч,— ужо тут, ад бомбы.

У хаце настала цішыня. Але не таму, што Шпакевіч раптам нагадаў пра гібель свайго таварыша. Не. І начальнік палітаддзела дывізіі, і старшы лейтэнант уставіліся на трэцяга — на партызанскага камандзіра, які задумліва кратаў, акурат пагладжваў знізу тыльным бокам правай далоні сваю чорную бараду, і цярпліва чакалі, што скажа нарэшце ён, ці здаволіць яго іхняя кандыдатура. А справа была вось у чым. У самы апошні момант, калі партызанскі атрад ужо гатовы быў пераправіцца з Белагалова ў варожы тыл, захварэў праваднік, нават не захварэў у поўным сэнсе слова — яго пакусалі пчолы... Тады камандзір атрада і звярнуўся ў палітаддзел дывізіі, каб тэрмінова памаглі падшукаць яму другога надзейнага праваднікa, бо зрывалася дыверсійная аперацыя, якую доўга і дэталёва распрацоўвалі яшчэ ў Маскве. І вось старшы лейтэнант з асобага аддзела зноў успомніў пра Шпа-

кевіча: «Сапраўды, а чаму не параіць яго». Пазваніў начальніку палітаддзела: «Ёсць такі чалавек!»

Нарэшце маўчанне ў хаце было парушана.

Той, ад каго чакалі рашаючага слова, перастаў кратаць рукой бараду, неяк прасветлена ўсміхнуўся цёмнымі вачамі, быццам зваліў з сябе вялікі цяжар, і спытаў, пранікаючы тым жа далікатным, але вострым позіркам Шпакевічу ў душу:

— А яшчэ раз не хацелі б прайсціся па тых сцежках і дарожках?

— Як гэта? — не ўцяміў Шпакевіч.

— Проста. Прарабіць прыкладна той жа маршрут, але ў адваротным напрамку. Тады вы ішлі адтуль сюды, а цяпер пайшлі б адсюль туды.

Шпакевіч схіліў набок галаву, спытаў:

— Адзін?

— Не.

— Вялікая група?

— Ну, пра гэта даведаецеся пасля. Цяпер жа ад вас нам патрэбны адказ — згодны ці не? Пакуль у прынцыпе. Таварышы вось за вас ручаюцца.

— А ўсё-ткі,— быццам ад прыкрасці, паморшчыўся адной шчакой Шпакевіч.— Хацелася б і ад вас пачуць што-небудзь пэўнае.

— Пачуеце ў свой час і больш пэўнае,— з сур'ёзным выглядам, але мякка сказаў камандзір спецатрада.— Але я кажу, нам перш за ўсё патрэбна ваша прынцыповая згода. Я разумею, для вас гэта нечакана, псіхалагічна вы не гатовы для такой дарогі і нагул, але не ўтаю ад вас, у нас таксама свае цяжкасці, можа, для нас сёе-тое больш нечаканае, чым для вас. Так што, я нават не маю магчымасці даць вам дастаткова часу падумаць.

Тады падаў свой голас начальнік палітаддзела дывізіі:

— Загадваць мы таксама не маем права. Не той выпадак.

«Але што гэта за выпадак такі, што?..» — падумаў Шпакевіч.

Ды начальнік палітаддзела паспяшыў дадаць:

— Так, не можам!

— Ладна,— нарэшце рашыўся Шпакевіч, хоць у душы да канца і не перамог насцярожлівасці.— Лічыце, што ўгаварылі.

— Значыць, згодны.
— Так.
— Ну што ж, я рады! — Чалавек, які настойліва і разам з тым цярпліва дамагаўся гэтага адказу, устаў і падаў цераз стол Шпакевічу трохі кашчавую руку.— Але тое, што зараз пачуеце, пакуль у вялікім сакрэце. Уначы сёння на той бок фронту, у тыл акупантам, са спецыяльным і адказным заданнем пераправіцца партызанскі атрад. У ім будзе трыццаць тры чалавекі. Вы пойдзеце праваднiком. Зразумела?
— Так.
— Ну, а цяпер трэба рыхтавацца ў дарогу,— згортваючы карту, сказаў партызанскі камандзір.— У нас з вамі,— паглядзеў ён на Шпакевіча,— ёсць яшчэ трохі часу, думаю, што мы паспеем хоць збольшага абмеркаваць некаторыя дэталі будучага паходу і ўдакладніць асобныя рэчы. Таму зараз, хвілін праз дваццаць, паедзем з вамі ў размяшчэнне атрада. Гэта недалёка. У суседняй вёсцы. А пакуль — вы пачакаеце мяне на вуліцы, там, здаецца, ёсць лаўка на ганку, дык вы і пасядзіце на ёй: мне тут з таварышамі трэба штосьці абгаварыць.
Шпакевіч выйшаў.
Лавак на ганку было ажно дзве. Але на іх адзін супраць другога сядзелі два незнаёмыя камандзіры — зусім пажылы і маладзейшы, але таксама ў гадах; мяркуючы па знаках адрознення, яны былі ў аднолькавых званнях, насілі на каўнярах па дзве шпалы; камандзіры былі захоплены размовай, і Шпакевічава з'яўленне на ганку не выклікала ў іх ніякай цікавасці, быццам ён тут ужо даўно мазоліў ім вочы.
Каб не замінаць ім, а найбольш, каб не мець якоганебудзь лішняга клопату потым ад такой блізкасці, Шпакевіч казырнуў згодна статута і пастараўся хутчэй сысці з ганка.
Паколькі адлучацца далёка ён ужо не меў права — сказана было чакаць на ганку, таму нічога лепшага не прыдумаў у сваім становішчы, як сіратліва прыхінуцца бокам да тэлефоннага слупа, што стаяў супраць хаты, дзе размяшчаўся палітаддзел дывізіі.
Якраз тут, ад гэтай хаты, шырокая вясковая вуліца рабіла паварот і выходзіла праз колькі двароў у поле, дзе справа ад дарогі стаяла пад вязам грузавая машына, уторканая зверху зялёным хмызам.

У тым баку, недзе высока, ляцеў самалёт, вакол якога раз-поразу разрываліся снарады зенітак; гукі адтуль слаба даносіліся сюды, але затое добра было відаць, як у небе раптам узнікалі маленькія белыя аблачынкі, быццам гэта лопаліся там бутоны.

VII

Ужо колькі дзён на Зазыбаў двор прыходзіў Кузьма Прыбыткоў. Вялікая ахвота ў яго была пагаварыць з Масеем. А сёння дык і наогул Прыбыткоў памеў надзею пачаставацца ў Зазыбаў, бо адна нявестка, Анэта, спяшалася ў Яшніцу разам з іншымі верамейкаўскімі бабамі і амаль не гатавалася, а другая ўжо каторы дзень моцна хварэла, ажно не падымалася з ложка да печы.

Між тым Зазыба раўніва сустракаў Кузьму па гэты бок сваіх варот, бо і ў думках не даваў месца старому затрымлівацца доўга побач з сынам,— не хапала яшчэ, злаваўся ён, каб з выпадку Масеевага вяртання тоўпіўся тут народ!.. Стары Прыбыткоў недзе таксама ўгадваў Зазыбаў настрой. Але дужа не далікатнічаў. Можа, лічыў, што старасць мае і на гэта не меншае права.

— Дык прачнуўся Масей ці не? — заўсёды пытаўся Кузьма; пры гэтым і выгляд у старога, і голас былі такія, быццам да Зазыбавага сына ў яго з'явілася пільная патрэба.

— Не,— кідаў у адказ гаспадар адкуль-небудзь з-пад павеці, і Прыбыткоў зусім без шкадавання паварочваў назад, тэпаючы раскірэкаю следам за сваім дубцом да форткі, высокі парог якой рабіўся для яго не такой ужо і малой перашкодай.

Гэты раз Кузьма не вытрымаў да канца сваёй ролі — чамусьці закаціў пад лоб вочы, як умеюць рабіць адны старцы, калі прыходзяць з павадыром у вёску, і сказаў:

— От колькі я да цябе, Дзяніс, ні хаджу цяператка, а ўсё на пачостку не траплю. Здаецца, і сын цэлы вярнуўся, а ты ўсё куксішся.

— Анягож, кукшуся,— лёгка згадзіўся Зазыба, акурат яму даспадобы прыйшлося гэтае «куксішся»,— бо не маю частаваць чым.

— Ну во, ты не маеш,— выкаціў Прыбыткоў назад вочы,— а некаторыя нашы мужыкі етыя дні, можа, і з-за сталоў не вылазяць. Усё частуюцца. Хіба ж ета не дзіва — з'есці цэлага ляся?

— Ну, а што іначай рабіць з ім было, з тым лясём? — абыякава ўсміхнуўся Зазыба.

— Дак... Але ж каб толькі аднаго лася,— сказаў далей Кузьма Прыбыткоў, усё роўна як падначваючы Зазыбу.— А то Брава-Жыватоўскі і свінчо яшчэ з калгаснай фермы прыхапіў — бытта без свойскага мяса дзікае і ў шлунак ужо не лезе.

— А вось за гэта, што незаконна бяруць парсюкоў з фермы, некаму і па руках варта было б...

— Гм, некаму!

Нарэшце Кузьма Прыбыткоў палічыў, што пасля такой размовы яму ўжо, няйначай, і зусім затрымацца на Зазыбавым двары можна. Таму падышоў бліжэй да аплеценай загавальні, сеў на дашчэчку, якая знарок была пакладзена тут.

Выйшаў на сярэдзіну двара з свайго заценю і Дзяніс Зазыба.

— Бытта не ведаеш, каму па руках цяпера даваць трэба? — хітра паглядзеў на яго Прыбыткоў.

— Я-та ведаю,— адказаў насмешліва Зазыба,— але ці ведаюць другія?

— Дак...

Больш пэўна азвацца на Зазыбавы словы Прыбыткоў не здолеў, дакладней, ён ажно знарок не стаў гаварыць, бо разумеў, што ў Зазыбы таксама вырвалася тое хутчэй у запальчывасці, чым ад усведамлення рэальнай улады; проста, ніхто цяпер у вёсцы не адважыцца, и тым больш за парсюка, стаць упоперак Брава-Жыватоўскаму з яго кампаніяй. Іншая справа раней, няйначай, да самага таго моманту, калі ў вёсцы з'явіліся немцы. Датуль яшчэ нібыта не верылася, што яны наогул дабяруцца да Верамеек. Таму нават Брава-Жыватоўскі ў ролі паліцэйскага ўспрымаўся не сур'ёзна. Але пасля, як верамейкаўцы прайшліся пад канвоем у вёску ды пастаялі пад страхам на пляцы, шмат што змянілася ў іх свядомасці, калі зусім не перайначылася.

Вядома, падумалася верамейкаўцам, Брава-Жыватоўскі атрымаў ля крыніцы лупцоў ад фашыстаў, але ён не стаяў разам з усімі сялянамі на пляцы і яму не

пагражаў жандарскі афіцэр расстрэлам. Значыць, колькі ні кпі з яго, колькі ні здзекуйся ў думках ці на словах, а ён ужо не раўня табе!..

— Я ета к таму,— нарэшце зварухнуўся на прызбе Прыбыткоў,— што ў цябе во зараз сын, так табе таксама б ласіны тае не лішне было б узяць. Тады б і пачостку, як ета водзіцца, наладзіў. Сын жа вярнуўся. А то я ўсё хаджу, а ніяк не дачакаюся, пакуль ты за стол запросіш.

— А-а, вунь ты пра што! — прытворна засмяяўся Зазыба.— І праўда, ёсць з чаго ўспомніць пра свежыну. Дык яна ўжо, мусіць, паспела прасаліцца?

— Саланіна б таксама прыйшлася да стала.

— Нічога, Кузьма,— палагаднеў Зазыба,— абыдземся неяк за сваім сталом і без ласіны. А вось што яны незаконна ўзялі з фермы жывёліну, дык за гэта трэба было б спытаць у сяго-таго.

— Ат,— махнуў рукой Прыбыткоў,— не вяжыся ты з імі, гіцлямі! Ты лепей скажы мне, як табе паказаліся немцы?

— Сам жа, нябось, таксама бачыў?

— Але ж ета, здаецца, яшчэ не немцы, што ўзялі ды праехаліся па вёсцы з канца ў канец. Сапраўдныя немцы ўжо, мусіць, тыя будуць, што прыедуць аднойчы і больш не паедуць нікуды.

— Гэтыя таксама ледва не пастралялі мужыкоў.

— Дак хто вінаваты?

— Ага, хто вінаваты?

— Каб не салдат той, што ў калодзеж уваліўся, можа б і не было зусім страху. Але як я цяпера ўжо думаю сабе, дак яны дарэмна не будуць людзей чапаць.

Зазыба ад прыкрасці ўздыхнуў.

— Але як гэта, скажы мне, чапаць не будуць?

— А так,— калі іх не зачэпяць, то і яны нічога не будуць мець да цябе.

— Гм...

— Мы ж — мірныя. Да мірных і адносіны павінны быць свае.

Пачуўшы гэта, Зазыба доўгім позіркам, нібыта ўпершыню, паглядзеў на Прыбыткова, дакорліва паківаў галавой.

— Ну і мудрэц ты, Кузьма,— сказаў ён.— Спярша спадзяваўся, што немцы зусім не пойдуць у Верамей-

кі, бо дарогі да нас дрэнныя, а цяпер, калі яны ўсё ж завіталі і к нам, ты другое пачаў выдумляць. Ну і што, калі мы мірныя?

— Мірныя і мірныя!

— Мудрэц! Мудрэц!

— А што, можа, і мудрэц?

— Тады адкажы мне, мудрэц, на такое пытанне — вось ты лічыш, што мы мірныя людзі. Сапраўды, мы з табой — мірныя. І нявесткі твае таксама мірныя, і ўнукі. А што ты думаеш пра сваіх сыноў, якія ваююць?

— Значыць, яны не мірныя. Яны — вайсковыя.

— Але ж і Раман Сёмачкін быў вайсковы!

— Рамана туды не трэба ў разлік браць.

— Не, ты ўсё-такі Рамана бяры ў разлік. А то, па-твойму, выходзіць, што яго ніколі не было і цяпер не існуе. Але ж гэта не так. Ён ёсць, незалежна ад таго, хочаш ты гэтага ці не. Раман жыве ў вёсцы сярод нас. А сыны твае тым часам ваююць. Яны таксама маглі б вось так, як Раман — кінуць вінтоўку, дый дамоў, да жонак, мы, моў, таксама хочам мірнымі стаць. Дык не ж! Сыны твае ваююць! І ты думаеш, ваююць таму, што не пускаюць з фронту? А можа, думаеш, што не выберуць выпадку дэзерціраваць? Такі выпадак заўсёды можа быць, я гэта ведаю, бо сам ваяваў. Асабліва цяпер, калі па той бок фронту і па гэты бок тыл вялікі. А Цімох твой не кідае вінтоўкі, бо разумее, што ад немцаў трэба абараняць і цябе, старога, і дзяцей сваіх малых, і жонку маладую. Іван таксама не кідае. Мусіць, яны не лічаць вось так, як ты,— раз вы мірныя, значыць, вам нічога не пагражае. Мусіць, яны лепей за нас з табой ведаюць,— Зазыба нават сябе не пашкадаваў побач паставіць,— што такое вайна і дзеля чаго яна развязана!

— Што гаварыць пра маіх сыноў! — незалюбіў Прыбыткоў.— Хто ведае, дзе яны цяпера? Можа, ваююць, а можа, і зусім ужо няма на свеце? Добра, калі яшчэ ў палоне. Пайшла ж Анэта разам з другімі кабетамі ў Яшніцу. Кажуць, тама ваеннапалонныя нашы ўтрымліваюцца, дак тады, няйначай, прывядзе.

— На вайне па-ўсякаму здараецца,— нібыта суцяшаючы Кузьму Прыбыткова, кіўнуў галавой Зазыба.— Тут на адлегласці не ўгадаеш. А зачараваць ад кулі ніхто не можа. Ну, а наконт палону... Дык... Тут

таксама не заспрачаешся. Вайна без палону не абыходзіцца. Таму і бабы нашы думаюць — а раптам і праўда ейны трапіў? Іх, баб, зразумець можна. Асабліва цяпер, калі ўсе столькі гавораць пра палон ды палонных. Вось яны і пакідалі гаспадарку на дзяцей, а самі ў Яшніцу. З другога боку, хто іншы пабяжыць туды, як не яны?

— Да ўжо ж...

— Але няхай, бабы і ёсць бабы, але ж мы пра жывых тваіх сыноў гаворым. Таму мяне проста абурае, як ты разважаеш пра ўсё. Ну, а калі раптам сёння ці заўтра прыйдуць зноў немцы ды скажуць табе — сыны твае ваююць на фронце, значыць, яны нашы ворагі. А раз яны твае сыны, значыць, і ты наш вораг. Такім чынам, і ўнукі твае ворагі ім, і нявесткі!..

— Ты ўжо як скажаш, Дзяніс!..

— Н-не-е,— пакруціў галавой Зазыба,— гэта не я кажу. Гэта мы з табой так гаворым. Бо якраз да гэтага вось і павінны былі дагаварыцца, пачаўшы дзяліць людзей на мірных і немірных, дурных і кемлівых, жывых і мёртвых. Проста, трэба нарэшце зразумець усім, што гэта вельмі адноснае цяпер — мірны, немірны... Сам падумай, што было б з намі, каб тады немцы не вылавілі ў калодзежы свайго тапельца? Усё ж высветлілася выпадкова. Добра, што конь падышоў да калодзежа. А калі б не конь? Могілак вайсковых не хапіла б, дзе хаваць нас. Ды і хто б хаваў? Адзін Брава-Жыватоўскі? Не, тут іначай трэба разважаць. Я разумею, што гаварыў ты без злога намеру. Проста табе хочацца суцешыць і сябе вось, і мяне, і другіх. Да таго ж, табе хочацца яшчэ і ўжыцца...

— Куды ета мне хочацца ўжыцца?

— У новае жыццё, вось куды!

— Яснае дзела, што жывы чалавек пра ета найперш мусіць думаць.

— Але ж гэта падман. Дакладней, самападман. Пакуль ідзе вайна, наогул трэба забыць пра гэта. Сама вайна ўжыцца хоць каму пашкодзіць. Ці то знарок, ці то выпадкова, але пашкодзіць. Гэта ўжо як правіла, бо на тое і ўзрушэнне вялікае, на тое і бура, каб карнямі адразу не даць прырасці да зямлі. Ну, а суцяшацца таксама вельмі не варта. Бо нездарма разумныя людзі гавораць: абяцаюць зямлю, а надзяваюць пятлю.

— Але ж гавораць таксама і па-другому. Нябось, чуў — адным вайна, другім войначка?

— Як жа не чуць? Чуў. Ведаю нават яшчэ больш трапнае, але таксама ў тваім духу: моў, вайна — каму вяроўка, а каму — дойная кароўка. Толькі ўсё гэта глупства. Не трэба забываць, што любая вайна перш за ўсё кроў людскую п'е і жыцці чалавечыя забірае. Яшчэ ні адзін чалавек, якога калі закранала вайна, наперад не мог знаць, чым яна для яго скончыцца.

— Ладна, Дзяніс, хопіць нам пра гэта,— неяк зусім проста, быццам дасюль усяго толькі дурыў Зазыбу, сказаў Прыбыткоў, але не ўсміхнуўся.— А то выходзіць, што я самы горшы з усіх людзей. І дарэмна ты вучыш мяне. На маім вяку ета ўжо таксама каторая па ліку вайна. Аднак не трэба рабіць выгляду, што ў вайну абавязкова павінны ўсе загінуць.

— Дапусцім, гэтага я не казаў.

— Можа, і не гаварыў, але падумаць льга было з некаторых тваіх слоў. А я ўсяго толькі за тое, каб людзі таксама асцерагаліся. Самі глядзелі, што і як. Бо навошта гінуць тым, каму не трэба, ад каго, як кажуць, карысці няма. Ну, які сэнс можа быць для вайны, калі раптам загінуць мае малыя ўнукі? Якая карысць ад іх?

Зазыба пакруціў галавой:

— Мудрэц ты ўсё-ткі, Кузьма! Але юродстваваць таксама не варта. Грэх.— Зазыба хоць і гаварыў увесь час не вельмі голасна, але ўнутры ўзрушана, таму ажно стаміўся, усё роўна як пранёс на сабе немалы цяжар.

Здавалася, Прыбыткоў узбурыцца. Але апошнія Зазыбавы словы, мусіць, зусім не зацялі яму. Прынамсі, на жылкаватым твары яго не адбілася ніякіх прыкмет унутранай усхваляванасці. Як і хвіліну назад, стары абыякавым голасам сказаў:

— Ладна ўжо, хопіць. А то вэн ці не прачнуўся Масей. Чуеш, з маткай у хаце гамоняць?

Пры гэтым хоць каму старонняму магло б падацца, што якраз ён, Кузьма Прыбыткоў, найбольш пільнаваўся тых галасоў у хаце.

Трохі збянтэжаны сваёй размовай, якой не хапіла, бадай, у канцы пераканаўчасці, Зазыба падумаў, што трэба і яму ісці ў хату — урэшце, усяго за адзін раз не абгаворыш, асабліва з такім дамарошчаным філо-

сафам, як Прыбыткоў. Але як быць з ім? Па праўдзе кажучы, Зазыба ўжо і не супраць быў, каб Кузьма пайшоў куды ў іншае месца. Аднак праганяць не станеш.

Выручыў бацьку Масей, які неўзабаве, амаль у наступны момант, выйшаў на ганак.

За гэтыя дні ў бацькавым доме ён ажно пакруглеў з твару і, здаецца, павесялеў, ва ўсякім разе, у паходцы яго і ў рухах з'явілася ранейшая маладая жывасць, нават порсткасць.

— Можа, умывацца тут будзеш,— адразу падступіўся да сына Зазыба,— дык вядро з сенцаў вынесу?

— Дзякуй, бацька, не клапаціся.

— То як знаеш,— паціснуў плячамі Зазыба, акурат не здаволены, што Масей гэтак лёгка адмовіўся ад яго паслугі.

Масей сышоў з ганка, стаў пад вокнамі.

— Што новага сёння, дзядзька Кузьма? — спытаў ён Прыбыткова з нейкай незразумелай, акурат змоўніцкай усмешкай.

— А нічога,— быццам з неахвотаю адказаў сусед.

— Ну, а жыццё як?

— Дак... ты сам ведаеш. Як учора, так і сёння. Здаецца, нічога не мянялася. Галоўнае цяпера — ноч пераспаць. Бо дзень ужо неяк навідавоку пасля нехітра перакідацца. Але цішай-тка!

Сапраўды, у завулку, як пачуць вухам, раптам загрукатаў і спыніўся воз.

— Пацікавіўся б, Дзяніс, ці ета к вам хто, ці, можа, нават ка мне? — глянуў на Зазыбу Кузьма Прыбыткоў.

Зазыба кіўнуў згодна галавой, але пастаяў яшчэ колькі часу, нібыта ў нерашучасці, і толькі пасля няспешна падаўся да форткі.

Да палісадніка, збітага з пілаваных дошчачак, прывязваў лейцы Брава-Жыватоўскі. Рабіў ён гэта марудна, акурат прыехаў надоўга, тады вярнуўся да воза, забраў на злямцаванай траве вінтоўку.

З'яўленне Брава-Жыватоўскага ў завулку, а тым больш за варотамі, было нечаканым. Таму Зазыба, убачыўшы паліцэйскага праз расчыненую фортку, адразу прыкінуў у галаве, што б магло значыць яно.

«Ат!» — нарэшце махнуў ён ад прыкрасці рукой

і перастаў кідацца ў здагадках, бо ўсё роўна ні к чаму пэўнаму ў іх не прыходзіў.

Брава-Жыватоўскі тым часам узышоў на высокі ганак, узяўся за клямку.

— Мы тут, на двары,— гукнуў з-за форткі Зазыба.

— А-а-а,— здагадаўся Брава-Жыватоўскі, але не павярнуў назад, клямкнуў дзвярамі і праз сенцы, акурат у сваім доме, дзе ведаў усе закуткі, хады і выхады, выйшаў на другі, падворны ганак. Няйначай, ён таксама чуў, што ўжо каторы час у вёсцы знаходзіўся Зазыбаў сын, тым больш што ні Зазыба, ні сам Масей не скрывалі ад людзей гэтага, аднак, апынуўшыся цяпер на двары і ўбачыўшы там Масея, Брава-Жыватоўскі чамусьці зніякавеў на момант, нібы для яго такая сустрэча была зусім непажаданай.

— Добры дзень,— не забыў прывітацца паліцэйскі.

Паколькі глядзеў ён пры гэтым на аднаго Масея, то і адказаў яму на прывітанне Масей.

Але Брава-Жыватоўскі хутка саўладаў з сабой.

— Прашу даравацъ мне,— жадаючы паказаць сябе далікатным, пачаў ён.— Не хацелася б разлучаць вашу добрую кампанію, але мушу.— І, павярнуўшыся тварам да Зазыбы, амаль урачыста аб'явіў: — Нас клічуць з табой у воласць.

— Чаму раптам мяне? — уталопіўся на паліцэйскага Зазыба.— Якое дачыненне маю да воласці я, і наогул... да ўсяго?..

— Не аднаго ж цябе,— прытворна усміхнуўся Брава-Жыватоўскі.— Нас з табой завуць разам.

— Ну, а ўсё-такі, чаму раптам і мяне? — пытаўся Дзяніс Зазыба.

— Такая каманда,— развёў паліцэйскі рукамі.

— Дык раз каманда... Тады, мусіць, пад канвоем мяне павядзеш?

— Пад канвоем — не пад канвоем, але загадана даставіць.

— Ну што ж...— перастаў унутрана супраціўляцца Зазыба.

Брава-Жыватоўскі адчуў гэта, таму адразу дадаў:

— Нараду камендант збірае. Ну, а... што канкрэтна там будзе, сказаць не магу.

— Дык няхай бы пачакаў трохі твой камендант, га, Антон? — кінуў раптам з прызбы Кузьма Прыбыткоў.— А то ж мы не паспелі дайжа паснедаць.

— Якое вам снедаць? Трэба хутчэй ехаць,— зрабіўся няўмольным Брава-Жыватоўскі.

Масей зразумеў, што бацьку не так сабе змушаюць ехаць у Бабінавічы. Няйначай, штосьці пагражае яму. Таму рашыў і сам умяшацца ў справу: «Трэба запрасіць Брава-Жыватоўскага ў хату, пасадзіць разам з усімі снедаць, а там ужо і выпытаць». Ён збіраўся звярнуцца да паліцэйскага па імені і па бацьку, каб запрашэнне хоць знешне выглядала пачцівым, аднак дарэмна прабаваў успомніць, дадаць да ўласнага імя — Антон — бацькава: у галаву яно ніяк не прыходзіла. Тым часам Кузьма Прыбыткоў, якому паліцаева з'яўленне таксама магло каштаваць — стары трациў сняданак у Зазыбаў, не ўсядзеў на загавальні, пачаў станавіцца на ногі, памагаючы дубцом сабе.

— Ты ўжо ўваж нас, Антон,— сказаў ён, паддобрываючыся, Брава-Жыватоўскаму.— А то і праўда — як ета застацца чалавеку без сняданку?

Паліцэйскі засмяяўся:

— У людзей, відаць, ужо абед паспеў уварыцца, а вы нешта... А ты пры чым тут? — ва ўпор паглядзеў ён на старога і паморшчыўся, можа, хутчэй нават таму, што гаворка выкіроўвалася не па душы — здавалася, што магло прасцей быць, як забраць Зазыбу ды рушыць у мястэчка; а тут пачынаюцца тары-бары... Маўляў, чаму, навошта? Асабліва недарэчы апынуўся на Зазыбавым двары гэты ўедлівы Прыбыткоў.

— Я пры тым, што сусед! — сапраўды незалюбіў Кузьма.— Але мы не шкодзілі вам, калі вы лася таго елі. Да й парсюка яшчэ з фермы забралі. Таксама не ішлі да вас.

— Ну і дарэмна! — зусім спакойна пацісну́ў плячамі Брава-Жыватоўскі.— Мы нікому не адмаўлялі. Хто прыходзіў, той і еў з намі ласіну. Маглі б і вы прыйсці.

— Я не пра ета,— нецярпліва махнуў рукой Прыбыткоў.— Я пра тое, што мог ты яшчэ даўжэй пасядзець недзе за сталом. Якраз мы таксама ўправіліся б пачаставацца. Нябось, не ўсю стравілі ласіну?

— Ды, лічы, ужо ўсю.

— А хто быў? — не адставаў Прыбыткоў.

— Я ж кажу — хто прыходзіў, той і каштаваў!

— Так ужо і прыходзіў, так ужо і каштаваў!

— А табе, бачу, зайздросна?

— Можа, й зайздросна. Толькі я не пра ета. Я пы-

таюся, хто прыходзіў на ласіну? Ну, Мікіта, ета ясна. Тады, мусіць, Раман Сёмачкін. Таксама Рахім. Але сволач твой Рахім! Ета ж трэба паквапіцца на рэдкага звера! Яшчэ ніхто не паспеў убачыць, нагледзецца, як следавала, а ён раптам узяў дый бах.

— Ты думаеш, я абараняю яго? Канечне, Рахім зрабіў глупства. Але ж выкідваць дарэмна ласіну таксама не мела сэнсу. Таму мужыкі і разабралі тушу. А Рахім ніякі не мой.

— Дык ён жа толькі і ведае, што ад твайго двара да к Раману Сёмачкіну бегае.

— Бегаў,— усміхнуўся Брава-Жыватоўскі. — Кажу, бегаў. Бо ў яго пад Барысавам зямляк аб'явіўся, Ахмет. Забірае Рахіма туды.

— Ну, дак і слава богу. А то выдумалі, Рахім — паліцэйскі. Бытта не хапае сваіх мужыкоў.

— Бачыш,— зноў усміхнуўся Брава-Жыватоўскі,— а ты ўсё нездаволены. Усё табе не так.

Дзіўна, але Прыбыткоў таксама нязлосна ўсміхнуўся яму, быццам праз усю размову толькі і дамагаўся, каб сказаў гэта Брава-Жыватоўскі.

Між тым, Кузьмова гарачнасць, ажно зацятасць, з якой ён гаварыў з паліцэйскім, спярша насцярожыла Масея — не хапала, каб у выніку спрэчкі ўзнікла якая-небудзь непажаданая акалічнасць. Але чым даўжэй ён услухоўваўся ў яе, тым выразней адчуваў, што насцярожанасць дарэмная. Аказваецца, не такі просты гэты Прыбыткоў,— здаецца, і гаворыць рэзка, аднак увесь час пільнуецца, каб не давесці спрэчку да крайнасці, хоць амаль у кожным слове яго і гучыць маральная грэблівасць да субяседніка.

Дарэчы, якраз гэтак вось паводзіў сябе Прыбыткоў перад тым і ў размове з Зазыбам.

Тым часам на двары не хапала адной Марфы, якая ўпраўлялася ў хаце. Але неўзабаве і гаспадыня выйшла на галасы. Яна акінула зрокам мужыкоў, якія стаялі ў двары, і найперш здзівілася прысутнасці Брава-Жыватоўскага. Аднак яна не падумала, што Брава-Жыватоўскаму патрэбны Дзяніс. Матчына сэрца адразу страпянулася ў трывозе за сына.

— Дык што вы стаіце тута? — памкнулася з ганка яна, выціраючы фартухом рукі.— Масей? Дзяніс? Кузьма? Антон Ігнатавіч? — выгукнула яна ўсіх па чарзе.— Ідзіце ў хату. Тама і пагамоніце. Бо я снядана на стол паставіла. Стыне.

«Выходзіць, бацьку ягонага звалі Ігнатам»,— чамусьці як не ў здзіўленні падумаў Масей, пачуўшы матчын заклік, але адкрыццё цяпер, бадай, не мела значэння для яго, дакладней, для таго, што ён збіраўся нядаўна зрабіць: у кожным разе, Масей не кінуўся дапамагаць маці, не стаў запрашаць у хату гасцей — тая маральная грэблівасць, якую адчуў ён у голасе Кузьмы Прыбыткова, нібыта ўжо цалкам авалодала ім таксама.

Марфа зразумела, што паміж вяскоўцамі няма згоды і што, няйначай, яна не дазавецца ўсіх іх у хату, яшчэ больш страпянулася, спалохана глянула на сваіх — на сына і на мужа.

Тады загаварыў Зазыба, які дасюль стаяў, быццам не ў сваім двары:

— Чаго ўжо тут расседжвацца? — пакратаў ён пазногцем кончык свайго носа.— Ехаць трэба.

— Каму трэба ехаць? Куды? — адразу замітусілася Марфа.

— Па мяне вось прыехаў Антон,— паспяшыў супакоіць яе Зазыба, зразумеўшы, што Марфа ўстрывожылася гэтак праз сына.— Кажа, трэба ў мястэчку неадкладна быць.

Кузьма Прыбыткоў таксама не змоўчаў, незадаволена кракітануў:

— Бытта і праўда нешта гарыць тама!..

— Дак... Ігнатавіч? — з выразнай надзеяй у вачах глянула на паліцэйскага гаспадыня, адчуўшы за ім усю ўладу.

Гэты яе зварот, несхаваная збянтэжанасць усцешылі Брава-Жыватоўскага. Нарэшце ён па-сапраўднаму адчуў сваю вышэйшасць.

— Сёння нарада ў каменданта збіраецца, дык склікаюць у Бабінавічы паліцэйскіх і стараст з усёй воласці,— літасціва пачаў тлумачыць ён Марфе.

— Дак Дзяніс пры чым тама? — не зразумела яна.— Навошта ён спатрэбіўся?

— Так, пры чым я? — быццам схамянуўся Зазыба і паглядзеў спярша на Брава-Жыватоўскага, пасля на Марфу, усё роўна як хацеў і ёй нешта давесці.

— Якія вы сталі непанятлівыя! — узбурыўся Брава-Жыватоўскі.— Правільна, старасты ў нас яшчэ няма. Не выбралі. Але ж... Словам, пакуль не выбралі старасту, грамадзянскую ўладу ў вёсцы выконваеш ты. Таму загадана даставіць і цябе на нараду.

— Ну, калі так!..— замест Зазыбы з палёгкай уздыхнула Марфа.

Кузьма Прыбыткоў таксама хутка ўцяміў паліцаева тлумачэнне, пачаў падахвочваць суседа:

— То з'ездзі, Дзяніс! — яму раптам ажно прыемна зрабілася, што і Зазыбу клічуць на нараду да камендаита ў воласць, усё роўна як гэтым нарэшце вырашалася штосьці вельмі важнае, ад чаго цалкам будзе залежаць далейшае ў жыцці вёскі; яму толькі край хацелася высветліць, хто над кім пасля стане — Зазыба над Брава-Жыватоўскім альбо наадварот; між тым, калі меркаваць нават па старым часе, ужо не кажучы пра савецкі , думаў ён, то заўсёды выходзіла, што грамадзянская ўлада ў вёсцы мела перавагу — і стражнікі, і міліцыянеры падпарадкоўваліся ёй; ад гэтага ўсведамлення Прыбыткову і зусім ужо стала весела, маўляў, дарэмна Брава-Жыватоўскі столькі дзён важнічаў; таму і ўпрошваў Зазыбу: — Не адмаўляйся, Дзяніс, з'ездзі.

Зазыба тым часам стаяў пасярод двара, бы апантаны — тое, што плявузгаў некалі Брава-Жыватоўскі, было неразумна наперад браць у разлік, але сёння яно ўсё роўна як пачало спраўджвацца!..

Цягнуць далей час не было сэнсу, тым больш што Зазыба не хацеў садзіцца ў хаце разам з Брава-Жыватоўскім за стол, таму ён вінавата зірнуў на сына, акурат непакоячыся, каб той правільна зразумеў яго, і рушыў праз фортку з двара.

Масей таксама памкнуўся следам за бацькам, хоць і не меў якога-небудзь аднаго цвёрдага намеру. Аднак дарогу нечакана заступіў Кузьма Прыбыткоў.

— Не трэба, Дзянісавіч,— неяк незразумела, быццам укладваючы ў гэта асаблівы сэнс, заплюскаў вачамі стары, а тады і руку ўпоперак далоняй выставіў, маўляў, не ўстравай.— Няхай бацька едзе ў мястэчка, а я табе ўсё растлумачу. Няхай толькі бацька едзе, не замінай.

— Я не збіраюся гэтага рабіць,— ■ прыкрасцю сказаў Масей, нездаволены перашкодай.

— Тым лепш,— лагодна, з прыкметай ліслівасці кіўнуў яму Прыбыткоў.

Масей адышоўся да ганка, дапытліва глянуў на маці. Здавалася, яе нават ані крыху не ўзрушыў нечаканы бацькаў ад'езд — стаяла спакойная і, мусіць, у галаве не мела, што муж едзе ў Бабінавічы не корм-

лены. Наогул, ёй не прывыкаць было, што Дзяніс вось так, як і сёння, альбо сам зрываўся куды з дому ў непадыходзячы час, альбо яго клікалі па справе. Але спакойная заставалася яна не таму. Прычына яе цяперашняй стрыманасці заключалася ў іншым — як толькі зразумела, што Брава-Жыватоўскі нічога дрэннага не мае да Масея, так адразу і супакоілася, тут жа адлягло ад сэрца ёй, прынамсі, гэты раз на большае яе не хапіла.

Пакуль яны стаялі кожны на сваім месцы ды ўзважвалі ў галовах тое, што адбылося на двары пасля прыходу Брава-Жыватоўскага, з-за варот пачулася, як загрукатаў коламі воз, паступова аддаляючыся да павароту на вясковую вуліцу.

— Пае-е-ехалі! — усклікнуў Кузьма Прыбыткоў, праводзіўшы па завулку на слых заціхаючы грукат колаў; голас у яго і выгляд у гэты момант былі такія, нібыта дасюль яшчэ ўсё не верыў, што Зазыба з Брава-Жыватоўскім паедуць на адным возе ў занятае немцамі мястэчка; таму ён і расцягнуў з асаблівай здаволенасцю гэтае «паехалі».— Я табе вось што мушу сказаць, Дзянісавіч,— ступаючы да ганка, загаварыў далей стары,— справы ў нас, у Верамейках, на лад пойдуць, раз твайго бацьку германцы на нараду паклікалі. Цяпера й праўда ўжо спадзявацца можна на штосьці пэўнае. Значыць, і новая ўлада без такіх, як твой бацька, не можа абысціся. Ну што ж, чым раней, тым лепш. Дайжа для саміх немцаў. А то ўсё еты Жыватоўшчык. Як ні кажы, а чорт яго саўсім зразумее. Здаецца, ціха сядзеў, гаспадар някепскі ўдаваўся, а тута раптам папрасіўся сам у паліцыю — да немцаў. Значыць, у галаве ўвесь еты час, як жыў у Верамейках, нешта меў сабе. Значыць, таксама не без цара ў галаве хадзіў. Ну, а яно калі да канца не ведаеш, што ў сабе носіць чалавек, дак ажно страшна тады. Таму я і кажу: няхай Дзяніс едзе ў Бабінавічы, раз спатрэбіўся. А то я ўжо грэшным дзелам думаў — давядзецца ўсім мірам етаму Жыватоўшчыку кланяцца.

VIII

Кузьма Прыбыткоў праўду сказаў — верамейкаўскія салдаткі яшчэ на досвітку выбраліся ў Яшніцу, што знаходзілася, бадай, ужо ў самым вярхоўі Бесядзі. Дарогу туды з Верамеек мала хто не ведаў, бо

мястэчка было кірмашовае. Наогул, у прыбяседдзі з даўняга, мястэчкі, таксама як і сёлы, вызначаліся не колькасцю двароў, нават крам, а найбольш тым, ці многа на год прыпадала кірмашовых свят. У Бабінавічах, напрыклад, кірмаш збіраўся тры разы — на стрэчанне, калі паводле народнага календара сустракаюцца зіма з вясною, тады на Іллю, што за два тыдні да вялікага спаса, ну, і на Змітрака, у самую халодную восень. У Бялынкавічах кірмаш адбываўся на прачыстую, у канцы жніўня. У Сілічах — на Юрыя. Словам, па той і па гэты бок Бесядзі, здаецца, не было ніводнага вялікага ці малога мястэчка, ніводнай вёскі з царквой (іх называюць тут сёламі), дзе б не ладзіўся кірмаш. Праўда, не кожны мясцовы кірмаш мог раўняцца з Хіславіцкім альбо Любавіцкім, якія шумелі звычайна па два тыдні запар. Затое ў Яшніцу вакольныя людзі сыходзіліся і з'язджаліся за год ажно пяць разоў: у так званы «красны торг», які выпадаў на апошнюю нядзелю перад калядамі, на зборную, што перад вялікаднем, таксама на абодва Міколы — на вясенняга і на зімняга, і ўвосень, ужо на ўздзвіжанне.

Верамейкаўскія кабеты выбраліся ў дарогу сёння акурат як і ў тыя добрыя часы, калі спяшаліся на кірмаш,— да сонца заўсёды можна прайсці нямала шляху без гарачыні і пылу. Замінка была толькі адна, у самым пачатку, яшчэ на вясковай вуліцы, калі вырашалі, якою дарогай ісці — брукаванай ці старым трактам. Але тады апошняе слова сказала нявестка Антона Жмэйды, Анюта, якая да замужжа жыла ў вёсцы за Вялікім Хоцімскам.

— Хадземце старым шляхам, бабы. Тама й родзіну сваю пакажу вам. А то на брукаванцы, можа, немцаў цяпера багата. Дык будзем увесь час трапаць уздоўж па канавах да па ржышчу — і абутак да рэшты стопчам і ногі ў кроў паб'ём. Ну, а па старым шляху, можа, нікога й няма.

Таксама прычына. Асабліва калі мець яшчэ на ўвазе тую акалічнасць, што вялікая дарога заўсёды засмучае, як не ведаеш наперад, дзе начаваць будзеш.

Словам, згадзіліся бабы.

Здавалася, спярша яны нават не ішлі, а ляцелі па бальшаку, быццам птушыная чарада — таксама, як і птушкі, салдаткі то разляталіся па адной ва ўсе бакі, то збіраліся зноў разам, выцягваліся ў шнуркі на абочынах.

Пакуль за спіной былі Верамейкі, гаварылі мала, рэдка хто кіне слова ці войкне, аступіўшыся раптам, а так усе — і гаваркія ад прыроды, якіх іншым разам хоць і не кармі, толькі пасакатаць дазволь, і негаваркія — імчалі па бальшаку, бы зацятыя. Іх, вядома, зразумець можна: адна дзяцей як след не накарміла, другая пакінула сваіх адных, без нагляду, трэцяя забыла да канца распарадзіцца па гаспадарцы і цяпер непакоілася, што без яе там непарадак будзе, чацвёртая... Але, бадай, мацней за ўсё думалася кожнай наперад — а ці пашанцуе, а ці знойдзецца ў тым Яшніцкім лагеры ейны?

Звычайна падарожныя верамейкаўцы снедалі ў Ключы — каля невялікай празрыстай крыніцы, што бруілася ўніз з высокага берага старога рэчышча Бесядзі. Справа ў тым, што за Ключом гэтым раскрыжоўваўся бальшак — на Калодліва і на Бялынкавічы, і пешаходы звычайна прымяркоўвалі адпачынак, каб канчаткова вызначыць сабе далейшы шлях.

У Калодліве здавён праз Бесядзь хадзіў паром. У Бялынкавічах, наадварот, дзейнічаў мост, бадай, адзіны на ўсёй рацэ, калі браць ад вытоку яе да сярэдняга цячэння. Нават не адзін, а два, бо далей вісеў над ракой і чыгуначны мост. Аднак па ім не толькі не ездзілі, акрамя, вядома, на цягніку, а і не хадзілі, бо моцна ахоўваўся. У кожным разе, і пешаходы, і вазы, і машыны, каб трапіць на супрацьлеглы бок, павінны былі альбо пераправіцца цераз Бесядзь на калодліўскім пароме, альбо перайсці ці пераехаць яе па бялынкавіцкім мосце, асабліва калі кіравацца ў вярхоўе, на стары тракт.

Дык вось...

На пачатку дарогі рэй увесь час вяла Жмэйдава нявестка, якая нечага ажно баялася, што за Ключом спадарожніцы яе перадумаюць ды пойдуць на Крутагор'е, а не з ёю, прыбяседскімі вёскамі.

Пакуль панавалі прыцемкі і не загарэлася неба на ўсходзе, мала што прыкметна было на далёкіх і блізкіх пагорках. Але неўзабаве па правы бок вачам адкрылася Курганне — каля паўсотні старадаўніх валатовак. Праўда, гэтыя валатоўкі не ішлі ў параўнанне з тымі, што ўзвышаліся за Белай Глінай, аднак і яны з'явіліся тут, няйначай, вельмі даўно, можа, за дзесяткі тысяч гадоў. Тым не менш у Верамейках Курганне, як выдатная мясціна, звязвалася не з муцверскай эпо-

хай. Яго ведалі больш як «страшнае месца»: нібыта раней мала не за кожным, хто праходзіў паўз яго ноччу, каціўся адтуль жывы клубок блакітнага агню; нібыта чалавек, за якім следаваў агонь, альбо паміраў неўзабаве, альбо трапляў у няшчасце; прынамсі, верамейкаўцы маглі нагаварыць нямала прыкладаў, пасля якіх няцяжка паверыць не толькі ў звычайную містыку, але і ў самую найгоршую чартаўшчыну.

Вядома, расказвалі рознае. Ды найбольш людзі сыходзіліся на тым, што гэта блукае па Курганні нейкая непрыкаяная душа, пільнуецца на дарозе жывых сясцёр, маўляў, калі нават і не здолее заманіць да сябе ў цянёты чыю душу, то ўжо накліча бяды.

Але вось у тую вайну ў Верамейкі прыехаў першы настаўнік, бежанец аднекуль з Віленскай губерні. Дакладней, не сам прыехаў, у вёску яго прывёз з Клімавіч староста Ігнат Кажанаў. Дагэтуль верамейкаўцы дзяцей сваіх вучылі то ў Бабінавічах, то ў Машавой — там працавалі школы першай ступені. Зразумела, што верамейкаўскія мужыкі ўзрадаваліся выпадку, маўляў, свой настаўнік у вёсцы — гэта таксама нечага варта, балазе зусім нядорага каштуе: яшчэ ў Клімавічах староста згаварыўся, што сяляне будуць карміць яго падворна. Скарбу ў настаўніка з сабой не было, затое верамейкаўцы вельмі здзівіліся, калі ў Хвядосавай хаце (а староста паставіў настаўніка на кватэру да свайго жанатага і аддзеленага сына) той расчыніў скрыню, напакаваную пад самае пукатае вечка рознымі кнігамі. Спярша настаўнік жыў, як і пасяліў яго староста, у Хвядоса Кажанава. Аднак неўзабаве гаспадар пачаў пярэчыць — не хацеў, каб хату ператваралі ў грамадскую школу, толькі і глядзі, што зачыняй за падшыванцамі дзверы. Тады настаўнік пачаў вучыць верамейкаўскіх дзяцей там, дзе сталаваўся: сёння ў Халімона, заўтра ў Трышкі, а паслязаўтра ў старасты, і так на ўсёй галоўнай вуліцы, потым заварочваў у Падліпкі, пакуль не даходзіла чарга да апошняга двара. Дык гэты настаўнік нібыта і стаў ахвярай «страшнага месца». Але, здаецца, апошняй. Прынамсі, так лічылі ў Верамейках. Аднак ён, казалі, быў сам вінаваты, бо ўздумаў нечага капацца з рыдлёўкай на Курганні: можа, золата шукаў у валатоўках. Чым канкрэтна паплаціўся настаўнік за свой неразважлівы ўчынак, верамейкаўцы не ведалі. Справа ў тым, што яго хутка выклікалі з вёскі ў павятовы горад. У Вера-

мейкі ён больш не вяртаўся. Але, бадай, з таго часу перасталі хадзіць чуткі пра розныя жахі, якія здараліся з людзьмі на бальшаку супроць Кургання, няйначай, вогненны клубок пакаціўся кудысь за настаўнікам, каб адпомсціць яму, што патрывожыў зачараванае месца. Такім чынам паступова людская гамана пра здані ды непрыкаяныя душы пачала аціхаць. Аднак не настолькі, каб верамейкаўцы, праязджаючы альбо праходзячы міма Кургання ўначы, не адчувалі самае меней вусцішнасці ў сабе.

Зразумела, што сёння салдаткам знутры таксама гукнулася тое, калі ў шэрані імклівай раніцы яны ўгледзелі паміж каржакаватых соснаў гэтыя валатоўкі. Прынамсі, ніхто з таго моманту, як сталі падыходзіць да Кургання, не сказаў слова. Маўчалі знарок, быццам сапраўды баяліся патрывожыць нячыстую сілу.

Бальшак тут рабіў круты паварот, акурат быў на зломе, тады шырокім ахонам агінаў з левага боку Курганне. З гэтага павароту пачыналіся вялікія пяскі. Бадай, ужо да самай Бесядзі нельга было сустрэць глыбейшых на ўсім бальшаку. Таму абапал тут, за прысадамі, былі наезджаны яшчэ дзве дарогі, але цалкам калёсныя. Яны і ратавалі коні, бо чалавеку нічога не каштавала збочыць, каб дарэмна не борсацца.

Пакуль жанчыны спяшаліся моўчкі абмінуць Курганне, на макушках далёкіх і блізкіх дрэў затрымцела, быццам нагрэтае паветра, ранішняя чырвань, пачала пераліваццца ясвамі навокал.

Прачыналася рэдкае ў гэтую пару птаства.

Вядома, цяпер ужо не маглі стрымліваць сябе і нашы кабеты.

— Ці праўда ета,— спытала Анюта Жмэйдава,— што баба адна з Гончы прывяла прымака з лагера?

— А няўжо ж, прывяла,— з ахвотай адказала ёй Дуня Пракопкіна, якая перад тым як пайсці ў Яшніцу, ажно колькі дзён збірала розныя такія чуткі.

— Што яна, удава была ці так?

— Пра ета я не пыталася. Кажуць, прывяла ды прывяла.

— Можа, удава, дак...

— Во, ты таксама ішла б да канца з намі ў Яшніцу. Якраз нічога не здарылася б з тваёй маці ў тым Трасцяне. Ну, захварэла, дак ці трэба яшчэ з такой далечыні дачку клікаць?

— Не, я матку так не магу пакінуць! — запярэчыла Анюта.

— Ета ж калі тое было, што перадказвалі табе? Здаецца, яшчэ ці не ў тым месяцы?

— Няхай сабе. Але адведаць матку трэба. Яны, старыя, доўга хварэюць. Ім толькі і ляжаць.

— Калі ёсць за кім?

— Дак мы ж у яе ўдзвюх. Сястра старэйшая да я во. Так што...

— Ну, і няхай бы сястра глядзела тама.

— Дак... Але ж у мяне таксама сэрца ўвесь час не на месцы. Як пачула, што матка захварэла, то і пяклуюся з таго разу.

— Ну, то як хочаш сама,— перастала нарэшце ўгаворваць Анюту Жмэйдаву Дуня Пракопкіна, але дадала яшчэ яўна знарок: — А то ўдовам таксама трэба, каб нехта пожню касіў. Нездарма ж пяюць — на ўдоўчыным полі сабраліся работнічкі: мядзведзь карчом арэць, а воўк барануе...

— Ну, яе пожню дык яшчэ і Жмэйда старэйшы пакосіць. А вот нашы хто касіць будзе?..— з нейкай непрыязнасцю падала голас Прося Рацэева, жонка таго самага Міколы Рацэева, што некалі пагнаў у Арлоўскую вобласць калгасных кароў ды так і не вярнуўся ў вёску.

— Не такі ўжо ён касец, як вам думаецца! — сказала на гэта Анюта.

Тады загаварылі іншыя кабеты. Але так, быццам употай адкусвалі па кавалачку ад грэшнага яблыка.

— Да ты не надта шкадуй яго,— пачала Гэля Шарахоўская,— свайго Жмэйду. У іхнім раду мала хто адну жонку меў за жыццё. Ета твой Ляксей чамусьці рана памёр, а то б і ён, можа, цябе перажыў некалі.

Але Анюта рашыла да канца бараніць мужаў род, нягледзячы, што жыла ў ім мала.

— Хто ета ў іх такі жанаты-пераражанаты быў? — незалюбіла яна.

— Бытта не знаеш?

— А і не знаю!

— То папытайся во ў баб. Яны скажуць.

— Дык гавары ўжо сама, прасвяці, раз пачала.

— І скажу.

Але Шарахоўскай не давялося прасвятляць Анюту Жмэйдаву, якая, дарэчы, не горш за астатніх ведала, што наважвалася сказаць Гэля. Яе апярэдзіла Варка

Касперукова, маленькая постаць якой кінулася на галасы сюды ажно з другой абочыны.

— Дак вунь хоць бы й дзядзька нябожчыка твайго, Ладымер. Не паспеў на кладзішча занесці адну, як у Гончу паехаў па другую,— сказала яна грэбліва, акурат Анюта сапраўды была вінаватая ў гэтым.— А назаўтра нават хваліцца стаў, моў, пажыву цяпера з маладою, дак пажыву! А то і смаку таго, жанатага, не знаў дасюль.

— Во, чаго захацеў, стары корч! — пырснула смехам ад нечаканасці Роза Самусёва.— Ужо амаль канае, а зелле хапае.

— Дзе тама? — смыкнула шчакой Варка Касперукова.— Ладымер той яшчэ зямлі пад сабой не чуе.

— Ат, Ладымер вам, бачу, свет засланіў,— нездаволена крутнула плячамі маладая ўдава, але ўжо без ранейшай зацятасці.— Калі моцны ды дужы, дак што яму? Свёкар вунь мой...

— А навошта твайму свёкру яшчэ адна, калі аўдавелая нявестка ў доме? Ты думаеш, людзі не чуюць і не бачаць? Ты во цяпера ідзеш матку праведаць. А чаму не саўсім да яе ідзеш? Што, цябе ў Верамейках дзеці трымаюць? Дак няма іх у цябе, дзяцей. А можа, вёска наша дужа спадабалася табе? Дак праверым во, ці горш тваё Трасціно за нашы Верамейкі.

— Ах вы вон пра што? — здзіўлена ўскінула вочы на Варку Касперукову Анюта, але не паспела абурыцца. З імклівага натоўпу вынікла ў першы рад Палага Хахлова, кабета намнога старэйшая, чым астатнія салдаткі, якая таксама ішла ў Яшніцу вызваляць з лагера свайго Івана.

— Во, нездарма кажуць,— сказала яна,— вушы завянуць у таго, хто падслухае бабскую размову. Што ета вы сянні, бытта здурнелі? Ай гаварыць няма больш пра што?

— Дак галоднай куме...— узрадавалася была гэтай абароне Анюта Жмэйдава.

Але Палага працягвала ўшчуваць сваіх спадарожніц, можа, нават не пачуўшы яе голасу:

— Ідзіцё ж сабе на добрую справу, дык і ідзіце. А то і праўда можна падумаць, што... Ажно смешна! Знайшлі каму пазайздросціць. Накінуліся на бедную ўдаву!

— Ну, во,— сказала, усё роўна як апраўдваючыся, Гэля Шарахоўская,— сама пачынала гаворку, а мы ця-

пера аказаліся вінаватыя. Ета ж ёй нечага зарупіла прымака мець. Ета ж яна хацела ведаць, ці праўда, тая баба з Гончы прыняла з Яшніцкага лагера ў дом сабе прымака.

— А чаму б ёй і на самой справе не пацікавіцца? — ужо да канца беручы ўдовін бок, азірнулася назад Палага, каб чулі ўсе спадарожніцы.

Яна ўшчувала кабет зусім без пагарды, нават без высакароднай злосці, зусім як дзяцей, якія адурылі ёй галаву.

Палага была не толькі старэйшая з усіх салдатак. Справа ў тым, што сама прысутнасць яе тут здавалася як бы незвычайнай, прынамсі, мала хто думаў, што ёй край трэба ісці ў Яшніцу, бо жылі яны са сваім Іванам вельмі нямірна. Біў ён яе часта, так часта і люта, што і ўявіць сабе цяжка. Грозіўся нават зусім забіць. А яна толькі цярпела ды пакуты зносіла, звычайна не праходзіла тыдня, каб з іхняй хаты не чуўся лямант. Дзеці ў іх таксама часцей паміралі, чым заставаліся жыць, можа, праз пабоі. Казалі, што муж нібыта ўзненавідзеў яе за віну, якую яна мела перад ім. Але гэта толькі казалі, бо ніхто не ведаў нічога пэўнага — ні Палага, ні сам Хахол нікому не адкрыліся ў вёсцы з той віной. Зразумела, што ў Верамейках глядзелі на Хахловых, як на дужа нешчаслівую пару — чым ужо гэтак жыць разам, дык лепей разысціся. У кожным разе, калі й сышлі сінякі з яе цела, то ўпершыню цяпер з таго часу, як пагнаў Хахол разам з Зазыбам і Міколам Рацэевым кароў у савецкі тыл. І вось, нягледзячы ні на што, бітая-перабітая Палага ішла разам з іншымі салдаткамі, кіравалася ў Яшніцу, думаючы, што яе забіяка-муж таксама недзе пакутуе сярод палонных.

Дзіва, але калі б пачаў ушчуваць гэтак, сарамацячы, тую ж Дуню Пракопкіну або Варку Касперукову хто-небудзь другі, а не Палага Хахлова, то наўрад ці змоўчала б каторая, не стала гаварыць насуперак. Палазе ж ні Варка, ні Дуня, ні Гэля Шарахоўская не запярэчылі. Толькі паглядзелі на яе, быццам здзіўлена, бадай, нават з адценнем нейкага прыкрага шкадавання, як глядзяць увогуле на няроўню. Да таго ж і выгляд кабета мела варты спагады: ішла босая, і ногі, зусім высахлыя, ужо амаль без лытак, былі па шчыкалаткі ў мокрым пяску. Мусіць, не сытае было і цела яе, бо ні спераду, ні ззаду нічым не выдавалася пад адзеннем — вылінялай васільковай блузкай і саматканай,

акурат андарак, спадніцай, пашытай у дзве палы. Пра такіх жанчын звычайна гавораць — бы дошка. Але вочы ў яе былі надзвычай жывыя, а на немаладым твары (мела яна за сорак гадоў) не адбілася ніводнай рэзкай маршчыны, усё роўна як лёгка давалася ёй дасюль жыццё.

Палага недарэмна ўмяшалася ў гаворку маладзейшых кабет, якая раптам зрабілася амаль непрыстойнай,— неўзабаве ўсе яны, здаецца, нават забыліся пра яе. Толькі стрыечная сястра Сілкі Хрупчыка, Сукліда, спыталася яшчэ:

— Дак ці ўдава ўсё-ткі тая кабета з Гончы, што прымака з лагера прыняла?

— Удава, удава,— акурат супакойваючы яе, сказала Палага Хахлова,— жонка лесніка, што наскочыў пазалетась на лыжах пад нечае ружжо ў Прудзішчы. Ставілі на звера, а трапіўся чалавек.

Гісторыю гэтую з гібеллю лесніка з Гончы ведалі ўсе ў Верамейках, і не толькі ў Верамейках, а і ў іншых навакольных вёсках, якія размяшчаліся на тэрыторыі Панькаўскага лясніцтва, таму кабеты не сталі абмяркоўваць яе, хапіла аднаго ўдакладнення.

Першай вёскай па гэтай дарозе з Верамеек былі Заборцы, аднак мала хто з верамейкаўцаў наведваўся туды, тым больш — лічыў двары. Па-першае, хоць і стаяла яна ўскрай дарогі, але была аслонена лесам. А падругое, не любілі ва ўсім наваколлі, як узяць вёскі па гэты бок Бесядзі, саміх заборцаўцаў. З іх і смяяліся, і злавалі на іх. Злавалі, бадай, найбольш. Вядома, былі на тое падставы. То каля Заборцаў раптам «лясун» аб'явіцца, які хапае па дарозе маладых баб з другіх вёсак ды гвалціць, зацягнуўшы падалей у лес, то ў саміх Заборцах які-небудзь прайдзісвет наробіць дурнога пагалосу. Асабліва трапілі заборцаўцы пасля аднаго выпадку. Праўда, даўняга. Было так. У Заборцах раптам аб'явіўся «каровін доктар». Сам ён называў сябе інача́й, нават не «вецінарам», а «ветхвельчарам». Аб'явіўся і адразу паказаў сваё майстэрства, бо якраз у аднаго заборцаўскага гаспадара захварэла карова: удзень зрабілася смутная, а к вечару пена вяроўкаю пайшла з рота, язык стаў вывальвацца. Гаспадыня, канечне, уголас, гаспадар таксама цямней за хмару ходзіць. Тады і прыйшоў на дапамогу той «ветхвельчар». Быў ён мясцовы, з Заборцаў, але не ў прыклад іншым пахадзіў на свеце — спярша працаваў на шахтах, падаў-

шыся ў Юзаўку, каб зарабіць грошай ды паправіць дома гаспадарку, пасля служыў недзе. Словам, гаспадар ён аказаўся бесталковы, а чалавек і зусім шалапутны, бо вельмі хутка забыў і пра гаспадарку, і пра сям'ю. Што змусіла яго вярнуцца нарэшце ў Заборцы, угадаць цяжка. Тым больш што ён сам чужаўся людзей. Сказаў толькі неўзабаве, што вывучыўся на ветфельчара. А тут якраз надарыўся выпадак паказаць умельства — карова захварэла ў вёсцы. Зразумела, што лячыць яе гаспадары паклікалі яго. Прыйшоў ён на двор, зачыніўся адзін у хлеве і пачаў нешта рабіць там з хворай жывёлінай. І праўда, карова хутка паздаравела. Дзён праз колькі ўжо выйшла ў агульным статку на пашу. Пасля гэтага заборцаўскія мужыкі, вітаючыся, пачалі шапкі здымаць пры сустрэчы з ім. Тым часам слава пра яго з Заборцаў шырыцца далей. Ну, а раз ідзе слава, то знаходзіцца і справа. Праз тыдзень здарылася такая ж каровіна хвароба ў Гончы. Затым у Верамейках, у Гутцы, у Кавычачах і г. д. І ва ўсе двары гаспадары клікалі «вецінара» з Заборцаў. Лячыў ён удачна кароў ад адной і той жа хваробы з год ці болей, аж пакуль не падпільнаваў хтосьці — аказваецца, сам «вецінар» і ўганяў жывёлу ў хваробу: зловіць за вёскай употай Ласюту ці Чарнаўку ды натрэ мылам язык. Чаму тады не быць карове смутнай, чаму не давіцца мыльнай пенай, якая цягне за сабой вонкі і вантробы?

А то здаралася і так. Ідзе за нейкай патрэбай чалавек праз Заборцы, а пасярод вуліцы спыняе пешахода мужык і б'е навотліў па вуху. «За што?» — пазірае на яго ледзьве не са слязамі недаўменны чалавек. «А ні за што,— спакойна адказвае яму тубылец.— Проста, каб ведаў, што пабыў у Заборцах».

Затое калі ўжо трапляў з Заборцаў хто ў смешнае становішча, нават у бяду, то гаворкі ды смеху сапраўды хапала, лічы, на ўсё забяседдзе. Асабліва выклікаў рогат нядаўны выпадак. Высветлілася раптам у адзін цудоўны дзень, што з Заборцаў выйшаў у вялікае начальства сын былой панскай чалядкі, здаецца, намеснікам наркома стаў. Правільна, што захацеў прыехаць і ў вёску. Ну, а заборцаўцы рашылі ў дошку расплюшчыцца, толькі як след прывеціць знакамітага земляка. Калгаснае кіраўніцтва, вядома, з дазволу раённага, нават сталы загадала накрыць пад соснамі, пры гэтым не шкадаваць ні пітва, ні закусі. Сын былой панскай

чалядкі сапраўды ўсцешыўся, убачыўшы, як сустракаюць яго вяскоўцы. Але доўга не затрымаўся ў вёсцы, адно гадзіны са дзве пасядзеў разам пад соснамі, пакаштаваў і пітва, і адмысловай сялянскай закускі. Пасля яго ад'езду заборцаўцы, вядома, працягвалі банкетаваць, балазе, хапала на сталах усяго, да таго ж дарэмшчына кругом. «Во,— хваліліся захмялелыя мужыкі,— як добра мець земляка ў вялікім начальстве». Думалі, што п'юць ды ядуць калі не за яго кошт, то не за свой ужо напэўна. Але не. Заборцаўцы падмануліся ў сваім найлепшым жаданні. На другі дзень сабралася калгаснае праўленне і расклала выдаткі па дварах — і на тых, хто сядзеў за святочным сталом, і на тых, хто стаяў зводдаль ды аблізваўся...

Сёння таксама не абышлося без здарэння. Раптам з-за дрэў, якраз насупраць Заборцаў, усё роўна як вышаснуў на дарогу з вінтоўкай за плячыма нейкі таўсманы дзяцюк. Верамейкаўскім салдаткам яшчэ крокаў за дваццаць кінуліся ў вочы яго вусы і ліслівая ўсмешка. Што дзяцюк быў паліцэйскім, таксама стала зразумела адразу — гэтакую блакітную павязку на рукаве ўжо каторы час насіў Брава-Жыватоўскі.

Між тым, паліцэйскі стаў брыгадзіравым «казлом» пасярод дарогі і чакаў, пакуль зусім не наблізяцца жанчыны. Пры гэтым ці то знарок, ці то само выйшла, але месца ён выбраў спыніцца супраць невялікай прагаліны, якая, быццам прасечаная лінка, адкрывалася па лесе з правага боку, таму постаць яго была высвечана ранішнім сонцам. Ліслівая ўсмешка і шчодрае сонца рабілі чалавека як не падобным на ката-мурлыку — вось-вось выгне спіну, а тады пакратае лапай за вус.

— Куды гэта вы? — акурат здзівіўся паліцэйскі, вымаўляючы першыя словы амаль нараспеў.

— А нікуды! — у тон яму адказала Дуня Пракопкіна.

— Так ужо і нікуды? — не паверыў паліцэйскі, але сказаў усё роўна як дзеля забавы.

— Ну, тады на кудыкіну гару,— для адчэпкі сказала Дуня Пракопкіна і паспрабавала абмінуць на дарозе паліцэйскага, каб ісці далей.

Але паліцэйскі і не думаў прапускаць верамейкаўскіх жанок міма сябе. Ён распасцёр рукі, гатовы забегчы ў той бок, куды памкнуліся яны.

— Значыць, на кудыкіну гару? — пасмешліва спытаўся ён.— А чые будзеце?

— Свае,— кінула з натоўпу Палага Хахлова.

— Ну, што ж,— сказаў паліцэйскі,— пакуль не прызнаецеся, далей не пушчу.

— От я зараз так не пушчу табе, — нарэшце выбілася наперад Палага Хахлова,— што глузды пасля збіраць давядзецца!

Мусіць, паліцэйскі быў чалавек здагадлівы, таму пасля яе слоў адразу сцяміў — гэтая сухарэбрына сапраўды на адной пагрозе не спыніцца. Зарагатаў:

— Я і так ведаю, чые вы. У мяне ў самога ў Верамейках радня ёсць.

Але колькі ні намагаліся салдаткі ўспомніць, хто мог быць у Верамейках яму раднёй, так і не здолелі прыгадаць: здаецца, не было такога выпадку, каб хтонебудзь жаніўся на заборцаўскай нявесце альбо наадварот — верамейкаўская выходзіла туды. Тым не менш, Дуня Пракопкіна сказала:

— Раднёй лічышся, а таксама палохаеш.

— Гэта я для парадку. Службу нясу.

Паліцэйскі тут жа ступіў на абочыну, вызваліў дарогу.

Хоць і незразумела было, чаму ён рушыў у адну дарогу з імі, але салдаткі неўзабаве ўжо нібыта перасталі і зважаць на яго; прынамсі, паліцаева прысутнасць больш не выклікала ні ў кога насцярожанасці; хто ведае, можа, у яго таксама з'явілася патрэба адлучыцца з вёскі па нейкай справе? Так і ішлі яны колькі часу лясной дарогай — кабеты па сабе, а ён па сабе.

З жоўта-зялёнай папараці, што расла тут скрозь па сасновым лесе, нечакана выскачыў белалобы сабака з жоўтымі, акурат апаленымі плямкамі над вачамі і з нейкімі дзіўнымі, невыразнага колеру пежынамі па баках. Убачыўшы незнаёмых кабет, сабака вякнуў на іх, быццам таксама дзеля парадку,— маўляў, іначай нельга, бо што падумае гаспадар пра мяне; усё-ткі я перш за ўсё павінен гаўкаць,— тады кінуўся паліцэйскаму ў ногі, пачаў радасна лашчыцца. Вядома, нікога сваім нечаканым з'яўленнем не спалохаў. Ды і ці магла цяпер палохаць людзей такая істота, як сабака?! Тым больш што верамейкаўскія кабеты па-сапраўднаму спяшаліся, таксама, як спяшаліся б звычайна на кірмаш. Надзетыя, бадай, у самае лепшае, з хатылькамі ў руках, яны ўсе і выгляд мелі кірмашовы. Не хапала толькі, каб на сённяшні дзень прыпала храмавое свята.

Здавалася, паліцэйскі ўзрадуецца, што на падмогу яму прыбег сабака, але дарэмна. Наадварот, вусаты таўстун раптам узлаваўся нечага, выказваючы рукамі, жэстамі, выглядам прыкрую нецярплівасць, пачаў праганяць сабаку дамоў — спярша адпіхнуў ад сябе нагой, праўда, не тупым, зношаным наском ялавага бота, а шырокай, ссунутай гармонікам к нізу, халявай, але сабака зноў кінуўся яму ў ногі, тады ён зрабіў страшны твар і схапіўся за вінтоўку: «Пшоў! Пшоў адсюль!» Як і кожны разумны сабака, гэты таксама зразумеў, што гаспадару чамусьці не падабаецца ягоная прысутнасць, таму ён пакрыўджана падтуліў пад сябе хвост паміж задніх ног і зноў ціха гаўкнуў: уставіўшыся на чужых кабет, ды цяпер ужо, няйначай, у адчаі, што праганяюць. Але ў наступны момант увагу яго адцягнула на сябе вялікая шэрая птушка, што ўсё роўна як нежывая ўпала на дарогу, быццам ашмёткак які, з падсечанай у камлі, таму аплыўшай смалою, сасны. Птушка гэта нагадвала нечым балотнага мышалова, мела такую ж, як і ён, загнутую кнізу дзюбку і доўгія ногі. Хоць яна і выклікала ўражанне, што падае ўніз, быццам амярцвелая, але як толькі апынулася на зямлі, дакранулася да яе нагамі, то адразу страпянулася, распасцёрла на ўсю шырыню крылы і зусім зварушліва, падскокваючы, пабегла ўперад па дарозе. Згледзеўшы яе, сабака тут жа забыўся і на гаспадара, і на кабет, кінуўся з усіх ног даганяць. Птушка таксама адчула небяспеку, таму не стала лішне выпрабоўваць лёс — ударыла аб зямлю крыламі і гэтак жа імкліва, як падала з дрэва, узляцела ўгору, але не памкнулася ў бок ад дарогі, а зноў села на самы макуш крайняй сасны. Падмануты паліцаеў сабака закруціўся каля сасны, і гучны брэх яго адзінока абудзіў ядраную цішыню ў лесе.

Да Ключа заставалася ўжо не так многа прайсці, калі на дарозе, якая выбілася левым бокам на край лесу, быццам грыб з-пад зямлі, вырасла чалавечая постаць. То быў немец. Няйначай, ён стаяў даўно тут, але верамейкаўскія салдаткі чамусьці ўбачылі яго толькі цяпер, калі апынуліся зусім блізка. Стаяў ён у кароткай, непрамакальнай куртцы з башлыком за плячамі, у суконных штанах, вузкія, амаль у абліпку калашыны якіх былі ўсунуты ў бліскучыя боты, і ў цёмна-сіняй пілотцы. На жываце вісеў аўтамат. Што гэта быў немец, кабеты здагадаліся адразу, бо паліцай

ледзь не подбегам кінуўся да яго. Няйначай, што для паліцая знаходжанне тут гэтага немца наогул не з'явілася нечаканасцю. У кожным разе па тым, як прывычна і без насцярогі паводзіў ён сябе, можна было пэўна меркаваць толькі так. Значыць, гіцаль знарок суправаджаў іх сюды. Пакуль увішны паліцэйскі нешта тлумачыў немцу, паказваючы на жанчын рукой, тыя паспелі прыкмеціць непадалёку, крокаў за трыццаць ад крутога схону, за якім пачынаўся луг, самалёт з чорна-белым, нібыта рассечаным крыжам на фюзеляжы. Далей трохі вяла дымілася вогнішча, блізка ля якога знаходзіліся яшчэ два лётчыкі — адзін сядзеў, абхапіўшы каленкі рукамі, а другі напаўляжаў, падпёршы далоняй галаву.

Самалёт гэты — лёгкі бамбардзіроўшчык — сеў на касагоры ўчора, амаль ужо пад вечар. Атрымаўшы ў паветраным баі, што адбыўся недзе ў лукавіне Дзясны, некалькі вялікіх прабоін, ён не дацягнуў да аэрадрома, які размяшчаўся за Бялынкавічамі, недалёка ад вёскі Канічы, і сеў абы-дзе, нягледзячы, што наперадзе, за якога паўкіламетра, пачынаўся скошаны луг. Цяпер лётчыкі вартавалі бамбардзіроўшчык, чакаючы, пакуль прыедуць з аэрадрома авіятэхнікі. Наогул-та ім пашанцавала тут. Адразу, яшчэ ўчора, прыбег сюды гэты паліцэйскі, які, будучы на лузе, бачыў, як прызямліўся самалёт. Таму ноч яны правялі каля вогнішча, не зазнаўшы ні галаду, ні смагі. І ўжо зусім былі здзіўлены лётчыкі, згледзеўшы цяпер, як знаёмы паліцэйскі вяртаўся пасля начы на чале немалога гурту жанчын.

«Зі маль айнэн ан,— раптам ажно сеў, раскінуўшы ледзь не абапал вогнішча ногі, той лётчык, што трымаў галаву на далоні,— унзэр поліцыст хат унс айнэ унмасэ фон вайбэрн аўфгетрыбен. Е фюнф про латэ» *. Другі зарагатаў і сказаў: «Айн дынстайфрыгер нар іст гефэрліхер альс айн файнд» **. «Ляс, дас. Ды русэн хабен воль ір шпрыхворт ніхт аўф унс гемюнцт. Дэр флінке Ганс, пас нур аўф, лект зіх шон ды ліпен унд іст цум хартэн айнзац бэрайт. Гешвінд, гэр друдэр, дас вір пюпхен ніхт ферзоймен. Штэ аўф, зонст біст ду ам шайтэргаўфэн фэртыг геростет. Нун рыхтэн вір

* Глянь, наш паліцэйскі набраў нам процьму жанчын. Па пяць штук на... прыпадзе *(ням.)*.

** Паслужлівы дурань — горай за ворага *(ням.)*.

айнэ грандыозэ людэрцэмунг айн...» * Але другі лётчык толькі паморшчыўся ад гэтых слоў, сказаў як не з гідлівасцю: «Дас паст мір ніхт ін дэн крам. Славішэ дорфмэдэльс зінд рехт шмутцых. Зіхер хабэн зі ніхт айнмаль хозэнцойг ам штайсэ ан. Штрайхт міх альзо аўз дэр лістэ, іх махэ ніхт міт. Ду унд Ганс аляйн, ір цайгт ойх ганц геваксен ойэр грандыозэн... Ін айнэм монат райзэ іх нах хаўзэ, да мус іх этвас гедульд хабэн. Эс вэрэ айнэ шайсэкле захэ майнэр Эльзэ вас унэрвюнштэс ін ды ташэ цу легэн» **.— «Ляс дас айнэ зорге зайн,— пацісnуў плячыма яго таварыш.— Дас ду эс шпэтэр ніхт бедаўэрст.— Ён пружыніста ўскочыў на ногі, сунуў за шырокі рамень шлемафон і паблажліва ўсміхнуўся: — Інцвішэн муст ду вахэ шыбен» ***.

Аднак дарэмна ён палохаў таварыша — у каравул таму станавіцца не давялося. Пакуль вялася ля вогнішча гэта размова, на дарозе ўсё было скончана.

Аказваецца, паліцэйскі там усяго толькі падбіваў вартавога адабраць у верамейкаўскіх кабет харчы, якія яны неслі з сабой, загарнуўшы хто ў каляровую хустку, хто ў вышываны ручнік. Вартавы хоць і не разумеў чужой мовы, але словы — сала, яйкі, мёд — хутка дайшлі да яго свядомасці. «Гут, гут»,— паляпаў ён весела па плячы паліцэйскага і жэстам паказаў жанчынам, каб тыя выкладвалі ўсё на травяністую абочыну. Аднак ніхто з салдатак не спяшаўся рабіць гэтага. Яны адно пазіралі то на вартавога, то на паліцэйскага, быццам і сапраўды не здагадваліся, чаго ад іх хочуць. Тады паліцэйскі сам пачаў вырываць з рук хатылькі. Жанчыны не супраціўляліся. І толькі Жмэйдава нявестка кінулася тлумачыць паліцэйскаму, што яна не мае з сабой прысмакаў, бо ідзе да хворай маці.

---

* — Дарэмна ты. Мусіць, рускія прыдумалі сваю прымаўку не для нас. Спрытнюга Ганс, бач, ужо аблізваецца і гатовы да рашучага штурму. Паспяшайся, пане браце, каб не праваронiць лячак, уставай, інакш ты тут, ля вогнішча, правэндзішся наскрозь. Ну, зараз мы наладзім вялікую... *(ням.)*

** Гэта не па мне. Гэтыя вясковыя славянскія дзеўкі даволі брудныя. Яны, здаецца, не носяць ніякіх рэйтузаў... Таму выкрэсліваймце мяне са спісу, я не ўдзельнік вашай грандыёзнай муштроўкі. Праз месяц я еду дамоў, таму трэба крышку патрываць. Было б дзікай бестактоўнасцю падсунуць маёй Эльзе ў кішэню што-небудзь непажаданае *(ням.)*.

*** Ну, як ведаеш. Але не шкадуй пасля. Прыйдзецца пастаяць табе ў каравуле *(ням.)*.

— Не хлусі, паказвай і ты, што нясеш,— не паверыў той.

Але ў Анюцiным ручніку і праўда нічога асаблівага не было, акрамя падгарэлай скваркі ды праснака.

Не вытрасеным пакуль заставаўся маленькі хатылёк велічынёй з прыгаршчы ў Палагі Хахловай. Яна трымала яго аберуч, прыцiскаючы да жывата, і выглядам усім паказвала, што не збіраецца расставацца з ім. Да таго ж, і паліцэйскі ўсё роўна як не спяшаўся падступіцца да яе.

— Ну, а цябе я даўно прыкмеціў,— нарэшце сказаў ён.— Зараз паглядзім, якая ты смелая, ці будзеш глузды выбіваць.

Ён выставіў рукі, каб забраць і ў Палагі тое, што яна прыцiскала ў хатыльку. Але Палага расшчапіла на жываце рукі і закінула хатылёк за спіну.

— Ну, ну! — пагразіў ёй паліцэйскі.

— Адыдзі! — узбурылася Палага.

— Зараз жа аддай, сцерва!

— Не чапай, а то! — абурана захітала галавой кабета.— Сыдзі з дарогі!

— Ах, так? — паліцэйскі паспрабаваў зайсці ёй ззаду.

Але дзе там! Палага раптам крутанулася і тыцнула хатыльком проста ў вусаты твар яму.

Адчуўшы моцны ўдар, які прыйшоўся акурат ніжэй лоба, паліцэйскі схапіўся рукою за нос.

Нехта з кабет утарапела войкнуў — ну і Палага!..

— Уцякайма! — крыкнула тады, як не сваім голасам, Роза Самусёва, і ўсе кабеты, акрамя Палагі, кінуліся спалоханай чарадой у лес.

Між тым Палага стаяла натапыраная, гатовая яшчэ раз ударыць паліцэйскага, калі той паспрабуе сунуцца да яе: нездарма ж яна вяла зацятую бойку з мужам! Ды і не спалохалася яна зусім, проста не думала, што трэба і ёй некуды бегчы адсюль.

Тым часам паліцэйскі агоўтаўся ад нечаканага ўдару і ўжо гатовы быў у шаленстве накінуцца на жанчыну. Яму нічога не складала ў момант расправіцца з ёю, прынамсі, так яму здавалася, бо якая б задзірыстая ні была гэтая кабета, а сілы на яе ў яго хапіла б. Але раптам вартавы немец, на вачах якога адбылося нечаканае здарэнне, гучна зарагатаў і стаў паміж Палагай і паліцэйскім. Што ім кіравала пры гэтым, сказаць цяжка. Можа, проста зрабілася смешна, што

пажылая і вельмі нехлямяжая баба адважылася на ўчынак, які дагэтуль яшчэ ніколі не даводзілася бачыць яму. Тым больш што побач, на траве, ляжала даволі розных прысмакаў, якіх хапіла б нават на цэлую эскадрыллю, а не тое, што на трох.

— Вэг *,— адпіхнуў ён паліцэйскага і, павярнуўшыся да таго лётчыка, што якраз падыходзіў у гэты момант к дарозе, зноў зарагатаў.

— Хаст ду гезен, вас да лёс іст? **

— Айн шёнэс хандгемэнге. Да хаст ду кайн Ойропа. Ды зітэн зінд хірцуляндэ толь фэрлецт. Іх унд Вольфганг майнтэн, дас эр унс лібе дынге ін райхер аўзваль цум гекнуч геліферт ***.

— Эс іст эбэн зовайт,— зусім весела сказаў вартавы.— Вас хіндэрт ойх дэн дран цу шпайзэн, да эс ойх шмэкт? ****

— Ду дарфст дан зэльбер дызэ альтэ кахель кляінкрыгэн.— Ён сеў на дыбачкі і пачаў перабіраць рукамі слоікі, кавалкі сала, яйкі і іншыя смачныя рэчы.— Іх абэр хабэ вас андэрэс цу тун. О, гут, гут! *****

— Ге шон вэг! ****** — зрабіў злосны твар вартавы, паказваючы Палазе, каб тая выбіралася прэч.

Не выпускаючы з рук хатылёк, за які яна здолела ўсё-ткі пастаяць, Палага была памкнулася назад, але хутка абдумалася і рыўком, усё роўна як з неймавернай лёгкасцю, можа, не чуючы пад сабою і ног, кінулася паўз небяспечнае месца па дарозе наперад.

Паліцэйскі, вядома, не разумеў, чаму раптам немец не дазволіў яму даць сапраўднага пытлю гэтай задзірыстай сухарэбрыне (іначай ён і не думаў цяпер пра яе), аднак ад далейшай спробы адпомсціць ёй адмовіўся — збянтэжаны, ён зацяў у сабе злосць, якая ажно распірала яго, адно крыкнуў з абуранай прыкрасцю наўздагон:

— Нічога, я цябе яшчэ перастрэну, паскудніца! А не — дык і ў Верамейках адшукаю!

---

* — Прэч *(ням.)*.

** — Бачыў, што тут было? *(ням.)*

*** — Здаецца, мардабой. Гэта табе не Еўропа. Тут норавы дзікія. Мы з Вольфгангам думалі, што гэта ён навыбор для ўцехі столькі кабет прывёў *(ням.)*.

**** — Яна, пацеха, і была толькі што. Але за чым затрымка, раз у вас жаданне з'явілася? *(ням.)*

***** — Ты ўжо гэтую бабулю сам... А я займуся вось чым. О, добра, добра! *(ням.)*

****** — А ты — ступай *(ням.)*.

Здавалася б, чаго ўжо лепей — уцякай сабе як па-далей ад заборцаўскага злыдня, таксама і ад немцаў, але не, Палага і тут не прамінула паказаць свой харак-тар, павярнулася і гукнула зусім па-вясковаму ў адказ:

— Пацалуеш ты мне..! — Пры гэтым яна не паса-ромелася ўслых дадаць і апошняе слова.

Ад бездапаможнасці, што нічога не можа зрабіць ёй, паліцэйскі прытворна хіхікнуў, маўляў, што ты з дуры бабы возьмеш, а тады паспешліва замітусіўся, кідаючыся памагаць немцам пераносіць да вогнішча нарабаваны ў верамейкаўскіх кабет харч. Ён нават знарок не глядзеў у той бок, дзе шыбавала па дарозе Палага, даганяючы збегшых таварышак.

К гэтаму часу тыя ўжо таксама ўзбіліся на дарогу, балазе, за паваротам з-за дрэў не было відаць ні немцаў з іх падбітым самалётам, ні паліцэйскага.

— Заб'юць тама адну Палагу, яй-богу заб'юць! — спахапілася, ледзь не ламаючы рукі, Гэля Шарахоў-ская.

Тады і другія кабеты занепакоіліся, хоць у саміх страх таксама яшчэ не прайшоў.

А Варка Касперукова з дакорам сказала:

— Ну, што ў яе тама ўжо было такое, што не заха-цела аддаць?

— Ага,— падтакнула ёй Анюта Жмэйдава,— доб-ра, калі хоць скаромніна, а то й зусім, можа, гуркі-насеннікі.

Салдаткі гаварылі так — то асуджалі, то шкадавалі Палагу, а самі чуйна, з кволай трывогай, ад якой зні-белі сэрцы, услухоўваліся, каб, не дай бог, і праўда не грымнуў у тым баку стрэл. Адбегліся яны не зусім далёка ад таго месца, дзе іх затрымаў немец, таму і Па-лазе Хахловай не складала цяжкасці дагнаць іх.

— А мы думалі...— убачыўшы нарэшце яе жывую і цэлую, толькі і сказала Гэля Шарахоўская, але пры гэтым чамусьці запытальна паглядзела на сваіх спада-рожніц, быццам хацела, каб тыя пацвердзілі гэта.

Палага нікому не адказвала, толькі цяжка дыхала.

Кабеты памаўчалі колькі часу, усё роўна як даючы магчымасць ёй прыйсці ў сябе, аддыхацца, затым Дуня Пракопкіна сумна сказала:

— Давайце падумаем, бабы, як нам ісці далей.

— Дак мы ж дамовіліся,— насцярожылася Анюта Жмэйдава.— Пойдзем на Канічы, тады на Батаева.

— Я не пра ета!..— не паглядзеўшы на яе, нахмурыла твар Дуня.— Я пра тое, ці варта нам цяпера зусім ісці ў тую Яшніцу.

— Як ета? — не зразумела яе Варка Касперукова.

— Дак,— Дуня паказала пустыя рукі.— Самім дайжа нічога няма на зуб пакласці, не тое, што мужа накарміць да выкуп за яго даць.

— Дуня праўду кажа,— як не ў адзін голас адразу загаманілі кабеты, быццам чакалі зручнага моманту, але, мусіць, не толькі таму, што немцы з дапамогай заборцаўскага паліцая нечакана адабралі ў іх прыпасы, разлічаныя на лагерную ахову; пасля таго, што здарылася з імі ў гэтым лесе, найбольш бянтэжыла невядомасць, якая чакала наперадзе; каб павярнуць назад, здавалася, не хапала аднаго прыкладу.

Гэля Шарахоўская выразна адчула гэта і памкнулася адвесці небяспеку. Чамусьці звяртаючыся толькі да Пракопкінай Дуні, яна з запальчывай горыччу, акурат моцна пакрыўджаная, сказала:

— А я пайду! Пайду хоць і ні з чым! А раптам Андрэй тама? Дак хоць пагляджу на яго, буду ведаць, што жывы, што не забіты. Тады другі раз прыйду.— Яе ўпартасць была больш чым пераканаўчая, і калі яна пасля кароткага перапынку, выкліканага ўнутранай усхваляванасцю, зноў кінула з дакорам:— Вы сабе як хочаце, а я пайду! — салдаткі зрушылі з месца.

Спыняцца на сняданак у Ключы не было з чым. Прыпадаючы на руках да крыніцы, жанчыны адно па чарзе напіліся халоднай вады, ад якой заходзіліся зубы. Латвей было тым, хто не пакладаўся цалкам на дарогу, ды яшчэ дома перахапіў чаго наперад, гэтыя і пілі цяпер з большым смакам.

Дагэтуль ніхто не ведаў, што брала каторая з сабой, а тут раптам, напіўшыся вады, пачалі як ні хваліцца.

— Мне ж свякруха напакавала-ткі торбу,— уздыхнула, выдаючы сакрэт, Галя Шарахоўская.— Здаецца, усяго хапала тама. Усе леташнія і сёлетнія прыпасы сабрала. Нават груздоў салёных слоік не пашкадавала. Во недзе раскашуюць цяпера немцы!

— Да й паліцай, мусіць, не застанецца ў накладзе,— акурат зайздросцячы, сказала Анюта Жмэйдава.

— Ну, тваім ужо дак наядуцца яны,— насмешліва кінула ёй Анэта Прыбыткова, помнячы, як тая паказвала паліцэйскаму акраец з падгарэлай скваркай.

А Гэля Шарахоўская раптам прызналася:

— Добра, што немцы хоць не здагадаліся пра мае залатыя пяцёркі. Я іх пад цыцку сунула, дак дзе тама здагадацца. Столькі берагла!.. Яшчэ матка, нябожчыца, на пасаг давала.

— Ну во, аказваецца, у Гэлі і золата ёсць! — павяла па ўсіх прыжмуранымі вачамі Анюта Жмэйдава.

— Дак у Шарахоўскіх, можа, яшчэ і не ета знайшлося б, каб добра пакапацца,— засмяялася Варка Касперукова, але без асаблівага намеру, проста так.

— Нягож, цэлыя гаршкі ў бяросце з золатам стаяць! — смыкнула ад прыкрасці Гэля, ужо не радая, што прызналася.

— Ета міліцыянеры не ведалі, каго на вочапе ў калодзеж апускаць,— азвалася тады Прося Рацэева.— Трэба было адразу за Шарахоўскіх брацца, а яны дзеда майго ў калодзеж пасадзілі.

— Але ж таксама не дарэмна! — усклікнула Анюта Жмэйдава.

— А табе адкуль ведаць? — незалюбіла Прося.

— Дак расказвалі ж...

— Ці мала чаго могуць нагаварыць. А ты плявузгаць будзеш.

— Сціхніце вы, бабы,— нарэшце не ўцерпела Палага Хахлова і чамусьці нахіліла да пляча галаву, зрабіўшы пры гэтым пакутлівы твар.— А то дагаворыцеся, што адна адной пасля голае месца паказваць будзеце. Усяго вам шкода. Усяго ў вас хапала. А мне вось свайго,— паказала яна вузельчык,— дык і нічуць не шкода, хоць я яго і не аддала немцам. Бо няма тут нічога такога, каб шкадаваць. Адзін кавалак сала і той без хлеба. Цяпера як будзем есці яго? Не панясу ж я ў Яшніцу яго, раз усе галодныя будуць. Нябось, самі хутка вырвеце з рук.

— Ну што ты, Палага! — паспрабавала суняць яе Анэта Прыбыткова.

— А то я сама не ведаю, што трэба падзяліцца. Зараз во зойдзем за Бялынкавічы да й падсілкуемся разам. Балазе і вада тама ў Бесядзі знойдзецца.

— Вады і етай, што ў Ключы напіліся, ужо да самага вечара хопіць,— засмяялася раптам Роза Самусёва, здаволеная Палагінай пакладзістасцю.

— Нічога, яшчэ не раз захочаце. Вечар далёка. А сала маё, каб ведалі, леташняе. Солі на ім столькі, што й нажом не саскобліш. Так што...

Ужо на выхадзе з лесу, якраз як збочыць на другую дарогу, што вяла паўз Калодліва на Бялынкавічы, вачам кінулася дашчэчка, прыбітая ў чалавечы рост на бярозе. Завостраным канцом дашчэчка гэта паказвала ў той бок, куды кіраваліся верамейкаўскія жанчыны. Рускімі літарамі ў некалькі радкоў на ёй паведамлялася, што бліжэйшыя лагеры «для чырвонаармейцаў і камандзіраў, якія не паспелі здацца ў палон», размешчаны ў бліжэйшых населеных пунктах. Другой сярод іх была ўказана Яшніца.

— Ну во,— зніякавела ўскінула бровы Дуня Пракопкіна,— тута будзеш тыдзень шлындаць па етых лагерах і ўсе не абыдзеш!..

IX

Торгаючы лейцамі, Брава-Жыватоўскі выкіраваў каня на вясковую вуліцу і павярнуў яго налева, каб ехаць у Бабінавічы па канаплёўскім канцы. Спярша ў Зазыбы з'явілася жаданне паправіць Брава-Жыватоўскага, бо не хацелася разам з ім ехаць на віду ўсёй вёскі, да таго ж і дарога сюды была даўжэйшая, акурат на такую адлегласць, колькі займала вуліца, аднак у час перадумаў — можа, паліцэйскі меў намер па шляху забегчы яшчэ дамоў. Але дарэмна. Той не спыніў каня насупраць сваёй хаты. Значыць, ён проста спачатку ўзяў сабе ў галаву ехаць у мястэчка кружна, паўз Халахонава хацішча. Праўду сказаць, у выбары дарогі не апошнюю ролю магла адыграць і прывычка, бо канаплёўцы заўсёды кіраваліся ў Бабінавічы гэтым шляхам.

— Сын твой таксама павінен будзе з'явіцца ў валасную ўправу,— буркнуў паліцэйскі, калі яны з грукатам пераехалі першы масток за вёскай.— На ўлік трэба стаць, і ўсё такое.

— Ага,— думаючы пра другое, кіўнуў Зазыба.

Тады Брава-Жыватоўскі павярнуўся тварам да Зазыбы і ўсміхнуўся, акурат падахвочаны.

— Якраз дарэчы ён дамоў прыйшоў.

— Адбыў сваё, то і прыйшоў.

— А мне не абавязкова ведаць, адбыў Масей свой тэрмін ці не. Урэшце, сам скажа дзе трэба. Але што дамоў вярнуўся, не стаў бадзяцца, гэта добра. І бацьку выгада будзе, і самому можна ўлаштавацца як след. Немцам таксама адукаваныя людзі патрэбны.

— У яго свая галава на плячах, няхай сам думае. А выгады мне ад яго прыходу ніякай. Іншая справа — радасць.

— Не скажы. Выгада ёсць.

— Штосьці мне няўцям яна.

— Ну, а хоць бы ўжо тое, што Масей вярнуўся з турмы?

— Гм, вялікая ўцеха! Ды і пры чым тут турма?

— Гледзячы якая. Ён жа не злодзей і не забойца, а палітычны. Значыць, у яго разыходжанне з савецкай уладай было. Ну, а цяпер такія людзі ў цане.

— Вунь ты пра што? — нявесела ўсміхнуўся Зазыба.— Значыць, за сына і мне цана вышэй будзе? Так я цябе зразумеў?

— Так.

— Але ж немцы, мусіць, яшчэ не ведаюць пра Масея?

— Чаму гэта не ведаюць? — усё роўна як абурыўся Брава-Жыватоўскі.

— Адкуль жа ім стала вядома? — кінуў цікаўны позірк на свайго субяседніка Зазыба.— Сам кажаш, яму трэба яшчэ з'явіцца ў воласць, адзначыцца.

— Ну і што? Гэта ж адзначыцца, але.... Словам, ты, Зазыба, не думай, што новая ўлада нічога пра нас не ведае. Ведае, ды яшчэ і як.

— Выходзіць, ты мой дабрачынец? — насмешліва спытаў Зазыба.— Значыць, табе трэба дзякуй сказаць?

— Ну, з гэтым яшчэ паспееш,— паблажліва адказаў Брава-Жыватоўскі.

— Праўда, паспею,— не мяняючы насмешлівага тону, згадзіўся Зазыба.— Але датуль давай мы з табой, Антон, дамовімся так: ты не робіш мне ніякай дабрачыннасці, а я не маю патрэбы ні ў чыім даверы. Па-першае, я ўжо не такі малады, каб думаць аб кар'еры, асабліва пры новай уладзе, а па-другое, для мяне цяпер важней не тое, хто мне давяраць збіраецца, і як, галоўнае, каму давяраць думаю я. Скажу шчыра, да цябе ў мяне даверу няма.

— Дарэмна.

— Не ведаю, але сказаў я, што думаў.

— Дарэмна,— паўтарыў Брава-Жыватоўскі і дадаў: — Цяпер табе не абысціся без мяне.

— Бачу, табе нечага дужа хочацца павязаць адной вяроўкай з сабой і мяне, і сына майго.

— Вяроўкі я не ўю, ты тут памыляешся, але кампаніі тваёй не цураюся.

— Вядома, не з Драніцай жа ўвесь час якшацца? Хопіць таго, што ён падвёў цябе каля крыніцы. Усё хваліўся, што можа па-нямецку, нашы мужыкі нават паверылі, што ён перакладчыкам пры табе, а як да справы дайшло, то лупцоў паспытаць давялося. Ды і немец той таксама нейкі шалапутны — не пазнаў свайго. Помніш, як у тым жарце?..

— Ну, чыя карова мычала, а твая маўчала б,— стараючыся быць спакойным, сказаў Брава-Жыватоўскі.— Твае таксама не меней шалапутныя. Мяне хоць плёткай, а цябе дык і зусім ледзьве са свету не зжылі. Так што дарэмна папікаеш.

— Ды я гэта к слову,— быццам і праўда пашкадаваў Зазыба, што неўзнарок напомніў паліцэйскаму непрыемнае.

— Дык у мяне таксама к слову прыйшлося,— прытворна, але яўна з іроніяй, павініўся Брава-Жыватоўскі.

— Будзем лічыць, што мы квіты.

— Квіты дык квіты,— лёгка згадзіўся паліцэйскі.

Але дарэмна ён спадзяваўся на квіты. Праз нейкі момант Зазыба сказаў:

— А парсюка з фермы вы няправільна ўзялі з Драніцам. Не мелі права.

— Глупства,— паспрабаваў адмахнуцца Брава-Жыватоўскі.— Лася ж неяк трэба было ўпарадкаваць.

— Калгасная ферма — не ўласны хлеў. З такой ахвоты кожны мог бы.

— Дык ты ж распусціў калгас.

— Але гэта яшчэ не значыць, што кожны можа хапаць, што задумае.

— Ат,— смыкнуў шчакой Брава-Жыватоўскі,— не пра гэта сёння трэба гаварыць нам! — І выраз твару свайго зрабіў ледзь не пакутніцкі, усё роўна як і сапраўды ён дамагаўся ў гаворцы нечага такога, што ніяк не даходзіла да Зазыбы.

«Эйш,— насмешліва падумаў Зазыба,— смуткі паліцая бяруць. Але гэта толькі начынка, а будзе цэлая аўчынка. Давядзецца шыла з перцам паспытаць». Тады сказаў:

— А гэта праўду гавораць нашы мужыкі, Антон, што ты ў Махно служыў?

— Служыў,— як ні ў чым не было, адказаў Брава-Жыватоўскі.— А што?

— Дык мы тады і раней, аказваецца, маглі сустракацца з табой? Я ж свой ордэн атрымаў за махноўцаў.

— Ну, пра гэта я, дапусцім, чытаў у раённай газетцы.

— Мог і ты апынуцца сярод іх. І табе б галаву адсек шашкай.

— Ну, гэта яшчэ бабка на два варажыла. Мог ты мне галаву адсекчы, а мог і я табе. Хіба не верыш?

— Але, мусіць, ажно зямлю са злосці грыз увесь час, пакуль жыў у нас ціха.

— Я, як ведаеш, зямлю араў,— сказаў на гэта Брава-Жыватоўскі.— Навошта мне было грызці зубамі яе? Ды мяне тады ўжо ў Махно і не было, як ты шабляй махаў там.

— Ці нарабаваў жа ты хоць золата, будучы ў Махно? — спытаўся Зазыба.

— Канечне, цэлы воз. Няўжо не бачыў, што на маёй хаце страха золатам крыта.

— Ну, дапусцім, хату накрыў яшчэ сам гаспадар.

— Але хто перакрываў яе?

— Перакрываў ты. Але чамусьці ажно не верыцца, што ты без золата. Бо вядома ж, якія вы, махноўцы, рабаўнікі.

— Я, мілы мой, прывык чэсна служыць.

— За ідэю?

— А калі не за ідэю, то ўсё роўна чэсна. Ты думаеш, я ў аднаго Нестара Іванавіча служыў? Я і ў Чырвонай Арміі быў.

— Калі — перад тым, як да Махно перабегчы, ці пасля Гуляй Поля ўжо?

— Што цяпер спавядацца! Трэба было раней цікавіцца.

— Але дзіўна ў цябе выходзіць — служыць служыш, а пахваліцца нібыта і няма чым.

— Чаму? Я ж адкрыта служу.

— Дык гэта цяпер. Але што скажаш, як немцаў прагоняць?

— А ты ўсё яшчэ спадзяешся, што бальшавікі твае вернуцца?

— Спадзяюся, Антон, спадзяюся!

— Але прызнайся, Зазыба, ты б са мной вось так, па-чалавечы, размаўляў, каб за табой верх быў, каб ты на маё месца стаў?

— Па-першае, я на тваё месца не пасягаю. А па-другое, ты таксама хутка іначай запяеш. Гэта пакуль няма канчатковай пэўнасці, што ўлада твая надоўга зачапілася ў нас, дык ты анёлам прыкідваешся.

— Ну, ты гэта мне гаварыў ужо,— запярэчыў Брава-Жыватоўскі,— але, як бачыш, я ўсё яшчэ не спраўдзіў тваіх спадзяванняў. Ніхто ў Верамейках не можа паскардзіцца, што я зрабіў шкоду яму. І справа зусім не ў тым, што нечага чакаю. Тут, здаецца, ужо ўсё ясна. Чакаць лішне не трэба. Улада памянялася назаўсёды. Не ведаю, ці доўга будуць у нас самі немцы. Гэта ўжо справа іхняга ўрада. Аднак бясспрэчна адно — савецкай улады яны больш не дапусцяць. Сам ведаеш, сіла салому ломіць. Так што дарэмна ты спадзяешся на бальшавікоў. Не вернуцца яны.

— Дурны ты ўсё-такі, Антон,— цярпліва даслухаўшы да канца паліцая, усміхнуўся Зазыба.— Бальшавікі — гэта людзі. Жывыя людзі. І ніякая ўлада не прымусіць іх адмовіцца ад сваіх перакананняў. Паспрабуй выкінь з чалавека душу. А перакананне — гэта і ёсць душа. Ну, а паколькі людзі жывуць паўсюль, паколькі без людзей на зямлі немагчыма, значыць, і бальшавікі будуць заўсёды сярод іх.

— Ну от, я табе пра Хаму, а ты мне пра Ярому,— пацікнуў плячамі Брава-Жыватоўскі.— Пры чым тут душа, пры чым перакананні? Я гавару пра бальшавіцкую ўладу. А хто пра што думае — чорт з ім, млын, як сам бачыш, вялікі, усё перамеле. Не ў адных жа бальшавікоў перакананні. Былі свае перакананні некалі ў кадэтаў, у эсэраў, у меншавікоў, у анархістаў. Бальшавікі перамалолі іх на сваім млыне. Цяпер чарга настала за самімі бальшавікамі. Дасць бог, нацыянал-сацыялісты перамелюць іх.

Задаволены сабой, што гэтак грунтоўна давёў Зазыбу свае меркаванні, Брава-Жыватоўскі колькі часу ехаў моўчкі.

Дарога ўжо ішла па краі тарфяніка, дзе першы год высаджвалі кок-сагыз. Расліна гэтая для тутэйшай зямлі была невядомая, пра яе, здаецца, наогул ніхто не чуў дасюль не толькі ў Верамейках, а і па ўсёй Бесядзі. І вось сёлета ва ўсім раёне пачалі прапагандаваць яе яшчэ з самай зімы. Крайне патрэбна была гума. У земаддзеле быў уведзены нават асобны аграном па кок-сагызу, а ў калгасах створаны брыгады, якім цалкам належала займацца вырошчваннем новай сель-

скагаспадарчай культуры, якая мела стратэгічнае значэнне, прынамсі, прапагандуючы яе сярод калгаснікаў, усе, хто меў дачыненне да гэтага, націскалі на патрэбу ў ёй іменна са стратэгічнага боку. Зразумела, што ў Верамейках таксама была створана такая брыгада. І праз усю сёлетнюю вясну верамейкаўскія калгасніцы не паспявалі выводзіць цыпкі на руках і нагах. Але дарэмна стараліся. З вайной неяк адразу прапала цікавасць да кок-сагызу. Пра яго забыліся. І тады па тарфяніку зноў пайшоў расці пырнік, за ім — балотны перац і розная іншая трава, якая заглушыла кволыя парасткі новай расліны. Так што, лічы, кок-сагызу ў Верамейках ніхто і не бачыў. У кожным разе, у густым зарасніку балотнага перцу ды пырніку адшукаць яго цяпер немагчыма было. Выходзіла, што верамейкаўцы ў выніку гэтага дарэмна страцілі ладны кавалак сенажаці, бо датуль як узараць трактарам урочышча, тут кожны год буяла лугавая трава, бывала, аўсяніца высыпала чалавеку па самыя клубы і залівала пасярод лета фіялетавай паводкай увесь прасцяг, што пачынаўся ад гэтай дарогі і распасціраўся да новых калгасных лядаў, на якіх сеялі проса, авёс і грэчку.

Гледзячы цяпер сумнымі вачамі на заглушаны пустазельнымі травамі тарфянік і шкадуючы пра згубленую сенажаць, Зазыба прыгадаў нечага, як першы раз прывозіў сюды гадоў колькі назад Чубара. Тады яны таксама ехалі з Верамеек вось гэтай дарогай. Чубар толькі што прыняў ад Зазыбы калгасныя справы, але паколькі па намаганню Маштакова Зазыба заставаўся ў калгасе загадчыкам гаспадаркі, а гэта значыць, фактычным намеснікам старшыні, то яму выпала паказваць новаму старшыні і арцельныя ўгоддзі. Здаецца, якраз тымі днямі ваўсю цвіла тут лугавая аўсяніца. Паставіўшы ў алешнік ад сляпнёў жарабка-куплёніка, яны доўга хадзілі спярша па сенажаці, затым па лядах, балазе было чым захапляцца. Тут жа абодва сталі таксама міжвольнымі сведкамі, як па-над лядам з аўсом ястраб напаў на перапёлку...

— Дык а ўсё-ткі,— адарваў Зазыбу ад гэтых думак Брава-Жыватоўскі,— ты не адказаў мне. Што б ты рабіў са мной, каб раптам апынуўся цяпер на маім месцы, а я вось гэтак, як ты, палохаў цябе?

Зазыба націскаў вялікім і ўказальным пальцамі левай рукі на вачах павекі, быццам тыя пяклі ад бяссонніцы, тады перастаў і глыбока ўсміхнуўся.

— А нічога,— сказаў ён роўным голасам.

— Няўжо?

— Можаш паверыць. Бо навошта б мне было гэтым займацца. Ты ж дэзерцір, ну, а дэзерціры падлягаюць вайсковаму трыбуналу. Так што, я проста быў бы пазбаўлены нават магчымасці прымаць удзел у вырашэнні твайго лёсу.

Дзіва, але Брава-Жыватоўскага гэта нікольки не збянтэжыла, няйначай, за час акупацыі ён паспеў ужо грунтоўна абдумаць сваё становішча, прызвычаіцца, таму гатовы быў да любога павароту падзей, цалкам пакладаючыся на шчаслівую планіду.

— Значыць, ратунку не будзе? — валодаючы сабой, спытаў ён яшчэ, але адказу чакаць не стаў, пачаў, акурат зняверана, успамінаць: — А на спаса ты не такі катэгарычны быў, Зазыба. Помніш, нават надзею нейкую наперад даваў?

...Гэты раз народу на вуліцах у Бабінавічах было больш чым калі. Мусіць, мястэчка пастуова прызвычайвалася да жыцця ў акупацыі, прыціралася да новых умоў. Але што адразу запала Зазыбу, дык гэта адсутнасць на выганах, у прамежках паміж дварамі хатняй жыўнасці — не тое, што раней, калі толькі і асцерагайся, каб не наехаць неўзнарок то на свінню з плоймай тлустенькіх парсючкоў, якая магла разлегчыся карміць іх проста на дарозе, то яшчэ на якую-небудзь жывёліну, якая таксама вольна адчувала і паводзіла сябе, не кажучы пра курэй ды гусей, якім і зусім ніякай забароны не было. Нават сабакі і тыя не кідаліся сёння з падваротняў услед.

Немцаў верамейкаўскія вазакі ўгледзелі тады, як уз'ехалі на галоўную мястэчковую вуліцу, што вяла з гэтага боку паўз вялікі, яшчэ ад панскіх часоў сад на кірмашовую плошчу, што ля царквы. Немцы таксама ехалі на возе, але насустрач. Было іх тры. Адзін, седзячы з нагамі ў перадку, паганяў лейцамі вялізнага каня, які ледзьве ўмяшчаўся ў аглоблях, а два другія сядзелі паабапал і размаўлялі паміж сабой, часам паварочваючы да фурмана галовы. Прыкмеціўшы немцаў, Брава-Жыватоўскі яшчэ здалёку заварушыўся на возе, сунуў у рукі Зазыбу лейцы.

— Цяпер ты,— сказаў ён.

Зазыба ўзяў лейцы, але з усмешкай падумаў, што Брава-Жыватоўскі, няйначай, гэтым хоча зрабіць выгляд перад немцамі, паказаць сябе як мае быць аж да

таго, што мае ўласнага фурмана. Але па тым, як паліцэйскі пачаў адстаўляць далёка ад тулава локаць з павязкай, стала неўзабаве зразумела, што яго непакоіць зусім іншая рэч. Аказваецца, Антон баяўся, каб немцы не палічылі яго з вінтоўкай за выпадковага, варожа настроенага да іх чалавека. У сувязі з гэтым на памяць Зазыбу прыйшло здарэнне ля верамейкаўскай крыніцы. Тады Брава-Жыватоўскі ўвесь час таксама стараўся трымаць на віду гэтую руку з паліцэйскай адзнакай. Аднак абачлівасць яго не дапамагла. Ад цяперашняй згадкі Зазыбу зрабілася яшчэ больш смешна, але, каб дарэмна не злаваць Брава-Жыватоўскага, ён не падаваў адкрыта выгляду, смяяўся ў душы — маўляў, сапраўды свае свайго не пазнаюць!..

Тым часам вазы размінуліся на шырокай местачковай вуліцы, і Зазыба з раўнівым пачуццём, быццам яго знарок і неспадзявана ашукалі, адзначыў для сябе, што немцы нават вокам не кінулі ў іх бок, а праехалі міма, бесклапотныя, цалкам захопленыя сабой.

Калі Брава-Жыватоўскі з Зазыбам пад'ехалі да камендатуры, якая размяшчалася ў былым будынку сельскага Савета, там ужо сядзелі на лаўках, што па два бакі высокага, крытага ганка, выкліканыя на нараду да каменданта з мястэчка і навакольных вёсак старасты, таксама старшыні калгасаў, дзе такія засталіся, напрыклад, бабінавіцкі Абабурка, і іншыя добраахвотныя і прымусовыя чыны валаснай управы. Усяго тут, разам з паліцэйскімі, сышлося чалавек дваццаць. Як меркавалася немцамі, яны павінны былі дапамагаць устанаўліваць у вёсках па два бакі Бесядзі «новы парадак».

Акрамя Абабуркі, якога Зазыба добра ведаў па даваенных нарадах, ён убачыў яшчэ Захара Доўгаля, што быў старшынёй калгаса ў Гончы, таксама даўняга актывіста Аўдзея Хрупака з Ніжняй Варонаўкі. Наогул, знаёмых твараў кінулася ў вочы нібыта і больш, чым два гэтыя, але хто яны, Зазыба пэўна сказаць не мог, каб спыталі, хоць пераконаны заставаўся, што яму раней усё-ткі даводзілася сустракаць іх. Затое Зазыба мог пацвердзіць адно: гэтыя людзі, акрамя трох — Абабуркі, Доўгаля і Хрупака, не мелі дачынення раней ні да кіраўніцтва гаспадаркай, ні тым больш да актыўнай грамадскай дзейнасці. Мусіць, належалі яны да такіх добраахвотнікаў, што і Брава-Жыватоўскі, калі,

вядома, не да такіх, як сам Зазыба. У кожным разе, гэтую акалічнасць, хто і як тут апынуўся, можна было высветліць і пасля.

Абабурка, між тым, згледзеў Зазыбу таксама хутка, яшчэ тады, як той лаштаваў каня паміж вазоў, але нібыта спалохана тут жа адвёў вочы, няйначай, не хацеў сустрэчы пры гэтакіх абставінах. Затое Захар Доўгаль падышоў адразу, па старой звычцы, зусім без унутранай скаванасці, паважна падаў руку для вітання.

— Цябе таксама паклікалі? — спытаў ён, але як пра штосьці звычайнае.

Хаваючы супраць свайго жадання вочы, Зазыба адно кіўнуў у адказ галавой.

Было чуваць, як на ганку, смеючыся, нехта расказваў:

— Дык я й кажу, едзе ета Адольф па дарозе за нашай Слабодкай, а тама мужык поле арэ пад зябліва. Дуцік, можа, чуў? Ну, і як бывае звычайна, на заваротах плуг на руках патрымаць не хоча. Лянуецца. Дарогу таксама калупае. Вядома, што Адольфу дрогка па такой дарозе ехаць. Вось ён і падзывае Дуціка да сябе. Кажа: «Я цябе зараз навучу, як поле араць, маць твою так!» — ды шомпалам, шомпалам.

— Ну, што шомпалам з'ездзіў, ета не дзіва,— згаджаўся другі хтосьці,— з шомпалам ён не расстаецца, можа, нават і спаць кладзецца, а вось што па-мацеры... У немцаў жа не такая лаянка, як у рускіх.

— Затое другая ёсць. Як ета?..

— Ат, у іх адно гунд ды гунд, швайн ды швайн *.

Захар Доўгаль прыслухаўся да галасоў на ганку, задзірліва ўсміхнуўся:

— Вось як легенды складаюць. Звычайны садыст і самадур, а яго авечыя душы за руплівага гаспадара выдаюць, за настаўніка.

— Ладна, няхай байдуны захапляюцца, няхай цешацца, пакуль самім не папала ад Адольфа,— падміргнуў яму Зазыба і мякка ўзяў за локаць: — Лепей скажы, як вы там у сваёй Гончы?

— Ды, мусіць, горш, чым вы ў Верамейках. Мы ж не паспелі падзяліць гаспадарку. Так і жывём калгасам. А я, бачыш, старшыня. От зараз паслухаем, што нам Гуфельд скажа, якія ў яго планы на наш конт. А цябе што, старастам верамейкаўцы выбралі?

---

* Сабака, свіння *(ням.)*.

— Не, бог мілаваў. Ды і наогул не займаліся яшчэ такой справай, як выбары новай улады. Абыходзімся адным паліцэйскім.

— Але пасля нарады ты не спяшайся, пабудзем недзе разам,— у мяне справа да цябе, ды не для чужых вушэй.

Прыехаўшых на нараду паклікалі ў камендатуру.

— Хадзем і мы,— сказаў Захар Доўгаль.

— Няхай другія зойдуць, а мы паспеем.

— Не баішся, што пазаймаюць месцы? — жартам спытаў Доўгаль.

— Нічога, пастаім.

Некалі, гадоў пятнаццаць таму, будынак гэты перавезлі ў Бабінавічы з Палужа, правага прытока Бесядзі, дзе яго абсталёўвалі пад млын. Але не скончылі. Калі ў мястэчку спатрэбіўся другі будынак для сельскага Савета, амаль ужо гатовы млын разабралі і перавезлі на конях сюды, пераабсталяваўшы яго знутры паводле новага плана. Цяпер у ім была вялікая зала, у якой праходзілі сесіі сельскага Савета і розныя іншыя ўрачыстасці, таксама меліся прыёмны пакой, дзе сядзеў сакратар Савета, і кабінет старшыні — прасторны пакой на тры акны па адной сцяне. Перш чым трапіць у залу пасяджэнняў, дарэчы, як і ў кабінет старшыні, належала прайсці праз прыёмны пакой, перагароджаны, акурат у ашчаднай касе ці на пошце, лесвіцай-парэнчай [redacted] адмыслова вытачанымі драўлянымі балясінамі.

Немцы таксама не памянялі ўнутранага абсталявання ў будынку, пакінулі ўсё ў ім без змен. Розніца была толькі ў тым, што за перагародкай у прыёмным пакоі цяпер сядзеў немец у чыне унтэр-афіцэра, а кабінет старшыні займаў Гуфельд.

З боку новых гаспадароў будынка адчувалася ветлівая ласкавасць, нават пры ўваходзе ў залу пасяджэнняў стаяў малады салдат, паказваў рукою дарогу гасцям, маўляў, не саромцеся, праходзьце.

Рассаджваліся тубыльцы па радах доўга і шумна, тым больш што ніхто не падганяў і не перашкаджаў. Нават і тады, як усе расселіся і, здавалася, угаманіліся ўжо, а ў зале запанавала адносная цішыня, ім яшчэ доўга давялося чакаць каменданта. Нарэшце парог пераступілі адзін за адным два чалавекі. Адзін быў у цывільным — сярэдняга росту, таксама, мусіць, сярэдніх гадоў, прынамсі, маладым назваць яго нельга было

ні ў якім разе, нават з першага, вельмі кароткага знаёмства. Здавалася, ён зусім без цікавасці павёў цёмнымі вачамі па зале. Але абыякавы выгляд яго быў падманлівы, бо ўважліваму чалавеку хапіла адно злавіць на сабе гэты нібыта не цікаўны позірк, каб пераканацца ў адваротным — за вонкавай абыякавасцю, нецікавасцю ў глыбіні вачэй яго хавалася жывая думка і тая асаблівая ўчэпістасць, тая праніклівасць, што дазваляе ў адзін момант багата што ацаніць і зразумець. Другі немец быў у вайсковым. У адрозненне ад цывільнага, гэты вылучаўся вонкавай сабранасцю, вядома, як і належыць вайскоўцу, нягледзячы на саракагадовую паўнату, у ім нават па выгляду можна было адчуць рухавасць і спрыт чалавека, які пакуль ні ад чаго не збіраўся адмаўляцца ў жыцці. Зайшоўшы ў залу, ён адразу нечага ўсміхнуўся і першы рушыў ад дзвярэй па вузкім праходзе з левага боку да доўгага стала на памосце, які нагадваў заніжаную сцэну. Па тым, што ў руцэ вайсковец трымаў, быццам стэк, звычайны шомпал ад пяхотнай вінтоўкі, няцяжка было здагадацца — камендант Гуфельд.

Не адрываючы вачэй ад каменданта, Зазыба раптам успомніў, як у пачатку акупацыі палічыў быў Гуфельда за... нямецкага камуніста. Магло ж такое прыйсці ў галаву!.. Ад гэтай колішняй недарэчнасці сваёй яму нават зрабілася горача ўсярэдзіне, быццам што разлілося нечакана пад дыхавіцай.

Тым часам камендант спыніўся за сталом, акурат пасярэдзіне, і ўзмахнуў зусім над стольніцай шомпалам, мусіць, ім гэтакі жэст узяты быў за звычай, але прысутнымі ён успрыняты быў, як для постраху.

— Добры дзень, панове,— картава прывітаўся па-тутэйшаму камендант, сабраўшы на сярэдзіну свайго ледзь не квадратнага лоба глыбокія маршчыны, усё роўна як яму каштавала вялікага намагання сказаць гэта; няйначай, ён збіраўся і далей гаварыць па-тутэйшаму, але не здолеў адшукаць у сваёй памяці патрэбныя словы, можа, нават першае з іх, таму бездапаможна засмяяўся і павярнуўся да цывільнага, які выбраў месца збоч, сказаў штосьці па-свойму.

— Камендант вітае вас усіх у гэтай зале,— не ўстаючы з крэсла, пачаў добра-ткі гаварыць па-руску цывільны; тое, што ён не даў сабе цяжкасці падняцца ў прысутнасці каменданта, які стаяў за сталом, сведчыла аб нейкай ягонай незалежнасці, а можа, чалавек

хацеў падкрэсліць гэтым нават сваю непрычыннасць да таго, што мелася быць тут.

Прынамсі, Зазыбу ажно заманулася хуценька ўбачыць, як ставіцца да гэтай самастойнасці цывільнага камендант. Але дарэмна. Той не падаваў ніякага выгляду, каб зразумець, падабаюцца яму паводзіны перакладчыка ці не. «Хто іх тут, чарцей, разбярэ!» — з прыкрасцю падумаў у наступны момант Зазыба. Аднак цікавасць яго да чалавека, які зусім няблага размаўляў па-руску, ужываючы часам нават мясцовыя словы, і які пэўна што выпадкова апынуўся ў перакладчыках, засталася. Таму не больш як праз хвіліну Зазыба пачаў усё часцей пераводзіць позірк з каменданта на цывільнага, хутчэй наадварот, бо зразумелы сэнс зыходзіў ад апошняга; пры гэтым ён, відаць, рабіў свае назіранні занадта падкрэслена, бо неўзабаве і сам адчуў на сабе не менш зацікаўлены позірк цывільнага, дарэчы, які ўжо не пакідаў яго без увагі да канца нарады.

Камендант, між тым, паклаў упоперак стала шомпал, усё роўна як надакучыла страшыць і забаўляцца ім, памацаў вызваленай рукой, не паварочваючы галавы, спінку крэсла ззаду, пасунуў па дашчаным памосце трохі да сябе, каб акурат прыйшлося па задзе, і сеў. Пры гэтым ён неяк рэзка адкінуўся на спінку крэсла, можа, яшчэ не дакрануўшыся ягадзіцамі да цыраты, якой было абабіта сядзенне, міжволі стварыўшы смешнае ўражанне. Але на тварах прысутных не адбілася яно, дзіва што — не тыя абставіны, не тыя ўмовы і не тое месца, каб дазволіць сабе хоць незнарок зубаскаліць. Тубыльцы паводзілі сябе стрымана, нават з паважнасцю: у каго яна была прытворная, у каго палахліва-неўразумелая, а ў каго, натуральна, адкрыта вернападданіцкая.

— Перш чым гаварыць пра нашы мясцовыя справы, я зачытаю вам, панове, зварот генеральнага камісара да жыхароў Беларусі.— Камендант рыўком выструніўся за сталом і ўзяў з тоўстай папкі, якую прынёс [illegible] сабой, аркуш сіняй паперы.— Вызвалены з-пад бальшавіцкага ярма,— пачаў ён чытаць,— неперawможнай сілай пераможнай нямецкай зброі беларускі край вольна ўздыхнуў. Прагучаў і змоўк бразгат зброі на Беларусі. Пад надзейнай апекай нямецкіх узброеных сіл можна зноў узяцца за адбудову зруйнаваных дамоў, майстроўняў і гаспадаркі. Следам за нямецкім

салдатам прыйшоў сюды нямецкі ўрадовец, каб абняць кіраўніцтва краем. Мэтай ягоных, слаўных ува ўсім свеце і прызнаных нават зайздроснымі ворагамі, здольнасцяў з'яўляецца стварэнне для вас дабрабыту і забяспечанай будучыні ў межах новага вялікага нямецкага парадку, які ўсталюецца ў Еўропе. Ён прыйшоў, як прыяцель ахвочага да супрацоўніцтва народа, як вартаўнічы справядлівага парадку і спрактыкаваны будаўнік агульнага дабрабыту. Край павінен зноў адрадзіцца. Вам і вашым дзецям будзе забяспечана спакойная будучыня дзякуючы нямецкаму парадку... Беларусы, першы раз у вашай гісторыі перамога Германіі дае вам магчымасць забяспечання вашаму народу свабоднага развіцця і спакойнай будучыні без расейска-азіяцка-бальшавіцкага ўціску і чужанацыянальнага панавання. Я спадзяюся, што кожны з вас зразумее, што ягоныя інтарэсы сцісла звязаныя з інтарэсамі Германіі і што вы будзеце вернымі паслядоўнікамі і памочнікамі нямецкага кіраўніцтва.

Услед за камендантам цывільны скончыў перакладаць, тады ў зале пачуліся воплескі. Для Зазыбы гэта настолькі было нечаканым, што ён спачатку нават не ўсвядоміў сабе, чаму раптам узніклі яны. Сам ён не стаў пляскаць у далоні, але каб не мецъ пасля клопату, заварушыўся на месцы, быццам таксама ў радасці з поваду зачытанага камендантам звароту генеральнага камісара Беларусі. Вачэй ён пры гэтым не ўзнімаў, глядзеў на свае каленкі, адчуваючы на сабе ад стала праніклівы позірк немца ў цывільным.

Камендант тым часам зноў нязручна апусціўся задам на крэсла і яшчэ пад воплескі нешта сказаў перакладчыку.

— У цэлым насельніцтва вашага раёна,— пачаў ён зноў праз нейкі момант,— сустрэла нашы войскі лаяльна, у некаторых вёсках нават па добраму вашаму звычаю з хлебам-соллю. Напрыклад, у Забычанні такім чынам сустрэлі танкавую калону Якіменка Павел і Каплунова Настасся, у Белым Камені — Прывалаў Трыхван, а ў Арцюхах селянін Лахманоў спыніў артылерыйскую батарэю і паказаў міны, якія былі закладзены на дарозе савецкімі сапёрамі. Разам з тым сёння я асабіста атрымаў загад ад ваеннага каменданта раёна, у якім указваецца, што ёсць выпадкі, калі асобнымі злаўмыснымі ворагамі новага парадку распаўсюджваюцца ложныя весткі з фронту, а дзве сям'і з

Прудзішчанскай воласці пакараны за адданасць нацыянал-сацыялізму. Акрамя таго, маюцца выпадкі нападу на нямецкіх салдат. Так, каля Прусінскай Буды ўзброеныя незнаёмыя напалі на аўтамашыну, у якой ехаў начальнік палявой жандармерыі раёна. Паколькі вінаватыя не былі выяўлены, давялося ўзяць з кожнай навакольнай вёскі па заложніку. За сем прабоін, якія аказаліся ў борце аўтамашыны, расстраляны сем чалавек мясцовага насельніцтва. У загадзе ваеннага каменданта раёна спецыяльна падкрэсліваецца — за кожны падобны выпадак, калі не будуць выяўлены сапраўдныя злачынцы, палявая жандармерыя і паліцыя парадку мусіць расстрэльваць заложнікаў. Мы таксама аб'яўляем бальшавіцкім агентам: кроў за кроў, а смерць за смерць. А вы непасрэдна павінны давесці загад у сваіх вёсках. Акрамя таго, мы сёння дадзім кожнаму прадстаўніку адозву, атрыманую ад дзяржаўнага камісара ўсходняга абшару ў застэмпоўстве пана Фрындта, якую вы старанна перапішаце ад рукі зразумелым почыркам у некалькіх экземплярах і вывесіце на самых людных месцах, каб кожны селянін ведаў, як яму паводзіць сябе і за што ён пасля мецьме адказваць. Гэта што датычыць распараджэнняў і загадаў вышэйстаячых улад. Разам з тым вам неабходна растлумачыць таксама сваім аднавяскоўцам, што ўсяму насельніцтву воласці належыць цяпер абавязкова вітацца з нямецкімі салдатамі і афіцэрамі — мужчынам і жанчынам. За непавагу да афіцэраў арміі вялікага фюрэра вінаватыя будуць карацца. Гэта, між іншым, датычыцца і чыноў паліцыі. Пры сустрэчы з нямецкім афіцэрам чыны паліцыі павінны аддаваць чэсць, беручы пад казырок, мужчыны — здымаць шапкі, жанчыны — гаварыць «добры дзень!». Зразумела?

— Так, так,— заківалі галовамі найбольш вернападданыя, а можа, і ўтарапелыя тубыльцы, акурат коні ў гарачы дзень.

Тым часам Захар Доўгаль, які сядзеў побач з Зазыбам, непрыкметна піхнуў ботам яго нагу. Шапнуў:

— Дажылі, брат!.. Спярша кось-кось, а тады лазінай па баку, лазінай!..

— Баюся, што адной лазінай не абыдзецца,— не паварочваючы галавы да суседа, ціха азваўся Зазыба.— Чуў жа, як зрабілі ў тых вёсках, што вакол Прусінскай Буды. У нас таксама ўжо ледзьве такое не здарылася.

Як і кожны спрактыкаваны дакладчык, які, акрамя ўсяго іншага, разлічвае яшчэ і на эфект ад сказанага ў аўдыторыі, Гуфельд даў трохі часу паварушыцца тубыльцам у мулкіх крэслах, нават перамовіцца, падумаўшы сабе — няхай-тка і яны пабрэшуць на свой хвост, а то некаторыя ваўком падшыты, тады пачаў гаварыць зноў:

— Тут, у зале, знаходзяцца, за малым выключэннем, нашы сябры, якія ўжо далі згоду супрацоўнічаць з новай уладай. Я спадзяюся, што заклік генеральнага камісара знойдзе адпаведны водгук і сярод іншых прысутных. Мы сабралі вас сёння, мужы даверу, каб адным часам і паразумецца і вырашыць надзённыя справы, якія датычаць шырэйшага распаўсюджання новага парадку ў воласці. Вы амаль усе тут сяляне. Таму і гаворка ў першую чаргу будзе пра зямлю. Ад савецкага рэжыму атрымана цяжкая спадчына. Зямля, як вы самі ведаеце, была размеркавана па калгасах. Сяляне ў выніку калектывізацыі перасталі быць сялянамі ў поўным сэнсе гэтага слова. Вы зрабіліся па-сутнасці наёмнымі вясковымі рабочымі. Мэтай германскіх улад стане хутчэйшая і радыкальная ліквідацыя савецкай недарэчнасці, якой з'яўляюцца вашы калгасы. Аднак кожнаму разумнаму селяніну павінна быць зразумела, што цяпер няма магчымасці адразу, без правядзення значных падрыхтоўчых работ, ліквідаваць калгасы і перайсці да індывідуальнай гаспадаркі. Таму калгасы пакуль будуць захоўвацца, каб затым паступова пераходзіць да абшчыннага гаспадарання. Успомніце, што было з сельскай гаспадаркай, калі савецкая ўлада без паступовага пераходу, адным росчыркам пяра, усюды заснавала калгасы?.. Гэтак сама здарылася б і цяпер, калі б адбыўся раптоўны падзел калгасаў. Сельскагаспадарчая вытворчасць моцна скарацілася б, чаго ні ў якім выпадку мы не можам дапусціць.— Тут камендант запнуўся на момант, яўна спахапіўшыся, затым папраівіўся, дадаўшы: — У вашых асабістых інтарэсах. Як разумееце, усяму свой час. Але вы дачакаецеся, што нарэшце будзе выдадзена распараджэнне дзяржаўнага міністра аб адмене калгасаў. Будзе ўведзены новы парадак землекарыстання.

«Значыць, вось дзеля чаго прывёз мяне Брава-Жыватоўскі сюды,— наперад падумаў Зазыба, бо ў Верамейках усё зроблена наадварот.— Значыць, адказваць давядзецца?» — Але ні страху, ні нават слабай утра-

пёнасці ён чамусьці не адчуў, можа, таму, што камендант і перакладчык усё яшчэ працягвалі гаварыць і сваімі няроўнымі галасамі перашкаджалі, каб гэтая думка цалкам авалодала Зазыбавай свядомасцю, хоць на правай скроні, бліжэй да віска, і запульсавала ў яго здрадлівая жылка.

А вось і тое галоўнае, што павінен быў пачуць на гэтай нарадзе Зазыба, уласна дзеля чаго яго і выклікалі ў мястэчка.

— У сувязі з гэтым я мушу сказаць, што ў некаторых вёсках воласці, асабліва па той бок ракі, адбываецца самачыннасць. Не чакаючы распараджэння, там пачалі дзяліць калгасную маёмасць, пасевы і гэтак далей. Напрыклад, у Верамейках.— Камендант павёў вачамі па зале, адшукаў сярод мужоў даверу Брава-Жыватоўскага і даў знак рукою падняцца з крэсла.— Правільна я кажу, што ў вашай вёсцы без дазволу пачалі дзяліць калгас?

— Так,— ускочыў Брава-Жыватоўскі.

— Хто ў гэтым вінаваты?

Брава-Жыватоўскі паглядзеў на Зазыбу.

Тады і камендант перавёў свой позірк у той рад крэслаў, дзе сядзеў Зазыба.

— Хто вінаваты? — ужо з разлікам на Зазыбу гукнуў зноў Гуфельд, хоць яшчэ і не ведаў, хто мусіць падняцца на яго запытанне са свайго месца.— Адкажыце, хто вінаваты?

Зазыба зразумеў, што трэба адказваць. Паволі, быццам замінала што паміж крэслаў, выпрастаўся.

— На якой падставе вы зрабілі гэта? — выразна злуючыся, уставіўся на яго камендант.— Хто вы?

— Загадчык гаспадаркі.

— Заўхоз? — удакладніў перакладчык.

— Так.

— А старшыня дзе? — спытаўся камендант.

— Пайшоў разам з фронтам.

— Ён камуніст?

— Так, камуніст.

— А вы?

Зазыба змоўчаў.

Дзіва, але камендант таксама не настойваў на адказе, усё роўна як штосьці ведаў ужо пра Зазыбу і цяпер успомніў тое.

— Дык навошта вы без дазволу падзялілі калгас? — зноў задаў ён першае пытанне.

— Так рашыла праўленне,— адказаў Зазыба і нават сам здзівіўся, што зусім супакоіўся.— У нас па арцельнаму статуту ў гаспадарцы адзін чалавек нічога не рашаў. Ні старшыня, ні загадчык гаспадаркі, ні брыгадзіры, ніхто іншы. Для вырашэння калгасных спраў мы выбіралі праўленне. Праўленне ўсё і рашала. Так што...

— Ну, мы з гэтай граматай вашай трохі знаём мы,— незалюбіў такога абцякальнага і, па сутнасці, безадказнага тлумачэння Гуфельд.— Вас не папярэджвалі аб асабістай адказнасці?

Зазыба неўразумела паціснуў плячамі.

Тады камендант перавёў колкі позірк на Брава-Жыватоўскага.

— Не паспеў я, пан камендант, папярэдзіць яго,— нечакана схлусіў той, хоць, вядома, ні ён сам, ні Зазыба не забыліся пра размову на возе, што адбывалася на спаса, а пасля і назаўтра, ужо ў полі.— Пакуль прыехаў ад вас у вёску, там усё пачалося. Сапраўды праўленне рашыла. Праўда, яно цяпер не ў поўным складзе, не хапае членаў праўлення, таму пасяджэнне можна лічыць непаўнамоцным.

Мусіць, гэтая, апошняя акалічнасць не мела для каменданта ніякага значэння, бо ён тут жа няверліва глянуў на цывільнага, штосьці абурана сказаў. Але той не стаў тлумачыць камендантавы словы мужам даверу, толькі ўсміхнуўся.

— У якім стане цяпер гаспадарка? — хутка пераклаў ён наступнае камендантава пытанне.

— Усё падзелена,— адказаў Зазыба.— Калгаснікі працуюць аднаасобна.

— Але не думайце, што мы не высветлім, хто вінаваты ў гэтым,— папярэдзіў камендант, і па тым, як паглядзеў таксама і на Брава-Жыватоўскага, стала зразумела, што цяпер ён ужо меў на ўвазе не аднаго Зазыбу.— Дарэчы, гэта датычыць не адных верамейкаўцаў. Я адзначаў, што без нашага дазволу пачалі дзяліць калгасы і ў іншых вёсках. Таму каб ведалі — вінаватых будзем шукаць паўсюды. А вы можаце сесці,— літасціва дазволіў ён верамейкаўцам.

Тыя апусціліся на свае крэслы.

Пакуль Зазыба рыпеў ды ўладкоўваўся на месцы, Захар Доўгаль паспеў нахіліцца да пляча яму, прамовіць шэптам:

— Нездарма кажуць — раз не здолеў адсекчы руку свайму ліхадзею, то мусіш цалаваць цяпер яе.

— Нам засталося абгаварыць з вамі яшчэ некалькі важных пытанняў,— перабіраючы паперкі, сказаў, між тым, камендант.— Хутка вы пачнеце атрымліваць ад нас розныя цыркуляры, згодна якіх будзеце дзейнічаць. Адміністрацыйная будова па воласці зацверджана такая: у самой воласці — управа, у якой бургамістр, пісар, рахункавод, аграном, таксама валасная паліцыя парадку; у вёсцы — стараста, намеснік валаснога агранома, адзін паліцэйскі з разліку на дваццаць — трыццаць двароў. У нас ужо ёсць бургамістр. Гэта — пан Брындзікаў. Прывітайце яго.

На сваім месцы ў першым радзе заварушылася і ўстала на ўвесь рост ссутуленая постаць бургамістра, былога старшыні сельспажыўсаюза.

— Ёсць пісар,— працягваў камендант,— ёсць рахункавод. Прыйшлі добраахвотнікі ў паліцыю. Такім чынам, што належыць валасной управы, то тут у нас усё як мае быць. Але яшчэ не ў кожнай вёсцы па воласці ёсць старасты. Не выбраны намеснікі валаснога агранома. Праўда, мы з гэтым свядома затрымаліся трохі, бо там, дзе засталіся на месцы старшыні калгасаў, усё кіраўніцтва па адміністрацыйнай частцы выконваюць яны. Цяпер неабходна паскорыць выбранне старастаў там, дзе былі распушчаны без дазволу калгасы. Трэба таксама ўлічыць, што не хапае і паліцэйскіх. Я падкрэсліваю, на кожныя дваццаць — трыццаць двароў для аховы парадку трэба мець па адным паліцэйскім, значыць, на вёску ў сто двароў у выніку неабходна набраць не менш як пяць. Парадак павінен строга захоўвацца. Нездарма ж мы назвалі паліцыю — паліцыяй парадку. На гэтым я скончыў.

Перакладчык мала пазніўся паўтараць за ім па-руску, таму цішыня ў зале ўсталявалася ледзь не адразу.

— Калі ёсць пытанні,— сказаў ён пасля ўсяго,— пан камендант з задавальненнем адкажа вам.

Першы памеў цікавасць да нечага смуглявы чалавек, што сядзеў побач з Абабуркам.

— Скажыце,— адкашляўся ён,— а якая адміністрацыйная будова ўлады ўстаноўлена ў раёне?

— Я адкажу,— выслухаўшы пераклад, кіўнуў галавой камендант.— Па-першае, раённая ўправа, якая мае аддзелы — народнай адукацыі, фінансаў, а такса-

ма сельгасгрупу, якой падпарадкаваны нарыхтоўчыя і падаткавыя органы. Па-другое, у раёне функцыяніруюць вайсковыя ўлады, якім падпарадкавана і грамадзянская адміністрацыя.

— Тады скажыце, пан камендант,— не садзіўся Абабуркаў сусед,— як будзе падатак цяпер устанаўлівацца, па якіх нормах?

— Гэтае пытанне яшчэ як след не распрацавана,— адказаў камендант,— але хутка і тут будзе ўнесена яснасць. Хутчэй за ўсё для большай зручнасці, пакуль не адбыўся пераход на індывідуальнае землекарыстанне, будуць выкарыстаны матэрыялы савецкіх камітэтаў па нарыхтоўках, у аснову якіх лягуць нормы былых дзяржаўных паставак па ўсіх відах падатку. Разам з тым я хацеў бы сказаць, што найбольш востра цяпер стаіць пытанне не аб падатках, а аб уборцы ўраджаю. Асабліва ў калгасах. Што ж датычыць аднаасобных гаспадарак, як тых, якія дасталіся нам ад Саветаў, так і тых, што ўтварыліся ўжо ў новых умовах, то і тут будуць вызначаны адпаведныя нормы. Зразумела?

— Так.

У другім канцы залы, ці не з самага апошняга рада крэслаў, таксама пачуўся голас:

— Я так зразумеў вас — раз у раённай управе створаны аддзел народнай адукацыі, значыць, і вучоба ў школах будзе адноўлена. Калі гэта можа адбыцца? Звычайна ў нас у школах заняткі пачыналіся з першага верасня, а тут ужо тэрмін даўно сышоў.

— Так, сапраўды,— паслухаўшы пераклад, усё роўна як узрадаваўся Гуфельд.— Новая ўлада адукацыі вашага народа будзе надаваць не менш значэння, чым гэта рабілі бальшавікі. Але больш падрабязна вам на гэта пытанне можа адказаць ваш бургамістр. Пан Брындзікаў, падыдзіце сюды, да стала, і раскажыце мужам даверу ўсё як ёсць. Вы ж, здаецца, былі ўжо на школьнай нарадзе ў Крутагор'і?

Бургамістр выйшаў наперад, паказаў прысутным свой чырвоны, добра адкормлены і адпоены ў спажывецкіх крамах твар.

— Так,— паспешліва пачаў ён старацца, быццам нечага непакоіўся,— мы ў управе ўжо маем сякія-такія інструкцыі на гэты конт. Пачатковае і народнае школьніцтва мае быць цалкам бясплатным. Належная ўвага будзе нададзена таксама разбудове і ўдаскана-

ленню агульнага і спецыяльнага сярэдняга навучэння. Што ж датычыць тэрміну, то тут сапраўды мы ўсе ў раёне спазніліся. Давядзецца пачаць вучобу ў школах пазней: калі не да першага кастрычніка, то недзе ў лістападзе ўжо абавязкова трэба правесці ўкамплектацыю школ і настаўнікамі, якіх, дарэчы, мала засталося ў раёне, і навучэнцамі.

— Тады скажыце яшчэ,— пачуўся другі голас, ужо бліжэй да Зазыбы; належаў ён смугляваму чалавеку ў цёмна-сіняй сацінавай кашулі са стаячым каўняром.— Якія прадметы будуць выкладацца ў школах?

— Нямецкая мова, гэта найперш,— пачаў пералічваць бургамістр,— затым закон божы, хімія, фізіка, батаніка, заалогія, арыфметыка з алгебрай і геаметрыяй, ну, і руская мова, вядома.

— А беларуская?

Мусіць, бургамістр не меў на гэты конт пэўных інструкцый, бо адразу павярнуўся да каменданта. Той доўга, ажно занадта доўга слухаў перакладчыка, некалькі разоў нават перапытваў яго пра штосьці, нарэшце з ухвалой заківаў галавой.

— Пан камендант лічыць,— глянуў у залу перакладчык,— што з боку германскіх улад, як і паабяцана ў звароце генеральнага камісара Беларусі, не будзе рабіцца перашкод, каб у школах вывучалі мясцовую мову. Але вам усім трэба ведаць, што раён ваш пакуль што належыць да вобласці ваенных аперацый.

— Зразумела,— сумеўся смуглявы чалавек, але не сеў на крэсла.

Зазыба раўніва ўсміхнуўся сабе:

«Падлавіў жа, халера!»

— І апошняе пытанне,— сказаў смуглявы.— Па якіх падручніках будзе весціся ў школах навучанне? Якога можна чакаць матэрыяльнага забеспячэння настаўнікам?

— Пакуль не выдадуць новых падручнікаў,— узяў на сябе тлумачэнне бургамістр,— выкладанне трэба ажыццяўляць па савецкіх. Але загадана назаўсёды выкінуць з іх словы «савецкі», «бальшавік» і гэтак далей. Партрэты бальшавіцкіх правадыроў таксама неабходна выкасаваць. Што датычыць матэрыяльнага забеспячэння, то тут захоўваецца ранейшы, у савецкім размеры, аклад, акрамя таго, будзе выдавацца паёк — па дзесяць кілаграмаў збожжа на месяц самому настаўніку і па пяць кілаграмаў на ўтрыманца ў сям'і.

Другім прысутным таксама закарцела даведацца ў камендаента пра што-кольвеч, напрыклад, ці адчыняцца магазіны, якое мяркуецца лячэнне для мясцовых людзей?

— Платнае,— цярпліва адказаў той,— па пяць рублёў за прыём у доктара ў вясковым лячэбным пункце і па дзесяць у гарадской бальніцы альбо амбулаторыі. Ну, а наконт магазінаў, дык тут і сумнявацца не трэба. Без камерцыі яшчэ ні адна ўлада не абыходзілася.

Тады падняўся са свайго крэсла Захар Доўгаль.

— А ў мяне такое пытанне,— выразна хвалюючыся, пачаў ён.— Калгас, як ён задуманы адразу, вымагае калектыўнай працы. Але ж калектыўная праца патрабуе ў сваю чаргу выкарыстання на вялізных палях тэхнікі. Савецкая ўлада давала нам такую тэхніку. Гэта вам кожны пацвердзіць. Таму цікава ведаць — ці забяспечыце вы нас трактарамі, пасяўной і ўборачнай тэхнікай? Асабліва калі ўлічыць, што ў вёсках няма коней?

— Дзе ж вашы тыя, савецкія, трактары? — нездаволена свідрануў камендант вачамі Доўгаля.

— Эвакуіраваны.

— А навошта вы дазволілі эвакуіраваць?

— Дапусцім, у нас асабістага дазволу не пыталіся,— пераадольваючы сябе, каб таксама не адвесці ад каменданта вачэй, адказаў Доўгаль.— Тым больш што трактары, малатарні і іншая такая тэхніка належала дзяржаве ў асобе машынна-трактарных станцый, якія апрацоўвалі калгасныя палеткі па дагавору.

— Не пыталіся! — паморшчыўся Гуфельд.— У вас не пыталіся! І разам з тым раптам высвятляецца, што ў Ніжняй Варонаўцы эмтээсаўскі, а гэта значыць, як вы кажаце, дзяржаўны трактар быў закапаны тайным чынам у лесе, у зямлі. Добра, што знайшліся лаяльныя нам людзі ды выдалі схованку. Так што, не дужа рабіце з сябе прасцячкоў. Мы яшчэ паглядзім, куды што сапраўды падзявалася. Ну, а наконт таго, ці будзе новая ўлада забяспечваць вас тэхнікай, то скажу пэўна — пакуль ніякай сельскагаспадарчай тэхнікі, таксама аўтамашын мы не маем магчымасці выдзеліць. А вось наконт коней?.. Тут мы можам даць вам верную параду. Скарыстоўвайце ў гаспадарцы як цяглавую сілу кароў.— І, убачыўшы, што тубыльцы недаверліва, нават з іроніяй заўсміхаліся, строга павысіў голас: — Так, так, кароў! У Пратэктарацце, напрыклад...

— Дзе, дзе? — не зразумеў хтосьці ў зале.

— У Чэхіі,— растлумачыў перакладчык.

— У Пратэктарацe, напрыклад,— працягваў тым часам камендант,— даўно на каровах выконваюць усе палявыя работы — ворыва, сяўбу, баранаванне, вазавіцу і гэтак далей. Мяркуйце самі, конь працуе ў гаду на ўсю моц трыццаць — сорак дзён, не болей, а харчу на яго трэба запасці на ўсе трыста шэсцьдзесят пяць. Таму замест каня там многія сяляне цяпер трымаюць адну-дзве дойныя каровы. Паколькі ў гаспадарцы каня няма, каровам дастаюцца ўсе кармы. А добра кормячыся, каровы, не зважаючы нават на працу, даюць больш малака. Таму і вам варта пераняць гэты вопыт. Выкарыстанне кароў на самых розных работах — гэта вельмі рацыянальны спосаб вядзення гаспадаркі. Разумееце?

— Да ўжо ж,— муляючыся, пачухаў патыліцу Доўгаль,— але як паарэш на карове, то ўжо... наясіся малака, акурат як з той казы.

Пачуўшы гэта, хтосьці гучна хмыкнуў у сярэднім радзе, здушваючы ў сабе адкрыты смех, але дарэмна — чалавек не стрымаўся, даў сабе волю, а за ім нечакана зарагаталі амаль усе, хто сядзеў на задніх радах: сапраўды, кожнаму дзіва, каб на карове араць!..

Зазыба ад гучнага рогату ажно сумеўся — накліча на сябе Захар няміласць. Але камендант, слухаючы, што даводзіў яму з Захаравых слоў перакладчык, раптам таксама пачаў смяяцца, ці то робячы адно выгляд, ці сапраўды паддаўшыся агульнаму настрою.

Тубыльцы між тым парагаталі, ужо нібыта з дазволу, ды сціхлі.

— На гэтым нарада наша, уласна, скончана, панове,— адразу за цішынёй абвясціў камендант.— Але не спяшайцеся — ёсць адна неадкладная справа, пра якую таксама трэба дамовіцца. Яшчэ ў жніўні каля вёскі Белая Гліна ў часе адступлення Чырвонай Арміі быў спалены на Дзяражні мост. Цяпер ад вайсковага каменданта раёна і начальніка дарожнага аддзела паступіў загад — неадкладна адбудаваць гэты мост. Таму я ў сваю чаргу таксама загадваю — на адбудаванне маста накіроўваць кожнага дня з вёскі па дзесяць падвод з возніцамі і адмысловымі цеслярамі. За гэта адказваюць перад камендатурай чыны паліцыі і старасты.

Па тым, як Гуфельд узяў у рукі свой шомпал, усе ў зале зразумелі, што цяпер нарада сапраўды вычарпала сябе.

* * *

З камендатуры Зазыба выходзіў у ліку апошніх. Нават Захар Доўгаль, які ўсю нараду прасядзеў поплеч, цяпер чамусьці памкнуўся наперад, акурат у яго была задума перастрэць кагосьці на ганку. У душы ў Зазыбы было такое адчуванне, быццам яго толькі што ашукалі альбо, яшчэ горай — незаслужана збэсцілі ўшчэнт, хоць, вядома, нічога асаблівага за ўсе гэтыя паўтары гадзіны, пакуль ішла нарада, не адбылося, урэшце, Зазыба і дасюль усведамляў, куды ехаў сёння з Верамеек, з кім і да каго!.. Але тым не менш душу смактала прыкрасць. І, можа, якраз таму, што нічога падманнага, таксама абразлівага не адбылося: дзіва, але факт, ад якога ні рукамі, ні нагамі, ні галавой — нарада прайшла, як некаторыя людзі любілі раней гаварыць, на высокім узроўні. Галоўнае, ніхто асабіста нікога не лаяў, ніхто нікога не палохаў, не спрабаваў падвесіць на дыбу нават вінаватых, як Зазыба,— а Зазыбу чамусьці хацелася думаць, што сёння ў мястэчка ў якасці адказчыка не толькі ён быў пакліканы, дакладней, прымусова дастаўлены,— дык нават вінаватых усё роўна як знарок памілавалі, няважна, што трохі прыгразілі. Выходзіла, што камендант сапраўды збіраў з навакольных вёсак мужыкоў дзеля таго, каб паразумецца разам, як весці ў воласці ў новых умовах гаспадарку, як ладзіць парадак. Але, ступаючы цяпер за натоўпам па прыступках ганка, Зазыба падумаў і пра тое, што за гэтыя паўтары гадзіны, як слухаў каменданта — прамову яго і адказы на пытанні, неяк зусім не даў сабе цяжкасці ўнікнуць у сутнасць таго, пра што гаварылася на нарадзе, асэнсаваць усё і ўзважыць у галаве. Адно сядзеў на мулкім драўляным крэсле ды слухаў, акурат баяўся прапусціць што. Праўда, была прычына, якая ўвесь час перашкаджала яму перайсці ад крытычнага ўспрымання да аналізу, да асэнсавання камендантавай прамовы і наогул усяго, што давялося чуць: гэта прысутнасць у зале цывільнага, камендантавага перакладчыка, якому Зазыба адразу ўпаў у вока і які потым ужо не губляў яго з-пад увагі, нібыта правяраў па ім, як рэагуюць на ўсё

мясцовыя «мужы даверу». Выйшла, што Зазыба першы пачаў прыглядацца больш да цывільнага, чым да каменданта, хоць, вядома, цікавасць да апошняга павінна была б праявіцца мацней — Гуфельд зрабіўся адыёзнай асобай. Але гэтага не здарылася, бо Зазыбу ўжо здавалася, што камендант для яго страціў цікавасць, прынамсі, тую, што ў іншых падтрымлівалася рознымі чуткамі яшчэ з таго, як немцы заснаваліся ў Бабінавічах. Яму толькі заставалася адчуваць нездаволенасць, што іншы раз даводзілася думаць пра каменданта нават супраць жадання, усё роўна як хто помсціў яму за ранейшыя ілюзіі. Між тым, іначай і быць не магло, бо Гуфельд з'яўляўся той новай рэальнасцю, якая нікольк і не залежала ад Зазыбавага жадання, гэта па меншай меры. Словам, Зазыба, калі разважаць паслядоўна, не так сабе звярнуў увагу на цывільнага, калі той паявіўся разам з камендантам. Але ён не чакаў, што гэтым у адказ выкліча да сябе не меншую цікавасць. Пільная, хоць і не адкрытая чужая ўвага неўзабаве пачала непакоіць, і Зазыба не мог пазбавіцца ад гэтага пачуцця да канца нарады...

Сышоўшы з ганка, тыбульцы не спяшаліся аддаляцца ад камендатуры. Збоку можна было падумаць, што яны гэта вывалілі гурмой на вуліцу ў часе перапынку, каб неўзабаве зноў вярнуцца ў будынак. Пастаўшы ў купкі пад вокнамі чалавек па пяць-сем, курцы пачалі рабіць самакруткі, частуючы адзін аднаго самасадам, а тыя, хто не ўжываў смуроднага зелля, проста далучаліся да знаёмых, калі не пагаварыць, то хоць бы паслухаць. Пры гэтым нехта сказаў, смеючыся:

— Што мне спадабалася сянні, дак ета што баб не было сярод нас. Адны мужыкі засядалі. А то раней панавыклікаюць розных актывістак, а тады за імі і слова ніхто не дасць табе.

— Ну, а як жа без актывістак? — падтрымаў яго другі ахвотнік пагаварыць.— Спярша — прамовы, моў, трэба і нада, а пасля — шуры-муры.

Недзе ўжо наставаў час абеду. Густая і цяжкая духата вісела над мястэчкам — дзіва, але і ўвосень хапала сонца, каб стварыць яе.

Было чуваць, як за садам на бальшаку то заціхалі, то зноў пачыналі гусці машыны. Паслухаўшы няроўны, аслонены дрэвам гул, Зазыба ўспомніў, што ўранні ім з Брава-Жыватоўскім пашанцавала пераехаць баль-

шак свабодна, мусіць, тады яшчэ не паспеў аднавіцца рух. Прыгадаў ён і той раз, калі вёз у мястэчка Марылю, і нібыта нанава пачаў перажываць усё, ведаў, нялёгка даліся тыя хвіліны не толькі яму, а і дзяўчыне; нарэшце ён разважыў, што абавязкова павінен наведацца да яе ў Хоніну хату, балазе недалёка, адразу за пошты, бо Марфа таксама спакою не дасць яму, будзе пытацца, чаму не схадзіў, але тут жа і пашкадаваў, што ўжо зусім па-бацькоўску,— ехаў сюды на пустым возе і нічога не ўзяў з сабой, каб даць Марылі; ды і Марфа чамусьці не здагадалася пра гэта.

Упэўніўшыся канчаткова ў сваім рашэнні, Зазыба пачаў шукаць вачамі сярод «мужоў даверу» Брава-Жыватоўскага. Але той, няйначай, не выходзіў яшчэ з будынка. «От ёлуп,— узлаваўся Зазыба,— прымушае чакаць, бо не кінеш без нагляду каня, тады і праўда на каровах давядзецца яму ў валасць ездзіць». Не было відаць у купках і Захара Доўгаля. «Ну от,— зноў застаўся нездаволены Зазыба,— а казаў, што справу мае, ды каб адзін на адзін». Зазыба не здагадваўся, якая ў таго з'явілася справа да яго, але і без яе не лішне было б пагаварыць з разумным чалавекам, які, па ўсім відна, таксама цяпер пакутуе і трывожыцца не менш за астатніх сумленных людзей.

Цяпер, як ніколі, патрэбны аднадумцы. Так, трэба шукаць аднадумцаў!

Але дзе яны?

У сярэдзіне адной з жывых купак на дарозе Зазыба раптам згледзеў таго самага смуглявага чалавека, які на нарадзе пытаўся ў бургамістра, ці будуць выкладаць у школах беларускую мову. Здавалася, сярод іншых спраў не такая ўжо ўрэшце важная гэта, калі ідзе наўкол вайна і калі на парадку дня наогул стаіць пытанне аб існаванні народа, які гаворыць на той мове, у кожным разе, як думалася Зазыбу, не самая важная, але тым не менш чалавек сваім пытаннем выклікаў у Зазыбы сімпатыю. Цяпер смуглявы чалавек таксама быў у цэнтры ўвагі. Ён нешта расказваў, а тыя, хто стаяў вакол яго, гучна смяяліся. Зазыба ажно пазайздросціў ім і, можа б, не ўтрымаўся ад спакусы дапасці хоць вухам да чужой гаворкі, аднак на гоман з камендатуры якраз выйшаў Брава-Жыватоўскі. Ён трымаў у руцэ трубкаю ўніз вялікі скрутак папер. Па ўсім было відаць, што адчуў верамейкаўскі паліцай тут сябе, як дома, нават лепей, чым дома, калі меў на ўвазе адно-

сіны, якія склаліся паміж ім і жонкай: пасля спасаўскай вечарынкі, на якой ён адкрыўся мужыкам са сваім махноўскім мінулым, Параска зрабілася, як чужая... Брава-Жыватоўскі, між тым, падышоў да воза, нечага запусціў руку глыбока ў сена, быццам правяраў, ці ляжыць што пад ім, тады з захапленнем сказаў, патрэсваючы перад Зазыбам папяровым скруткам:

— Будзем дома развешваць на хатах плакаты! Няхай нашы верамейкаўцы прывыкаюць да новых правадыроў і да розных новых карцінак-малюнкаў.— І, каб не пакідаць Зазыбу ў сумненні, раскруціў верхні вялікі аркуш гладкай паперы і разгарнуў яго на вачах, адстаўляючы ■ адным краем далёка ў бок левую руку.— Вось якую форму неўзабаве будуць насіць чыны паліцыі парадку! — пахваліўся ён, скіроўваючы Зазыбаву ўвагу на плакат, дзе каляровымі фарбамі былі намаляваны нямецкі афіцэр інтэнданцкай службы — чамусьці ў белым мундзіры, з маленькімі, амаль цалкам чырвонымі пагонамі, і паліцэйскі, апрануты ў цёмна-сіні, з шырокім чорным адкладным каўняром фрэнч, і таксама пры пагонах, але без сярэбраных кубікаў на ім; і нямецкі афіцэр, і паліцэйскі, трохі схіліўшыся насустрач, ветліва паціскалі адзін аднаму руку.

Унізе цераз увесь плакат па белай паласе Зазыба прачытаў: «Форма і знакі адрознення для чыноў паліцыі ў вызваленых усходніх абласцях».

Вядома, плакат не мог застацца не заўважаным на вуліцы. Брава-Жыватоўскага адразу абступілі, пачалі разглядваць плакат, а тады і зусім выхапілі яго з рук, і ён паплыў далей. Як падахвочаны, Брава-Жыватоўскі ўзяўся адгарнуць са скрутка другі плакат, пасля трэці, здымаючы іх адзін з другога, бы кашулі. На ўсіх наступных плакатах быў намаляваны ў розных іпастасях Адольф Гітлер. На адным трохі ссутулены фюрэр трымаў за плечы дзяўчынку, усміхаючыся камусьці наперадзе. Подпіс гаварыў: «Вярхоўны правадыр германскага народа праяўляе вялікі і пяшчотны клопат аб дзецях».

— Дык будзем, Зазыба, сёння наклейваць замест Сталіна новага правадыра? — Паліцэйскі сказаў гэта з выразным разлікам таксама на тое, што яго чуюць навокал, і, можа, нават найбольш дзеля гэтага.— Будзем наклейваць ці не?

Зазыбу яго абразлівая знарочнасць абурыла, але ён не паддаўся злосці, кінуў няпэўна:

— А ці трэба?

— Думаеш, рана? — адгадаў, чаго не сказаў адкрыта ён, паліцэйскі, і зарагатаў: — Будзь пэўны. Сваімі вачамі карту ў каменданта бачыў. Якраз не рана. Ужо даўно, больш за месяц, як немцамі пройдзены Смаленск, вароты на Маскву. Украіна таксама амаль уся пала. Засталося толькі Кіеў узяць па той бок Дняпра. Так што, не бойся, сябрам тваім кранты, таму свабодна развешвай плакаты.

— Не, ты ўжо сам рабі гэта,— моцна крутануў галавой Зазыба, дадаўшы: — Дый з гэтым можа справіцца любы малы падшыванец. Адно цукеркі пааб'яцай.

— Адкуль яны цяпер, тыя цукеркі? — зусім сур'ёзна паглядзеў на яго Брава-Жыватоўскі.

— А ты патроны ад вінтоўкі раздай,— кепліва параіў Зазыба.— Яны гэтым цяпер толькі і займаюцца, што самастрэлы робяць. А не, дык сам дай каму пастраляць з вінтоўкі.

— Патроны на ўліку.

— Ну тады, як знаеш. Але што гэта мы сабралі тут мітынг? Каменданту, нябось, можа не спадабацца пасля такой нарады?

— Якраз наадварот.

— Ну, от што,— стрымліваючы сябе, сказаў Зазыба, разумеючы пры гэтым, што іначай цяпер ад паліцэйскага не адкараскацца,— ты сабе едзь у Верамейкі адзін, а мне трэба ў Зялёнкавічы яшчэ, да жончыных родзічаў.

— Нешта ты зачасціў да іх,— нездаволена буркнуў Брава-Жыватоўскі.— Можа б, і мяне запрасіў з сабой? А то сам частуешся, а мне ні разу не перапала.

— Значыць, трэба мець сваіх там родзічаў.

— Але ж як выручаць цябе дык я павінен, а не родзічы, а як частавацца...

— Ты ета пра што?

— Ды хоць бы і пра тое, што ад цябе хацеў пачуць камендант.

— А-а,— усміхнуўся Зазыба.— Ну, то мог не выручаць.

—Урэшце, як хочаш,— махнуў рукою Брава-Жыватоўскі.— Я сабе напарніка ехаць знайду. А сам вазьмі вось гэты напамінак, каб не задумваўся над штокольвеч,— і ён сунуў у рукі Зазыбу аркуш паперы.

— Ну й добра,— Зазыба крута павярнуўся і вый-

шаў з натоўпу. Ён яшчэ пачуў, як нешта кінуў наўздагон Брава-Жыватоўскі, можа, пакпіў, аднак цяпер Зазыбу гэта ўжо не кранала. У яго было такое адчуванне, быццам толькі што выйшаў з балота, дзе дурэлі чэрці.

«Цяпер, гіцаль, доўга будзе напамінаць, што дзеля мяне схлусіў каменданту!..» — з прыкрасцю падумаў ён, кладучы ў кішэню атрыманую ад Брава-Жыватоўскага паперку, хоць і не ведаў, чым бы ў адваротным выпадку магла скончыцца ўся гэтая гісторыя з яго выклікам на сённяшнюю нараду.

На кірмашовай плошчы, куды, не азіраючыся назад, нарэшце выкіраваў па местачковай вуліцы Зазыба, каля газетнай вітрыны, што засталася яшчэ ад савецкага часу, стаяла некалькі жаночых і мужчынскіх постацей. На вітрыне нешта бялела. «Мусіць, ужо нямецкія газеты»,— падумаў Зазыба, успомніўшы, што на спаса іх яшчэ не было тут. Падахвочаны цікаўнасцю, ён перайшоў амаль па дыяганалі местачковую плошчу і вельмі здзівіўся, калі ўбачыў на не зашклёнай ужо вітрыне знаёмыя літары — «Правда». Спярша Зазыба ажно не паверыў сабе, але чым бліжэй падыходзіў да вітрыны, то мацней пераконваўся, што не памыліўся. Местачкоўцы сапраўды чыталі «Правду». Збянтэжаны, Зазыба спыніўся ля вітрыны за спінамі нейкіх дзвюх кабет і, стрымліваючы хваляванне, таксама прыпаў вачамі да газеты. Але тут жа патрос, быццам ад наслання, галавой — загалоўкі артыкулаў былі чужыя, варожыя!.. «Больш за 260 савецкіх дывізій знішчана ў пачатку вайны», «Савецкі ўрад рыхтуе знішчэнне Масквы і Ленінграда»... Акурат яшчэ не верачы, што перад ім звычайная фашысцкая падробка, Зазыба глянуў на агульную назву газеты. Загаловак быў такі ж, як і ў маскоўскай «Правде», адціснуты такім жа маляваным паўкруглым шрыфтом. Але пад ім кінуўся зроку зусім іншы тэкст: «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся для барацьбы з бальшавікамі».

«Да чаго дадумаліся гіцлі!» — абурыўся ў душы Зазыба, але прымусіў сябе прабегчы вачамі па ўсіх чатырох старонках фашысцкай падробкі. На адной з іх у слупку тлусным шрыфтам былі вылучаны два радкі: «У часе налётаў на Маскву адзначаны пападанні ў Крэмль». Унізе пад раешнікам — «Лорды засядаюць, а немцы наступаюць» — чарнела аб'ява: «Выражце і захавайце гэты пропуск. З адным пропускам на бок германскіх войск можа прайсці неабмежаваная колькасць

байцоў і камандзіраў Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі». Тут жа, узяты ў рамачку, змешчаны быў і тэкст пропуска на дзвюх мовах — па-руску і па-нямецку, маўляў, прад'яўнік гэтага, не жадаючы дарэмна праліваць кроў за інтарэсы жыдоў і камісараў, пакідае пераможаную Чырвоную Армію і пераходзіць на бок германскіх узброеных сіл, за што нямецкія салдаты і афіцэры акажуць перайшоўшаму добры прыём, накормяць і ўладкуюць на працу.

Ніжэй фашысцкай падробкі былі прыклеены дзве аб'явы, надрукаваныя на добрай паперы. Дакладней, першую, мусіць, нельга было назваць аб'явай. Хутчэй то было распараджэнне, хоць подпіс асобы ці ўстановы, ад якой яно зыходзіла, і адсутнічаў. «За няздачу радыёапаратуры,— прачытаў Зазыба,— і прадметаў савецкага вайсковага рыштунку гр-н Карэнін І. асуджаны на 6 месяцаў турмы з 20 дубцовымі ўдарамі штомесяц». «Карэнін?.. Карэнін?..» — пачаў успамінаць Зазыба. У Бабінавічах сапраўды жыў чалавек з такім прозвішчам, але Зазыба добра ведаў, што звалі таго Цімохам. Значыць, гэты Карэнін, што апынуўся ў нямецкай турме, быў хтосьці іншы. Але што ў другой аб'яве? Зазыба прачытаў і яе: «Рыскіна Вольга Рыгораўна, ураджэнка вёскі Малая Ліпаўка, мяняе прозвішча на дзявочае — Тупікава, а таксама мяняе прозвішча свайго сына, Рыскіна Уладзіміра Абрамавіча, нараджэння 1940 года, на сваё прозвішча — Тупікаў, і імя па бацьку дае па свайму хроснаму — Іванавіч». «Ну от,— падумаў Зазыба,— новы парадак у дзеянні!..»

У гэтыя дні, бадай, усім даводзілася шмат чаму здзіўляцца. І шмат што, нягледзячы на ўнутраную падрыхтаванасць, было нечаканым. Нечаканасць наогул выклікае, няхай хоць і часовую, разгубленасць, калі чалавек раптам пачынае не зусім разумець, здавалася б, зусім простыя рэчы. Тым больш калі гэта датычыць ваеннага часу. І не проста ваеннага, а часу варожай акупацыі, калі ўсё, пачынаючы ад грамадска-палітычнага ладу, мяняецца. Таму не дзіўна, што для разумення агульнай абстаноўкі, так званага бягучага моманту, Зазыбу куды больш давалі вось гэтыя дзве маленькія аб'явы, дарэчы, як і загад вайсковага камендантa раёна, што быў зачытаны на нарадзе Гуфельдам, чым нават цэлая газета ў вітрыне, дзе жаданае хутчэй за ўсё выдавалася за сапраўднасць. Тым часам аб'явы

сведчылі пра іншае. Праз іх Зазыба выразна ўбачыў тое пачварнае і жахлівае, чым не толькі пачынала жыць, а і жыло ўжо так званае мірнае насельніцтва, якое не па сваёй ахвоце засталося па гэты бок фронту.

«Але куды ўсё-ткі дзяваўся Доўгаль? — зноў схамянуўся Зазыба.— Якраз пагаварылі б пра ўсё, злашча, што той сам нечага ўгаворваў ехаць у адну дарогу, справу нейкую меў».

Шкадуючы так, ён завярнуўся ад вітрыны, каб зноў перайсці ў тым жа напрамку местачковую плошчу, а тады накіравацца па другой вуліцы за пошту, да Хонінага дома, бо ў яго найбольшая адказнасць у мястэчку цяпер была перад Марыляй. У планах Зазыбу думалася, што ён толькі паглядзіць адно, як уладкавалася дзяўчына, можа, мае патрэбу ў чым, якую здольны будзе ён задаволіць, пасля пехатою пашыбуе сабе па надбяседскай дуброве ў Верамейкі.

Але дарэмна Зазыба непакоіўся. Здаецца, Марыля ні ў чым не мела патрэбы. Прынамсі, на Зазыбу яна ўжо не разлічвала.

Каб убачыць яе, Зазыбу нават не давялося заходзіць у Хонін дом. Марыля выйшла яму насустрач... з нямецкім афіцэрам, перад якім паводле новага парадку Зазыба павінен быў зняць шапку. Дзіва, але якраз пра гэтае новаўвядзенне, пра гэтую старапанскую акалічнасць Зазыба нават не падумаў. А яшчэ большае дзіва было б, каб ён наогул зрабіў так.

Убачыўшы Марылю, якая вяла пад руку па вуліцы афіцэра, Зазыба адразу адчуў, як лінула ў твар яму кроў. Зрабілася і сорамна, і прыкра. Была б магчымасць збочыць куды, то першае, што ў такой сітуацыі належала зрабіць — гэта, нават дзеля таго, каб не даць падставы адчуць такую ж збянтэжанасць ёй. Але збочыць, як на тое, не было куды, адно калі, быццам хлапчуку малому, пераскочыць цераз плот ды схавацца ў сліўніку, што павісаў над вуліцай з гародаў. Тым часам адлегласць паміж імі скарачалася, хутка яна стала такой, што іх ужо аддзяляла паўсотня крокаў. Лаячы ў душы сябе і тую няўдалую хвіліну, якую ён выбраў, каб наведаць Марылю, Зазыба зніякавела пасоўваўся насустрач. Праўда, Марыля жыла ў мястэчку на асобым становішчы, і Зазыба мог даўмецца ўрэшце, што яна цяпер нічога ганебнага не рабіла, ідучы па вуліцы з нямецкім афіцэрам, наадварот, ахвяруе дзеля справы, на якую пакінута тут. Аднак ён чамусьці і не ўспом-

ніў пра гэта, няйначай, як асабістае, акурат бацькоўскае пачуццё замінала ўявіць, чым магла быць Марыля на самай справе. А калі гаварыць далей, то наўрад і ці мела б якое значэнне тое, што Зазыба даўмеўся б да ўсяго, бадай, такая акалічнасць нікольki не зменшыла б вастрыні становішча — сапраўды, а ці ўзрадуецца цяпер яна сама, убачыўшы раптам чалавека, які адзін тут што-кольвеч ведае альбо здагадваецца пра яе. Словам з усёй сітуацыі зразумела адно пакуль — Зазыбу было пакутліва і брыдка ісці вуліцай. У яго ўяўленні ўчынак Марылі выглядаў не толькі не патрыятычным, гэта самае меншае, але і амаральным, маўляў, зрабілася распусніцай!.. «Выходзіць, недарэмна тады папярэджваў Шарэйка?» — падумаў Зазыба. І якраз вось гэту, другую вінаватасць ён чамусьці лічыў ужо зусім недаравальнай — зноў жа, мусіць, па той прычыне, што гэта датычыла яго асабістых пачуццяў.

Не магло быць, каб Марылі таксама дасюль не ўпала ў вочы знаёмая Зазыбава постаць. Тым больш што Зазыба, збянтэжаны такой неспадзяванкай, не скеміў нават перайсці з аднаго боку вуліцы на другі, каб сцежка, што служыла тут тратуарам, не звяла іх з Марыляй твар у твар. Як кажуць, дасюль гатовы быў хоць скрозь зямлю праваліцца, абы не ісці насустрач Марылі, а вось зрабіць самае простае — памяняць абочыны, недадумаўся. Між тым, у наступную хвіліну Марыля прайшла міма, нават вачмі не павяла на Зазыбу. Яна была (ці рабіла выгляд, што гэта так) цалкам занята кавалерам, маладым бялявым обер-лейтэнантам, які таксама здаваўся не менш запалоненым ёю. Выгляд яе ўразіў Зазыбу. Гэта ўжо была зусім не тая мілая ў сваёй сціпласці дзяўчына, якую ён убачыў некалі ў хаце кулігаеўскага Сідара Раўнягіна і якую потым, праз некалькі дзён, прывёз сюды, у Бабінавічы. Цяпер чаго вартыя былі адны, больш чым трэба, паднятыя грудзі, што выпіналі з цеснай блузкі і назойліва лезлі ў вочы. І наогул яна ўся нібыта пакруглела за гэты час, багата што ў ёй цяпер падкрэслівалася знарок, прынамсі, тлумачыць, што азначала тая ці іншая частка яе цела, не трэба было.

Зазыба не здагадваўся, але за тым, як Марыля палюбоўна ішла па вуліцы з нямецкім афіцэрам, наглядаў не ён адзін. Не ведаў ён і пра тое, што яго падапечная рабіла вось гэтак не першы раз. У кожным разе

местачкоўцам, якія жылі на Паштовай вуліцы, яе пагулянкі з немцамі не з'яўляліся навіной, асабліва пасля таго, як незнаёмая дзяўчына, якая невядома адкуль і чаму ўзялася тут, уладкавалася працаваць у вайсковым шпіталі, што не лішне даўно спыніўся ў Бабінавічах і заняў памяшканне местачковай бальніцы, пакінуўшы доктару Каласоўскаму з яго хворымі тубыльцамі месца на пяць стацыянарных ложкаў у старой мураванцы, дзе раней, пры царскім часе, была станавая «халодная», а яшчэ раней царкоўны клір трымаў дары — гаршкі з мёдам, кошыкі з яйкамі, кругі воску, кадкі з насыпаным зернем... Вядома, Марыля не адна такая была ў мястэчку, што кінулася завязваць дружбу з немцамі, аднак на Паштовай вуліцы, апроч яе, яшчэ ніхто не служыў ім, а тым больш гуляў вось так з акупантамі. Праўда, паводзіны чужой дзяўчыны не вельмі каб ужо і дзівілі, дакладней, бянтэжылі тутэйшых жыхароў, бо яна была ўсё ж у мястэчку прыблуднай аднекуль, таму і адносіны да яе склаліся адпаведныя, маўляў, што з чужой возьмеш, хоць тым не менш кожны крок яе не заставаўся без чыёй-небудзь вольнай ці міжвольнай увагі. Адны падпільноўвалі распусную дзеўку проста з абывацельскай цікаўнасцю — а можа, і сапраўды пашанцуе падгледзець нешта такое, што яшчэ не здаралася тут бачыць, словам, падгледзець нештачка, другія наадварот, пазіралі на яе з пагардай, раўніва захоўваючы такім чынам спрадвечную мерку чалавечай ахайнасці ці, як ў дадзеным выпадку, жаночай цнатлівасці, ужо не кажучы пра грамадзянскую годнасць і патрыятычнасць. Гэтыя, апошнія, у сваёй пагардзе не мелі ніякай літасці да прыблуднай дзяўчыны, хоць зноў жа ці варта дзівіцца, бо нават Зазыба, які адзін мог даць рады, і той цяпер не толькі дакараў у думках, а і саромеўся за яе.

Між тым, не з адных вокнаў сачылі за Марыляй і яе кавалерам вольныя ды цікаўныя местачкоўцы. Зазыба раптам змеціў на агародзе, што быў ужо амаль побач з Хоніным дваром, кабету, якая стаяла там, не тоячыся: паклала сагнутыя ў локцях рукі паўзверх паркана, што даходзіў ёй да падпах, і ўсё роўна як чакала Зазыбу, калі той параўняецца. Яна і праўда неўзабаве ўшчала гаворку, але перад тым ажно здзівілася, што пазнала яго. Была кабета гладкая, з круглым незагарэлым тварам, такія гаспадыні звычайна не займаюцца вясковай працай, не капаюцца ў зямлі, няйначай,

гэта належала да так званай местачковай інтэлігенцыі, у якую залічваюць сябе нават школьныя прыбіральшчыцы-тэхнічкі, не тое, што медсёстры ды іншы абслугоўваючы персанал, ці была замужам за чалавекам, за якім не было вялікага ўрону пасядзець і без справы.

— Ну, што? — гукнула кабета насустрач, укладваючы ў гэтыя, пакуль не зусім зразумелыя для Зазыбы, словы столькі з'едлівай іроніі, колькі хапіла б яе на цэлую зацятую сварку.— Нашкодзіў, а цяпер адварочваешся? Гэта ж ці не ты яе прывёз сюды? Думаеш, я не бачыла, як вы з аднаногім краўцом заносілі ў Хоніну хату яе рэчы?

Зазыба маўчаў,— не адказваў і не глядзеў ужо на кабету. А тую ўсё больш зацінала:

— Цяпер хоць ты дзівіся ■ іх! І сучка гэта не пазнае яго, і ён нібыта не рашаецца пазнаць! Можа, дачка нават?

Чуючы перад сабой ледзь не лаянку, Зазыба ішоў па сцежцы з такім адчуваннем, быццам пераадольваў недзе над цёмным вірам высокую кладку, здавалася, ступіш не той крок ці глянеш не ў той бок, як паляціш уніз.

— Гэта я ўсё не пабачу таго Шарэйку,— не сціхала кабета,— а то ён у мяне забраў бы даўно гэтую сучку дамоў к сабе адсюль! А то раптам пасялілі ў чужы дом, а чалавеку цяпер няма дзе жыць! Бачыш, зараз сядзіць вунь Хоня пад плотам з дзецьмі, сіратамі, і страхі над галавой не мае, усё роўна як і хаты не заказваў будаваць сабе, быццам гэта ўжо і не яго дом! Ну і што, калі яўрэй?

Дзіва, але лаянка гэта пастунова пачынала мець адваротнае дзеянне — чым даўжэй кабета знеслаўляла Марылю, а разам і яго з Шарэйкам, тым хутчэй Зазыба мяняўся ў пачуццях да Марылі, на словы яе вырастала ў душы яго супраціўленне, і неўзабаве ён не лішне далёка быў ужо ад таго, каб узбурыцца, хоць, вядома, таксама не дужа будзеш паказваць характар у такім становішчы, бо каму патрэбны цяпер тут шум. Аднак дапярэчанне ўнутры сапраўды з'явілася, і Зазыба ўжо дакладна ведаў, адкуль яно — якраз ад лаянкі гэтай жанчыны. І ён, Зазыба, таксама харош!.. Прывёз ды пакінуў тут, як у лесе сярод ваўкоў, адну... Праўда, не па сваёй задуме прывёз. Але ж нешта думалі тыя людзі, што прасілі зрабіць гэта? І Маштакоў, і той вайско-

вец, няхай што і хлусіў тады пра Масея? Дастаткова было пачаць збіраць у адно думкі так, як зноў нядобрае пачуццё аднекуль стала брацца, тачыць сярэдзіну. Яно было акурат такім, як і ў той дзень, калі яшчэ ў Верамейках ён абураўся, што Марылі знайшлі зусім не дзявочую справу, накіроўваючы сюды, у акупіраванае фашыстамі мястэчка. Можа, і сённяшнія паводзіны яе тлумачыліся гэтым вось, а не тым, што бянтэжыла хвіліну назад яго і што абурала гэтую местачковую кабету, якая лаяла на чым свет стаіць іх абодвух — Зазыбу за тое, што прывёз распусную дзеўку, а Марылю, зразумела, за само яе распусніцтва. І не можа, а хутчэй за ўсё, што так. А калі так, то... Зазыба раптам усвядоміў для сябе прыкрую, нават жахлівую рэч — і той афіцэр, што недзе ішоў з ёю цяпер, Марылі не сябра, і гэта кабета, якая вісне ў з'едлівай злосці на паркане і ледзьве не плюецца ўслед, таксама, лічы, вораг. А тут яшчэ Хоня Сыркін!.. З'яўленне яго ў мястэчку было нечаканым і ўжо, няйначай, што ў пэўнай ступені выпадковым, але аб'ектыўна яно сведчыла пра тое, што Зазыба не зусім дакладна выканаў даручэнне: непрадбачаная акалічнасць, якая выявілася ў Хоніным вяртанні, магла адбіцца — і нават нядробным чынам — на становішчы Марылі, якая заняла пусты яго дом. Сур'ёзна заклапочаны гэтым, Зазыба ў момант забыў пра жанчыну, якая не пераставала кідаць услед яму абразлівыя абвінавачанні, і ледзь не падбегам мінаваў пошту, на ганку якой стаяў немец-вартавы. Зазыба спяшаўся да Хонінага дома не таму, што вельмі закарцела пабачыць гаспадара. Наадварот, у душы яшчэ заставалася надзея, што кабета назнарок абмовілася, каб мацней дапяць яго, і што Хоня-нарыхтоўшчык не вярнуўся ў мястэчка. Але далёка глядзець не трэба было. Сыркін сядзеў з двума сынамі-падлеткамі на мураве паміж сцежкай-тратуарам і парканам, быццам хаваючыся ў цяню: хоць сонца ўжо стаяла насупраць. Усе Сыркіны цяпер нечым нагадвалі кудлатых колішніх старцаў, якія ішлі-ішлі ды здарожыліся, селі адпачыць тут, усё-ткі не ў бязлюдным месцы, можа, хто і падасць міласціну, як звычайна, акраец у торбу альбо медны пятак у шапку. Паўз іх льга было чалавеку прайсці зусім не заўважаным — Хоня трымаў галаву, звешаную амаль на грудзі, акурат у znямозе ці ў адчаі, а хлопцы, хоць і выглядалі жывейшымі за бацьку, аднак былі таксама безуважныя, ні-

быта згубленыя. Тым часам Зазыба не збіраўся цурацца іх. Ён не ведаў яшчэ, пра што загаворыць зараз з яўрэем-нарыхтоўшчыкам, які чамусьці вярнуўся з эвакуацыі ў мястэчка; не здагадваўся ён наперад і пра тое, ці будзе мець гэтая зачэпка яго карысць, прынамсі, для той справы, аб якой ён цяпер хваляваўся, але загаварыць з Хонанам Зазыба край быў павінен, і гэта было не проста чалавечым жаданнем, а патрэбай, неабходнасцю; вось зараз ён параўняецца з Сыркіным і яго дзецьмі і спытае, зразумела, пра Цылю, бо яе няма з імі, ды і кабета тая гаварыла пра нейкае сіроцтва, таму лепшай зачэпкі і прыдумаць не прыдумаеш, калі б нават і знарок шукаў.

— Здароў, Хонан! — спыніўшыся насупраць, мякка гукнуў Зазыба, каб павітанне не было раптам знянацку.

Сыркін адразу пазнаў Зазыбу, хоць вялікага дзіва не было ў тым, бо мала каго наогул яўрэй-нарыхтоўшчык не ведаў з блізкіх і далёкіх вёсак, асабліва такіх прыкметных людзей, як гэты верамейкаўскі.

— Дзе ж твая Цыля? — спытаў Зазыба далей, як і думаў наперад запытацца.

— Няма Цылі,— хрыпла, нават некалькі абыякава адказаў Сыркін і адвёў убок вочы, быццам раней яшчэ правініўся ў нечым перад Зазыбам, але проста адчуваў сваю віну наогул, пра якую кожнаму льга было здагадацца.— Ужо няма Цылі,— дадаў ён, кідаючы словы ў пустату, але цяпер Зазыба выразна ўлавіў скруху ў ягоным голасе, акурат гэта быў моцны, хоць і стоены стогн.

Па ўсім было відаць, што Сыркін не меў патрэбы ў чужой спагадзе, і, можа, не таму, што не хацеў яе ад людзей; няйначай, цяпер ён знаходзіўся ў такім стане, калі проста бывае нават не да гэтага.

У самы момант, калі Зазыба збіраўся з далейшымі словамі, за спіной пачуўся знаёмы голас — аказваецца, тая кабета пералезла на вуліцу са свайго гарода цераз паркан, прыйшла следам.

— Не слухай яго, Хонан,— сказала яна, і Зазыба зразумеў, што голас яе па-ранейшаму здзеклівы, значыць, злосці сваёй кабета яшчэ не растраціла, таму нічога добрага далучэнне яе сюды не абяцала.— Гэта ж яны з тым кульгавым Шарэйкам, што краўцом у мястэчку, зязюлю гэту пасадзілі ў дом табе. Адкуль жа хоць ён, Хонан? Ці ведаеш?

Пачуўшы гэта, Сыркін адразу страпянуўся, павярнуў твар да Зазыбы, аднак не здзіўленне бліснула ў яго паразумнелых вачах, а чамусьці адкрытая няверлівасць, быццам ён да глыбіні душы быў уражаны пачутым і цяпер хацеў пераканацца ў адваротным.

Зазыба не сказаў на гэта Сыркіну ні слова, ён толькі шырэй расплюснуў вочы, акурат баючыся, што іначай нутром выдасць сябе: у ягоны разлік не ўваходзіла гаварыць пра Марылю з кім бы то ні было, таксама як і пра сваю прычыннасць да ўладкавання яе ў мястэчку.

— Дык адкуль гэты чалавек, Хонан? — нібыта спрабавала разбудзіць Сыркіна ўедлівая местачкоўка, няйначай, размова такая кабеце патрэбна была ўжо не столькі дзеля спагады, з якой яна звярталася да бяздомнага чалавека, ганьбячы ягоных крыўдзіцеляў,— колькі для задавальнення звычайнага самалюбства, якое зацяло ёй — от жа Сыркін, нябось, ведае гэтага вяскоўца, а таксама баіцца, не гаворыць!

Зразумеўшы, што местачкоўка не адступіцца лёгка, будзе доўга чаўпсці сабе вось так, пакуль не вырве ў Хоні адказу, Зазыба паспяшыў узяць на сябе размову.

— Не слухай ты яе, Хонан,— сказаў ён, зрабіўшы зморшчаны ад прыкрасці твар.— Табе тут зараз усяго нагаворыць! Ні я, ні Шарэйка не вінаваты, што так выйшла. Ды і ніхто не вінаваты. Цябе не было ў мястэчку, а хата пуставала. Ну, дзеўка і пасялілася ў тваю хату. Так што, бачыш... Магла чыю другую аблюбаваць, а выбрала тваю. І цяпер нічога не зробіш. Не чапацца ж табе праз гэта з немцамі, бо яна ж, мусіць, у іх служыць?

— І служыць, і...

— Ну, от,— нібыта ад радасці перабіў кабету Зазыба,— значыць, не трэба сядзець вам тут. Мазоліць вочы. Раз твая хата занята, перахадзі жыць з сынамі ў другую. Здаецца ж, у мястэчку вольных дамоў хапае.

Сыркін свядома заківаў галавой.

— Ну, то і ступай зараз жа,— падбадзёрыў яго Зазыба,— займай чый-небудзь дом з вашых бежанцаў ды і жыві, а то і праўда наклічаш... на сябе бяду якую.

Мусіць, дагэтуль Хонан нават і ў галаве не меў, што можна неяк абысціся ў мястэчку без свайго дома, што можна знайсці прытулак у іншым месцы, балазе апусцелых дамоў сапраўды хапала, але як сказаў пра гэта Зазыба, дык адразу нібыта павесялеў знутры —

акурат у непагадзь, проці ночы, атрымаў запрашэнне на начлег.

Між іншым, здавалася, жанчыну, якая не толькі прысутнічала тут, а і актыўна ўдзельнічала ў вырашэнні справы, не задавальняў такі зыход, таму яна ажно ступіла ў парыве наперад, стаўшы паміж Зазыбам і Сыркіным.

— Во, ён нарабіў шкоды, пазбавіў чалавека уласнай страхі, а я раптам вінаватая?

— Ніхто цябе не вінаваціць! — паціснуў плячамі Зазыба, акурат выказваючы гэтым сваё недаўменне.

— Не, не абдурыш! — не здавалася тым часам уедлівая местачкоўка.— Не такая я капуха, каб ты мяне вакол пальца абвёў! І ты, Хонан, не вер яму! Сама, на свае вочы бачыла, як вы з Шарэйкам курву гэту прывозілі сюды! Нават магу сказаць, калі гэта было! На спаса, во калі!

— Вярзеш абы-што,— спрабуючы суняць жанчыну, строга але, разам з тым і лагодна сказаў Зазыба.— Усё ты бачыла, усё ты чула. А між іншым, магла і памыліцца. Магла і не даглядзець як след.

— Памыліцца, не даглядзець,— крывячы губы і перадражніваючы словамі Зазыбу, як не залямантавала кабета.— Мне ж пакуль вочы не вырвала і вушы не пазатыкала!

— Ладна, дапусцім,— не губляючы разважлівага тону, паблажліва ўсміхнуўся Зазыба,— думаў, хоць гэтым выкліча ў жанчыны душэўнае ўтрапенне, каб звесці пасля гаворку да звычайнага чалавечага ладу, злашча што як грамадзянін Зазыба не мог не разумець, якія пачуцці кіравалі кабетай,— урэшце, яна гаварыла чыстую праўду; іншая справа, што яе праўда была не да месца, пагражаючы нанесці шкоду; з другога боку, гэтую недарэчную гаворку, якая з кожнай хвілінай перарастала ў звычайны лямант, трэба было край скончыць; таму Зазыба адкрыта спытаў: — Але якая табе карысць? Ну, няхай Хонан, яму ёсць пра што клапаціцца, а табе якая карысць?

— А што чалавеку няма дзе прытуліць дзяцей, дык...

— Вось гэта ўжо іншая гаворка,— паспяшаўся Зазыба,— калі ўжо так выйшла, што гаспадара не пускаюць у хату, то запрасіла б яго да сябе.

— Я? — як не жахнулася местачкоўка.

— А чаму б і не?

— Дык...

— Бачыш, Хонан,— скарыстаўшы яе збянтэжанасць, звярнуўся да Сыркіна Зазыба,— я праўду табе кажу, не сядзі тут, ідзі куды-небудзь са сваімі хлопцамі ў вольную хату, а то гэтыя жаласлівыя местачкоўцы яшчэ доўга будуць душу табе атручваць.

Яўрэй зноў, згаджаючыся, заківаў галавой.

Тады і жанчына акурат спахапілася, што чужы чалавек мае большую рацыю, пачала падказваць:

— Млынароў дом, здаецца, таксама пусты дасюль.— Да таго ж Зазыбава прапанова адпавядала цяпер і яе жаданню — а раптам і праўда давядзецца весці гэтых яўрэяў у дом к сабе?

Не чакаючы бацькавай каманды, Хоніны хлопцы пабралі з муравы рэчы, якія прынеслі з сабой. Адарваўся ад зямлі і сам Сыркін, пакутліва разгінаючы натруджаныя, пабітыя, а за час сядзення і адубелыя, ногі.

— А ведаеш, з кім мы ішлі дарогай? — Выраз твару цяпер у яго быў такі, усё роўна як адно гэта ўвесь час ён і меў у галаве і зусім не слухаў, аб чым спрачаліся над ім і гэты верамейкаўскі мужык, і гэтая знаёмая кабета, лічы, суседка, бо іхнія двары мала што не стаялі страха да страхі.— З Чубарам вашым, вось з кім!

— З Чубарам? — не паверыў Зазыба.— Калі гэта было? Сёння?

— Не, раней. Мы ў Мяльку затрымаліся былі, пажылі трохі, а ён далей пайшоў.

(Заканчэнне рамана ў III томе.)

КАМЕНТАРЫІ

У другі том выбраных твораў Івана Чыгрынава ўвайшлі раманы «Плач перапёлкі» і «Апраўданне крыві» (пачатак).

Раман «Плач перапёлкі» — першы твор з цыкла раманаў беларускага пісьменніка аб Вялікай Айчыннай вайне. Упершыню цалкам пабачыў свет у часопісе «Маладосць», 1970, №№ 10—12. Асобным выданнем выйшаў у 1972 г. (выд-ва «Мастацкая літаратура», Мінск). У 1978 г. на мове арыгіналу выпушчаны другім выданнем (таксама ў выд-ве «Мастацкая літаратура», Мінск).

Гэты раман Івана Чыгрынава неаднаразова выдаваўся на розных мовах. На рускай — «Дружба народов», 1972, №№ 1—2, у выд-ве «Советский писатель» (1972, 1976, 1980), у «Воениздате» (1980), у выд-ве «Известия» (1981). На ўкраінскай — у выд-ве «Художньої літературі» (1980), на літоўскай — у выд-ве «Вага» (1978), на латышскай — у выд-ва «Ліесма» (1980), на армянскай — у выд-ве «Саветакан грох» (1979), на малдаўскай — у выд-ве «Літаратура артыстыке» (1981), на туркменскай — у выд-ве «Туркменістан» (1980). У 1981 г. раман надрукаваны ў Балгарыі (выд-ве «Народна култура», Сафія).

За раманы «Плач перапёлкі» і «Апраўданне крыві» Іван Чыгрынаў Саюзам пісьменнікаў СССР і Галоўным палітычным упраўленнем Савецкай Арміі і Ваенна-Марскога флоту ўзнагароджаны сярэбраным медалём імя А. А. Фадзеева.

Паводле рамана «Плач перапёлкі» створана п'еса, якая пастаўлена на сцэне Акадэмічнага тэатра імя Янкі Купалы ў 1980 г.

Раман «Апраўданне крыві» — другі па ліку твор з цыкла раманаў аб Вялікай Айчыннай вайне. (Каментарыі гл. у наступным томе.)

ЗМЕСТ

ИВАН ГАВРИЛОВИЧ ЧИГРИНОВ

Избранные произведения в трех томах

ТОМ 2

Романы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар А. Дз. Куліш. Мастак Н. У. Суставa. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар А. В. Барадзіна. Карэктар Л. П. Бялова.

ІБ № 1914
Здадзена ў набор 06.01.84. Падп. да друку 21.08.84. АТ 01221. Фармат 84×108$^{1}/_{32}$. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 25,20+0,11 укл. Ум. фарб.-адб. 25,31. Ул.-выд. арк. 26,47. Тыраж 12 000 экз. Зак. 52. Цана 2 р. 10 к.
Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.
Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.